

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЛЕВИК БОГДАН СТЕПАНОВИЧ

УДК 327+913(47+57)

ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ
ВИКЛИКІВ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук, професор
Литвин М.Р.

Львів – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	20
1.1. Історіографія.....	21
1.2. Джерела.....	43
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	51
РОЗДІЛ III. ПРИБІЧНИКИ ПРОРОСІЙСЬКОГО ОРІЄНТИРУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ.....	71
3.1. Передумови та історичні наслідки розпаду СРСР. «Парад суверенітетів».....	73
3.2. Військово-політичний потенціал Російської Федерації	88
3.3. Оборонна та безпекова політика Республіки Білорусь	118
3.4. Співпраця Вірменії з Російською Федерацією – гарантія національної безпеки.....	143
3.5. Узбекистан у пошуку геополітичної стратегії.....	158
3.6. Співробітництво Таджикистану з РФ – провідний напрям її безпекової політики	176
3.7. Геополітичні пріоритети Киргизстану в безпековій політиці	193
РОЗДІЛ IV. ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР ПРИБАЛТІЙСЬКИХ РЕСПУБЛІК І ГРУЗІЇ.....	211
4.1. Литва – регіональний лідер у військово-політичному будівництві та безпековій політиці.....	212
4.2. Особливості забезпечення національної безпеки Республіки Естонія.....	230
4.3. Латвія у системі регіональної безпеки	244

4.4. Євроатлантичний шлях Грузії.....	259
РОЗДІЛ V. ПОЗАБЛОКОВИЙ СТАТУС УКРАЇНИ І МОЛДОВИ, ПОСТІЙНИЙ НЕЙТРАЛІТЕТ ТУРКМЕНИСТАНУ.....	278
5.1. Формування і сучасний стан національної безпеки незалежної України.....	278
5.2. Республіка Молдова у пошуку свого оборонного і безпекового статусу.....	317
5.3. Постійний нейтралітет Туркменістану – запорука національної безпеки	333
РОЗДІЛ VI. КРАЇНИ-ПРИХИЛЬНИИ БАГАТОВЕКТОРНОГО ЗОВНІШНЬОГО КУРСУ.....	350
6.1. Казахстан – лідер Центральної Азії.....	352
6.2. Особливості національної системи безпеки Азербайджану.....	370
ВИСНОВКИ.....	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	400

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЕМП – аеромобільний полк.

АУ – артилерійська установка.

АЕС – атомна електростанція.

АР – Азербайджанська Республіка.

БА – Балтійська асамблея.

БМП – бойова машина піхоти.

БТР – бронетранспортер.

БРМ – бойова розвідувальна машина.

БРДМ – бойова розвідувально-дозорна машина.

БЛА – безпілотний літальний апарат.

БМД – бойова машина дозору.

БФРК – багатофункційний ракетний комплекс.

ВБ – Всесвітній банк.

ВВП – внутрішній валовий продукт.

ВВ МВС – Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ.

ВДК – великий десантний корабель.

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді.

ВК ЄС – військовий комітет Європейського Союзу.

ВКО РФ – війська космічної оборони Російської Федерації.

ВО – військовий округ.

ВРУ – Верховна Рада України.

ВПК – військово-промисловий комплекс.

ВПС – Військово-повітряні сили.

ВРУ – Верховна Рада України.

ВТС – військово-технічна співпраця.

ВМБ – військово-морська база.

ВМС – військово-морські сили.

ВМФ – військово-морський флот.

ВНЗ – вищі навчальні заклади.

ГА ООН – Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй.

ГДА – Галузевий державний архів.

ГЕС – гідроелектростанція.

ГУ – головне управління.

ГУАМ – міждержавне об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови.

ГУУАМ – міждержавне об'єднання Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови.

ГУР МО – Головне управління розвідки Міністерства оборони.

ГШ ЗС РФ – Генеральний штаб Збройних сил Російської Федерації.

ГШ МО – Генеральний штаб Міністерства оборони.

ДЗЗСЄ – Договір про звичайні збройні сили у Європі.

ДКБ – Договір про колективну безпеку.

ДП – державне підприємство.

ДПР – Державні програми розвитку.

ДПСУ – Державна прикордонна служба України.

ДКНС – державна комісія з надзвичайної ситуації (російською мовою – Государственная комиссия по чрезвычайному положению – ГКЧП).

ЄврАзЄС – Євразійський економічний союз.

ЄОА – Європейська оборонна агенція.

ЄС – Європейський союз.

ЄП – Європейський парламент.

ЄЗТ – Європейське збройне товариство.

ЄЕС – Європейський економічний союз.

ЄВРОФОР – сили швидкого реагування Європейського Союзу.

ЗАК – зенітно-артилерійський комплекс.

Закав. ВО – Закавказький військовий округ.

ЗС – Західний союз.

ЗЄС – Західний європейський союз.

ЗРК – зенітно-ракетний комплекс.

ЗСЄС – збройні сили Європейського Союзу – оборонний компонент Європейського Союзу.

ЗСУ – Збройні сили України.

ЗС – Збройні сили.

ЗМІ – засоби масової інформації.

ЗМЗ – зброя масового знищення.

ЗМУ – зброя масового ураження.

ЗУ – Закон України.

ІРУ – Ісламський Рух Узбекистану.

КБ – конструкторське бюро.

КДБ – Комітет державної безпеки.

КНБ – Концепція національної безпеки.

КСОР – колективні сили оперативного реагування.

КФОР – українсько-польський батальйон НАТО.

КУН – комісія Україна–НАТО.

КНР – Китайська Народна Республіка.

КПУ – комуністична партія України.

КМУ – Кабінет Міністрів України.

КШН – командно-штабні навчання.

МБР – міжконтинентальна балістична ракета.

МБРР – Міжнародний банк розвитку і реконструкції.

МВФ – Міжнародний валютний фонд.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

МДК – малий десантний корабель.

МЗС – Міністерство закордонних справ.

МОУ – Міністерство оборони України.

МО – Міністерство оборони.

НАТО (НАТО/ОТАН) – Організація Північноатлантичного договору, Північноатлантичний альянс.

НВА – Нова вірменська армія.

НГУ – Національна гвардія України.

НДІ – науково-дослідний інститут.

НДР – Німецька Демократична Республіка.

НКАУ – Національне космічне агентство України.

НКАР – Нагірно-Карабаська автономна республіка.

НКР – Нагірно-Карабаська республіка.

НУОУ – Національний університет оборони України.

ОБСЄ – Організація безпеки і співпраці у Європі.

ОВД – Організація Варшавського договору.

ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку (Ташкентський договір).

ОЗСС – Об’єднані збройні сили співдружності.

ОІК – Організація ісламської конференції.

ОІС – Організація ісламської співпраці.

ООН – Організація Об’єднаних Націй.

ОПК – оборонно-промисловий комплекс.

ОСО – основні сили оборони.

ОС ППО СНД – об’єднана система протиповітряної оборони Співдружності незалежних держав.

ОСШР – об’єднані сили швидкого реагування НАТО.

ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співтовариства.

ПА – повітряна армія.

ПАР – Південноафриканська республіка.

ПАРЄ – парламентська асамблея Ради Європи.

ПДВ – повітрянодесантні війська.

ПДБР – повітрянодесантна бригада.

ПДЧ – План дій щодо членства в НАТО.

ПЗМ – програма НАТО «Партнерство заради миру».

ПМР – Придністровська Молдавська Республіка.

ПРО – протиракетна оборона.

ППО – протиповітряна оборона.

ПС ЗСУ – Повітряні Сили ЗСУ.

РА – ракетна армія.

РВ – Республіка Вірменія.

РБ – Республіка Білорусь.

РБ ООН – Рада безпеки Організації Об’єднаних Націй.

РВСП (РВСН) – ракетні війська стратегічного призначення.

РЛС – радіолокаційна станція.

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

РНБОУ – Рада національної безпеки і оборони України.

РПАС – Рада Північноатлантичної співпраці.

РСЗВ – реактивна система залпового вогню.

РЄ – Рада Європи.

РЄАП – Рада євроатлантичного партнерства.

РРН – Рада Росія–НАТО.

РУ – Республіка Узбекистан.

РФ – Російська Федерація.

САУ – самохідна артилерійська установка.

СБ – Світовий банк.

СВ – сухопутні війська.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СЕПБО – Спільна європейська політика безпеки і оборони.

СОТ – Світова організація торгівлі.

СШР – сили швидкого реагування.

СБУ – Служба безпеки України.

СК – сторожевий корабель.

СОІ США – Стратегія оборонних ініціатив.

СОУ – Спілка офіцерів України.

СРГОР – спільна робоча група з питань оборонної реформи.

СНБ – система національної безпеки.

СНД – Співдружність незалежних держав.

СНО – скорочення наступального озброєння.

СЗР – Служба зовнішньої розвідки.

СШР – Сили швидкого реагування.

ТВД – театр військових дій.

ФПГ – фінансово-промислова група.

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина.

ФСБ – Федеральна служба безпеки Російської Федерації.

ЦА – Центральна Азія.

ЦАР – Центральноазіатський регіон.

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського союзу.

ЦСЄ – Центрально-Східна Європа.

ЦРУ – Центральне розвідувальне управління США.

ЧФ РФ – Чорноморський флот Російської Федерації.

ШОС – Шанхайська організація співпраці.

ІFOR – сили реалізації НАТО.

ІSAF – міжнародні сили підтримки безпеки.

КFOR – колективні сили оперативного реагування НАТО.

SFOR – сили стабілізації НАТО.

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження історії незалежних держав на пострадянському просторі має особливе значення для характеристики їх боротьби за державну незалежність. Відновлення незалежності поставило нові завдання перед істориками пострадянського періоду. Досліджуючи і аналізуючи історичні факти становлення безпеки у колишніх республіках Радянського Союзу, вчені пропонують оптимальні шляхи для практичного застосування досягнутих результатів у її державному забезпеченні. Історичні уроки минулого вчать, що мирні ініціативи ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою. Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування держави. Зовнішньополітичні та внутрішні умови безпосередньо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва.

Сучасне реформування системи безпеки вимагає належного науково-теоретичного обґрунтування, економічного забезпечення та кваліфікованого супроводу, вивчення та узагальнення історичного досвіду інших країн. Відсутність цілісних наукових досліджень у цьому напрямі вже привели до появи низки протиріч на практиці, штучно ускладнили цей важливий процес для політичної практики.

Дослідження історії пострадянського простору несе наукову цінність для розуміння розвитку нових незалежних держав. Досліджувана проблематика знаходить резонанс не тільки серед науковців, але й серед політичних експертів як в Україні, так і за її межами.

Актуальність запропонованої теми є очевидною і незаперечною, бо якісний стан безпеки держави свідчить про ступінь захищеності її національних інтересів у нових геополітичних умовах. Створенню дієвої системи національної безпеки має передувати чітке визначення її концепції та стратегії, чинників, які перешкоджають формулювати національні пріоритети, вивчення зарубіжних надбань у цій сфері, розвідка історичного

досвіду. Чітко визначені національні пріоритети допомагають обрати правильний міжнародний стратегічний курс. Актуальність наукового дослідження зумовлюється також необхідністю удосконалення інститутів прийняття рішень у сфері національної безпеки, запровадження принципів публічної політики в їх реалізації та посиленні громадського контролю. Військово-політичний вибір повинен бути підкріплений науковими розробками, зокрема і з всесвітньої історії. Бажаючи інтегруватись у міжнародні безпекові організації, держава повинна прагнути до максимального захисту своїх національних інтересів. Проблеми військового будівництва виступили на перший план зовнішньої політики п'ятнадцяти колишніх республік СРСР після його розпаду. Можна виділити наступні геостратегічні обставини, що спонукали наше звернення до вказаної проблематики:

- закінчення «холодної війни», розпад СРСР та соціалістичної системи суттєво змінило геополітичне становище світу, як і перерозподіл ядерного арсеналу. Світ спочатку став однополярним, а згодом поліполярним. Збройні Сили Радянського Союзу були орієнтовані на наступальну спрямованість та проведення військових операцій за межами своєї території. Пострадянські республіки навпаки обрали оборонну політику, дотримуючись принципу достатньої оборони. Процес створення нових національних систем оборони і безпеки пострадянського простору комплексно не досліджувався істориками незалежної України;

- детальне дослідження нових регіональних систем безпеки та військових організацій пострадянських республік дає відповідь на питання поділу сучасного воєнного потенціалу між країнами – світовими лідерами;

- вивчення зарубіжного досвіду у боротьбі з існуючими загрозами і викликами підтверджує або заперечує правильність обраного військово-політичного курсу незалежною Україною, реально вказуючи на його переваги і негативи (позаблоковість, багатовекторність, євроатлантичний та проросійський вектор);

- систематизований і узагальнений науково-теоретичний матеріал буде включений у науково-дослідну і навчальну роботу вищих навчальних закладів для розширення й поглиблення професійних знань відповідних категорій державних службовців, а також у законотворчій діяльності ВРУ, Уряду, Адміністрації Президента;

- недостатність вивчення запропонованої теми в Україні покликана заповнити існуючий науково-теоретичний вакуум.

Ступінь розробленості проблеми. Узагальненням, вивченням та раціональним використанням позитивного історичного досвіду, пошуком історичних закономірностей у сфері формування та розвитку національної безпеки займалися провідні світові експерти з питань безпеки З. Бжезинський, Morgenthau Hans, Thompson Kenneth, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Ч. Кітч, С. М. Волт, А. Волферс, М. А. Леві, С. Лінн-Джонс, Н. Маєрс, Дж. Най, Л. Фрідман та багато інших.

Аналіз пострадянської історіографії, тематично близької до запропонованої теми, зокрема робіт В. П. Горбуліна, А. Гриценка, Г. Перепелиці, О. Бодрука, Л. М. Артюшина, Г. Ф. Костенка, В. Пилипчука, В. Т. Литвиненка, О. Г. Білоуса, Д. Г. Лук'яненка, Л. Золотарьова, В. М. Захарова, А. П. Дмитрієва, А. А. Прохожаєва, Т.Г. Вакулюк та інших дослідників свідчить, що сьогодні немає праць, у яких повною мірою висвітлено характерні риси та тенденції створення і формування безпекового простору у пострадянських республіках, державного забезпечення національної безпеки. Гостро відчувається брак комплексних праць, які б вивчали досвід зарубіжних держав у розбудові сучасних армій, на це зокрема вказує І. В. Буковський.

Аналіз ступеня розробки запропонованої теми показав, що серед праць істориків тема «Пострадянські республіки в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» не досліджувалась. Вітчизняні автори розглядали цю тему ізольовано в контексті національної оборони окремої країни, групи країн (регіону) або окремої військової проблеми (озброєння,

проведення військових операцій, підготовки військових кадрів, військово-виховної роботи і т. і.). Серед робіт дослідників близького зарубіжжя, найбільш наближеною до обраної теми можна вважати монографію «Военное строительство в государствах постсоветского пространства», 2011 р. доктора військових наук В. Захарова, яка, однак, представляє військову статистично-довідкову працю суто з питань воєнно-технічного оснащення збройних сил пострадянських республік. Питаннями геополітики та безпеки пострадянського простору в основному займалися фахівці з міжнародних, правових, політологічних, економічних, військових спеціальностей. Історики ці питання досліджували у вузькому конкретному випадку.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у відтворенні історичної хронології, змісту, тенденцій, закономірностей формування, розвитку, трансформації, з'ясуванні місця та ролі військової політики (безпеки) у структурі національної безпеки колишніх республік СРСР.

Мета визначила конкретні дослідницькі завдання та вмотивовану послідовність їх розв'язання. Досягнення мети передбачає вирішення наступних задач:

- провести критично-порівняльний аналіз сучасної історіографії та джерельної бази за обраною темою, проаналізувати стан наукової розробки теми, перспективи її подальшого вивчення;
- всебічно дослідити історичні умови створення національних збройних сил, визначити основні фактори, які впливали на стан формування та трансформації військової безпеки у цей період;
- здійснити історичний аналіз причин розпаду СРСР та з'ясувати особливості процесу створення нових незалежних держав;
- виконати історичне дослідження процесу розподілу радянського військового потенціалу між колишніми радянськими республіками та його значення для подальшого застосування, окреслити значення добровільної відмови від ядерної зброї України, Білорусії та Казахстану;

- визначити особливості формування військової політики кожної з нових незалежних держав пострадянського простору, охарактеризувати регіональні особливості для Прибалтики, Закавказзя, Центральної Азії та європейської частини колишнього СРСР, згрупувавши їх за напрямками зовнішньої політики;

- проаналізувати військово-технічне оснащення національних збройних сил, їх організаційно-структурний розподіл, перспективи трансформації, відповідність до міжнародних вимог;

- розкрити характерні риси та особливості діяльності сучасних міжнародних і регіональних військово-політичних організацій, охарактеризувати перспективи співпраці з ними пострадянських республік;

- проаналізувати участь пострадянських республік у міжнародних колективних системах безпеки (ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ, ОДКБ) та їх вплив на питання регіональної безпеки;

- сформулювати висновки і розробити практичні рекомендації стосовно удосконалення системи національної безпеки і оборони незалежної України у сучасних умовах, особливо на регіональному рівні;

- дати авторське визначення термінів «військово-політична» та «військова безпека», визначити їх роль та місце в системі національної безпеки;

- запропонувати критерії оцінки стану військової безпеки та авторську методику її оцінювання:

- показати закономірність переростання існуючих загроз етно-територіального і внутрішнього характеру у військові конфлікти при умові їх невирішення у превентивній фазі;

- показати закономірності геополітичного вибору проаналізованими країнами.

Об'єктом дослідження є геополітичний вибір нових незалежних держав пострадянського простору, як стану захищеності національних інтересів і

безпеки у нових умовах. Об'єкт дослідження максимально узгоджений з предметом.

Предметом дослідження є військово-політичні події, пов'язані з геополітичними викликами на пострадянському просторі, проблеми і механізми, основні тенденції та пріоритети забезпечення національних інтересів і безпеки, формування підсистеми військово-політичної безпеки у пострадянський період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють пострадянський період, останнє десятиліття ХХ та перше десятиліття ХХІ ст. Нижня межа означена початком розпаду СРСР, 1991 р. створенням народних фронтів у прибалтійських республіках, формуванням опозиційних народно-демократичних рухів в Україні та національними конфліктами на Закавказзі; верхня – кінцем 2011 р., коли 18 листопада керівники Росії, Білорусі та Казахстану підписали декларацію про створення Євразійського союзу – геополітичного наднаціонального неоімперського проекту на чолі з Російською Федерацією на протипагу ЄС.

Для повноти і логічності викладу матеріалу автор додатково охопив період 80-х років минулого століття з метою показати передумови та основні причини розпаду СРСР, закінчення ядерного протистояння між США та Радянським Союзом, періоду «холодної війни» та біполярного світоустрою. Ці події змінили геополітичну карту світу, що суттєво вплинуло на зовнішню політику провідних країн.

Територіальні рамки відповідають сучасним національним територіям незалежних держав, колишніх 15 республік СРСР.

Для аналізу предмету дослідження були застосовані загальнонаукові, міждисциплінарні та специфічно історичні методи. Діалектико-матеріалістичний метод став базовим і допоміг спрогнозувати можливі тенденції історичного розвитку.

Методологічну основу дисертації склали методи: аналогій, періодизації, порівняльно-історичний, структурно-системний, конкретно-історичний та

інші. Вони допомогли визначити місце та роль військової політики у системі загальної теорії безпеки. Дослідження проведене з дотриманням визначального принципу відносності та традиційного принципу історизму, про що детально викладено нижче.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження тісно пов'язана з трирічною бюджетною науково-дослідною роботою на тему: «Сучасне громадське і суспільно-політичне забезпечення національних інтересів України за міжнародними стандартами», («Modern civil society socio-political enforcement of Ukrainian national interest according to the international standards»), затвердженою МОН України (код КПКВ 2201020 – Фундаментальні дослідження, наукова секція 20 – Філософія та історія; ДБ/ГСПЗ, номер державної реєстрації 0110U001111) на період 2010–2012 рр. в якій автор приймав безпосередню участь.

Наукова новизна роботи полягає в постановці і вирішенні комплексної задачі дослідження геополітичному вибору 15 пострадянських республік в період глобалізації. На основі великого масиву введеної автором інформації, включаючи як опубліковані, так і архівні джерела, які раніше не вводились до наукового обігу, досліджені передумови, суспільно-політичний, геополітичний та військово-політичні контексти проблеми.

Проведене дослідження дозволило отримати наступні наукові результати, що визначають наукову новизну дисертації:

уперше:

- розглянуто етапи формування, створення та трансформації військово-політичної безпеки на пострадянському просторі. Охарактеризовано організаційно-структурну побудову збройних сил нових незалежних держав, їх технічне оснащення, наявність озброєння та перспективи їх трансформації. Визначено місце та роль військової безпеки у сучасних системах забезпечення національної безпеки незалежних держав;

- всебічно проаналізовано появу і трансформацію національних концепцій, стратегій і воєнних доктрин нових незалежних держав пострадянського простору у формуванні військової безпеки впродовж останнього двадцятиліття, досліджено формування національних збройних сил, їх трансформацію у конкретних геополітичних умовах;

- запропоновано алгоритм вивчення систем військової безпеки та військової політики кожної республіки, а також критерії оцінки (індикатори-показники) їх стану. (Здобувач *запропонував* тріступеневу форму оцінки стану військової безпеки будь-якої країни світу, розробивши шкалу показників-критеріїв);

удосконалено:

- понятійно-категорійний апарат «військова безпека». Запропоновано авторську дефініцію терміна «військова безпека», зокрема – це стабільний, гарантований стан державної військово-політичної захищеності країни від військових ризиків, викликів, загроз, небезпек та агресії; динамічний стан відносної військової невразливості держави від існуючих загроз; належний рівень захищеності держави, достатній для підтримки відносної незалежності, соборності, територіальної цілісності та недоторканості;

- регіональну періодизацію військової політики пострадянських республік у період 1991–2011 рр., визначено переваги і недоліки існуючих Конституцій, Стратегій та Концепцій національної безпеки, воєнних доктрин, чинного законодавства у сфері безпеки і оборони нових незалежних держав, запропоновано вибір-упровадження колективної і кооперативної системи безпеки, що найбільш оптимально відповідає сучасним геополітичним викликам;

набуло подальшого розвитку:

- комплексна реконструкція історичних подій у конкретних часових рамках та визначення їх територіальних меж у питаннях геополітичного вибору, створення систем військової безпеки на пострадянському просторі;

- аналіз основних тенденцій, які визначають перспективи у співпраці між пострадянськими республіками, регіональними та глобальними військово-політичними блоками та безпековими організаціями з метою збереження миру та посилення національної оборони. Проведено комплексний аналіз впливу НАТО, ОДКБ на ситуацію у регіонах колишнього СРСР;

- використання принципу аналогії у геополітичному виборі та створенні систем військової безпеки новими незалежними державами.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих у дисертації положень і здобутих результатів державними відомствами, які займаються аналізом та прогнозуванням геополітичних, військово-політичних та національно-безпекових проблем. Отримані узагальнюючі характерні риси можуть бути використані у практичній діяльності центральних органів влади, які пов'язані з забезпеченням національної безпеки. Окремі положення дисертації скеровані у парламентські комітети Верховної Ради України 7-го скликання та використані у законотворчій діяльності депутатів. Автор роботи підготував і запропонував 14 тез з питань національної безпеки і оборони України для кандидата в Президенти України 2014 р. Монографія «Військова безпека пострадянських республік 1991-2011 рр.» скерована і на практиці використана Головним департаментом Адміністрації України, про що є позитивний відгук.

Основні положення, висновки і фактичні архівні матеріали можуть бути використані для підготовки узагальнюючих історичних робіт, навчальних підручників, при проведенні спецкурсів та семінарів у вищих навчальних закладах, використані при лекціях на тему «Геополітичний вибір пострадянського простору».

Висновки дисертації можуть бути використані міжнародними організаціями, державними зовнішньополітичними відомствами, а також

науково-дослідними інститутами для усвідомлення впливу геополітичних викликів на сучасні політичні процеси на пострадянському просторі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, у якій викладено авторський підхід до дослідження військової безпеки України в період глобалізації. Основні положення роботи, її висновки і рекомендації розроблено й обгрунтовано автором особисто.

Апробація результатів дисертації: основні положення, результати і висновки дисертаційної роботи були представлені, обговорювалися й отримали схвалення на **32** міжнародних та республіканських історичних науково-практичних конференціях у Києві, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Запоріжжі, Кіровограді, Севастополі, Сімферополі, Бердянську, Кам'янець-Подільську, Кривому Розі, Львові у період 2011 – 2015 рр. та опубліковані у матеріалах конференцій у форматі тез та доповідей.

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано **30** наукових робіт у фахових історичних наукометричних виданнях України та **три** монографії: «Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.» (Львів – 2012 р.), «Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» (Донецьк – 2014 р.), «Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи» (Донецьк – 2015 р.).

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Історія України як систематичний виклад фактів і подій після 1991 р. являє собою «білу пляму», хоча це період нашого свідомого життя та відносно недавнього минулого [1]. Багато безпосередніх учасників і свідків цих подій живі, вони готові вступати у дискусію з істориками.

Відновлення державної незалежності України дало сильний поштовх розвитку національної історичної науки. Майбутнє неможливе без творчого врахування минулого. Виділення в окрему тему дослідження геополітичного вибору вимагає сучасна світова та регіональна ситуація. Ця проблема донині не була предметом спеціального історичного дослідження. Автор зробив власну спробу наукового дослідження визначеної теми.

Нестабільна безпекова ситуація на пострадянському просторі, надмірна політизація армій як корпоративного специфічного утворення вимагає пошуку ефективних, науково обґрунтованих кроків у реформуванні та трансформації військового сектора національної безпеки. В Україні немає спеціальних цілісних історичних досліджень на запропоновану тему. Детальне дослідження історіографії показало, що вітчизняні науковці у галузі новітньої історії здебільшого зосередили свою науково-дослідницьку роботу на вивченні минулого українського війська доби визвольних змагань. Практично поза увагою залишилась важлива складова системи національної безпеки – військово-політична безпека. Фундаментальні монографії з запропонованої проблеми відсутні. Окремі роботи вітчизняних істориків переважно фрагментарно досліджують цю проблему, без відповідного аналізу історичного досвіду. Концептуальних робіт немає. Це спонукало автора сконцентрувати свої зусилля на дослідженні саме цієї теми.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. різко загострилось протистояння двох історіографічних шкіл: російської та української. Новітня українська історіографія базується на фактичному матеріалі, який до цього

приховувався, фальсифікувався, мав яскраве політичне забарвлення. Росіяни називають українську школу західною. Сучасна російська історіографія до сьогодні залишається під сильним впливом радянської історіографії як за змістом так і за методологією історичних досліджень.

1.1. Історіографія.

В основу історіографічного дослідження покладено фундаментальні видання загального характеру, що присвячені обраній проблематиці; теоретичні роботи з питань національної та військової-політичної безпеки; спеціальні праці, присвячені геополітиці пострадянських республік (монографії, наукові статті, захищені дисертації, автореферати, наукові доповіді тощо).

Теоретики війни та безпеки світового значення достатньо довго досліджують історію воєн, причину їх виникнення, способи уникнення військових конфліктів. Значний внесок у розробку вказаної проблематики зробили провідні зарубіжні науковці, колишні керівники міжнародних військово-політичних інститутів З. Бжезінський, Г. Кіссінджер (експрезидент США), Дж. Кеннан (американський посол США у СРСР 1954–1963 рр.), В. Книш, С. Гантінгтон, Д. Волкогонов (російський історик, начальник головного політичного управління радянської армії), Дж. Джоулвен (головнокомандувач Об'єднаних сил НАТО в Європі), Дж. Мак-Коннелл (директор Національної розвідки США 2007–2009 рр.), Дж. Робертсон (генеральний секретар НАТО 1999–2004 рр., міністр оборони Великої Британії 1997–1999 рр.), Хав'єр Солана (голова європейського оборонного агентства 2004–2009 рр.) та інші. Принципи розроблення та розвитку системи оборонного планування як основи реформування збройних сил сформулювали американські вчені Ч. Кітч та Р. Маккін. Національну безпеку, як мету зовнішньої політики, досліджували американські вчені М. Берковіц, П. Г. Бок, Г. Моргенау, А. Волферс, Дж. Розенау, К. Уолтц,

Р. Е. Осгуд, К. Вон Ворис, К. Дейч, К. Райт, європейські дослідники Ж.-Б. Брозель, Р. Арон, Дж. Гарнет. Азіатські геополітичні дослідження проводить С. Бленк, співробітники Інституту аналізу зовнішньої політики США Жаклін Дейвіс, Майкл Свіні [2].

Польські історики теж досліджували передумови виникнення нових пострадянських республік у нових геополітичних умовах. Серед них Тадеуш Анджей Ольшанський, який серед причин розпаду СРСР називає Чорнобильську трагедію, політику «гласності» й «перебудови» М. Горбачова та появу опозиційних рухів, які згодом трансформувались у політичні партії народно-демократичного спрямування [3]. До числа польських істориків, які спеціалізуються на історії України і пострадянського простору, слід віднести Анджея Хойновського, Ян-Яцека Бруського, Людовіка Маліновського, Еміліяна Вішка, Юзефа Дарського, Владімежа Марциняка [4].

Доволі інтенсивно формується російська школа фахівців з вивчення безпеки. Серед них слід назвати К. Арцибасова, Н. Арбатова, Л. І. Абалкіна [5] Б. Божедомова, А. Краснова, А. Казанцева, Є. Рогова, В. Семенова, А. Прохожаєва, Л. Фітуні, В. Захарова, а також істориків Інституту військової історії МО РФ під керівництвом В. Золотарьова, спеціалістів Центру військово-стратегічних досліджень ГШ ЗС РФ, Інституту політичного та військового аналізу Росії Ю. Морозова, В. Глушкова, О. Шаравіна, дослідників військових конфліктів В. Баринькіна, Д. Гордієнко, С. Шинєва. Правила військової безпеки і оборони досліджують російські науковці В. Борисов, П. Іванов, В. Васютович, Р. Фарамазян, Ю. Катасонов, Ю. Солнишков [6].

Серед сучасних російських вчених процес військового будівництва на пострадянському просторі досліджує доктор військових наук, професор, дійсний член Російської академії військових наук В. М. Захаров [7].

Докторська дисертація В. Т. Литвиненко присвячена маловизнаним, проблемним пострадянським республікам: Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ю та їх впливові на національну безпеку Росії [8]. Історію і

проблеми нових незалежних держав Центральної Азії у сфері регіональної безпеки досліджував В. І. Маслов [9]. Роль Російської Федерації у забезпеченні безпеки Центральноазійського регіону країн СНД опрацював у дисертаційній роботі Т. А. Ганієв [10]. Трансатлантичне партнерство з питань безпеки країн Центральної Азії дослідила А. М. Акматалієва [11]. Військову безпеку держави і систему її забезпечення на досвіді Вірменії вивчав А. Е. Арутюнян [12]. Представник Інституту Російської історії А. П. Федорових присвятив свою кандидатську роботу дослідженню проблем Чорноморського флоту у російсько-українських відносинах [13]. Темою наукового дослідження тенденцій і проблем співпраці Російської Федерації та НАТО у період 1991–2009 рр. завершив свою роботу Д. М. Калачов [14]. Дисертант Дипломатичної академії МЗС РФ В. І. Романенко присвятив своє дослідження формуванню пострадянського ландшафту у країнах Чорноморського регіону і місцю національних інтересів РФ у новому геополітичному просторі [15]. Співпрацю РФ з державами Центральної Азії у забезпеченні міжнародної безпеки досліджували: З. Т. Турдієва, представниця Киргизько-Російського університету (м. Бішкек) [16], Р. Р. Бурнашов, І. А. Черних [17]. Стан забезпечення національної безпеки нових незалежних держав на пострадянському просторі (на матеріалах країн Центральної Азії) став темою кандидатської дисертації Ю. М. Альошина [18]. Представник Киргизько-Російського Слов'янського університету Ким Мин Чул 2009 р. досліджував у межах кандидатської дисертації формування системи регіональної безпеки на території Центральної Азії [19], аналогічні дослідження провів російський дослідник А. Казанцев [20]. Зовнішньополітичну стратегію Республіки Казахстан у новітній, пострадянський період історії дослідив Тимур Токаєв [21]. Рівень регіональної співпраці у сфері безпеки і оборони на прикладі країн Центральної Азії стало темою дисертаційної роботи Сулаймоні Шохзода [22].

Історичний досвід забезпечення воєнної безпеки пострадянськими республіками у наукових працях наведено фрагментарно, окремими прикладами

і застосовано авторами як ілюстрований матеріал. Більшість таких досліджень є політологічними. Автори свідомо займають односторонню позицію, що наносить шкоду об'єктивності. Так, політико-правові проблеми Чорноморського флоту і Севастополя у контексті розпаду Російської імперії і СРСР у розрізі історико-політичного аналізу дослідив доктор політичних наук С. А. Усов (Росія) [23]. Слід зазначити, що автор, вважаючи Чорноморський флот РФ та Севастополь стратегічним об'єктом, тим самим заперечує саму можливість України відмовитись від його розташування у Криму.

Російська історіографія торкалась практично всіх складних питань пострадянської трансформації у колишніх республіках СРСР. Особлива роль приділялась місцю і ролі Росії та України у новітній системі міжнародних відносин у нових геополітичних умовах. Дослідженню цієї проблематики присвячені наукові праці М. Геллера, Б. Красуліна, В. Абуренко, С. Кройценберга, І. Кліміна, А. Дугіна та інш.

Історіографічне порівняння робіт російських істориків з аналогічними дослідженнями зарубіжних науковців виявило як спільні, так і відмінні підходи до з'ясування передумов відновлення суверенної, незалежної Української Держави та нових незалежних держав пострадянського простору. У контексті всесвітньої історії західні дослідники спростовують спроби російських істориків показати українську та пострадянську незалежність як випадковість або як наслідок збігу обставин. У «Курсі радянської історії, 1941–1999» А. К. Соколов і В. С. Тяжельнікова висувають головною причиною розпаду СРСР соціально-економічну кризу [24]. Такої ж думки дотримуються й інші російські історики Г. Б. Поляк, А. Н. Маркова [25], І. Я. Фроянов [26], Б. В. Личман, М. В. Загладін, В. Г. Хорос, І. С. Ратьковський, М. В. Ходякова, М. Калашніков, С. Бунтовський.

Питання військово-політичної безпеки у контексті національної безпеки в Україні досліджуються у Національному університеті оборони України, Інституті історії України НАН України, Українському інституті військової

історії. Більш докладно про це можна дізнатися з відповідної статті автора дисертації у [27].

Академік НАН України д-р техн. наук В. П. Горбулін у своєму збірнику «Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України» висвітлює актуальні проблеми реалізації завдань реформування та розвитку структур безпеки й оборони України у контексті її євроатлантичної інтеграції [28].

Автори колективної монографії Інституту європейських досліджень НАН України «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього», науковий редактор д. і. н., професор А. І. Кудряченко на основі широкого історичного матеріалу здійснили ретроспективний аналіз існування і визнання України як європейської держави, її взаємини з європейськими країнами [29].

Аналізу організаційних засад демократичного цивільного контролю безпекової сфери як особливої форми організації суспільних відносин у державі присвятив свою дисертаційну роботу А. Бірюченко [30].

У колективній монографії «Основи державного управління забезпечення обороноздатності України: теорія і практика» за авторством В. Ю. Богдановича, М. Ф. Єжеєва, І. В. Свіда розроблено основні рекомендації для державного забезпечення військової безпеки України [31].

Окрім того, В. Ю. Богданович у монографії «Військова безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення» розробив методологічні основи системних досліджень проблем військової безпеки. Автор пропонує здійснювати науковий супровід процесу реалізації національних інтересів України, визначити місце й роль системи забезпечення військової безпеки в загальній системі забезпечення національної безпеки держави та запропонував розширену систему показників для визначення рівня військових загроз, розробив комплекс методів, методик, моделей і методичних підходів для проведення системних досліджень. Він розробив також методичні рекомендації щодо прогнозування можливих майбутніх сценаріїв розвитку військово-політичної обстановки [32].

Аналізу державної політики України в оборонній сфері впродовж 1991–2012 рр., її трансформації у геополітичний простір, графічній моделі системи безпеки присвятив свою монографію «Від задекларованого нейтралітету до вимушеної позаблоковості» редактор журналу «Наука і оборона», професор, кандидат технічних наук В. Б. Вагапов [33].

О. Дзьобань предметом свого дисертаційного дослідження обрав феномен національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Автор сформулював філософську концепцію місця й ролі системи забезпечення національної безпеки у суспільстві, що трансформується [34].

Проблеми забезпечення національної безпеки України досліджує В. А. Ліпкан, кандидат юридичних наук, доцент Національної академії МВС України, автор багатьох досліджень, підручників на тему національної безпеки України [35].

У дослідженнях О. Палія проаналізовано зв'язки між рівнем гарантування національної безпеки України та ступенем участі держави у процесі євроатлантичної інтеграції [36]. Український дослідник М. Пендюра зосередив свої наукові дослідження на теоретико-методологічних проблемах формування національної безпеки України з позицій системного підходу в умовах сучасних європейських геополітичних трансформацій [37]. Дослідження В. Кобринського присвячено теоретичним та адміністративно-правовим проблемам державного контролю у сфері національної безпеки України [38].

Вивченню проблемного поля національної безпеки присвятив свою монографію «Державне управління національною безпекою» та низку концептуальних статей у фахових наукових виданнях Г. П. Ситник. У докторській дисертації «Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика» Г. Ситник досліджує проблеми державного управління у сфері національної безпеки України [39].

У працях української дослідниці Л. Хилько висвітлено ідейно-теоретичні аспекти аналізу національної безпеки у світовій та українській теоретико-

політичній думці [40]. У монографії Л. Шипілової «Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки» проаналізовано ключові поняття і категорії основ національної безпеки України [41]. Військовому плануванню безпеки та оборони присвячено роботи вітчизняних дослідників А. Іваценка та С. Вербицького [42], О. Бодрика, Д. Бондаренка, А. Невольниченка, В. Шевченка, Є. Шелеста, М. Шпури та ін. [43].

Наукова розвідка В. П. Горбуліна та О. В. Литвиненка «Національна безпека: український вимір» вказує, що обговорення стратегічних проблем національної безпеки має бути максимально відвертим [44].

Сучасну історіографію збагатили й безпосередні учасники прийняття військово-політичних рішень, керівники військового відомства України О. І. Затинайко (генерал-полковник, начальник ГШ ЗСУ), О. І. Кузьмук (генерал армії, двічі міністр оборони України, кандидат воєнних наук), В. Г. Радецький (генерал армії) [45], В. Т. Собков (генерал-полковник, начальник ГШ ЗСУ), В. Шкідченко (міністр оборони), Б. Кожин (віце-адмірал, перший командувач ВМС України), В. Безкоровайний (віце-адмірал, командувач ВМС України 1993–1996 рр.).

Українсько-російські відносини у військово-політичній сфері в останнє десятиліття ХХ ст. досліджував І. Мельничук [46].

Серед захищених дисертаційних робіт у спеціалізованій вченій раді з військової історії НУ «Львівська політехніка», питання військово-політичної безпеки частково розглядались у наступних роботах: кандидатська дисертація «Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі» О. В. Пулим, яка присвячена спробі узагальненого аналізу використання ЗСУ у миротворчих та гуманітарних операціях ООН та НАТО у період 1992–2000 рр. Автор вдало на конкретному історичному матеріалі показує участь українських військовиків у складі багатонаціональних сил в операціях за рішенням РБ ООН та відповідно до програми Північноатлантичного Альянсу

«Партнерство заради миру». О. Пулим доводить, що витрати на миротворчість незрівнянно малі на тлі багатомільйонних втрат, які несе людство під час військових конфліктів. Автор доводить, що міжнародне співтовариство високо оцінює бойовий досвід України, що дало можливість отримати нашій державі статус активного учасника миротворчих операцій ООН. Україна стала не тільки споживачем стабільності й безпеки, але й активним її виробником, що є шляхом інтеграції до європейського співтовариства. Автор акцентував на одному з найважливіших аспектів функціонування армії незалежної України, який зміцнює міжнародну довіру до нашої держави, покращує імідж у розбудові міжнародної та європейської системи безпеки, допомагає знаходити стратегічних партнерів. О. Пулим наголосив на прагматичній ролі армії, адже миротворча діяльність ЗСУ з липня 1992 р. по червень 1999 р. поповнила державну казну на 92 млн доларів США [47].

Питання створення та розвитку національних Збройних сил України досліджувала Г. О. Гозуватенко в кандидатській дисертаційній роботі «Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.)», захищеній 2009 р. Автор зауважує, що Збройні сили постійно реформуються з виникненням нових загроз. Українська армія, яка пройшла величезне скорочення та трансформування, зуміла багато зробити для підвищення міжнародного авторитету України, беручи активну участь у миротворчих операціях ООН та НАТО. Г. Гозуватенко зазначає, що питання національного військового будівництва для України залишається відкритим. На цьому шляху не враховано попереднього історичного досвіду. МО України, перейшовши на програмно-цільовий метод планування, намагається максимально забезпечити військову безпеку, яка є найважливішою складовою національної безпеки країни. Автор наголошує на наявності позитивних тенденцій будівництва ЗСУ (перехід на якісні параметри, оптимізація чисельності та структури, інформатизація та автоматизація, професіоналізація та демократизація). Ці

тенденції зумовлені реальністю та зміною геополітичного становища навколо України. Дослідниця робить висновок, що нашій державі потрібна оптимальна, боєздатна, професійна армія на контрактній основі [48].

Над розробкою принципово нових напрямів військової діяльності провідних країн світу працював у кандидатській дисертації «Становлення й розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав світу» (2009 р.) О. І. Попович. Автор зазначає, що на зламі ХХ–ХХІ ст. у світі зросла чисельність країн, які володіють ракетними системами. Саме тому система протиракетного захисту стала актуальною серед сучасних методів забезпечення військової безпеки як країни, так і цілого регіону (Північної Америки, Європи, Росії). О. Попович наводить приклад побудови європейської стратегічної протиракетної оборони, у якій Україна не бере участі, хоча здатна надати інформаційне забезпечення, а за відповідних капіталовкладень – увійти до архітектури безпекового протиракетного європейського простору. Автор доповнює національну історію та її складову – історію озброєння – переконливо доводячи, що з появою новітньої стратегічної зброї масового ураження – ракетно-ядерних систем – розпочалась трансформація сфери національної безпеки, розроблення нової стратегії і тактики ведення оборони і війни, розроблення, створення та впровадження систем стратегічної протиракетної оборони. На прикладі США, Франції, Великої Британії, СРСР, РФ О. Попович доводить існування причинно-наслідкового зв'язку між розвитком ракетно-ядерної зброї і виникненням систем ППО та їх вплив на побудову нових систем безпеки [49].

Історію аеромобільних військ ЗС України розглянуто у дисертаційній роботі А. І. Сташко «Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток» (2009 р.). Автор дослідив їх історію та розвиток. А. Сташко зазначає, що перші експерименти зі створення повітрянодесантних військ Радянської армії проводили ще 1932 р. в Українському військовому окрузі на базі першого парашутно-десантного взводу, а 1936 р. у Київському ВО було розгорнуто авіаційно-десантну

бригаду. Автор зазначає, що бойове застосування ПДВ у роки Другої світової війни не поширилося через великі втрати під час десантування, окрім В'яземської операції у січні – лютому 1942 р. та Дніпровської у вересні–листопаді 1943 р. У післявоєнні роки ПДВ використовували під час ліквідації локальних конфліктів та воєн: в Угорщині (1956 р.), у Чехословаччині (1968 р.) та в Афганістані (1979–1989 рр.). Перше найбільше десантування війська парашутним способом на території України відбулось 1935 р. у кількості 1200 осіб. Національні аеромобільні війська перебувають на порозі переосмислення основних засад воєнної безпеки України на основі Державної програми реформування та розвитку ЗСУ на період 2006–2011 рр., Стратегічного оборонного бюлетеня на період 2015 р. У мирний час аеромобільні війська можуть застосовуватись у боротьбі з терористами, брати участь у проведенні антитерористичних та миротворчих операцій, здійснювати заходи правового врегулювання надзвичайного стану. А. І. Сташко, порівнюючи ПДВ України з об'єднаними силами швидкого реагування країн-членів НАТО, прогнозує скорочення та оптимізацію аеромобільних військ ЗСУ за стандартами Організації Північноатлантичного альянсу [50].

У дисертаційному дослідженні В. Г. Ярового на тему «Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу (ОПК) країн-колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр.)», захищеної 2009 р., комплексно проаналізовано модернізацію і трансформацію оборонно-промислових комплексів країн «молодої демократії» у посткомуністичний період. Особливу увагу автор приділив змінам українського ОПК, який ще 1990 р. отримував з державного бюджету України до 27 % ВВП. В ОПК України входило 3 600 підприємств, з яких 700 виготовляли продукцію винятково оборонного призначення. У ОПК працювало до 1,5 млн осіб. Україна «мала» 40 % союзної потужності ОПК, однак на її території до проголошення незалежності не було закінченого виробничого циклу. Долю ОПК України було вирішено з прийняттям КМУ Постанови № 423 від 31

березня 2004 р. «Державної програми реформування і розвитку ОПК України на період до 2010 р.» [51].

Комплексно дослідив ведення інформаційно-психологічних війн А. М. Странніков у роботі «Інформаційно-психологічне протиборство у військових конфліктах другої половини ХХ ст. (2007 р.)». Автор переконливо доводить перспективність інформаційної війни на прикладах застосування інформаційно-психологічної боротьби під час військових конфліктів у Перській затоці (операція «Буря в пустелі»), у колишній Югославії (операція Об'єднаних збройних сил НАТО «Союзницька сила»), в Афганістані (операція «Непохитна свобода»). На думку дослідника, інформаційна боротьба є пріоритетом розвитку теорії та практики військового мистецтва як нового виду зброї. Саме такий підхід, вважає він, повинен орієнтувати теоретиків військової політики України на реалізацію оборонної достатності за умов скорочення ЗСУ та економічної кризи, спонукати до пошуку якісно нових шляхів забезпечення військової безпеки держави [52].

У кандидатській дисертації на тему «Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність» (2007 р.) А. В. Луньков, начальник кафедри аеромобільних військ та розвідки Академії Сухопутних військ ЗСУ, розглядає реформування спеціальних органів України та Росії у пострадянський період. Автор зазначає, що спеціальні органи є важливою складовою військової організації у забезпеченні національної безпеки держави. Їх основні завдання – пошук, накопичення та аналітичне прогнозування розвитку подій у сфері національної безпеки – залишаються незмінними для всіх держав. Він визнає перспективність моделі розвідувального співтовариства США, яку запозичила Російська Федерація [53].

У дисертаційній роботі Д. С. Федоренка «Застосування зенітної артилерії сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст.» (2007 р.) досліджено історію бойового застосування зенітно-артилерійських комплексів, повітряної оборони Сухопутних військ під час військових конфліктів останніх років ХХ ст. у специфічних умовах: під час

військових дій у гірській, лісистій та пустельній місцевостях, у населених пунктах, під впливом фізико-географічних умов на бойові можливості ЗРК; боротьбу із засобами повітряного нападу. Автор охопив ТВД в Афганістані (1979–1989 рр.), у зоні Перської затоки (1991 р.), Чечні (1994–1996, 1999–2000 рр.), визначив закономірність, яка полягає в тому, що насиченість зенітною артилерією угруповань військ, які беруть участь у військових конфліктах, повинна зростати у чотири рази [54].

В. П. Матяшук у дисертаційній роботі «Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991–2005 рр.) у 2008 р. першою на той час спробувала теоретично узагальнити та дослідити процес створення, розвитку та функціонування військових ліцеїв та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як закладів довишівської військової підготовки незалежної України, складової національної системи військової освіти. Дослідивши діяльність 16 українських ліцеїв, автор показала значення військових ліцеїв у підготовці військових фахівців, які в майбутньому захищатимуть країну, її суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість. Нова парадигма військової освіти відводить їй фундаментальну роль у забезпеченні військової безпеки і оборони держави. У дослідженні розглянуто принципи функціонування аналогічних навчальних закладів у Росії, Білорусі, Казахстані та далекому зарубіжжі. Автор дисертації акцентувала увагу, що такі державні заклади відрізняються за законодавчою базою, що регламентує їх роботу вимогами, викладеними у національних воєнних доктринах, структурою та чисельністю збройних сил, фінансово-економічними можливостями, національно-історичними особливостями [55].

У дисертаційній роботі «Бойове застосування новітніх засобів збройної боротьби у локальних війнах 90-х років ХХ ст.» (2008 р.) О. М. Ланько на прикладах ведення війни у Перській затоці (1991 р.) та Югославії (1999 р.) показує кардинально нові принципи ведення сучасної війни. Зокрема показує, що з операції «Союзницька сила» у Перській затоці розпочалась

епоха ведення війн із застосуванням космічних та високоточних технологій. США та їхні союзники створили єдину глобальну інформаційно-ударну систему, яка застосовувалась на всіх рівнях: стратегічному, тактичному та оперативному. Основними елементами цієї системи були космічна розвідка, виявлення стартів балістичних ракет, цілодобова навігація, безперебійний зв'язок, постійне супутникове метеорологічне забезпечення. Космічна розвідка у війні проти Іраку становила основу тактичної розвідки США. Було визначено точні координати командних пунктів, аеродромів, ракетних комплексів противника тощо. Саме після війни у Перській затоці США розпочали розробляти глобальну систему протиракетної оборони. У цій війні було апробовано космічну систему навігації «Навстар», яка забезпечувала точність виходу авіації на ціль у нічний час та коригування траєкторії польотів крилатих ракет як повітряного, так і морського базування. Із космосу контролювали передислокацію військових сил Іраку та приховували керування своїми військами. Високоточна зброя, яка становила 70 % від загальної кількості, була представлена керованими авіабомбами, крилатими ракетами, ракетами класу «повітря–земля», протилокаційними ракетами, літаками-невидимками (F-117A). Головну ставку у цій війні було зроблено на повітряний вибірковий удар, що дало змогу отримати перемогу з мінімальними втратами. Боєприпаси за своїми вражальними можливостями наближались до ядерної зброї. Основним театром військових дій у Югославії був повітряно-космічний простір, з якого здійснювали точкові удари по стратегічних об'єктах. Вперше було застосовано стратегічну тріаду високоточної зброї: літаки-носії (B-2A, B-1B, B-52C), керовані ракети (удосконалений «Томагавк») і бомби (CBU-97). ППО Югославії виявилася спроможною знищити всього 10 крилатих ракет противника. Командування операцією проводилось на великій відстані від театру військових дій, з Пентагону та Брюсселя (штаб-квартира НАТО). Дисертант зробив висновок, що надалі вирішальним фактором у збройних конфліктах стане високоточна

космічна зброя міжконтинентальної дальності, а дієвим засобом захисту – глобальні системи ПРО і воєнного управління [56].

У дисертаційній роботі Т. В. Іщенка на тему «Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних сил України (1991–2006 рр.)» розглянуто організацію системи виховної роботи, створення відповідного морально-психологічного клімату у військових колективах, підвищення національно-патріотичної свідомості, виховання відданих захисників Батьківщини. Впродовж 1991–1996 рр. було створено органи виховної роботи у ЗСУ. Це був етап утвердження й становлення. Фактично виховна робота розпочалась у вересні 1998 р. після введення у дію «Концепції виховної роботи у ЗСУ та інших військових формуваннях України», яка отримала подальший розвиток 1999 р. у «Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України». Надалі ці положення було удосконалено. Вищенаведені приклади організації виховної роботи потребували національно-державницької ідеології та механізмів її впровадження [57].

У дисертаційній роботі на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій у період 1992–2009 рр. (військово-історичний аспект)» автор (Левик Б. С.) цієї дисертації здійснив проблемно-хронологічний аналіз партійно-політичного розроблення національної безпеки України у програмах 182 українських парламентських та позапарламентських партій. Зауваживши відсутність єдиного стратегічного підходу до цієї проблеми у політичному середовищі країни, він підкреслив неготовність політиків оперативно й адекватно реагувати на наявні загрози та виклики, й зробив висновок про неспроможність парламентських партій України виробити спільну позицію з питання забезпечення національної безпеки України, що відображається на частих змінах зовнішньополітичного курсу країни разом зі зміною

провладної партії. У подальших наукових дослідженнях автор поглибив і розширив сферу дослідження, що завершилось написанням монографій [58].

І. В. Компанець досліджував взаємовідносини України та НАТО у дисертаційній роботі на тему «Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті». Автор зробив висновок, що європейський безпековий потенціал ще недостатньо потужний, тому Організація Північноатлантичного договору і надалі займатиме ключові позиції у питаннях безпеки Європи. Беручи до уваги існування спільних загроз, дослідник пропонує пришвидшити інтеграцію нашої держави до міжнародних колективних безпекових організацій [59].

Цікаву тему дисертаційного дослідження вибрав П. І. Лозинський: «Военно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця ХХ – початку ХХІ століття». У роботі автор переконливо доводить історичну необхідність створення ДКБ і подальшої його трансформації в ОДКБ. Проаналізувавши та узагальнивши опрацьовані матеріали, дослідник робить висновок про намагання пострадянських республік забезпечити свою національну безпеку за рахунок потенціалу військово-політичних блоків, їх бажання об'єднатись для попередження та усунення загроз. П. Лозинський робить висновок, що мирні засоби ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою [60].

Екс-міністр оборони України, генерал армії В. Г. Радецький, у 2006 р. захистив кандидатську роботу на тему: «Розвиток військового мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ ст.». Автор об'єднує локальні війни і збройні конфлікти в окремий вид загроз, підкреслюючи їх дестабілізаційну суть. Дисертант наводить приклади, коли гострі військово-політичні конфлікти та кризи вирішувалися за допомогою регулярних збройних сил. Одночасно доводить нераціональність використання регулярних збройних сил у збройній боротьбі з іррегулярними збройними формуваннями, як це мало місце у В'єтнамі, Афганістані, Чечні. В. Г. Радецький наголошує, що в шостому періоді історії війн ідеться про високоточну зброю. Незважаючи на

зміну поколінь, військові під час бойового протистояння продовжують досягати таких взаємопов'язаних цілей: ураження противника, оборона військ і об'єктів від ураження, управління військами, всебічне їх забезпечення [61]. У подальшому, 2009 р. В. Г. Радецький очолив колектив авторів підручника «Основи стратегії національної безпеки і оборони держави» [62].

Історичну необхідність формування професійної армії незалежної України у сучасних геополітичних умовах досліджувала О. М. Лойко [63].

З розглянутих вище дисертаційних робіт очевидно, що комплексного дослідження проблеми формування системи військової безпеки у пострадянських республіках не проводилось.

Аналізуючи захищені дисертаційні роботи вітчизняних науковців у пострадянський період, можна виявити роботи, у яких тією чи іншою мірою досліджувалися питання національної і військової безпеки.

Зміни, які відбулись в об'єднаній Німеччині, її зовнішньополітичному курсі, взаємостосунки з Польщею, Чехією, Угорщиною, сусідів України, дослідила Ю. С. Горбач у дисертаційній роботі «Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.)» [64].

Військову співпрацю між Україною і НАТО досліджував Н. Г. Стевенс у дисертації на тему «Військове співробітництво України з НАТО у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. (історико-аналітичний аспект)» (захищена у 2008 р.). Здобувач уточнив роль, місце і завдання ЗСУ. У зв'язку з поширенням партнерства і довіри у воєнній сфері, поступовим формуванням європейської системи безпеки [65].

Комплексному дослідженню впливу геополітичного положення України на розвиток двосторонніх відносин України і країн ЦСЄ присвячена робота П. П. Черника «Геополітичне положення України у Центрально-Східній Європі» (2008 р.) [66].

У дисертації І. Я. Тодорова «Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991–2004 рр.)»

(2007 р.) виявлено та систематизовано основні підходи до проблеми співпраці України і НАТО [67].

Комплексно дослідив передумови вступу до НАТО та ЄС країн Балтії В. М. Завадський у дисертації на тему: «Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.)». Автор проаналізував діяльність цих країн в організаціях регіональної та міжнародної співпраці (Балтійській Асамблеї, Раді держав Балтійського моря, Північній Раді, ОБСЄ, РЄ), вплив цього приєднання на зовнішньополітичну політику Росії [68].

Вивчення закономірностей і особливостей процесу інтеграції Польщі до НАТО було метою дисертації Н. М. Чорної «Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи й наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.)» (2008 р.). Автор розглянула характер відносин між Україною та Польщею [69].

Специфічною для українських дослідників є тема дисертації В. В. Гусакова «Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90-ті роки» (2001 р.). Автор розглянув сучасний стан трансформації середньоазіатського регіону та її роль у політичній стратегії Туреччини, Ірану і Китаю [70].

Закономірності встановлення співпраці між Україною та НАТО дослідив у дисертаційній роботі на тему «Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.) О. О. Лященко (2002 р.) [71].

У дисертаційній роботі «Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-ті роки ХХ ст.» (2002 р.) Д. М. Лакішик розглянув військово-політичну стратегію США щодо об'єднаної Німеччини, їхні взаємовідносини під час розширення НАТО на Схід [72].

Місце ФРН у постбіполярній Європі, специфіку німецької зовнішньої політики, участь ФРН у військових союзах, появу нових елементів у воєнній доктрині розглянуто в роботі Р. А. Кривоноса «Німеччина у структурі європейського співробітництва» (2002 р.) [73].

У дисертації О. І. Бабак «Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – початок 1990-х років» (2002 р.) досліджено намагання Польщі стати

визнаним лідером у Центрально-Східній Європі, зародження та розвиток стратегічного партнерства [74].

А. Ю. Мартинов у дисертаційній роботі «Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 рр.)» (2008 р.) проаналізував рушійні соціально-патріотичні сили, зовнішні та внутрішні чинники «оксамитової революції» у НДР, дослідив трансформацію політичних інститутів, підвищення соціальної мобільності середнього класу, еволюцію «східної політики» Г. Коля та Г. Шредера [75].

У дисертації В. І. Моцок на тему «Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект» (2002 р.) досліджено особливості політичних відносин між Україною та Польщею у питаннях збереження регіональної безпеки, впливу процесів розширення НАТО, проведення курсу на стратегічне партнерство [76].

Еволюцію європейської політики України, зміцнення євроатлантичного простору безпеки, проведення порівняльного аналізу стратегій євроінтеграції України та держав ЦСЄ досліджено у дисертації О. О. Ковальнової на тему «Українська політика щодо євроінтеграційних процесів» (2004 р.) [77].

Рівень взаємодії Болгарії та України у світових безпекових організаціях (НАТО, ОБСЄ) чи регіональних військово-політичних інституціях досліджено у дисертаційній роботі Ю. О. Тимошенко на тему: «Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ ст.» (2004 р.). Автор розглядає історію становлення та розвитку військово-політичних відносин між двома державами [78].

У дисертаційній роботі А. В. Грубінко «Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво)» (2007 р.) розкрито головні тенденції військової співпраці обох країн у аспекті розвитку відносин Україна–НАТО [79].

У роботі «Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки)» дисертант Т. С. Сергієнко

проаналізував формування договірно-правової бази міждержавних відносин після 1993 р. (2003 р.) [80].

Позитивні тенденції і гальмівні чинники, необхідність розроблення стратегічної концепції зовнішньої політики України щодо Угорщини та держав ЦСЄ розглянув В. М. Білан у дисертації «Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках» (2004 р.) [81].

Залежність розгортання та піднесення чи сповільнення та стагнації співпраці країн-партнерів від якості та рівня професійної діяльності органів влади всіх рівнів досліджено у дисертаційній роботі Р. В. Корсак «Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр.» (2008 р.) [82].

Історичний досвід чесько-словацьких відносин у процесі розширення НАТО і ЄС на Схід та формування їх військової організації комплексно дослідив В. І. Андрейко в дисертації на тему: «Чесько-Словацькі міждержавні відносини: особливості становлення й розвитку (1990-ті – 2005 рр.)» (2007 р.) [83].

Механізми формування зовнішньої політики України, проблемні питання та пріоритетні напрями проаналізовано О. В. Сивак у дисертаційному дослідженні на тему: «Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.)» (2000 р.) [84].

Про місце і роль у суспільстві військової організації України та її складовій – Збройним Силам присвячено дисертаційні роботи згаданих нижче українських дослідників.

М. М. Требін у дисертації «Армія в суспільстві, що трансформується: соціально-філософський аналіз» (2005 р.) запропонував концепцію місця та ролі армії у суспільстві за умов трансформації. Автор пов'язав вплив розвитку сучасної збройної боротьби на оборонну політику держави. У роботі визначено місце й роль армії за умов демократичного суспільства [85].

Вивченню армії як суб'єкта забезпечення національної безпеки українського суспільства у період його системної трансформації, розумінню

ЗСУ як соціального інституту присвячена дисертаційна робота П. П. Круть «Армія як суб'єкт забезпечення національної безпеки України: соціально-філософський аналіз» (1999 р.) Автор дослідив основні суперечності й особливості військового будівництва в Україні [86].

Військову реформу Російської Федерації 1990–1997 рр., передумови реформування Збройних Сил СРСР дослідив М. П. Сухушин у дисертації «Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.)» (2006 р.). Автор проаналізував за хронологією підходи до реформування армії російських партій та суспільних рухів [87].

Характерні особливості військової служби, її відмінності від інших видів державної служби стали предметом дисертаційного дослідження І. Ф. Корж «Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення» (2004 р.) [88].

Становленню та розвитку інституту контрактної служби на пострадянському просторі присвятив свою монографію «Військова служба за контрактом (соціальний вимір)» Ю. А. Калагін, представник Харківського університету повітряних сил імені Івана Кожедуба [89].

Визначення та порівняльний аналіз сучасного військово-політичного стану геостратегічних концепцій та доктрин НАТО, аналіз військово-політичної стратегії РФ, їх вплив на Україну – завдання дисертаційного дослідження О. В. Феденко «Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України» (2002 р.) [90].

У дисертаційній роботі «Державні механізми реформування системи ресурсного забезпечення воєнної організації на шляху євроатлантичної інтеграції України» (2005 р.) В. О. Шевельов дослідив процес реформування системи ресурсного забезпечення ЗСУ з урахуванням проголошеного курсу на інтеграцію в євроатлантичні структури безпеки та співпрацю країн-членів НАТО, які передбачають створення єдиної системи речового забезпечення [91].

У дисертації І. А. Храбан «Конфігурація європейської безпеки у контексті реалізації національних інтересів України (військово-політичний аспект)» (2008 р.) комплексно досліджено системний характер європейської

системи безпеки. У роботі розкрито тенденції розвитку та напрямки створення нової системи безпеки у Європі у військово-політичній сфері. Автор запропонував створити на основі міжнародних безпекових організацій (НАТО, ЄС, ОДКБ) нову систему загальноєвропейської безпеки. І. А. Храбан робить висновок, що Україна зобов'язана взяти участь у формуванні нової архітектури безпеки європейського континенту з використанням необхідного військового, військово-технічного та інтелектуального потенціалу [92].

Вплив США на геополітичні зміни в Центральній Азії, боротьбу проти небезпечного поєднання міжнародного тероризму та ісламського фундаменталізму, участь нових незалежних держав ЦА у коаліційній боротьбі проти афганських талібів дослідив Д. В. Дорофеев у дисертаційній роботі «Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральна Азія», захищеній 2007 р. [93].

Комплексний порівняльний аналіз законодавства України, Росії, США, Японії, Франції щодо проходження військової служби за контрактом став предметом дисертації В. О. Паламарчук «Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних силах України» (2003 р.) [94].

Історичний розвиток системи підготовки офіцерських кадрів у Військово-інженерному інституті (м. Поділ), система комплектування змінного та постійного складу навчального закладу за умов сучасної України стали об'єктом дослідження дисертації Р. Л. Колос «Підготовка офіцерських кадрів для Збройних Сил України за досвідом Військово-інженерного інституту 1991–2000 рр.» [95].

Вивченню конфліктогенності військової організації та особливостей соціального регулювання конфліктів у військово-соціальному середовищі з метою забезпечення стабільності, керованості, оптимізації присвячена дисертація А. М. Ячного «Соціальне регулювання конфліктів військової організації в умовах сучасного українського суспільства» (2001 р.) [96].

Процес формування та розвитку системи соціального захисту військовослужбовців ЗСУ досліджував у своїй дисертаційній роботі «Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.): історичний аспект» (2006 р.) С. С. Корольов. Автор здійснив порівняльний аналіз вітчизняної військово-соціальної сфери із соціальними стандартами збройних сил країн-членів НАТО [97].

Історії формування та розвитку Прикордонних військ України як складової системи забезпечення національної безпеки в умовах економічної кризи, скрутного політичного стану присвячена робота М. І. Кабачинського «Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 рр.: історичний аспект» (2006 р.) [98].

О. О. Луник у дисертаційній роботі «Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.)» (2003 р.) дослідив застосування ЗСУ у подоланні наслідків військових конфліктів і кризових ситуацій, роль і місце ЗСУ у миротворчій діяльності нашої держави під егідою ООН, у складі багатонаціональних сил [99].

Удосконалення соціально-філософської рефлексії цінностей військовослужбовців ЗСУ, їх класифікацію, основні функції досліджено в роботі В. М. Мартинюк «Ціннісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз)» (2006 р.). Автор наводить систему протиріч за умов зміни парадигми світосприйняття, соціальної трансформації суспільства, реформування та розвитку ЗСУ [100].

І. П. Козинець досліджувала участь військових підрозділів української армії у миротворчих міжнародних операціях у перше десятиліття незалежності України 1992–2006 рр. [101].

У монографії Г. В. Новицького «Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України» проаналізовані конституційно-законодавчі, концептуальні, стратегічні, нормативно-правові акти, які забезпечували дієвість системи національної безпеки України. Проведено критично-

порівняльний аналіз з аналогічною законодавчою базою провідних країн світу [102].

Таким чином, проведений історіографічний аналіз праць обраної тематики вказує на окремі роботи, присвячені дослідженню національної безпеки пострадянських республік. Як правило предметом дослідження в таких роботах виступали окремі держави чи регіони. Серед проаналізованих науково-дослідних робіт немає дослідження на запропоновану автором тему, що дає право та необхідність науково дослідити процес формування й становлення політики національної безпеки на пострадянському просторі у нових геополітичних умовах.

1.2. Джерела.

У липні 1992 р. глави новостворених незалежних держав підписали Угоду про правонаступництво щодо державного архіву колишнього СРСР. Угодою було досягнуто домовленості про залишення архівних установ за принципом територіальності. Так, усі центральні архіви МО СРСР, як і інші, залишились на території Російської Федерації. Українські галузеві архіви розпочали свою роботу 1992 р.

Для проведення наукового дослідження найціннішу інформацію почерпнуто з фондів Галузевого державного архіву МО України, ГДА СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Національного військово-історичного музею України, Російського державного військового архіву, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, матеріалів Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання (1984–1989 гг.) ф. 7523, Російської державної бібліотеки, Російського державного архіву новітньої історії, Державного архіву зовнішньої політики РФ при Міністерстві закордонних справ. Слід зазначити, що інформація про Збройні Сили усіх пострадянських республік має обмежений гриф доступу, що спонукало

автора до пошуку відкритих архівних матеріалів. Так, відкриті архівні фонди листування Міністерства оборони України з Президентом, парламентом, Кабінетом Міністрів дублюють військово-політичні рішення досліджуваного періоду, що дозволило уникнути посилання на засекречені документи.

У сфері державного забезпечення національної безпеки і оборони будь-якої держави особливе місце займають правові документи: Конституція, закони, укази, постанови, доктрини, стратегії, концепції, програми уряду, інші нормативно-правові акти. У законодавстві з питань безпеки і оборони за хронологією відображено намагання держави концептуально й стратегічно визначити шляхи розвитку своєї військової організації, її завдання та перспективи. Одночасно законодавство віддзеркалює ті проблеми, з якими стикається військово-політичне керівництво країни на певному етапі історичного розвитку. Важливе місце серед джерел належить державним фаховим, періодичним науковим та науково-популярним виданням, публікаціям недержавних громадських організацій, спеціалізованим міжнародним фондам, інтернет-виданням, офіційним сайтам оборонних, безпекових та мілітарних інституцій.

У висвітленні питань національної безпеки і оборони України, інших країн світу гідне місце займає науково-теоретичний та науково-практичний щоквартальний журнал «Наука і оборона» МО України, який розпочав свою діяльність 1994 р. До 1996 р. видання виходило як збірник наукових матеріалів, а у 1996 р. було перереєстроване в журнал. У ньому періодично публікуються фахові статті з питань захисту національної безпеки в сучасних умовах, обговорюються актуальні проблеми військової політики і реформування оборонної галузі, публікуються результати наукових досліджень з питань військової безпеки та військово-теоретичних проблем [103].

Сприятливі умови створює для фундаментальних військово-історичних досліджень Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії», який розпочав діяльність 30 травня 2001 р. як недержавна структура. За активної підтримки інституту 2002 р. почав видаватися

науково-популярний журнал «Воєнна історія», на сторінках якого його редактор С. Х. Литвин, редакційна колегія та автори публікацій доводять важливість та актуальність військово-історичних досліджень, намагаються боротися з байдужим ставленням держави до військової історії України. З 15 січня 2003 р. журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін. Важливо, що обидві структури мають свій електронний сайт, що робить їх доступнішими [104].

Заслужують на увагу фахівців з історії щотижневий суспільно-політичний журнал «Військо України» – центральний друкований орган МО України, науково-популярний журнал «Атлантична панорама», який виходить шість разів на рік, газета МО України «Народна армія» тиражується п'ять разів на тиждень, відомча газета «Флот України», яка виходить двічі на тиждень. З 2002 р. з періодичністю 6 разів на рік публікується громадсько-політичний, науковий, літературно-художній журнал «Морська держава», інтернет-видання МОУ «Флот України».

Професійні соціологічні дослідження, актуальні конференції та круглі столи, постійні щомісячні інтернет-видання журналу «Національна безпека і оборона» продукує недержавний аналітичний Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова [105].

З 16 березня 2001 р. у Національному інституті проблем міжнародної безпеки при РНБОУ видавався щоквартальний науково-аналітичний збірник «Стратегічна панорама». 2 квітня 2010 р. заклад ліквідовано відповідно до Указу Президента № 471 «Про оптимізацію діяльності з розроблення наукових засад національної безпеки України». Тут систематично проводились міжнародні науково-практичні конференції з питань національної і міжнародної безпеки [106].

Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України 2006 р. видає щоквартальне видання «Стратегічні пріоритети», де провідні вітчизняні науковці публікують науково-дослідні матеріали з питань національної безпеки та оборони [107].

3 грудня 2003 р. відповідно до Указу № 1396/2003 Президента України Л. Д. Кучми при РНБОУ було створено Інститут проблем національної безпеки. Основне завдання цієї науково-дослідної установи – розробка наукових засад національної безпеки України. 2008 р. штат інституту було скорочено до 100 осіб. Цей напрям досліджень в Україні представляють В. Богданович, В. Ліпкан, Г. Перепелиця, В. Горбулін, О. Сушко.

Цікавим джерелом для військово-історичних досліджень є Військово-історичний альманах, який заснував і видає Національний військовий історичний музей України з 2000 р. Музей систематично (двічі на рік) проводить всеукраїнські та міжнародні науково-практичні конференції з питань військової історії [108].

Заслужують на увагу дослідників фахові видання наукових праць військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вісник «Держава та армія» Національного університету «Львівська політехніка», «Труди університету» Національного університету оборони України, вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, збірники матеріалів науково-практичних військово-історичних конференцій.

Біла книга «Збройні Сили України» (2005–2011 рр.) та інших пострадянських республік колишнього СРСР видається щорічно міністерствами оборони. У збірнику опубліковано інформацію про діяльність збройних сил, оборонну політику держави, проблеми, які виникають у цій сфері, подано чисельний склад національних армій, їх озброєння. «Білу книгу» в Україні видають відповідно до вимог ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [109].

2007 р. було засновано як недержавну громадську організацію Центр військової політики й політики безпеки, який видає «Оборонний вісник», де можна знайти статистичні дані про чисельність, озброєння та фінансування збройних сил країн світу. Центр проводить фахові дослідження у військовій

та військово-політичній сфері, аналізує розвиток військової організації України [110].

Український мілітарний портал надає вичерпну інформацію про військову організацію України (збройні сили, спеціальні сили і служби), зокрема дані «Укроборонпрому», ДК «Укрспецекспорту», Національного космічного агентства України, інформацію про вищі військові навчальні заклади. Тут систематично подаються новини з питань озброєння НАТО та країн-сусідів [111].

Рішення консультативних, дорадчих органів з питань безпеки і оборони, комюніке міністерств закордонних справ, концепції і стратегії національної безпеки, воєнні доктрини, основи військової безпеки, матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, програми правлячих політичних партій у частині національної безпеки і оборони, дебати парламентарів на сесійних та пленарних засіданнях законодавчих органів, рішення парламентських комітетів з питань національної безпеки і оборони, дані офіційного вісника України (єдине повне офіційне періодичне видання нормативно-правових актів) та Бюлетеня Міністерства юстиції України (аналогічно для кожної країни), інші історично-хронологічні джерела вказують на динаміку військової співпраці проти глобальних загроз, удосконалення процесу військового мистецтва ведення війн, державні кроки з удосконалення системи безпеки.

Відкриті статистичні дані про озброєння та військову техніку колишніх радянських республік відрізняються, тому за основу було взято дані найавторитетніших міжнародних довідників: щорічного видання СППРІ – озброєння, розброєння та міжнародна безпека (спільне видання РАН РФ та Стокгольмського інституту міжнародних досліджень проблем миру) [112], «*The Military Balance*» Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні (IISS) [113], «*Military Technology*» – військові технології, «*Jane's World Armies*» – журнал аналітичного порівняння військового потенціалу армій світу та російські журнали для зарубіжних військово-політичних

експертів та фахівців *Moskow Defence Brief* [114], Національна оборона (розділ геополітика).

Особливим джерелом дослідження є спогади безпосередніх учасників військово-історичних та військово-політичних подій новітньої історії держав пострадянського простору: С. Горбачова, Л. Кучми, Л. Кравчука, Б. Єльцина, І. Касатонова, Н. Савченко, В. Чернавіна, А. Чкіна, В. Горбуліна, Р. Хасбулатова. Мемуарні джерела мають винятково фактологічну цінність, логічно доповнюючи документи зовнішньополітичного напрямку.

Публікації державних та приватних засобів масової інформації переважно були для нас інформаційним доповненням, допомагали відстежувати хронологічну динаміку подій, надавали загальну панораму подій. Серед англійських видань, які слугували джерелами поточної зарубіжної історії, слід зазначити щоденні видання: *The Times*, *The Financial Times*, *The New York times*, *The Washington Post*, *The Morning Star*.

Одночасно, використовуючи здобутки суміжних дисциплін – філософії, військової науки, соціології, політичної науки, юриспруденції, демографії, політичної економії, статистики, кінодокументалістики – вдалось ширше узагальнити й осмислити викладені події, виокремити їхні закономірності та генеологію. Це дало змогу створити фактографію і певною мірою концептуалізувати саму тему.

В історичній науці емпіричний матеріал є історичним джерелом. Критерії оцінки джерел можуть бути інформаційні, функціональні та комунікаційні. Умовно історіографію та джерела досліджуваної проблеми можна поділити на такі групи:

- спеціальні та узагальнюючі науково-дослідні праці вітчизняних та зарубіжних істориків;
- архівні матеріали галузевих фондів України та Російської Федерації;
- мемуарна література, спогади очевидців та безпосередніх учасників подій (усна історія);

– конституційно-законодавчі та нормативні акти пострадянських республік;

– спеціальна міжнародна та державна довідково-статистична література;

– історичні та військово-політичні періодичні видання далекого й близького зарубіжжя.

Сучасна національна історіографія незалежної Української держави представлена переважно підручковими синтезами, численними науковими і науково-публістичними працями [115]. Архівні (неопубліковані) матеріали за цей період відсутні або обмежені (деякі з них ще мають гриф таємності). Закриті для широкого доступу історичні відомчі архіви. Для прикладу, в Архіві зовнішньої політики РФ при Міністерстві закордонних справ доступ до матеріалів дозволений не пізніше 1990 р. Таким чином, для формування джерельної бази останніх 20 років необхідно було використовувати наукові «хитрощі». Так, в архіві МО України відомості про військові підрозділи засекречені, однак фонд переписки Міністерства оборони з органами влади і Президентом відкритий, що дозволило детально дослідити військово-політичний аспект проблеми національної безпеки й оборони України та інших країн пострадянського простору в нових геополітичних умовах.

Тема безпеки до певної міри заполітизована вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Пояснюється це тим, що геополітичний вибір країни – це стратегія зовнішньої політики, основною функцією якої є забезпечення національної безпеки. Поєднання доступних архівних документів з критично проаналізованим дослідженим матеріалом дало змогу істотно розширити джерельну базу і комплексно дослідити процес становлення системи військової безпеки у нових незалежних державах пострадянського простору.

Автор широко використав праці вітчизняних істориків, політологів, міжнародних правників, праці з питань національної і військової безпеки спеціалістів зарубіжних країн, матеріали наукових міжнародних конференцій, архівні матеріали України та Росії. У роботі широко використані діючі

Конституції та законодавчі документи, прийняті у зазначений період з питань військового будівництва на пострадянському просторі.

Аналіз наукової літератури і джерел переконливо свідчить про те, що запропонована тема недостатньо досліджена. Історики розкрили лише окремі її аспекти, переважно несистемного характеру. Це було причиною того, що автор звернувся до цієї історичної проблеми, визначив актуальність, мету, завдання, об'єкт, предмет і наукову новизну дослідження. Ця робота стала вдалим історичним комплексним дослідженням з цієї теми в зазначених хронологічних і територіальних рамках, через те що вказана проблематика не знайшла відображення у вітчизняній історіографії.

РОЗДІЛ II.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічну й методичну основу дисертаційного дослідження склали теоретичні положення історичної науки, геополітичні теорії, теорії забезпечення національної і міжнародної безпеки. Для аналізу предмету дослідження були застосовані різні загальнонаукові методи (спосіб дослідження): системний підхід та аналіз, структурно-функціональний метод, метод систематизації і класифікації, інтуїтивно-логічний метод аналізу і прогнозування, факторний аналіз. Для вирішення поставлених задач широко використаний порівняльний аналіз.

В основу наукового дослідження покладено історичний, критично-проблемний та хронологічно-порівняльний аналізи. Робота базується на принципах компаративного аналізу зарубіжного досвіду, комплексному аналізі реального стану державного забезпечення національної безпеки, стратегії і тактики державного будівництва військових організацій пострадянських республік.

Оминаючи філософсько-соціальні, інформаційно-фактологічні та політико-полемічні аспекти, автор провадив хронологічно-порівняльний, історичний пошук шляхів забезпечення національної безпеки пострадянськими республіками в нових геополітичних умовах. Уніфікація підходів до історичного аналізу вимагала відповідної розробки та адаптації методологічних і методичних основ дослідження.

При формуванні методологічної бази дослідження дисертант виходив з необхідності її побудови на міждисциплінарній основі, загального історико-політичного аналізу з метою ширшого розкриття змісту цих проблем з якими стикнулись нові незалежні держави пострадянського періоду.

Криза вітчизняної історичної науки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. була пов'язана з крахом марксистської методології. Історична наука

модернізувала свою теоретичну базу. Сучасна історіографія розширила межі інтересів сучасних істориків. Поява конкретних тенденцій в історіописанні є переконливим фактором: 1) розширення граничного спектру досліджуваних об'єктів з відходом від вивчення суто політичних явищ; 2) інтердисциплінованості в сенсі співпраці, залучення та синтез надбань інших дисциплін; 3) переорієнтації поглядів на суб'єкт – об'єкт, зв'язок у процесі вивчення історичних фактів; 4) впливу культурного середовища на історичне; 5) переорієнтації інтересів з родієвої площини на структурні її елементи, а саме три плани історії: природно-географічний, соціальний, подієвий, які становлять основу людського буття.

Два десятиліття – невеликий період новітньої історії. Для країн колишньої радянської імперії цей період характерний подіями, які перетворили їх на нові незалежні, демократичні й суверенні держави. Національні збройні сили, стан забезпечення оборони й безпеки стали віддзеркаленням їхніх внутрішньополітичних процесів. У зазначений період відбулися помітні зміни у концепціях (основах державної політики) національної безпеки України, Білорусі, Казахстану, республік Центральної Азії, Закавказзя, Прибалтики. Трансформувались способи використання збройних сил та форми ведення збройної боротьби. Колишні радянські республіки обрали оборонну стратегію на основі розумної достатності, що зафіксовано у їх законодавстві [116].

Пострадянські республіки мали можливість обирати з трьох можливих варіантів. Частина республік не змогли позбавитись комуністичної партноменклатури і стали авторитарними, – це передусім республіки Центральної Азії, Кавказу (Азербайджан, Вірменія), Білорусь; інші обрали проєвропейський шлях розвитку, вважаючи перебування у складі СРСР періодом окупації – це прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія); треті – Молдова, Грузія, серед них і Україна не визначили своєї остаточної стратегії і ведуть самотійну міжблокову багатовекторну, зовнішню політику. На

кінець 2011 р. на пострадянському просторі чітко простежується чотири зовнішньополітичних вектори: євроатлантичний (Литва, Латвія, Естонія, Грузія), позаблоковий (Україна, Молдова, Туркменістан), різновекторний (Казахстан, Азербайджан), проросійський (Білорусія, Узбекистан, Таджикистан, Киргистан).

Нові незалежні держави (ННД) стали суб'єктами міжнародного права й отримали право вільного вибору.

Двадцять років після розпаду СРСР характеризуються закінченням періоду «холодної війни», дезінтеграцією Організації Варшавського договору, виникненням ННД на пострадянській території, розпадом соціалістичного табору, розширенням НАТО на Схід. З'являються нові глобальні військові загрози (міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження), створені нові військово-політичні союзи та блоки, безпекові організації (ОДКБ, ШОС, ОБСЄ) кардинально змінюються стратегія й тактика ведення сучасної війни. Характерною рисою ХХІ ст. є проведення воєн сильними країнами або їх демократичної коаліцією проти держав з авторитарними режимами (Югославія–Косово, Єгипет), проти держав, які прагнуть озброїтись ядерною зброєю (КНДР, Іран), проти «держав-посібників» міжнародного тероризму (Афганістан, Ірак), за контроль над стратегічними природними ресурсами (Ірак, країни Африки). На світову сцену вийшли: «глобальна війна проти тероризму», «превентивні війни». Війна стала детериторіалізованою.

ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» ст. 19, розділ V наголошує: «... гарантується можливість проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, організації оборони, забезпечення безпеки країни, боротьби зі злочинністю, проводити публічне обговорення їх результатів, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо» [117].

Геополітичне становище незалежної України вимагає уважного вивчення історії наших сусідів, з'ясування спільних і специфічних рис розвитку тих держав, доля яких в різні часи перепліталась з долею українського народу.

Ключовим терміном цього дослідження є «безпека», слово латинського походження *securitas*, що означає душевний спокій, свободу від страху, спокій, упевненість у собі. Термін «національна безпека» вперше був використаний Президентом США Т. Рузвельтом у посланні до Конгресу 1904 р. З 1986 р. Президенти США щороку готують «Стратегію національної безпеки США» і звертаються з нею до Конгресу. Безпека – основна категорія життєдіяльності суспільства і важлива необхідність для особи. У тлумачному словнику Вол. Даля «безпека» трактується як відсутність небезпеки, надійність. Поняття безпека використовується у різних сферах життєдіяльності людини. Філософи розглядають це поняття як важливий атрибут суспільства. Економісти вважають, що це якісний стан матеріально-технічної бази держави та її захищеність. Військові вважають пріоритетом безпеки стан захищеності від загроз. Інші дослідники вважають безпеку як «стан, одержаний за рахунок відповідно зорганізованої оборони й охорони перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, який окреслюється співвідношенням оборонного потенціалу до шкали загроз». Усі дослідники приходять до єдиного висновку: безпека – це відсутність загроз. Доброякісна військова безпека, як і потужний військовий потенціал, на думку автора, є стримуючим («жорстким») фактором, крайнім методом у міжнародних відносинах [118].

Під військовою безпекою (станом військової захищеності) розуміють систему заходів, скерованих на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держави, захисту національних інтересів і мирного життя громадян. Оборона, як і військова безпека, загалом є однією з важливих функцій держав і ґрунтується на постійній військовій готовності збройних сил попередити загрози агресії у будь-який час та за будь-яких

обставин. Військова сила домінує під час вирішення питань боротьби з міжнародним тероризмом, захисту територіальної цілісності та недоторканності кордонів, у разі вичерпання політико-дипломатичних заходів.

Для декларації своїх офіційних позицій з питань військової безпеки країни розробляють концепції, стратегії і доктрини, які є внутрішніми актами. Воєнна доктрина завжди розвиває та концентрує положення стратегії національної безпеки у військовій сфері, беручи за основу можливе військово-політичне, військово-стратегічне та військово-економічне забезпечення і є організаційно-плановим документом для військової організації. Воєнна доктрина – документ стратегічного планування, офіційна система державних поглядів на підготовку до збройного захисту. У деяких країнах це конфіденційний документ, який не підлягає публічній публікації (Білорусь, Туркменістан).

Воєнна доктрина Російської Федерації 2010 р. визначає термін «військова безпека» у такий спосіб: «военная безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних военных угроз, связанных с применением военной силы или угрозой ее применения, характеризующей отсутствием военной угрозы либо способностью ей противостоять» [119]. Таке ж саме визначення дає і закон РФ «Про безпеку» [120].

Концепція національної безпеки України формулює військову безпеку як категорію, яка «...охоплює основи військової політики, оборони, будівництва і розвитку Збройних Сил України» [121].

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь визначає поняття «військова безпека» як стан захищеності національних інтересів РБ від військових загроз [122].

Найактивніше теоретичне осмислення термін «військова безпека» отримав у ХХ столітті. До цього безпеку у широкому розумінні вважали станом захищеності від будь-яких загроз. Мир і безпеку вважали найбільшим благом людства. У міждержавних відносинах прагнули безпечних відносин.

Термін «безпека» широко досліджувався у філософському, історичному, політичному, військовому, економічному аспектах. Іноді те, що здається безпекою для однієї держави, є агресією по відношенню до іншої чи до її сусідів у цілому [123]. З викладеного слід зробити висновок, що абсолютної безпеки немає, безпека може бути відносною і спиратись на баланс сил, достатню оборону, розумну зовнішню політику.

Автор свідомо уникає дискусійного питання про правильність використання прикметників «воєнний» та «військовий», бо це вимагає живої, тривалої, міждисциплінарної наукової дискусії, яка продовжується досі. Для прикладу, виходячи з документів ДАК МОН України, наукову спеціальність 20.02.22 визначено як «військова історія», отже, зроблено висновок про правильність використання прикметника «військовий». Хоча мають право на існування інші науково мотивовані позиції [124]. Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2008 р. видав навчальний підручник «Нариси військово-політичної історії України» [125].

Філософські концепції Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, інших учених доби XVII–XVIII ст. наблизили поняття «безпека» і «держава». Відправним пунктом цього твердження стало положення про бажання людей до об'єднання для збільшення потенціалу колективної безпеки («договірна теорія») [126]. Такої думки дотримувався український правознавець, прихильник просвітницьких ідей П. Д. Лодій, який вважав, що люди об'єднуються у державу задля досягнення власної безпеки. Положення «договірної теорії» встановлювали домінування людини над державою, що є основою суспільного ладу у демократичних країнах. Цей принцип «держава для суспільства» і сьогодні є визначальним критерієм демократичності будь-якого суспільства [127].

За марксистсько-ленінською теорією, держава навпаки є апаратом насилля, який регулює відносини між ворогуючими класами: пролетаріатом та буржуазією. Ф. Енгельс ставив державу над суспільством, що на практиці згодом реалізував В. Ленін (Ульянов) на прикладі радянської влади. Уся

соціалістична система ґрунтувалася на цьому принципі, коли держава, а згодом комуністична партія з її ідеологією стали найвищою цінністю суспільства, поклавши для цього життя мільйонів людей. СРСР за цією теорією вважався вищим проявом справедливого соціального устрою. Як показала новітня історія, марксистсько-ленінська теорія держави зазнала краху [128, 129].

Базові поняття й терміни, якими оперує історія протягом тривалого часу залишаються константами. Наприклад, термін «пострадянські держави» недостатньо показує суть механізму влади, він, швидше, вказує на місце в часі. Мова не може бути стовідсотковим відбитком дійсності, але дослідник повинен застосовувати наукову термінологію, яка максимально наближається до об'єкта дослідження.

У психологічній площині акт насилля (агресія, маніпуляція) пояснюється вторгненням в особистісні (фізичні або психологічні) межі людини, що завдає їй шкоду [130]. У політичній площині насилля пояснюється бажанням приховати безсилля, вади, набуті комплекси та неспроможність до конструктивного існування.

Безпека є основою життя, існування людини, її щастя. Людство завжди прагне до стану безпеки, стабільної гарантії захищеності. Для правової держави – це найвищий соціально-політичний ідеал. Російський дослідник Е. І. Скакунов вважає, що «гаратіями такої безпеки є володіння військовою силою та укладання міжнародних угод для отримання допомоги від інших держав» [131, С. 6].

Уперше термін «державна безпека» в СРСР було застосовано 1934 р. при утворенні в складі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР ГУ ДБ (Головне управління державної безпеки). 1936 р. цей термін з'являється у тексті Конституції СРСР (розділ 2, ст. 14, пункт «і») [132]. В обох випадках термін не мав офіційного правового визначення. Теоретичне формулювання можна було знайти у наукових роботах радянських вчених, великій радянській енциклопедії, юридичному словнику, яке зводилось у СРСР до

заходів, спрямованих на охорону політичних і економічних основ радянської соціалістичної держави та її державних кордонів.

Окремі вчені дають визначення безпеки, відштовхуючись від протилежного. Наприклад, А. П. Дмитрієв визначає безпеку як відсутність, попередження або ліквідацію небезпеки [133]. Російський дослідник І. А. Лазарєв визначає, що безпека – це стан відносин між суб'єктами (особа, нація, держава), за яких їх існуванню, розвитку і суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна та інші небезпеки [134]. А. В. Болятко визначає безпеку як систему гарантій захисту життєвоважливих інтересів держави, суспільства й особи всередині і за межами країни [135].

До кінця 80-х років минулого століття розуміння безпеки асоціювалось з терміном «військова безпека», що звужувало її розуміння і відволікало від невійськових загроз. 1990-ті роки принесли на пострадянський простір можливість переосмислення терміну «безпека». У суспільстві з'явилися громадські центри, незалежні науково-аналітичні осередки, які спеціалізувались на проблемах національної безпеки. Почала формуватися система неурядових організацій, які проводили науково-дослідну діяльність незалежно від держави. Тоді ж розпочалось розмежування понять «державна безпека» та «національна безпека», на відміну від західних політико-філософських шкіл. Рада Безпеки ООН у січні 1992 р. прийняла спеціальну декларацію, в якій визначила, що невійськові джерела нестабільності в економічній, соціальній, гуманітарній і екологічній сферах носять характер загроз миру і безпеки.

Український дослідник В. Пилипчук визначає місце державної безпеки як форму забезпечення національної безпеки [136]. 1994 р. у межах «Програми розвитку ООН» обґрунтовано термін «безпека людини», який отримав своє застосування у «Хартії європейської безпеки» (1999 р.). Концептуальні документи країн Східної Європи з питань національної безпеки зблизили й зробили синонімами терміни «національна» і «державна» безпеки. На думку автора, у широкому розумінні це різні поняття, не тотож-

ні. Державна безпека в авторитарних, полінаціональних країнах може бути антагоністом національної безпеки. Державна безпека захищає державний апарат та його інституції, за своєю сутністю вона є вужчим поняттям.

Із розвитком геополітичних процесів, поляризації світового устрою ще в радянський період, до 1991 р. з'явився термін «міжнародна безпека», який передбачав конфронтацію, гонку озброєнь, «холодну війну», стримувальний фактор, баланс сил, появу держав-лідерів носіїв ядерної зброї, військово-політичну блоковість, глобалізацію, роззброєння, конверсію, пріоритетність загальнолюдських інтересів. До змісту міжнародної безпеки, крім традиційно військової складової, ввели нові компоненти: економічна, суспільна, екологічна, енергетична, інформаційна тощо. Теоретики з питань безпеки перейшли до використання терміна «глобальна безпека» (по суті, синоніму попереднього терміна «міжнародна безпека»), ґрунтуючись на поняттях роззброєння, відмови від застосування ядерної зброї, захисту екології, покращення демографії, мирного освоєння космосу. Глобальна безпека передбачала регіональні режими безпеки, зростаючу роль міжнародних організацій у гарантуванні безпеки, появу таких глобальних загроз, як міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження.

Таким чином з'ясовано, що в радянський період не використовували категорії «національна безпека» та «національні інтереси», які вважалися властивими буржуазній епосі. Пострадянські вчені з різних галузей науки: О. Бодрук, А. Возженніков, О. Гончаренко, В. Горбулін [137], А. Качинський, В. Ліпкан, Є. Лісичина, О. Маначинський, В. Манілов, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, С. Пирожкова, Г. Ситник, А. Соболева, В. Ярочкіна та інші розпочали формувати визначення нового терміна – «національна безпека». Одна група науковців визначала «національну безпеку» як «стан захищеності», інша – як «ступінь захищеності», український законодавець визначає її як «захищеність». Питання залишається дискусійним досі, хоча існують його офіційні правові визначення у законодавчих документах України [138].

Основу концепції національних інтересів України склали Конституція України (1996 р. до якої 08.12.2004 р. внесено зміни, а 30.09.2010 р. ці зміни визнані неконституційними), Постанова Верховної Ради України «Про основні напрямки зовнішньої політики України» 1993 р. (втратила чинність 2010 р. та замінена ЗУ «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р.), Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України 1997 р. (зі змінами 21.12.2000 р. та 19.06.2003 р., втратила чинність, замінена ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р., який отримав зміни 15.12.2005 р., 01.07.2010 р.).

ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р. дає визначення терміна «національні інтереси», як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [139].

Загальна теорія безпеки як система знань про захищеність людини від загроз є предметом міждисциплінарних досліджень. Її підсистемою – теорія національної безпеки, яку буде проаналізовано в історичному аспекті.

У теорії безпеки до основних понять належить небезпека, загроза, виклик, ризик, суб'єкти і об'єкти безпеки, сили й засоби безпеки, рівень (ступінь) безпеки, гарантування безпеки, стабільність і дестабілізація. Спробуємо дати їх визначення на основі комплексного аналізу.

Визначення небезпеки як прямої військової загрози залишилось у минулому. Сучасне визначення небезпеки – це можливість нанесення шкоди, негативна дія на соціальний організм, дії, які є деструктивними і дестабілізуючими щодо існуючої системи, які можуть вивести її з ладу або знищити. Глобальними джерелами небезпек можуть бути природа, людське суспільство, технологічний світ. Природа проявляє свою небезпеку стихійно й одночасно сама є об'єктом небезпеки. Людина, суспільство, держава є джерелами небезпеки для довкілля. Військова і виробнича техніка створює

небезпеку і для природи, і для людей. Небезпека має певні рівні розвитку (ступені). Враховують її гостроту, актуальність, розміри, масштабність. За ступенем розвитку небезпека може бути реальною і потенційною. Зброя і збройні сили містять потенційну небезпеку. За масштабом небезпека може бути глобальною, регіональною, національною, локальною.

Загроза – конкретна й безпосередня форма небезпеки. Вона має адресну скерованість, за її наявності чіткими є причини й цілі насилля, визначені об'єкт і суб'єкт, джерело її походження. А. В. Возжеников визначає загрозу як сукупність намірів і можливостей одного суб'єкта політики нанести шкоду життєво важливим інтересам іншого суб'єкта [140]. А. Прохожаєв визначає загрозу як сукупність небезпечних умов і факторів для життєво важливих інтересів особи, держави та суспільства [141]. Універсальний словник української мови визначає загрозу як можливість загострення одного з негативно оцінюваних явищ [142].

Визначають інші форми небезпеки, наприклад, виклик, який може не мати адресного загрозливого характеру, але потребує реакції, адекватних дій, бо має можливості перерости в загрозу. Виклик розглядають як початкову фазу ескалації на міжнародній арені. Наприклад, ядерне озброєння Північної Кореї (КНДР), розробка ядерної зброї в Ірані – це виклики всьому людству. Межа між викликом і загрозою є плинною. Ризик визначають як можливість виникнення негативних наслідків для самого суб'єкта. Прикладом може бути процес мілітаризації Азербайджану та його загрози Вірменії силою вирішити Нагірно-Карабаський конфлікт, що може негативно закінчитись у разі втягування у цей конфлікт Росії та Туреччини.

Суб'єктом безпеки, як правило, є держава, суспільство, нація, особа. Особливе місце серед видів безпек займає військова безпека. Для її якісної характеристики часто вживають термін «стабільність», яку розглядають як стійкий стан, планомірний і динамічний розвиток відповідної системи або організації [143].

XXI ст. несе нові нетрадиційні загрози, які мають глобальний характер. Це міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення зброї масового ураження, транснаціональна організована злочинність та наркоторгівля, етнічні конфлікти, а також супутні фактори: збільшення чисельності населення, неконтрольована міграція, руйнування навколишнього середовища, бідність, голод, політична нестабільність, зростання економічних криз, боротьба за енергетичні джерела. Характер загрози визначає характер безпеки.

Таким чином, багатоваріантність визначень термінів указує на процес розвитку та формування науки про безпеку, а її багатоаспектність закликає до наукової дискусії.

Становлення й розвиток будь-якої науки відбувається на основі логічного послідовного процесу. Донауковий період передбачає узагальнення найкращих здобутків. Початковий період розвитку охоплює первинний збір, узагальнення та обробку інформації з використанням найпростіших прийомів і здійснення опису, без надання достатніх пояснень виявленим фактам, явищам. Згодом настає період досягнення наукою належного теоретичного й методологічного рівня, у ході якого завершується опис предмету, встановлюються закономірності та перспективи розвитку, формується сукупність методів дослідження та порядок їх використання. Ці періоди повністю відносяться до обраного теоретичного дослідження.

Пострадянський період для українських істориків асоціювався кризою методології та пошуком нових методологічних підстав. Період накопичення завершився і почався час написання аналітичних праць. Актуальним залишився пошук історичних фактів, персоніфікація подій і явищ. Найбільш плідним для сучасної історіографії має бути системний конвергентний підхід до історії, який передбачає різнобічний вплив на генезу державотворення. Перехідний етап історії нових незалежних держав пострадянського простору після 1991 р. приховує у собі невичерпні пізнавальні можливості, дає підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов.

На сьогодні відбувається очищення української історії та формування її наукової концепції. Актуальною залишається проблема вибору методології. Сучасна вітчизняна наука базується на діалектико-матеріалістичному методі, який розглядає суспільний розвиток як об'єктивний, закономірний природно-історичний процес, на який впливають суб'єктивні фактори. Існують конкретно-наукові, прикладні методи історичних досліджень, про що буде сказано нижче. В основу нашої розробки покладена ідея міждисциплінарного дослідження.

Перед сучасними вітчизняними істориками стоїть завдання на підставі попереднього досвіду накреслити орієнтири на далеку й близьку перспективу. З історичною наукою, яка виживає в нашому сьогодні, пов'язано формування системи цінностей, орієнтирів і потреб, сталість інтересів, морально-правовий клімат у державі. Після завершення комуністичної доби йдеться про перегляд методологічних засад. Запорукою успіху є застосування методів різних гуманітарних наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік і науковий потенціал.

Джерелознавчий аспект проблеми полягає у пошуку достовірних джерел, подоланні заангажованості в ході джерелознавчих досліджень. Прорив у цьому питанні зробила комп'ютерна наукова комунікація. За відсутності критеріїв єдиного відбору джерел існують труднощі у визначенні того, наукову чи пізнавальну інформацію несе джерело.

Методологічна криза історичної науки незалежної України була пов'язана з відмовою від шаблонів історичного матеріалізму. Зараз відбуваються спроби створити концепції, теорії, які б давали каркас історичного процесу. На тлі сучасних інтеграційних процесів, зближення й переплетення інтересів та історичних доль різних країн вчені проводять пошук спільних закономірностей. Їх умовно розділяють на дві групи. Представники першої вважають, що історія розвивається циклічно, коли народи проходять різні етапи генези (зрілості, розвитку, занепаду), після чого все повторюється, але вже на іншому рівні та за інших умов. Цей підхід був основою марксистко-

ленінського історичного матеріалізму. Прихильники другої групи виділяли культурно-історичні типи, будучи переконаними, що народи, які відповідають цим типам, вирішальним чином впливали на історію людства. Обидва підходи мають недоліки. На розвиток людства впливає не тільки час, але й географічний фактор. Останній вивчають як вплив просторового середовища на формування суспільних відносин. В останній час в історичній науці поширились ідеї синергетики, яка переконує, що розвиток людства залежить від рівноваги, збалансованості та передбачуваності. Прибічники цих ідей надають велику перевагу випадковостям, одночасно відстоюючи думку, що після перетину «точки біфуркації» історичного розвитку у свої закони вступає принцип причинності. Серед українських дослідників цих поглядів дотримуються С. Б. Кримський, Ю. Б. Павленко, В. Л. Храмова [144]. Інші українські науковці навпаки, вважають, що у процесі самоорганізації людей вирішальну роль відіграють усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу.

На Міжнародній конференції у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст» (2001 рік), ряд науковців звернули увагу на необхідність істориків завжди пам'ятати про широкий контекст висвітлення об'єкта дослідження – сусіди, регіон, континент, а також про альтернативні моменти, що містяться у кожній історичній ситуації [145]. Саме цей заклик стимулював автора не обмежитись Україною, а дослідити маловивчену історію становлення національної безпеки на пострадянському просторі, не забуваючи про створення «власного обличчя» історії України та розширюючи тематику досліджень. Важливим завданням для вітчизняних істориків залишається процес «входження» української історії у світовий контекст. Для цього необхідно належно й доказово погодити особливості історії України з всесвітньою історією, яка у значній мірі побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію [146]. Синхронне й діахронне вивчення пострадянського періоду дало змогу провести самовимірювання вектору української історії у

порівнянні з національними історіями решти колишніх радянських республік, доля яких певний час була пов'язана з Україною.

У середині 1990-х рр. в українській історіографії визначилась група істориків, які намагались впровадити в історичні дослідження нові методологічні підходи. До них відносять Я. Грицака, В. Підгаєцького, О. Толочко, Н. Яковенко, які представляли течію у філософії історії – «філософію постмодернізму». Слід пам'ятати, що на основі постмодерних принципів методології історії Р. Коллінгвуда, Дж. Тоша, М. Блока, Ф. Броделя, Ж. ле Гоффа, історик пізнає історію душею «проживає, відчуває життя у минулому через пропускання цього минулого через себе, через своє життя» [147, 148]. Практичне застосування історіософії дозволило побачити історію як ієрархічно-багаторівневий процес.

Методологічну основу дослідження склали метод аналогій, метод періодизації, порівняльно-історичний метод, структурно-системний метод, конкретно-історичний, метод системного підходу та інші. Про застосування й роль кожного з них буде сказано далі. Ці методи дозволили показати формування й концептуальне становлення національної безпеки та її складової – військової безпеки – на пострадянському просторі.

Ідеї системного підходу допомогли вирішити методологічні завдання: з'ясувати суть, місце, роль військової політики у системі загальної теорії безпеки та в системі наукових знань, визначити зміст і співвідношення вихідних понять.

Для дослідження предмету використовувались наступні види методів: діалектичний, історично-правовий, конкретно-історичний, системно-структурний, історико-порівняльний, порівняльно-правовий, логічно-теоретичний, статистичний. Діалектичний метод допоміг розглянути державно-правове та фактичне фінансове забезпечення системи військової безпеки через призму наявних протиріч. Історично-правовий метод дозволив проаналізувати появу, формування та становлення законодавчо-нормативної бази з питань безпеки й оборони в пострадянський період. Конкретно-історичний метод застосо-

ваний при вивченні хронологічної послідовності факторів, причин та умов виникнення нових незалежних держав та їх військових організацій. Системно-структурний метод вказав на місце та роль військової безпеки у системі забезпечення національної безпеки кожної з досліджуваних країн. Логічно-теоретичний метод відображає історичний процес в абстрактній, теоретичній формі. Логічний метод охоплює індуктивний (від абстрактного до конкретного) і дедуктивного (від конкретного до абстрактного), аналіз і синтез. Аналіз, як підбір фактів, завдяки якому виявляються неточності джерел і прогалини в історичних явищах. Синтез, як порівняння отриманих історичних даних з аналогічними фактами, що були встановлені у суміжних науках (політології, правознавстві тощо). Статистичний метод використаний при дослідженні родів та видів збройних сил, для їх чисельної та військово-технічної характеристики. Історичний та логічний метод діалектично пов'язані між собою, вони виступають основою дослідження, розкриваючи закономірності виникнення й розвитку на конкретному історичному відрізку.

Історико-філософський аналіз має у своїй основі цілу низку історичних та філософських теорій і концепцій, використовує міждисциплінарні прийоми (шляхом поєднання методів аналогій, логічно-історичного, порівняльно-історичного, історико-морфологічного, кліометричного з факторним, кореляційним та регресивним аналізом).

Застосовувались наукові методи: емпіричні – спостереження подібностей і відмінностей, експеримент, опитування, обстеження; теоретичні – аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення, систематизація, формалізація, математичні прийоми.

При прогнозуванні та створенні конструкцій, пошуку нових ідей, рішень використовувались евристичні методи індивідуального і колективного характеру. До суто специфічних методів (найбільш уживаних) слід віднести порівняльно-історичний (основний метод еволюційної школи) та компаративний (взаємопов'язуючий, синтезний комплексно-порівняльний). Останній запроваджений як самостійний напрямок наприкінці 50-х – на початку 60-

х рр. ХХ ст. [149]. Порівняння в українській історичній науці давно перейшло у методологічний підхід історичного дослідження. Прогрес історичної науки полягає саме в тому, що у сферу порівняльної діяльності потрапляють усе нові й нові факти [150]. Метод висновків за аналогією, порівняння за аналогією використаний при дослідженні становлення Військово-Морських Сил України 1992 р. та 1918 р. Метод зіставлення історичних явищ застосований автором при дослідженні формування збройних сил у нових незалежних державах. Метод аналогій допоміг встановити первісні джерела виникнення історичних явищ та їх трансформації. Аналітичний компаративний метод вказав на фатальну взаємозалежність історії одного народу від історії народів-сусідів, їх взаємний вплив, спільні закономірності [151].

Застосовуючи діахронне і синхронне порівняння, автор зумів дослідити відмінності та характерні особливості систем забезпечення військової безпеки як в одному, так і в різні історичні періоди. Спроба групового аналізу привела до цікавого синергетичного ефекту – почали проявлятися спільні риси та відмінності військової політики нових незалежних держав. Мультипорівняння охопило військові сфери пострадянського простору, вийшовши за межі національної системи. Внутрішнє порівняння у межах однієї країни показало характерні трансформаційні зміни, які позитивно вплинули на стан безпеки. У свою чергу, зовнішнє порівняння дозволило виділити «позитивні кроки» серед нових незалежних держав, які домінують у досліджуваній сфері. Макро-, мікро-, інституціональне порівняння дозволили проаналізувати існуючі законодавчі норми, правові галузі (інститути) і правову систему в цілому з питань національної безпеки кожної з п'ятнадцяти республік. Нормативне порівняння дало змогу визначити відмінності й тотожності термінів «національна безпека», «військова безпека» у кожному національному законодавстві. Функціональне порівняння доповнило шляхи державного забезпечення цього виду національної безпеки.

Будь-який історичний факт, який досліджується, розглядається в розвитку, на тлі конкретно-історичних умов, що передбачає використання

критично-порівняльного методу. Цей метод допоміг виявити ступінь достовірності різних інформативних джерел. Верифікація (підтвердження завдяки повторній перевірці) збільшила ступінь достовірності викладених фактів. Проблемно-хронологічний метод дав можливість оцінити результати процесу трансформації військової безпеки у запропонованих часових та територіальних межах.

Застосовані методи дослідження можна згрупувати таким чином: загальнонаукові (історичний, логічний, метод класифікації); специфічно історичні (хронологічний, порівняльний, хронологічно проблемний, синхронічний, діахронний (періодизація), порівняльний, ретроспективний, метод актуалізації (прогнозування та практичні рекомендації) та міждисциплінарні (статистичний, математичний, системно-структурний).

При дослідженні було використано класичну схему підготовки, яка охоплювала розробку гіпотези та її верифікацію, постановку дослідницького завдання, систематизацію та узагальнення історичних джерел, концептуалізацію предмета та підтвердження отриманих оцінок і результатів.

Емоційна та ідейна відстороненість автора, його політична незаангажованість слугували певною гарантією достатнього рівня об'єктивності, висвітлення істинності. При виборі методів дослідження автор дотримувався наступних фундаментальних принципів: історизму, об'єктивності, системності, всебічності. Визначальним принципом у пізнанні світу залишається принцип відносності.

Принцип історизму дає змогу виявити основні тенденції та сприймати минуле максимально наближено до реальності, а також виокремити етапи розвитку та встановити їх причинно-наслідковий взаємозв'язок. Зазначений принцип вимагає дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу зародження й розвитку відповідних історичних подій. У роботі враховано геополітичні умови, за яких зароджувались нові незалежні держави, що вплинуло на вибір їх зовнішньої політики й послужило основою для створення їх систем військової безпеки. Принцип історизму потребує конкретного

вивчення суспільно-політичних фактів, процесу їх розвитку, усебічного вивчення їх зв'язків. Він передбачає також аналіз будь-якої події в динаміці її розвитку, вчить шукати корінь всіх явищ у минулому, розуміти, що між епохами існує спадковість, а кожний культурно-історичний період необхідно оцінювати з точки зору його історичних особливостей і можливостей.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджений підхід до відтворення та оцінки подій. При використанні цього принципу історичні події досліджуються у їх сукупності, суперечливості та неоднозначності. Він дозволяє зрозуміти основні цінності, проаналізувати позитивні й негативні явища історичного процесу. Зазначений принцип ставить на перший план пріоритет історичного факту, а не його оцінки.

Порівняльний аналіз дозволяє отримати достовірну інформацію про конкретний історичний процес. Цей принцип зумовив розробку та застосування критеріїв-показників стану військової безпеки у пострадянських республіках.

Принцип системності орієнтує на комплексне осмислення історичного процесу. Цей принцип допоміг дослідити вплив політичної системи на формування військової безпеки і створення Збройних Сил.

Принцип всебічності застерігає від однобічного, упередженого ставлення до історичних подій. У процесі його застосування було досліджено різноманітні джерела, які містять різні дані про досліджуваний предмет.

Були застосовані також інші принципи: соціального підходу (розгляд подій крізь призму різних суб'єктів та об'єктів минулого); принцип альтернативності, який визначає ступінь вірогідності історичних подій; принцип наступності наукового пізнання, який передбачає доповнення та корегування попередніх знань.

У роботі поєднано принцип наукового плюралізму, багатофакторності, цілісності та критичності. Принцип плюралізму допускає існування подвійного, потрійного трактування подій, він дозволяє усі існуючі версії,

головне, щоб при його застосуванні факти не перекручувались і не підганялись під упереджені висновки.

При дослідженні використаний проблемно-хронологічний принцип, що дало змогу поетапно викласти матеріал, виокремити аспекти досліджуваної проблеми, а потім зіставити їх для виявлення спільних ознак та відмінностей. Цей метод вимагає дотримання історично-хронологічної послідовності. Застосування історичних принципів потребує застосування відповідних загальнонаукових підходів, а саме: конкретизації, системності.

Широко застосовувані принципи: конкретності оцінок; єдності історичного і логічного, конкретного й абстрактного, форми і змісту, аналізу і синтезу; зв'язку теорії і практики (з переважанням останньої) за принципом вирішальної ролі практики при розгляді питань безпеки; переходу кількісних змін у якісні; розгляд об'єкта досліджень у його динаміці та розвитку; виявлення реальних суперечностей і стадій їхнього розвитку.

Обрана методика сприяла з'ясуванню логіки подій, зміні поглядів концепцій та стратегій, пов'язаних з національною безпекою нових незалежних держав на пострадянському просторі. Теоретико-методологічні концепції забезпечення національної безпеки ґрунтуються на зіставленні історичних джерел, перевірці різних гіпотез, новому баченні концепцій, проблем та оцінок. Використання конкретно-наукових методів дало змогу вивчити проблему, вирішити поставлені завдання й у цілому досягнути поставленої в роботі мети. Застосування інструментарію загальнонаукових, конкретно-історичних і спеціальних методів дослідження дозволило провести комплексний розгляд історичних фактів, доповнити їх на підставі недостатньо опрацьованих джерельних матеріалів, зробити нові узагальнення й висновки.

РОЗДІЛ III

ПРИБІЧНИКИ ПРОРОСІЙСЬКОГО ОРІЄНТИРУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. привели до появи чисельних українських політичних партій [152]. Аналогічні процеси відбувалися в усіх союзних республіках. До влади у нових незалежних державах молодій демократії, які виникли на пострадянському просторі, здебільшого, прийшли колишні партійно-номенклатурні та комсомольські кадри. Їх метою була влада, контроль над політикою та економікою, засобами виробництва, фінансовою системою тощо.

Горбачовська лібералізація суспільно-політичних та економічних відносин відродила національні рухи, дала надію на реальне самовизначення націй. Партійна номенклатура республік розуміла, що в її руках є механізми контролю над своїми країнами. Партійний апарат сприймав незалежність як відмову від комуністичної ідеології, звільнення від контролю Кремля, контролю за національними рухами і різке зростання власного соціального статусу. Беззаперечним доказом цього було запровадження інституту президентства та обрання на цю посаду колишніх секретарів республіканських ЦК Компартії (в Україні, Росії, Азербайджані, Грузії, Литві, республіках Центральної Азії). Михайла Горбачова визнав Захід за його реформаторську політику. У червні 1990 р. до СРСР відбувся офіційний візит голови уряду Великої Британії Маргарет Тетчер. Під час візиту М. Тетчер відвідала Росію, Україну та Вірменію. Тодішньому керівництву Великої Британії імпонувала зовнішня політика Радянського Союзу, який шукав компромісу з НАТО і був готовий до створення міжблокового постійно діючого органу між Північноатлантичним альянсом та Організацією Варшавського Договору. Західні країни Європи були вдячні М. Горбачову за закінчення «холодної війни», але не могли спрогнозувати подальші події на пострадянському

просторі. При відвідинах Києва М. Тетчер була здивована великою кількістю жовто-блакитних прапорів та закликами до незалежності [153].

Після розпаду СРСР перед кожною новою незалежною державою постало питання вибору шляху подальшого розвитку. Конституційно всі пострадянські республіки обрали демократичну модель. Кожна з новопроголошених республік розпочала пошук забезпечення своєї безпеки. Більшість обрали входження до існуючих військово-політичних блоків (ОДКБ та НАТО), меншість – політику позитивного нейтралітету та достатньої оборони, решта провадили особисту багатовекторну зовнішню політику. Політичному та військовому керівництву країн «молодої демократії» необхідно було визначити свої військові та політико-дипломатичні дії у боротьбі з глобальними, національними та внутрішніми загрозами.

Усі республіки отримали радянську спадщину. Союзно-республіканський центр, який координував та контролював єдину систему безпеки СРСР, знаходився у Москві і безпосередньо був підпорядкований ЦК КПРС. Його ліквідація змусила нові республіки вирішувати питання про організаційно-структурну схему своєї національної військової організації згідно з новими політичними та економічними умовами. Прикладом для побудови власної системи безпеки для більшості новоутворених держав, зокрема Росії, стали моделі безпеки й оборони США та країн НАТО. Новообраним президентам, парламентам та урядам було зрозуміло, що, крім використання міжнародного досвіду та наявного матеріально-технічного ресурсу, для створення ефективної системи безпеки необхідні наукові напрацювання та добротна законодавча база.

На пострадянському просторі 1991 р. зароджувались не тільки нові суверенні держави, зароджувались нові міждержавні відносини, які не завжди були партнерськими. Кожна з країн намагалася якнайкраще захистити свої національні інтереси.

3.1. Передумови та історичні наслідки розпаду СРСР. «Парад суверенітетів».

11 березня 1985 р. М. С. Горбачова обрали Генеральним секретарем ЦК КПРС. Того ж року він проголосив курс на «перебудову» економіки СРСР. 25 липня КПРС дозволила створювати перші бізнес-структури за кошти ВЛКСМ, офіційно це називалось громадсько-державною системою організації науково-технічної молоді. Країна перебувала в економічній та системній кризі. Цьому передували певні історичні події, які призвели до різкого загострення ситуації щодо збереження цілісності Радянського Союзу.

23 березня 1983 р. за ініціативою Президента США Р. Рейгана було розгорнуто програму «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ) [154]. Концепція програми полягала в однобічному розгортанні досконалої протиракетної оборони, хоча фактична її суть полягала у створенні принципово нових засобів ведення війни, які передбачали освоєння космосу для нанесення ядерних міжконтинентальних ударів, нейтралізації активними засобами космічного ешелону сил нападу у космосі. Цей період умовно назвали «зоряними війнами». Військовим дипломатам США разом із спеціалістами ЦРУ вдалося ввести в оману радянське партійне керівництво і спецслужби, що привело до неправильного військово-політичного реагування на програму СОІ з боку військово-партійної верхівки СРСР. Розпочалась «гонка озброєнь», яка знесилила радянську економіку – це прискорило політичну кризу і подальший розпад Радянського Союзу. 1986 р. понад 25 % бюджету СРСР витрачав на військові потреби, тоді як США – тільки 6 % валового продукту [155].

Авторитетний російський дослідник А. Г. Арбатов вважає, що причиною розпаду радянської імперії була реформаторська політика М. Горбачова 1986–1987 рр., яку завершили демократи на чолі з Б. Єльциним. Цю тезу академік А. Г. Арбатов переконливо доводить у своїй статті «Національна ідея і національна безпека» [156].

Після розпаду СРСР його реальними ядерними спадкоємцями стали Росія, Україна, Білорусія та Казахстан. Однак, у переговорному процесі з питань ядерної зброї брали участь тільки Росія та США як учасники-сторони Договору ПРО (1972 р.). На цей час їхні зовнішньополітичні відносини з ворожих перетворювались на партнерські. Обидві країни постали перед однаковими зовнішніми загрозами, насамперед проявами міжнародного тероризму та можливістю терористичного використання зброї масового ураження. Такі відносини тривали доти, доки Росія не стала вважати політику США загрозовою для своїх національних інтересів і свого оборонного потенціалу. Причина полягала у розширенні НАТО на Схід та розгортанні європейської системи ПРО у Центрально-Східній Європі (Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині, прибалтійських республіках). Це загостило військово-політичну ситуацію у Європі. Сполучені Штати розірвали Договір ПРО 1972 р. через небажання Росії поновити (модернізувати) й доповнити його. 13 грудня 2001 р. адміністрація Президента США повідомила Росію про розірвання Договору ПРО, а 17 грудня цього ж року було віддано наказ про розгортання американської глобальної протиракетної оборони США [157].

28 травня 1988 р. у Степанакерті та Єревані розпочались народні виступи за надання незалежності Нагірному Карабаху та його приєднання до Вірменії. У червні 1988 р. Абхазька АРСР, яка на той час перебувала у складі Грузинської РСР, звернулася до з'їзду КППС з проханням приєднати її до РСФСР. Наприкінці 1990-х наростало масове невдоволення політикою Радянського Союзу в закавказьких та прибалтійських республіках, яке виливалось у масові мітинги, а згодом і у протестні виступи з кровопролиттям. У прибалтійських республіках створювались громадські незалежні рухи за демократичну перебудову: у Литві – «Саюдіс», у Латвії та Естонії – Народні фронти [158]. Аналогічні організації почали виникати і в інших союзних республіках [159]. 16 листопада 1988 р. ВР Естонської РСР проголосила суверенітет республіки. Ці події позитивно вплинули на настрої у сусідніх радянських республіках [160].

Важливим фактором, який додав міжнародної ненависті до Радянського Союзу та спричинив його подальший розпад, є «військова допомога» СРСР Афганістану. 1979 р. КПРС вирішила надати «інтернаціональну допомогу» афганському народу – розпочалась непопулярна радянсько-афганська війна, яка спричинила значні додаткові фінансові витрати та людські жертви. Військово-політичне керівництво СРСР черговий раз використало армію проти суверенної країни. На цю «допомогу» протягом 9-ти років радянська економіка витратила понад \$ 80 млрд, людські втрати становили: 15 427 осіб убитими, 313 зниклими без вісті, понад 130 тис. – пораненими [161]. На цей час 1/5 (20 %) частина ВВП СРСР виділялась на військові потреби. Для порівняння, цей показник у США становив – 5-6 %, а ФРН та Франції – 3 та 4 % відповідно. Для економіки СРСР це була кризова ситуація.

Розпадові СРСР передували процеси послаблення позицій країни на міжнародній арені. У період перебування при владі М. С. Горбачова зовнішня політика Радянського Союзу характеризувалася певним дуалізмом і непослідовністю. З одного боку, керівництво СРСР оголосило про згортання програми нарощування ядерних озброєнь і декларативно відмовилося від розповсюдження хімічної зброї, з іншого – ядерні запаси країни були найбільшими у світі, а хімічні боєприпаси ще зберігались на військових складах [162]. До того ж виведення радянських військ з Афганістану, Німецької Демократичної Республіки, Угорщини, Польщі й інших країн «соцтабору» додало клопоту та додаткових фінансових затрат [163]. Керівництво Комуністичної партії задекларувало курс на проведення миролюбної політики забезпечення військової безпеки СРСР [164]. З іншого боку, Радянський Союз намагався зберегти військову присутність у колишніх країнах Варшавського договору, продовжував надавати військову допомогу Республіці Куба, Народній Республіці Ангола й іншим державам «третього світу» [165].

У березні 1989 р. в СРСР відбулись перші альтернативні вибори до ВР Радянського Союзу. 26 травня 1989 р. суверенітет проголосила Литва, 29

липня – Латвія [166]. У вересні 1989 р. –республіки Грузія та Азербайджан. У листопаді цього ж року Грузія ухвалила заяву про нечинність союзного законодавства на її території, таким чином відмежувавшись від законодавчої системи СРСР. 8–10 вересня 1989 р. в Україні відбувся Установчий з'їзд Народного Руху за перебудову.

18 січня 1990 р. на Закавказзі розпочалась локальна війна між Азербайджанською РСР та Вірменською РСР. 22 січня 1990 р. від Львова до Києва на честь Дня Злуки ЗУНР та УНР було влаштовано «живий ланцюг». 7 лютого у Конституції СРСР скасовано ст. 6 «про керівну роль КПРС» [167]. 11 березня ВР Литовської РСР прийняла Акт про відновлення республіки зразка 1940 р., із збереженням тогочасних територіальних кордонів. Партійно-політичне керівництво СРСР застосувало проти Литви економічну блокаду. 14 березня 1990 р. М. Горбачова було обрано першим та останнім президентом СРСР. У березні–травні 1990 р. в Україні шахтарі розпочали страйк, висуваючи не лише економічні, але й політичні вимоги, зокрема вимагали відставки Михайла Горбачова. 2–17 жовтня 1990 р. у Києві на площі Жовтневої революції розпочалась студентська акція (голодування) проти комунізму та за незалежність України.

Комуністична партія СРСР намагалась втримати внутрішньополітичну ситуацію під контролем. На засіданні комісії ХХ з'їзду КПРС розглядалось питання про основні напрямки військової політики партії на сучасному етапі [168]. 25 березня 1990 р. Компартія Естонії оголосила про свій вихід з КПРС. 26 квітня цього року набрав чинності Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» [169], згідно з яким організацію оборони, управління Збройними силами, прикордонними, внутрішніми і залізничними військами, державну безпеку було віднесено до компетенції СРСР. 4 і 8 травня 1990 р. Верховні Ради Естонської і Латвійської РСР прийняли резолюції про незалежність, а 12 червня на з'їзді народних депутатів було ухвалено Декларацію про державний суверенітет РРФСР і пріоритет російського законодавства над всесоюзним [170].

16 липня 1990 р. ВР України ухвалила свою Декларацію про державний суверенітет [171]. У жовтні 1990 р. у Києві на Майдані розпочали голодування 200 студентів, вимагаючи відставки керівництва УРСР (прем'єр-міністра В. Масола) та відмови від Союзного договору. Ці події згодом було названо «революцією на граніті». 24 жовтня у Конституцію УРСР внесено зміни на підставах Декларації про суверенітет. На території Української республіки запроваджено верховенство власних українських законів, проходження військової служби громадянами України було віднесено до компетенції українського законодавства, перед урядом поставлено завдання створити умови для забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності УРСР. 7 грудня ухвалено ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» [172].

11 січня 1991 р. радянські війська спробували здійснити переворот у Литві. Сценарій відновлення радянської влади у республіці був розроблений КДБ СРСР. 13 січня 1991 р. спецназ КДБ спробував захопити Вільнюський телецентр. У сутичках з військами загинуло 12 мирних осіб та один офіцер союзного КДБ, помилково застрелений своїми ж. У республіці було створено Комітет народного порятунку, який перебрав на себе всю повноту влади. 9 лютого у Литві провели всенародну виборчу консультацію, участь у якій взяли 84 % виборців, 90,4 % з них висловились за незалежну демократичну Литовську республіку. 3 березня аналогічне опитування було проведено серед латвійських виборців – 73,6 % з них висловились за демократичну і незалежну Латвію [173].

17 березня 1991 р. було здійснено спробу провести Всесоюзний референдум про збереження СРСР. Шість республік бойкотували його проведення. Верховна Рада України паралельно до референдуму провела всенародне опитування і внесла своє запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України. За збереження СРСР висловились 70,2 % громадян республіки, за Союз на засадах Декларації про

державний суверенітет – 80,2 %. На Галичині понад 80 % виборців висловились за вихід України із складу Радянського Союзу [174].

9 квітня 1991 р. Верховна Рада Грузії проголосила державний суверенітет і незалежність республіки від СРСР. 18 квітня в Україні було створено Кабінет Міністрів УРСР у складі прем'єр-міністра, першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єра, державного секретаря Кабінету Міністрів, державних міністрів та міністрів. 6 червня ВР України ухвалила Постанову «Про перехід під юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки» [175].

12 червня 1991 р. відбулись перші в історії Росії вибори глави держави. Президентом РРФСР було обрано Бориса Єльцина, віце-президентом – О. Руцького [176]. 6 листопада Президент Росії Б. Єльцин очолив уряд реформ, його заступником став Єгор Гайдар.

1 липня 1991 р. у Празі було офіційно розірвано Варшавський договір, ОВД припинила своє існування. 5 липня 1991 р. в Україні прийняли закон щодо заснування посади президента УРСР. 29 липня РРФСР визнала незалежність Литви.

18 серпня 1991 р. з метою збереження СРСР неконституційним шляхом створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС – ГКЧП), який шляхом усунення Президента СРСР намагався захопити владу [177]. М. С. Горбачов, перебуваючи на відпочинку у Криму, відмовився добровільно скласти з себе повноваження Президента [178]. До складу комітету увійшло вісім високопосадовців СРСР на чолі з Г. І. Янаєвим – віце-президентом СРСР. Г. Янаєв самовільно перебрав на себе обов'язки глави держави [179]. Комітет визнав недійсними Декларації про державний суверенітет Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдови та України. Це було попередженням для керівників та урядів цих республік. КДБ СРСР на чолі з В. Крючковим підготував список 69 лідерів демократичного руху прибалтійських країн, яких мала заарештувати спецгрупа КДБ СРСР. Такі

«арештанські» списки були підготовані й по інших союзних республіках. Комітет заборонив діяльність політичних партій, окрім ВЛКСМ та КПРС.

У Москву було введено війська з танками і бронетранспортерами [180]. Прибалтійські республіки не визнали повноважень ДКНС [181]. 20 та 21 серпня Естонія та Латвія проголосили незалежність від СРСР. 24 серпня 1991 р. керівники Російської Федерації Б. Єльцин – Президент РРФСР (обраний 12 червня), Руслан Хасбулатов – в. о. голови ВР РРФСР – оголосили всенародний спротив путчистам [182]. Росією прокотилась хвиля політичних страйків. Б. Єльцин взяв на себе повноваження Головнокомандувача збройних сил, які були дислоковані на території Росії. У Ленінграді, Москві, Воркуті, Новосибірську та багатьох інших містах Росії на мітингах засудили дії членів ДКНС [183]. Москвичі виявили героїчний спротив військам путчистів. Троє громадян загинули в протистоянні з військовими 2-ї Таманської мотострілкової дивізії, яка спочатку була на боці змовників [184]. Незабаром відбулось братання військ з народом. 21 серпня путч провалився [185]. Всі його учасники були заарештовані, їх дії було визнано неконституційними, спробою державного перевороту [186]. Згодом стало відомо, що план із введення на території СРСР надзвичайного стану розробили ще в лютому 1991 р. – очікували лише слушного моменту для його реалізації [187].

В Україні у перші серпневі дні уряд діяв в інтересах путчистів. Так, 19 серпня 1991 р. КМ УРСР прийняв ухвалу «Про створення тимчасової комісії для запобігання надзвичайним ситуаціям». Її очолив Є. Марчук – міністр з питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій. Ніхто з керівників України не дав політичної оцінки антиконституційним діям ДКНС. У всіх виступах показово дбали про врожай, студентів намагались якнайшвидше відправити на сільськогосподарські роботи. ЦК КПУ повністю підтримав московських путчистів. Газети з найбільшими тиражами «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Правда України» три дні друкували матеріали ДКНС у повному обсязі. Першими проти

путчистів виступили донецькі шахтарі, оголосивши безстроковий політичний страйк і вимагаючи заборони КПРС та її філії – КПУ. До них долучились націонал-демократичні партії, громадські організації: Народний Рух України, Українська республіканська партія, Союз українського студентства, «Меморіал», Товариство Лева, СНУМ [188]. Тільки 24 серпня 1991 р., коли стало зрозуміло, що спроба державного перевороту в Москві провалилась, а його учасники заарештовані, ВР України у повному складі проголосувала за Акт проголошення незалежності України [189]. На наступний день Президія ВР прийняла постанову про тимчасове припинення діяльності КПУ на території країни. 26 серпня було створено спеціальну комісію з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади і управління у зв'язку з державним заколотом 19–21 серпня 1991 р. Результати комісії вказували про активну безпосередню участь КПУ на боці ДКНС. Під час сроби державного перевороту Секретаріат ЦК КПРС направив шифротелеграму республіканським ЦК та обкомам Компартії про необхідність забезпечити участь комуністів у підтримці ДКНС.

24 серпня 1991 р. була прийнята постанова ВР УРСР «Про департизацію державних органів, установ та організацій». У період 24–31 серпня незалежність від СРСР проголошують майже всі радянські республіки. 30 серпня відповідно до Указу Президії ВР УРСР була заборонена діяльність Комуністичної партії, а її майно передано на баланс парламенту та місцевих рад народних депутатів. 4 вересня над приміщенням ВРУ було піднято національний жовто-синій прапор. 30 вересня 1991 р. КМ УРСР здійснив перший призов у ЗСУ. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада оголосила про без'ядерний статус України [190].

Про реакцію керівництва й населення республік Середньої Азії на серпневий путч спочатку нічого не було відомо. Пасивність населення та слабкість національно-демократичних рухів тут були передбачувані. Економічна залежність республік від союзного центру була очевидною. Центр розглядався як гарантія дотаційної політики. На початку 90-х років у

середньоазіатських республіках не було масових рухів за створення незалежних національних держав. ГКЧП-ДКНС для керівників республік Середньої Азії було неочікуваною політичною подією. Керівники всіх республік визнавали Н. Назарбаєва лідером регіону, тому, беручи з нього приклад, зайняли вичікувальну позицію, за винятком президента Киргизської РСР А. Акаєва, який засудив ГКЧП-ДКНС.

У самому Казахстані, коли стало відомо про створення ГКЧП-ДКНС нечисельні представники демократичних партій та рухів Казахстану «Азат», «Азамат», «Алаш», «Єдинство», «Невада-Семей», профсоюз «Бірлесу» скликали мітинг, який визнав цю подію державним переворотом. З цього приводу було випущено листівку, у якій закликали до громадської непокори, притягнення організаторів путчу до відповідальності, проведення всезагального страйку. Попри це, усі казахські газети друкували матеріали ГКЧП-ДКНС, окрім «Орталык Казакстан («Центральний Казахстан»), яка вийшла з передовою статтею «Так, це переворот». О 17.00 по місцевому радіо і телебаченню виступив Нурсултан Назарбаєв, який не дав ніякої оцінки, закликаючи до спокою.

20 серпня в Алма-Аті з'явилися листівки: «Договору Єльцина-Назарбаєва – так, путчу – ні!». О 14.00 Н. Назарбаєв зробив другу заяву, у якій засудив путч, назвавши дії ГКЧП-ДКНС антиконституційними, і запропонував скликати з'їзд народних депутатів СРСР.

21 серпня Н. Назарбаєв підписав Указ «Про створення Ради безпеки Казахської РСР», а 24 серпня він вийшов з Політбюро КПРС. 25 серпня все майно КПРС на території Казахської РСР перейшло у власність держави. 29 серпня 1991 р. Н. Назарбаєв своїм указом закрити Семіпалатинський ядерний полігон.

Президент Казахстану Н. А. Назарбаєв був прибічником нового Союзного договору, його образило рішення про розпуск СРСР, яке було прийняте без його участі. 16 грудня 1991 р. він проголосив незалежність Казахстану і став одним з ініціаторів створення СНД.

Киргизстан на початку 90-х років якісно відрізнявся від решти республік Середньої Азії. Процес лібералізації тут проходив більш інтенсивно. Перед путчем у республіці діяло близько 40 громадських організацій та асоціацій, на чолі з рухом «Киргизстан». 27 жовтня 1990 р. після дев'яти турів президентом обрано Аскара Акаєва, президента Академії наук Киргизії. 19 серпня 1991 р. А. Акаєв став єдиним з середньоазіатських керівників, які відразу засудили ГКЧП-ДКНС. У цьому його підтримали всі некомуністичні партії та рухи Киргизстану. Після провалу путчу Киргизстан 31 серпня проголосив свою незалежність.

На початку 90-х років комуністів Узбекистану очолював Іслам Карімов. Серед демократичних рухів і партій у республіці були створені рух «Бірлик» («Єдність») та «Ерк» («Воля»), згодом Демократична партія «Ерк» («Воля»). У березні 1990 р. було запроваджено пост президента, який зайняв І. Карімов. 20 червня була прийнята «Декларація про суверенітет». Сам І. Карімов знаходився на позиції збереження СРСР, тому березневий референдум про збереження Радянського Союзу у республіці пройшов на високому ідейно-політичному рівні. ГКЧП-ДКНС Ташкент сприйняв мовчанням. 19 серпня 1991 р. І. Карімов знаходився з офіційним візитом в Індії, який перервав і з борту літака відправив телеграму про повну підтримку ГКЧП-ДКНС. Єдина Демократична партія «Ерк» виступила проти антиконституційного путчу. У цьому її підтримав народний рух «Бірлик». 21 серпня, коли був зрозумілий провал ГКЧП-ДКНС І. Карімов своїм указом скасував усі постанови путчистів. 31 серпня Узбекистан проголосив свою незалежність.

Таджикистан зустрів ГКЧП-ДКНС теж мовчанням. Єдиною опозиційною партією на той час була Демократична партія Таджикистану та народний рух «Растохез» («Відродження»). 24 серпня 1990 р. була прийнята Декларація про суверенітет, а в листопаді 1990 р. – уведений пост президента. Першим Президентом Таджикистану став Перший секретар республіканської партії Кахар Махкамов. 19 серпня 1991 р. державні ЗМІ

передавали розпорядження й постанови ГКЧП-ДКНС. У цей же день Демократична партія прийняла відозву до народу, в якій говорилось про державний переворот, заклик до страйку. Президент К. Махкамов зайняв очікувальну позицію. Після переговорів з І. Карімовим він так і не наважився виступити по телебаченню. У цей же день вилетів у Москву. Згодом К. Махкамову залишилось тільки виправдовуватись. 29-30 серпня в Душанбе відкрилась позачергова сесія парламенту, одночасно на площі розпочався мітинг опозиційних сил, який вимагав проголошення незалежності і відставки президента. К. Махкамов пішов у відставку, а 9 вересня 1991 р. було проголошено незалежність Таджикистану.

Туркменія теж зайняла вичікувальну позицію і не наважилась дати політичну оцінку ГКЧП-ДКНС. Демократична партія та національно-демократичний рух призупинили свою діяльність. Президент С. Ніязов чекав розв'язки. Він постійно консультувався з лідерами інших середньоазіатських республік. Тільки 21 серпня, коли стало зрозуміло, що путч провалився, С. Ніязов видав указ про скасування постанов ГКЧП-ДКНС, а 26 серпня вийшов з політбюро ЦК КПРС і відокремив компартію Туркменістану від КПРС, перейменувавши її в Народно-демократичну, а згодом у Демократичну партію. 27 жовтня було проголошено незалежність Туркменії, а рік по тому, у 1992, без згоди парламенту затверджена Конституція республіки. Так утвердився авторитарний режим найбільш закритої держави Центральної Азії.

8 грудня 1991 р. Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич у державній резиденції «Віскуле» у Біловезькій пущі підписали угоду про припинення існування СРСР. З метою уникнення міжнаціональних конфліктів та «цивілізованого» розлучення дванадцятьма пострадянськими республіками 21 грудня було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) [191]. Угоду не підписали три прибалтійські республіки: Естонія, Литва та Латвія, які вважали перебування у складі СРСР окупаційним періодом. 25 грудня 1991 р. подав у відставку Президент СРСР

М. Горбачов, а наступного дня, 26 грудня на своєму останньому засіданні Рада Республік ВР СРСР прийняла рішення про припинення існування Радянського Союзу. Закінчилась історія радянської імперії [192].

1 грудня 1991 р. відбувся загальнодержавний референдум в Україні, на якому абсолютна більшість (31,9 млн) громадян підтвердили Акт проголошення незалежності України. Першим президентом було обрано Л. М. Кравчука (61,6 % – «за»), экс-секретаря компартії України. 7–8 грудня між Україною, Білоруссю та Росією відбулось підписання Біловезьких угод, денонсація Договору про утворення СРСР 1922 р. та заснування Співдружності Незалежних Держав. 12 грудня Біловезькі угоди ратифікувала ВР України. 21 грудня відбувся Алма-Атинський саміт пострадянських республік, на якому до договору СНД приєднались союзні республіки: Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан, окрім Грузії, Литви, Латвії та Естонії.

Появу нових гравців у геополітичному просторі не дуже доброзичливо сприйняли основні світові країни-лідери. США боялись непередбачуваних дій України, Білорусі та Казахстану з їхнім ядерним потенціалом стратегічної та тактичної зброї. Отже, замість однієї ядерної країни з'явилося чотири. Сполучені Штати турбувало Закавказзя і лякала Середня Азія [193]. Передбачуваними були тільки республіки Прибалтики, які прагнули увійти до ЄС та НАТО.

Таким чином, СРСР як геополітичний суб'єкт перестав існувати. Голова Верховної Ради Росії Руслан Імранович Хасбулатов (прибічник прокомуністичної більшості) у своїх мемуарах назвав цей процес розпадом Росії та державним переворотом, великою трагедією. Такої ж думки дотримувався помічник М. С. Горбачова професор Георгій Шахназаров.

У пострадянський період новітньої історії з'явилися багато версій про причини розпаду СРСР. Їх умовно можна розділити на вісім груп. Однією з перших на заході з'явилась версія неспроможності та хибності комуністичної ідеології. Інші західні дослідники дотримуються думки про нездатність

Радянського Союзу витримати гонку озброєнь та програш з його боку «холодної війни» (прихильником цієї ідеї є також російський дослідник В. Согрін). Серед російських дослідників поширена також версія, що СРСР було зруйновано внаслідок діяльності американських спецслужб. Слід зазначити, що ця версія не отримала свого підтвердження. Досить поширеною є концепція розпаду Радянського Союзу внаслідок економічного колапсу, розбалансування державного бюджету, дефіциту життєво необхідних продуктів і незадоволення народних мас урядом. Українські вчені (С. Грабовський, А. Камінський [194]), як і деякі зарубіжні дослідники А. Каплер, С. Коен [195], Е. Каррер д'Анкосс [196], С. Телботт та інші дотримуються суперечливої концепції національно-визвольних передумов. Хоча, на нашу думку, у дезінтеграційних процесах СРСР набагато потужнішу роль відіграла Декларація про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р. Деякі дослідники вказаного періоду зупиняються на особистому чиннику, в першу чергу називаючи постаті М. Горбачова, Б. Єльцина, Е. Шеварднадзе, О. Яковлева. Має місце серед версій і теорія еліт, за якою розпад СРСР спричинений заколотом партійної номенклатури, яка прагнула заволодіти загальнодержавним майном. Її прибічники – американці Г. Дерлуг'ян, Р. Кіран, Т. Кенні, російські вчені М. Малюгін, В. Пастухов, Д. Фурман, українські – А. Здоров, О. Криштановська. Достатньо прибічників і у теорії програшу лівих політичних сил і тимчасової реставрації капіталізму (О. Доленко, Ю. Скворцов, І. Мигович, Г. Крючков, Г. Буйко, Г. Попов, О. Бузгалін, А. Колганов).

Б. М. Єльцин (1931–2007 рр.) був ключовою фігурою у всіх трьох доленосних подіях Росії: ліквідації СРСР 1991 р.; державному перевороті (вересень–жовтень 1993 р.); достроковому переданні влади 31 грудня 1999 р. В. Путіну. Більшість населення Російської Федерації у 2000 р. вважала, що Єльцин несе найбільшу відповідальність за економічну кризу, падіння виробництва, закриття виробництв, масове безробіття, чеченську війну 1994–1996 рр., погіршення умов життя, зростання злочинності. За часів правління

Б. Єльцина Росія втратила роль наддержави, послідовно втрачала союзників і свій вплив на пострадянському просторі. Однак поряд з негараздами Б. Єльцин зумів підписати Договір СНО-2 про радикальне скорочення ядерних арсеналів Росії і США; завершив виведення російських військ з Німеччини, Прибалтики та всього соцтабору; підписав угоду з ядерними країнами про взаємне ненацілювання ракет; розпорядився зняти ядерні боєголовки з ракет, що були націлені на країни НАТО; підписав акт про поглиблення відносин з Організацією Північноатлантичного договору. За участі Президента Єльцина Росія приєдналась до великої «сімки» (США, Канада, Велика Британія, Японія, Німеччина, Франція, Італія). Єльцин спромігся підписати угоду про партнерство і співпрацю з Європейським Союзом, покращити відносини з Японією, нормалізувати партнерські стосунки з Китаєм. Президент Єльцин в травні 1997 р. підписав Великий договір з Україною, який був ратифікований через два роки в Держдумі в січні 1999 р.

Розглянемо, що являли собою Збройні сили СРСР станом на 1992 р. Структура ЗС складалась з п'яти видів військ – сухопутні війська, військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони, ракетні війська стратегічного значення, військово-морський флот. 1961 р. війська цивільної оборони було передано від МВС до МО. У відомстві МВС залишились внутрішні війська, а КДБ підпорядковувались прикордонні війська.

Усю територію СРСР було поділено за принципом військово-адміністративних одиниць – військових округів, яких нараховувалось 16, десять з яких – Ленінградський, Прибалтійський, Білоруський, Київський, Прикарпатський, Одеський, Закавказький, Середньоазітський, Забайкальський, Далекосхідний – під час військових дій могли розгортатись як фронти. Шість ВО – Московський, Туркестанський, Північно-Кавказький, Сибірський, Приволзький і Уральський розгортались у вигляді бойових армій.

Для прикладу, Прикарпатський військовий округ було створено у липні 1945 р. Його штаб спочатку був дислокований у Чернівцях, а згодом у

Львові. До території округу входило 10 областей Української РСР: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька. На території округу було дислоковано три армії: 8-ма танкова, 13-а і 38-а загальновійськові. Авіаційну підтримку забезпечувала 14-а повітряна армія, а повітряне прикриття – 28-й корпус ППО 2-ї армії ППО. Станом на 1990-й рік в окрузі проходили службу 280 тис. військовослужбовців, а на озброєнні було 2400 танків, 2700 БМП, 1200 од. артилерії, мінометів та РСЗЗ, 370 бойових і транспортних гелікоптерів. Війська округу в повному складі увійшли до ЗС України [197].

Після створення 14 травня 1955 р. Організації Варшавського договору до групи радянських військ за кордоном увійшли сім армій: Болгарії, Угорщини, Східної Німеччини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР. Дані про їх військово-технічний потенціал у порівнянні з країнами НАТО наведено в [198, 199]. Тоді у світі панувала біполярна система військово-політичного та ідеологічного протистояння. Усі народи соціалістичного табору готувались і були готові до війни. Світ стояв на краю ядерної катастрофи, яка несла загибель людству. Історія розпорядилась інакше. З розпадом СРСР зникла загроза ядерної війни. На світовій карті з'явилися п'ятнадцять модерних незалежних держав, кожна з яких воліла зайняти достойне місце в новітньому середовищі.

Таким чином, до основних причин розпаду СРСР слід віднести: крах комуністичної ідеології по створенню нового суспільного конгломерату – радянський народ; втрату КПРС політичного контролю над ситуацією в країні; виникнення національних конфліктів на територіях радянських республік та неспроможність влади по їх врегулюванню; законодавчу «війну» між РРФСР та СРСР; бажання республіканських еліт контролювати національні ресурси на своїх територіях без участі союзних органів; прагнення отримати політичну незалежність від СРСР; глибоку економічну та суспільно-політичну кризу.

Концепція розпаду СРСР як праобразу соціалістичного співіснування різних народів у ХХ ст. переконливо довела нелогічність комуністичної ідеї та марксистсько-ленінської ідеології, а також безперспективність ідеї класового поділу суспільства. Період існування Радянського союзу – це період боротьби держави проти власних громадян. Радянському режимові не вдалось створити нову штучну політичну спільноту – «радянський народ», тому після розпаду СРСР кожна з союзних республік виявила бажання стати незалежною.

Концепція формування нових незалежних держав доводить природне прагнення кожної нації до створення власної держави з її національними атрибутами. Суверенітет і незалежність стали найвищим прагненням усіх 15 колишніх радянських республік.

3.2. Військово-політичний потенціал Російської Федерації.

РФ найбільше прагнула стати демократичною. Прагнення Б. Єльцина були всебічно підтримні російським народом. Саме йому завдячує російська новітня історія у розпуску геополітичного об'єднання – СРСР. Росія стала прикладом для всіх союзних республік, які обрали демократичний шлях розвитку. За територією Російська Федерація – найбільша країна світу. Населення складає 143 млн, з них 80 % росіяни. Росія має республікансько-федеративний склад із 83 рівноправних суб'єктів (46 областей, 21 республіку, 9 країв, 2 міста федерального значення – Москва, Санкт-Петербург, 4 автономні округи – Ненецький, Ханті-Мансійський, Чукотський, Ямало-Ненецький, 1 автономну область – Єврейська). Більшість населення – православні. Міжнародне співтовариство визнало Росію провонаступником СРСР, на цій основі РФ стала постійним членом РБ ООН. Територіально межує з 18 країнами.

Після розпаду СРСР Росія змушена була визначитись зі своїм військово-політичним майбутнім. Принциповим рішенням для неї було збереження

права володіння стратегічною ядерною зброєю, від якої в односторонньому, добровільному порядку відмовились Україна, Білорусь та Казахстан. Дві останні повернули Росії всі ядерні боєголовки. Тактична ядерна зброя з території України, Білорусії та Казахстану була вивезена для розкомплектування на територію Росії до 1 липня 1992 р. Одночасно Україна, як і Росія, ратифікувала Договір СНВ-1 та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. [200].

Радянські війська з територій країн Центрально-Східної Європи виводили на територію Росії, України та Білорусі. На європейському напрямі був сформований перший стратегічний ешелон, до складу якого входили Західне (Німеччина), Північне (Польща), Центральне (Чехія) та Південне (Угорщина) оперативно-стратегічні командування. 1989 р. між СРСР та керівниками НДР (ФРН), Польщі, Чехословаччини і Угорщини були підписані відповідні договори про виведення радянських військ з території цих країн. Це рішення було прийнято поспіхом і непродумано. За виведення своїх військ Радянський Союз не отримав жодних компенсацій від країн соцтабору, окрім НДР. Тільки на території Німеччини було залишено нерухомості на \$ 10 млрд. З Західної групи військ виводились – три загальновійськові, дві танкові і одна повітряна армії, з Північної групи військ – повітряна армія, мотострілецька та танкова дивізії, з Центральної групи – загальновійськова армія, з Південної – дві танкові і дві мотострілецькі дивізії. Забезпечити нормальні умови перебування військових підрозділів на батьківщині не було змоги. Зарплата не виплачувалась, виникали проблеми з харчуванням особового складу, їх розміщенням. Військовослужбовці звільнялись сотнями тисяч. Кількість генералів, полковників, підполковників перевищувала кількість капітанів та лейтенантів. Армійські частини йшли «під ніж» [201]. Усе це викликало протестні настрої, передовсім в армії й меншою мірою у суспільстві. На час внутрішньополітичної кризи у РФ і протистояння гілок влади (між Президентом РФ Б. Єльциним і парламентом – Державною Думою) політичні структури почали активно втручатися у

процеси формування військової політики, унаслідок чого внутрішньополітичне протистояння могло негативно вплинути на забезпечення стану внутрішньої і військової безпеки країни. У складі Ради Республік Верховної Ради РФ, наприклад, було створено депутатську групу «Реформа армії», яка лобіювала інтереси частини військових кіл, пропонувала власні законопроекти з питань реформування російської армії, обстоювала необхідність докорінних підходів до реструктуризації армії з урахуванням сучасних умов й навіть створила власну радіостанцію з метою популяризації запланованих намірів [202].

Військові виступали проти скорочення військових підрозділів, ліквідації військових частин. Особливої актуальності проблема внутрішньополітичного конфлікту набула під час штурму будинку парламенту урядовими військами РФ 1993 р., коли учасники протистояння намагалися повернути на свій бік військових і видавали накази одного й того самого змісту з вимогою підтримувати саме їх під час протистояння різних владних структур. Після подолання наслідків внутрішньополітичної кризи у РФ активізувалася діяльність радикальних лівих і правих політичних партій, суспільних об'єднань й громадських організацій військовослужбовців, які критикували політику уряду й Президента РФ. Російські оборонні підприємства не мали достатньої кількості замовлень. Російська армія вела військові дії на Північному Кавказі, у Таджикистані. Реформування Збройних сил РФ у 90-ті роки полягало у механічному скороченні особового складу, чисельність якого станом на кінець 1999 р. становила 1,36 млн осіб [203, 204].

Депутати, військові експерти, політологи прагнули уникнути історично відомих помилок і для прийняття рішення про реформування армії було взято до уваги досвід будівництва національних армій Західної Європи. Парламентарі пропонували демократичні принципи побудови армії, а саме: посаду міністра оборони займає цивільна особа, запропонована законодавчим органом; між МО та Генеральним штабом перерозподіляються функції; у парламенті вводиться посада уповноваженого у справах збройних сил; у

військових частинах відновлюється інститут офіцерських зібрань; відбувається перехід на професійну контрактну армію. За ініціативи Верховної Ради РФ восени та взимку 1992–1993 рр. було розроблено важливі законопроекти у військовій сфері, зокрема закон «Про оборону» за яким передбачалось перехід більшості повноважень у військовій політиці до парламенту. Закон уповноважував Верховну Раду РФ визначати воєнну політику держави, затверджувати склад, структуру і чисельність армії, погоджувати чисельність генералів і адміралів, встановлювати порядок проходження строкової служби, здійснювати парламентський контроль за дотриманням військового законодавства, давати згоду на призначення міністра оборони та його заступників, начальника генерального штабу, ратифікувати й денонсувати міжнародні договори про спільну оборону і військову співпрацю, вводити військовий стан, оголошувати стан війни, визначати повноваження президента із застосування ядерної зброї [205].

У своїх намаганнях реформувати армію російський парламент розділився на три групи. Радикальні партії вимагали відставки міністра оборони як такого, що не спроможний вирішити проблеми у військово-оборонній сфері. Група прихильників проурядової політики підтримувала генералітет. Центристи прийняли постанову «Про становище у Збройних Силах і військову політику Російської Федерації» [206].

У російській армії була складна ситуація. Офіцери масово звільнялись. 1992 р. цей показник становив 20 %, що дорівнювало чисельності випускників усіх військових училищ Росії. Молодих офіцерів до 30 років звільнилось 35 тис. У військових частинах не вистачало командирів взводів – на ці посади призначали сержантів строкової служби. 10 % офіцерів через мізерну зарплату змушені були підробляти у вільний від служби час. У віддалених гарнізонах зарплату не виплачували по 2–3 місяці [207].

Першим законодавчим документом, який запроваджував зміни в армії, став Указ Президента Росії Б. Єльцина «Про створення Збройних Сил Російської Федерації» від 7 травня 1992 р. Указ передбачав підконтрольність

армії органам державної влади, співвідношення структури й чисельності військ; відповідність концепції безпеки; багатонаціональність кадрової політики; поєднання строкової та контрактної служби; скорочення чисельності та перехід до професійної армії [208]. Другий Указ Президента РФ у вересні 1992 р. запроваджував тимчасові загальновійськові статuti [209]. Військове керівництво Збройних Сил РФ мало інший поетапний план реформування армії, який полягав у скороченні армії до чисельності 1,5 млн у 2000 р. [210]. У такій ситуації назрів конфлікт між законодавчою і виконавчою (міністерством оборони) гілками влади, який закінчився перерозподілом повноважень на користь президента.

Національна безпека Росії та її військова складова забезпечена законодавчими актами. Основними документами є Конституція РФ [211] ст. 83, Указ Президента «Про Концепцію національної безпеки РФ» [212], закон РФ «Про безпеку» [213], Стратегія національної оборони до 2020 р.

Військова та оборонно-промислова безпека також забезпечується Воєнною доктриною [214], Морською доктриною до 2020 р., федеральними законами «Про оборону» [215], Указом Президента РФ про стратегічний курс РФ з країнами СНД [216], «Про військово-технічне співробітництво РФ з іноземними державами», «Про державне оборонне замовлення», «Основами державної політики у сфері забезпечення хімічної і біологічної безпеки РФ на період до 2010 р. і подальшу перспективу», «Основами державної політики у сфері забезпечення ядерної і радіаційної безпеки РФ на період до 2010 р. і подальшу перспективу».

Міжнародна безпека Росії в юридичному сенсі забезпечена Концепцією зовнішньої політики РФ. Про державну та суспільну безпеку згадують також в Основних положеннях регіональної політики РФ, Концепції державної національної політики РФ, Основах прикордонної політики РФ, Концепції прикордонного співробітництва у РФ. Антитерористична діяльність регламентується федеральними законами «Про боротьбу з тероризмом», «Про протидію екстремістській діяльності», «Про протидію легалізації

(відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму».

Конституція Російської Федерації, що набула чинності 25.12.1993 р., складається з двох розділів та 9 частин. За час дії Конституції РФ тільки ст. 65 зазнала змін і доповнень у зв'язку зі зміною офіційної назви суб'єктів федерації. У РФ встановлено республіканську форму правління. Головою держави є Президент, який обирається всенародними виборами. РФ забезпечує цілісність та недоторканність територій. Ст. 9 передбачає землю і природні багатства вважати основою життя і діяльності народу. Ідеологія допускається багатоманітна, але державну ідеологію заборонено. Заборонено також громадські організації та об'єднання, метою яких є насильницьким методом змінити конституційний лад, які загрожують цілісності РФ та підривають безпеку держави. Конституцією не дозволені військові формування, заборонено розпалювати ворожнечу за соціальною, расовою, національною та релігійною ознаками. Релігія, як і церква, відокремлені від держави. Конституція має найвищу юридичну силу. Держава гарантує захист гідності кожного громадянина і людини. У Росії дозволене подвійне громадянство, як і альтернативна цивільна служба. Конституційні норми передбачають часткове обмеження прав і свобод особи за необхідності забезпечення оборони і безпеки держави. Ці обмеження вводяться федеральними законами із чітким визначенням терміну дії та конкретних рамок обмежень. РФ має виняткову прерогативу відповідати за стан оборони і державної безпеки, реалізацію зовнішньої політики. Президент Росії є Головнокомандувачем збройних сил країни, очолює і формує Раду безпеки, затверджує воєнну доктрину, має право вводити військовий та надзвичайний стани, про що негайно повідомляє Раду Федерацій та Державну Думу (ст. 83). З 2009 р. Президент Росії дає згоду на використання збройних сил за межами держави, як і парламент [217].

21 вересня 1993 р. Президент Росії Б. Єльцин у телезверненні оголосив про припинення повноважень Верховної Ради та формування двопалатного

парламенту. Парламентом Росії є Федеральне зібрання, яке складається з Ради Федерацій та Державної Думи. Своєю чергою, Рада Федерацій дає згоду простою більшістю голосів на використання збройних сил країни за межами Російської Федерації. Закони з питань війни і миру, статусу й захисту державних кордонів, прийняті Державною Думою (450 депутатів), підлягають обов'язковому розгляду у Раді Федерацій [218].

Виконавча влада, представлена Урядом РФ, який відповідає за заходи із забезпечення оборони країни, державної безпеки, реалізації зовнішньої політики. Місцеві органи самоврядування організовують охорону громадського порядку [219].

12 травня 2009 р. Президент РФ, голова Ради національної безпеки (РНБ) РФ Д. Медведєв підписав Указ № 537 про затвердження Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р. [220]. Основна мета Стратегії – консолідація всіх зусиль федеральних органів, виконавчої влади, організацій та громадян Росії у сфері забезпечення національної безпеки. Указ передбачає щорічне заслуховування звіту про виконання Стратегії, про реальний стан національної безпеки, пропозицій щодо її зміцнення. Пропозиції систематизуються, аналізуються і на їх основі секретар РНБ РФ повинен виносити проекти нормативних документів від імені Президента РФ на розгляд РНБ. Попередні Укази Президента РФ № 1300 від 19.12.1997 р. «Про затвердження Концепції національної безпеки РФ», а також Указ Президента РФ № 24 від 10.01.2000 р. «Про Концепцію національної безпеки РФ» втратили чинність [221]. Стратегія національної безпеки РФ 2010–2020 рр. складається з шести розділів: 1. Загальні положення. 2. Сучасний світ і Росія: стан і тенденції розвитку. 3. Національні інтереси РФ і стратегічні національні пріоритети. 4. Забезпечення національної безпеки (за обсягом найбільший – дев'ять підрозділів). 5. Організаційні, нормативно-правові основи реалізації чинної Стратегії. 6. Основні характеристики стану національної безпеки. Відповідно до Стратегії національної безпеки, Росія дотримується політики багатопольярних міжнародних взаємовідносин,

багатовекторної дипломатії. Багатосторонній формат передбачає взаємодії у групі РІК (Росія, Індія, Китай); BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка), групі восьми, групі двадцяти і т. і. Залишається пріоритетом у зовнішній політиці РФ і Співдружність Незалежних Держав, Організація про колективний договір безпеки (ОДКБ), Євразійське економічне співтовариство (ЄАЕС), Шанхайська організація співпраці (ШОС). На ОДКБ покладаються функції протидії загрозам і викликам військово-політичного і військово-стратегічного характеру. ЄАЕС повинно захистити від загроз у сфері економічної безпеки. До 2014 р. Росія декларувала бажання відмовитись від військово-політичного блокового протистояння. На підтвердження цього 2002 р. був розпочатий діалог з НАТО, у рамках Ради Росія–НАТО (РРН), з питань участі у створенні спільного глобального протиракетного поясу. Одночасно Росія не сприймає розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, реалізації концепції глобального миттєвого удару з використанням стратегічної зброї, створення монопольної глобальної протиракетної оборони і сприймає ці процеси як потенційну загрозу власній безпеці.

РФ також передбачає співпрацю і з Європейським Союзом з питань колективної безпеки. Із США Росія готова співпрацювати на основі спільних інтересів, зокрема нарощування антитерористичної співпраці, врегулювання регіональних конфліктів в інших країнах. Росія має бажання стати світовим лідером і впливати на світові процеси. З метою впровадження нової політики у сфері національної безпеки РФ виділяє стратегічні пріоритетні національні інтереси, які визначає як важливі напрями забезпечення національної безпеки. Усі ці завдання тісно пов'язуються з Концепцією довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р., яка покликана забезпечити фінансування викладених цілей [222].

Росія усвідомлює, що знаходиться під впливом глобалізаційних процесів. Глобалізація загострює взаємовідносини між країнами і висуває нові загрози: міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення зброї

масового ураження. Реальними залишаються і старі проблеми, пов'язані з екологією, епідеміями та бідністю. Відбувається перерозподіл геополітичних гравців. З'являються нові політико-економічні центри світового масштабу: Китай, Індія, Бразилія. РФ вважає, що архітектура глобальної і регіональної систем безпеки не відповідає сучасним викликам і загрозам, тому побоюється самовільного розширення «ядерного клубу».

У Стратегії чітко перераховано довгострокові національні інтереси Росії: розвиток демократії і громадянського суспільства; забезпечення територіальної цілісності, суверенітету, конституційного ладу; перетворення РФ на світову супердержаву. У стратегічних документах РФ відверто проголошується мета відновлення статусу лідера в регіоні. Росія знайшла з західними державами спільні інтереси, серед яких боротьба з міжнародним тероризмом, який тривалий час залишається однією з її внутрішніх загроз (У зв'язку з цим слід нагадати хронологію деяких терористичних актів на території РФ: 8.08. 2000 р. – вибух у підземному переході станції метрополітену «Пушкінська», унаслідок якого загинуло 13 громадян, близько сотні поранено; 23.– 26 10. 2002 р. – захоплення заручників у театральному центрі на Дубровці в Москві. Унаслідок невдалого штурму загинуло 117 заручників, 116 з яких отруєно газом, усіх терористів вбито; 1.09. 2004 р. – захоплення заручників у школі в Беслані (Північна Осетія). Загинуло 330 осіб, з них 186 дітей, понад 800 поранено; 24.01. 2011р. – унаслідок теракту в аеропорту «Домодедово» загинуло 36 осіб, постраждало 169). Наразі терористичні акти на території РФ продовжуються, що вказує на негаразди в російській політиці безпеки.

Основними пріоритетами національної безпеки РФ є національна оборона, державна і суспільна безпеки. Національна оборона планується за принципом стратегічного стримування на основі політичних, дипломатичних, військових, економічних, інформаційних заходів, скерованих проти агресора. Забезпечується національна оборона за

принципом раціональної необхідності та ефективності, використовуючи невоєнне реагування, публічну дипломатію.

Серед загроз військовій безпеці Росія виділяє: можливість відновлення гонки озброєнь, особливо у стратегічних ядерних силах, створення високоточної зброї, появу інформаційних новітніх озброєнь, мілітаризацію навколосемного космічного простору, формування в односторонньому порядку глобальної системи протиракетної оборони, створення монопольної глобальної системи миттєвого удару, розповсюдження ядерних, хімічних, бактеріологічних технологій, виробництво зброї масового ураження, їх компонентів і засобів доставки, відхід від міжнародних домовленостей про скорочення й обмеження озброєння.

Серед важливих умов забезпечення національної безпеки Росія називає охорону кордонів. Сучасні загрози у цій сфері вказують на можливість ескалації військових конфліктів із сусідніх територій та незавершеність міжнародно-правового оформлення державних кордонів РФ. Особливо загострено увагу на кордон з Казахстаном, Україною, Грузією та Азербайджаном [там же].

Росія вводить програми із прогнозування виникнення ризиків, а також комплексної системи контролю за ризиками.

Стабільний стратегічний розвиток РФ передбачає проведення активної зовнішньої політики, зусилля якої будуть скеровані на пошук згоди й збігу інтересів на основі взаємної вигоди. Росія виступає за передбачуваність у сфері стратегічних наступальних озброєнь, їх зменшення та скорочення. Вона готова брати участь у врегулюванні конфліктів невоєнними методами, а також проведенням міжнародних операцій під егідою ООН, виділяючи для цього спецпідрозділи збройних сил. Росія виступає за нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження.

Реалізація Стратегії національної безпеки РФ забезпечується узгодженими діями всіх елементів системи національної безпеки за координувальних та консолідувальних дій РНБО. Стратегія чітко й вичерпно

визначає показники-індикатори оцінювання стану національної безпеки Російської Федерації, зокрема: рівень безробіття; децільний коефіцієнт (співвідношення доходів 10 % найбільш і 10 % найменш забезпечених громадян); рівень росту споживчих цін; рівень державного зовнішнього і внутрішнього боргу у відсотковому співвідношенні до ВВП; рівень забезпечення ресурсами охорони здоров'я, культури, освіти, науки у відсотковому співвідношенні до ВВП; рівень щорічного оновлення озброєння, військової і спеціальної техніки; рівень забезпечення військовими й інженерно-технічними кадрами. Для щорічного оцінювання стану національної безпеки РФ проводиться моніторинг.

Аналізуючи Стратегію національної безпеки РФ, можна зробити наступні висновки. Військова безпека Росії, як і раніше, ґрунтується на стратегічній ядерній зброї та військовому потенціалі. Крім республік СНД, новими партнерами було оголошено США, країни ЄС та НАТО. Реформування армії залишається на рівні оргструктурних заходів. Справжнє реформування збройних сил залежить від стану фінансування, тому реалізація Стратегії тісно пов'язана з Концепцією соціально-економічного розвитку Росії до 2020 р. Виконання Стратегії перебуває під державним контролем. Міністерства й відомства складають щорічні звіти, галузеві стратегії, концепції, основи і програми. Їх нараховується близько 135. Військові експерти Росії оцінюють Стратегію як своєчасний, оптимальний апробований документ. Детальніше питання військового будівництва розкриває Воєнна доктрина. У цьому документі визначено шляхи нейтралізації загроз. Росія допускає військову боротьбу за енергоджерела та спробу увійти в «ядерний клуб» нових членів, а також можливу зміну існуючих кордонів. Цивільні фахівці вважають Стратегію занадто оптимістичним документом. Вони прогнозують не такий високий рівень розвитку економіки, пояснюючи це тим, що восьме місце за економічним розвитком Росія отримала за рахунок росту цін на нафтопродукти і газ. Ця

тенденція не має перспективи у майбутньому, тому піднятися на п'яте місце у світовій економіці Росії буде важко.

Воєнна доктрина Російської Федерації 2000 р. ухвалена Указом Президента Росії В. Путіна. Вона складалась з трьох розділів: військово-політичні, військово-стратегічні та військово-економічні основи. На військових та політиків, авторів цього документа, вплинув процес розширення НАТО на Схід та спроба реалізувати американську модель однополюсного світу, дії НАТО в обхід Статуту ООН (бомбардування Косово 2009 р.). Доктрина мала оборонний характер, хоча були прихильники її оновлення з оборонно-наступальним характером. Серед загроз національним інтересам росіяни визначали розміщення баз глобальної протиракетної оборони в Європі та розширення Альянсу на Схід, локальні військові конфлікти поряд із територією Росії, насамперед на Північному Кавказі та у Центральній Азії. Найбільшою зовнішньою загрозою визнавався процес розширення військових блоків та союзів, у яких Росія не представлена. Серед союзників у доктрині згадується Білоруська республіка, а серед міжнародних безпекових структур – СНД та ОДКБ. Окрім того, наголошується, що Російська Федерація єдина з країн-учасників ОДКБ володіє ядерною зброєю, яку необхідно сприймати як стримуючий фактор. На даний час доктрина втратила чинність [223].

5 лютого 2010 р. Президент Росії схвалив нову Воєнну доктрину РФ. Її було розроблено на основі попередньої 2000 р., Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. та Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р., а також відповідної Концепції зовнішньої політики РФ 2008 р., Морської доктрини РФ на період до 2020 р. У доктрині зазначено, що регіональні конфлікти мають тенденцію впливати на безпеку всіх країн. Серед зовнішніх військових загроз РФ вирізняє нарощування військового потенціалу країнами НАТО, розширення кордонів цього військово-політичного союзу і наближення Альянсу до кордонів Росії, розміщення військових контингентів НАТО на території сусідніх з РФ країн,

розгортання стратегічної глобальної протиракетної системи навколо Росії, порушення ракетно-ядерного балансу, мілітаризація космосу, розгортання стратегічних неядерних систем високоточної зброї. Російські експерти вважають, що ПРО у Європі може нейтралізувати ракетно-ядерний потенціал РФ. Після цього згадується поширення міжнародного тероризму та релігійного екстремізму. Російська Федерація має намір продовжувати співпрацю з міжнародними безпековими організаціями (у доктрині йдеться про ОДКБ, СНД, ООН, ШОС, ОБСЄ, ЄС, НАТО). РФ дотримується положення про можливість застосування військової сили відповідно до рішення Ради колективної безпеки ОДКБ. У найближчому майбутньому основним завданням розвитку військової організації є створення повітряно-космічної системи, сил цивільної оборони постійної готовності, нарощування військово-наукового потенціалу. Воєнна доктрина вперше передбачає застосування ядерної зброї проти агресора у випадку, якщо існуванню держави реально загрожують [224].

Реальною основою воєнної безпеки Росії є її Збройні сили, які було створено 7 травня 1992 р. Їх чисельність на той час становила 2,8 млн осіб [225]. Згодом армію скоротили до 1,2 млн військовослужбовців. Станом на 2000 р. загальна чисельність ЗС становила 2,3 млн, у 2005 р. – 1,8 млн. 2010 р. чисельність армії становила 1 млн. За Конституцією Головнокомандувачем ЗС РФ є Президент [226].

Основними законами, які регламентують діяльність військових, є Закони РФ «Про військовий обов'язок та військову службу» від 01.03.1993 р. [227], «Про оборону» від 24.04.1996 р. [228], «Щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації у Російській Федерації» від 24.01.1997 р., Воєнні доктрини РФ 2000, 2010 р., які проаналізовані вище.

Збройні сили Росії складаються з чотирьох видів: сухопутних військ, військово-морського флоту, військово-повітряних сил та ракетних військ стратегічного призначення, останні створено наприкінці 2011 р. Розбудову,

реформування та модернізацію ЗС передбачено Концепцією, яку затверджує Президент [229].

Сухопутні війська РФ, крім звичайної традиційної зброї, мають на озброєнні тактичну ядерну зброю. Станом на 1998 р. чисельність сухопутних військ становила близько 400 тис. осіб, які об'єднані у 100 загальновійськові і спеціальні бригади. Норматив підйому по тривозі 1 год., готовність до транспортування в інший регіон – 1 доба. 39 мотострілкових і три танкові бригади готові до ведення бойових дій, решта їх забезпечують. До складу мотострілкової бригади входить три мотострілкових батальйони та один танковий, додатково артилерійський та зенітні дивізіони. Бригади сформовані у десять армій. Для прикладу, російська 58-а армія має сім бригад, а 29-а тільки одну. Сучасний некомплект СВ становить 20 % (орієнтовно 200 тис. військових).

Військово-морський флот дотримується принципу забезпечення військової безпеки «на всіх азимутах». Основою військової потужності ВМФ РФ є морська (палубна) авіація. Структура ВМС передбачає створення з'єднань у складі 3–4 авіаносців та до 200 бойових літаків. Кожен авіаносець охороняють 6–8 кораблів багатоцільового призначення та 1–2 атомні підводні човни. Такі з'єднання готові протистояти 85 % потенційним агресорам. За даними багатьох зарубіжних джерел ВМФ Росії на кінець 1998 р. мав 100 підводних човнів, з них 28 атомних з балістичними ракетами на борту та 47 атомних човнів з крилатими ракетами і торпедами; 197 надводних бойових кораблів, зокрема 2 авіаносці, 8 крейсерів, 22 есмінця, 18 фрегатів, 147 малих бойових кораблів; 23 універсальні і великі десантні кораблі; 87 морських і базових тральників; 540 літаків і гелікоптерів, з них 165 – 80 Ту-22М2/3, 50 СУ-24, 24 СУ-33, 11 СУ-25УТГ та 115 протичовнових літаків [230].

Росія планує до 2023 р. побудувати свій перший атомний авіаносець тоннажністю понад 80 тис. Про це заявив голова Об'єднаної суднобудівної корпорації Роман Троценко. 2016 р. розпочнуться роботи з його

проекування, а 2018 р. – безпосередньо будівництво. Термін від початку будівництва до спуску на воду 5 років. До цього часу СРСР та Росія будували авіаносці без ядерних енергетичних установок [231].

З 65 військових ВНЗ створено 10 науково-учбових центрів. Загальновійськова академія створена на базі трьох академій: ім. М. В. Фрунзе, бронетанкової і військово-інженерної. Термін навчання 10 місяців. Військова академія ГШ проводить випуск за шість місяців.

Згідно із планом реформування Збройних Сил і переходу до тривидової структури ракетні війська стратегічного призначення заплановано ввести до складу Стратегічних сил стримування.

Росія – друга у світі країна, яка володіє тріадою ядерної зброї у світі: земля, повітря, океан. Стратегічні сили ядерного стримування складатимуться з морських сил ядерного стримування, авіації ядерного стримування та ракетних військ стратегічного призначення. Морські сили ядерного стримування – чисельність до 13 тис. осіб. Морський флот РФ володіє 6 підводними атомними човнами з балістичними ракетами типу «Тайфун» чисельністю 100 одиниць, з них 20 SS-N-20; 7 підводних атомних човнів з балістичними ракетами на борту «Дельта IV» по 16 шт. SS-N-23, разом 112 одиниць; 13 підводних атомних човнів з балістичними ракетами типу «Дельта III» по 16 ракет SS-N-18, разом – 208 одиниць; 1 підводний човен з балістичними ракетами «Дельта I», 16 ракет SS-N-8; 7 підводних атомних човнів з балістичними ракетами «Дельта I» (по 2 ракети SS-N-8, загалом 84 ракети). Авіація сил ядерного стримування має чисельність близько 15 тис. осіб. До її складу входять 28 стратегічних бомбардувальників Ту-95М з ракетами класу «повітря–земля» AS-15; 22 стратегічні бомбардувальники Ту-95МС з ракетами такого ж самого класу AS-15; 6 стратегічних бомбардувальників Ту-95М; 14 бомбардувальників середнього радіуса дії. Ракетні війська стратегічного призначення мають чисельність близько 100 тис. осіб, з них половина військовослужбовці строкової служби. До їх складу входить 5 ракетних армій, на озброєнні яких знаходяться 1800

міжконтинентальних балістичних ракет SS-17, SS-18, SS-19, SS-24, SS-25 [232]. У відповідь на можливе розміщення США елементів ПРО на території Польщі, Росія розпочала роботи по введенню в експлуатацію ракетного комплексу «Іскандер» 9К720 у Калінінградській області.

2000 р. у бюджеті Росії на національну оборону було виділено 140 852 млн руб. (деномінованих–оновлених). Фактично витрачено 170 377 млн руб., у 2001 р. схвалено військовий бюджет у розмірі 206 324 млн руб., фактично витрачено 214 688 млн руб. [233]. За даними Міністерства фінансів РФ військові витрати РФ в період 2000-2011 рр. виросли більше ніж в сім разів. Оборонна промисловість РФ експортує модернізовану зброю доволі широкого спектру, що викликає логічне занепокоєння у керівництва Міністерства оборони. Основними покупцями традиційно виступають Китай та Індія. КНР найбільше закуповує бойові літаки і кораблі. Основні види озброєнь постачаються країнам Європи, Африки, Америки, Азії, серед них Польща, Фінляндія, Греція, Єгипет, Перу, Мексика, Казахстан, Малайзія, Пакистан, Південна Корея, Сингапур, В'єтнам, Кувейт, Індонезія, Лаос, Малайзія, Сирія. Щорічний обсяг експортованих озброєнь становить понад \$ 5 млрд. Щороку Росія збільшує обсяги поставок. Так, у 2000 р. експорт озброєнь збільшився на 19 % за рахунок Китаю. Продаж озброєнь відбувається через компанію «Рособоронекспорт», на яку припадає 90 % всіх поставок. Серед озброєнь чільне місце займають переносні зенітно-ракетні комплекси, винищувачі МіГ-29, бомбардувальники Су-24, літаки Ту-142, бомбардувальники Ту-22М3, ракети класу «корабель–корабель», «повітря–повітря», «земля–повітря», «корабель–повітря», радіолокаційні станції кругового огляду, винищувачі-бомбардувальники Су-27СК, Су-30МК, мобільні зенітно-ракетні комплекси Тор-М, есмінці проекту 956Е, повітряні штурмовики Су-25, десантні кораблі на повітряній подушці «Поморнік», реактивні системи залпового вогню для кораблів, реактивні системи залпового вогню БМ-9А, зенітно-ракетні артилерійські комплекси «Тунгуска», бойові танки Т-90, корабельні гармати, радіолокаційні станції

ведення вогню, бронетранспортери БТР-80, гелікоптери Ка-31, Мі-17, авіаносець «Горшков», підводні човни, фрегати [234].

США і Росія потрібні одна одній. На порядку денному у зовнішніх відносинах цих двох країн залишаються питання можливості набуття ядерного статусу Іраном, КНДР, Договір про скорочення та обмеження стратегічних озброєнь (СНО-1 та СНО-2 – договори про скорочення наступального озброєння), глобальна система протиракетної оборони з її розміщенням у Європі, міжнародний тероризм, ситуація в Афганістані, права людини. Додатково обговорюють ситуацію в Абхазії та Південній Осетії. СНО-1 був підписаний Україною і набрав чинності 5 грудня 1994 р. [235]. Дію Договору було передбачено на 15 років. Умови Договору визначали однакові ліміти на кількість боєзарядів і засобів їх доставки, ліміт на вагу балістичних ракет. Перепідписання договору відбулось у 2009 р. за умови зменшення стратегічного озброєння з обох сторін. У питанні щодо Афганістану Росія погодилась надавати повітряний простір військовим літакам США, а в майбутньому, можливо, надасть дозвіл і для транзитного переміщення вантажів наземним шляхом. Без'ядерний статус Ірану є пріоритетом для США. Росія, яка співпрацює у цій сфері з Іраном і є його єдиним економічним партнером, володіє всією інформацією про реальний стан іранських атомних програм. Останню ядерну електростанцію росіяни побудували у Бушері. 8 квітня 2010 р. у Празі Президенти США та Росії підписали новий Договір про скорочення наступального озброєння (СНО-2), продовження договору від 1972, 1999 рр. США та РФ володіють 95–98 % світового ядерного арсеналу. З метою зробити світ без'ядерним та зменшити можливість потрапляння ядерної зброї до рук терористів ці дві країни стали на шлях скорочення та обмеження ядерного наступального арсеналу. Скоротять 1500 одиниць або 30 % попереднього ліміту. Договір набрав чинності після ратифікації обома сторонами, з терміном дії 10 років та з можливістю його ратифікації ще на 5 років. Сенат США провів його ратифікацію 22 грудня 2010 р. Рада Федерацій парламенту Росії провела

ратифікацію 25 січня 2011 р. Договір про обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь набрав чинності 5 лютого 2011 р. Скорочення стосуються міжконтинентальних балістичних ядерних боєприпасів, які можуть бути використані пусковими установками, підводними човнами та важкими бомбардувальниками. Загальну чисельність перерахованих носіїв обидві сторони через 7 років повинні зменшити до 700 одиниць, а боєприпасів до них – до 1550 од. Росія залишила за собою право вийти з Договору у разі загрози її національним інтересам. Незважаючи на досягнуті домовленості, РФ продовжує розробляти власну протиракетну систему оборони. Велике занепокоєння викликало у Росії розміщення елементів ПРО у Європі (радіолокаційні станції в Туреччині, наземні ракети-перехоплювачі в Румунії, заплановано 2018 р. ракети в Польщі), вважаючи цей факт загрозою національній безпеці [236].

27 травня 1997 р. Російська Федерація розпочала співпрацю з НАТО, а через п'ять років, 28 травня 2002 р., створила Раду «Росія–НАТО» (РНР). 2010 р. НАТО і Росія перейшли до стратегічного партнерства, яке передбачало спільні дії з укріплення міжнародної та регіональної безпеки, стабілізації військово-політичної ситуації в Афганістані, боротьби з тероризмом і піратством, пошук спільних інтересів під час створення ПРО. Одночасно не досягнуто домовленостей у питаннях визнання незалежними Південної Осетії і Абхазії на території Грузії, створення глобальної системи протиракетної оборони, застосування сил НАТО для виконання Резолюцій РБ ООН, застосування авіаційно-ракетного удару НАТО у Косово 1999 р. На початку 1990-х Російська Федерація виділила найбільший військовий контингент серед країн-партнерів Північноатлантичної організації у межах першої миротворчої операції у Боснії та Герцоговині. Після військового конфлікту 2008 р. з Грузією Альянс призупинив офіційну роботу РНР, однак 2009 р. засідання Ради НАТО – Росія були відновлені. У Москві Північноатлантична організація представлена інформаційним бюро та військовою місією. Російська Федерація представлена у штаб-квартирі НАТО

російським дипломатичним представництвом (38 осіб), а також військовими групами в штабах двох головних командувань Альянсу.

Росія продовжує нарощувати свою військову присутність та потенціал у Криму. Йдеться про переозброєння та модернізацію стратегічної морської авіації з великим радіусом дії, яку оснащують високоточними ракетами, готовими уражати цілі противника без заходу в зону ураження ППО. Ракетні удари можуть бути використані й для ударів по морських кораблях, зокрема авіаносцях. Авіація ВМФ РФ поповниться новими винищувачами СУ-30 СМ. Паралельно Чорноморський флот Росії отримав в оренду полігон НВТКА – спеціальний наземний випробувально-тренувальний комплекс, призначений для відпрацювання техніки зльоту й посадки літака на авіаносець. Росія планує до 2017 р. збільшити свій підводний флот у Чорному морі з 1 до 7 човнів з базуванням у Севастополі, а також повернути стратегічні ракетноносії Ту-160. Реальне переозброєння ЧФ РФ займе 8–10 років.

Після розпаду СРСР за умов складних економічних обставин Російська Федерація взяла курс на конверсію – перехід у багатьох галузях військово-промислового виробництва до виготовлення продукції суто цивільного призначення. Багато підприємств оборонного значення взагалі були реорганізовані й перейшли з державної на колективно-приватну форму власності з метою підвищення ефективності їх використання [237]. Процеси дезорганізації ВПК СРСР стосувалися різних видів озброєння. За умов згорання у світі розповсюдження хімічної та біологічної зброї [238] Росії було не вигідно продовжувати їх виробництво [239]. Саме тому у 1992 р. Указом Президента РФ Б. Єльцина було створено Комітет з проблем хімічної зброї при Президенті Російської Федерації [240]. Його діяльність зводилася до скеровування, контролю і координації процесів знищення хімічної зброї й консультацій з цих питань з міністерствами, держкомітетами, Генштабом Збройних сил РФ й науковими установами, компетентними у цих питаннях [241]. На цьому етапі для РФ виявилось вигіднішим реорганізувати заводи з виробництва хімічної та біологічної зброї на підприємства з експорту

продукції і розроблення технологій хімічного й біологічного профілю “подвійного призначення” і консультиватися з цих питань з міжнародними структурами подібного профілю [242-244]. Для забезпечення військової безпеки РФ продовжує займатись вирішенням проблем гарантування радіоактивної, хімічної та біологічної безпеки структурами Міністерства оборони РФ, тісно взаємодіючи із Адміністрацією Президента РФ [245]. У Росії було створено нові установи, що відповідають за розвиток оборонних галузей ВПК. Багато питань було передано до компетенції створеного Комітету Російської Федерації з оборонних галузей промисловості, Російського агентства у справах звичайних озброєнь та інших структур. У зв'язку зі скасуванням Міністерства промисловості Російської Федерації і департаментів, що діяли у його складі, Указом Президента Російської Федерації від 30 вересня 1992 р. № 1148 «Про структуру центральних органів федеральної влади» було утворено Комітет Російської Федерації з оборонних галузей промисловості (Роскомоборонпром). Наказом Держкомоборонпрому № 77-ДСП від 19 березня 1993 р. було прийнято затверджене ухвалою Ради Міністрів уряду Російської Федерації від 14 березня 1993 р. № 228 Положення про Комітет Російської Федерації з оборонних галузей промисловості. Уряд РФ ухвалою № 1011 від 26 серпня 1996 р. «Про затвердження Положення про Міністерство оборонної промисловості Російської Федерації» утвердив Положення про Міністерство оборонної промисловості Російської Федерації.

Указом Президента РФ від 25 травня 1999 р. № 651 створено Російське агентство зі звичайних озброєнь. Ухвалою Уряду Російської Федерації від 31 січня 2000 р. № 83 затверджено Положення про нього, в якому йдеться, що Російське агентство зі звичайних озброєнь (РАО) є федеральним органом виконавчої влади і здійснює контрольні, дозвільні, регулювальні й інші функції у сфері промисловості звичайних озброєнь, зокрема наукові дослідження, розробку, виробництво, модернізацію й утилізацію бронетанкової техніки, стрілецько-гарматного і артилерійського озброєння, ракетних комплексів,

високоточної зброї, патронів стрілецької зброї, оптико-електронних систем і приладів для зразків озброєння і військової техніки, інших видів цивільного призначення [246]. За останню каденцію Президента РФ В. Путіна активну діяльність розгорнули різноманітні структурні одиниці цього відомства, зокрема Управління безпеки, Виробничо-економічне управління, Управління зовнішньоекономічної діяльності, Управління програмами озброєння і державного оборонного замовлення та інші [247-249]. Унаслідок ефективної діяльності Управління програмами озброєння й державного оборонного замовлення, порівняно з попередніми роками значно зросла кількість виданих ліцензій на озброєння та військову техніку [250, 251]. У вересні 2011 р. у Росії розпочався конфлікт між Міністерством оборони та підприємствами ВПК. Причина – неузгодженість цін. Найбільше занепокоєння викликали великі контракти з Об'єднаною кораблебудівельною корпорацією, Об'єднаною авіаційною корпорацією та Московським інститутом теплотехніки (виробник міжконтинентальних балістичних ракет). 2010 р. державне замовлення МО РФ було недовиконано на 30 %.

Міністерство оборони Росії відповідно до Державної програми озброєння на період до 2020 р. запланувало закупити в Україні на київському авіазаводі «Авіант» ВАТ «Мотор Січ» 60 літаків АН-70 (європейська модифікація військово-транспортного аеробуса А400М) вартістю 145 млн євро кожний. АН-70 має унікальні льотно-технічні й злітно-посадкові характеристики при базуванні на ґрунтових злітно-посадкових смугах.

Росія не зацікавлена в розміщенні своїх радіолокаційних станцій в Україні, у Севастополі та Мукачеві, з наступних причин: РЛС застарілого типу; вони скеровані на західні кордони. Одночасно Росія розпочала переговори з Україною про можливу побудову спільної системи ПРО. У Калінінградській, Ленінградській, Іркутській областях та Краснодарському краї розпочалось будівництво РЛС нового покоління для контролю за космічним простором. РЛС входять до складу космічних військ РФ. За

даними російських військових експертів, система ПРО США та РФ знаходяться на одному науково-інженерному рівні. Однак США, маючи більше станцій РЛС за межами своєї території, отримують більше інформації, отже, і вірогідність їхнього прогнозування вища. Росія орендує РЛС «Дарьял» у Габалі (Азербайджан), побудовану 1985 р. для потреб Радянської армії. Договір оренди території та радіолокаційної станції закінчився. Переговори про продовження оренди не дали позитивних результатів. Азербайджан висунув нові, неприйнятні для Росії вимоги, збільшивши розмір орендної плати з 7 до 300 млн \$. У часи СРСР Габалинська РЛС була одним з важливих елементів протиракетної оборони для захисту південних кордонів Радянського Союзу. МО РФ має наміри продовжити оренду РЛС до 2025 р., провівши її модернізацію. Однак російські військові вирішили підстрахуватись, плануючи будівництво нової РЛС «Воронеж» під Армавіром, яку буде задіяно у бойовому чергуванні. Увесь цей час Азербайджан залишається стратегічним партнером Росії. Габалинська РЛС дає можливість відстежувати траєкторію польоту балістичних ракет у радіусі 8 тис. кілометрів. Радар охоплює територію Ірану, Туреччини, Близького Сходу, Пакистану, Індії та частини Австралії. 2007 р. Росія запропонувала США спільно використовувати цю РЛС взамін розбудови європейської системи протиракетної оборони. Сполучені Штати відмовились від такої пропозиції. На сьогодні Росія прискореними методами нарощує свій потенціал у ПРО. Уведено нові станції спостереження в Ленінградській та Калінінградській областях, в Армавірі, заплановано пуск нової РЛС в Іркутську. 1 грудня 2011 р. у Росії завершено формування військ повітряно-космічної оборони (ВПКО), які заступили на чергування. Всі бригади ВПКО забезпечені комплексом засобів автоматизації «Універсал 1С». Продовжується робота зі створення космічного ракетного комплексу «Ангара». 2014 р. з космодрому у Плісецьку проведено запуск першої ракети-носія. Космічні війська РФ з космодромів у Плісецьку та Бойконурі

проводять планові запуски ракет-носіїв, які виконують функції структурних об'єктів ПРО. Розгорнуто космічне угруповання «Глонас».

У червні 2011 р. під час Петербурзького міжнародного економічного форуму президент російської «Об'єднаної суднобудівної корпорації» Роман Троценко заявив, що отримав замовлення на будівництво трьох підводних човнів і двох артилерійських кораблів для потреб ЧФ РФ. Підводні човни 636-го проекту «Варшав'янка» відповідають натовській класифікації. Як свідчать експерти, ця тактична ракета майже повністю перекриває акваторію Чорного моря, отже можна стверджувати про зміну стратегічних завдань ЧФ РФ. З інформації військових експертів до 2020 р. МО РФ планує додатково ввести до складу ЧФ до 20 кораблів. Орієнтовно це будуть: 3 підводні човни, 5–6 тральників, три корвети, 3–4 артилерійські кораблі, а також кораблі забезпечення [252]. Чорноморський Флот РФ залишається важливим морським об'єктом, роль якого визначена у Морській доктрині Росії. Міністерство оборони РФ прагне зберегти базування ЧФ у Севастополі на довгу перспективу [253]. Доктор політичних наук С. А. Усов вважає, що Росія повинна зберегти Севастополь в якості головної бази Чорноморського флоту Росії на якнайдовший історичний період, а в перспективі розвинути свою інфраструктуру і на Кавказькому узбережжі Чорного моря [254].

Росія запланувала оснастити свій флот двома вертольотоносцями французького виробництва «Містраль». Вартість контракту, який був підписаний 2011 р., – 1,66 млрд доларів США. Постачання заплановане у 2014 та 2015 рр. Вертольотоносці здатні виконувати наступні функції: десантувати війська на сушу, приймати легкі й важкі вертольоти, бути центром командування, виконувати функції плавучого шпиталю. Ці судна знаходяться на озброєнні військово-морських сил Франції з 2004 р. Будують «Містраль» на верфях Сан-Назер. Довжина корпусу 210 м. Швидкість – 18 вузлів. Дальність плавання 20 тис. миль. Вантажна палуба розміщує 40 танків або 70 автомашин. На борту можуть одночасно знаходитись 450 десантників та 16 важких вертольотів. Озброєння російського варіанту – артилерійські

установки АК-630 калібру 30 мм та зенітні ракетні установки «Ігла». Французькі виробники постачають у Росію гарматні приціли для танків Т-90, компоненти для російських супутників-шпигунів, авіоніку для МіГів, технології спостереження та наведення танків та гелікоптерів.

Стратегічні ядерні війська Росії (РВСН – ракетні війська стратегічного призначення) базуються у повітрі, на суші, у тому числі на залізничних платформах та на морі. Наземне базування збільшилось. На озброєння надходять нові моноблочні комплекси «Тополь-М» та «Ярс». Ракетні комплекси шахтного базування «Сатана» (західна термінологія) знищені. Ці ракети були спроможні обходити будь-яку систему ПРО, мали по десять ядерних боєголовок індивідуального наведення і стільки ж імітаторів цих боєголовок. У повітрі ядерну присутність забезпечують авіаносці Ту-160, Ту-95 МС (модернізовані високоточною зброєю). На озброєння надійшла нова ракета стратегічного призначення повітряного базування з великим радіусом дії. 2007 р. стратегічна авіація Росії відновила бойове патрулювання. Як приклад, слід навести, що 2006 р. ракетні війська стратегічного призначення РФ складались з трьох ракетних армій, в які входило 13 дивізіонів. Основним їх озброєнням були МБР SS-27, «Тополь М» (треступенева ракета з твердим паливом, здатна розвивати надзвукову швидкість та долати стратегічну ПРО). Станом на січень 2006 р. Росія володіла 782 об'єктами стратегічного ядерного призначення, з них 192 од. на озброєнні ВМФ, 78 од. у ВПС; 512 од. – РВСН. На кінець 2011 р. Збройні Сили РФ володіли 1 480 ядерними боєголовками (друге місце після США). Серед бомбардувальників, спроможних виконати стратегічні завдання, залишилось на озброєнні Ту-95 MS6 – 32 од. (1981 р.в.); Ту-95 MS16 – 32 од. (1981 р.в.); Ту-160 – 14 од. (1987 р.в.) [255]. Військово-політичне керівництво РФ не скорочувало і не скорочує ядерну стратегічну зброю. Так, за ініціативою Генерального штабу ЗС у 2002 р. планувалося ліквідувати базу стратегічних підводних човнів на Камчатці. Фінансування бази було виключене з Держбюджету 2003 р. Попри це, за негласним розпорядженням уряду в позабюджетному фінансуванні

вказаної військової бази у Вілюченську взяли участь Тюменська нафтова компанія і «Сургутнафтогаз». Сьогодні флот, який отримав човни нового покоління «Борей», відновив бойове чергування у Світовому океані. Станом на 2005 р. ВМФ Росії мав 13 підводних човнів, спроможних нести балістичні ядерні ракети. З них човен 6 класу «Дельта III» та човен 7 класу «Дельта IV» дислоковані на Північному і Тихоокеанському флотах. Разом з тим, корабельний склад флоту скоротився на 60 %. З чотирьох атомних крейсерів тільки «Петро Великий» не потребує капітального ремонту. Єдиний авіакрейсер «Адмірал Кузнецов» повинен нести два авіаційних (48 винищувачів) і один вертолітний полк, всього 72 одиниці. За неофіційними даними, на його борту може знаходитися 8 літаків. Для прикладу, США володіють 12 авіаносцями, на борту яких знаходиться від 80 до 110 літаків. 1991 р. Росії від СРСР перейшло 55 атомних підводних човни, які до 2015 р. повинні бути списані. У період 1990–2007 рр. у Росії не збудовано жодного атомного підводного човна.

У Російській Федерації сформовано чотири військові округи (оперативно-стратегічні командування): Західний, Південний, Центральний та Східний. У їхньому підпорядкуванні знаходяться СВ, ВПС, ППО, ВМФ. Генеральний штаб Збройних Сил РФ визначив нові стратегічні напрями. Один з них – це військова присутність на Кавказі. Стратегічне військове угруповання укомплектоване всіма видами військ, військовослужбовці призвані за контрактами. Результативність та ефективність такого рішення продемонструвала російська армія під час війни з Грузією у серпні 2008 р. Російська армія переозброюється, запроваджуючи високоточну зброю та засоби ведення радіоелектронної боротьби.

У ВПС створено 7 великих авіаційних баз зі 120 військовими аеродромами. За чотири роки – 2007–2011 рр. – відремонтовано 28 аеродромів, планується відремонтувати ще 12. З часів СРСР у Росії з 1223 аеродромів залишилось 120, з 1600 злітно-посадочних смуг придатними залишилось 60. З 1800 бойових літаків потребують ремонту і не літають

1200. 37-а повітряна армія ВПС об'єднує стратегічні бомбардувальники загальною чисельністю 78 од., з них Ту-160 (13 од.) та Ту-95 М (65 од.), що становить основну силу ВПС.

Свою військову активність Росія пояснює розгортанням ПРО США у Європі, що загрожує її національній безпеці. В інформаційній сфері посилюється нагнітання необхідності оборонних ініціатив, фактично розпочато мілітаризацію країни. За наступні 10 років заплановано поставити у війська 400 міжконтинентальних ракет наземного і морського базування, 20 підводних човнів стратегічного призначення, 8 підводних крейсерів стратегічного призначення, 50 бойових надводних кораблів, 100 космічних апаратів військового призначення, 600 сучасних літаків, зокрема винищувачів п'ятого покоління, понад 1000 гелікоптерів, 28 полкових ЗРК С-400, 38 дивізійних ЗРК «Вітязь», 10 бригадних ЗРК «Іскандер-М», 2,3 тис. танків, 2 тис. САУ. До 2020 р. озброєння російської армії повинно оновитись до 70 %. У 2017 р. чисельність армії становитиме 1,7 млн осіб. Станом на 2011 р. у ЗС РФ на контрактній основі служать 220 тис. офіцерів та 186 тис. солдатів та сержантів [256]. Заплановано створення нового виду збройних сил для проведення спеціальних операцій.

Виведення військ НАТО з Афганістану, вплив ісламізму та його поширення у пострадянських республіках Центральної Азії, поширення наркотиків з території Афганістану, військові конфлікти на Кавказі, відсутність правового статусу Каспійського моря, мілітаризація прикаспійських держав стають істотною загрозою виникнення та поширення екстремізму, проявів міжнародного тероризму на території самої Росії, що підтверджується збільшенням кількості терактів у Москві. Новою Воєнною доктриною РФ 2010 р. дозволяється завдати превентивний ядерний удар по агресору. Росія бореться за військову присутність у всіх можливих регіонах. Після розпаду СРСР ефект доміно поширився на Чечню, Дагестан, Татарстан, Башкортостан. На черзі Бурятія, Республіка Саха, Калмикія, Тува. Зовнішня політика РФ відносно своїх слов'янських країн-сусідів України, Білорусі та

Молдови має дискредитаційний характер з використанням економічних важелів впливу без поваги до їх суверенітету. Всі відцентрові сили вимагають пошуку зовнішньої загрози і консолідації зусиль для здобуття перемоги. РФ «боїться» загрози внутрішнього поділу. Російській Федерації у цій геополітичній ситуації доводиться провадити прагматичну зовнішню політику, в якій вона насамперед використовує економічні та військово-політичні важелі. Російська зовнішня політика має чіткі стратегічні цілі, досягнення яких потребує відповідних ресурсів [257, 258].

Військова безпека Російської Федерації побудована за принципом стратегічного стримування потенційних суперників і має оборонний характер. Росія прагне досягнути військового паритету з США, вважаючи цю країну основним конкурентом на міжнародній арені. Представники РФ наголошують, що пам'ятають уроки історії, коли США в односторонньому порядку вперше застосували атомні бомби проти мирного населення Японії. Одночасно, РФ розвивала військові відносини з НАТО, маючи на меті об'єднати потенціал двох «зон впливу», Євроатлантики і Євразії. Для збільшення свого військового потенціалу та присутності у різних регіонах, Російська Федерація розширює свої відносини з Китаєм, Індією у рамках ШОС та БРІКС, РІК. З цією метою різко зросло фінансування військово-оборонної сфери. У наступні 10 років уряд РФ планує витратити на переозброєння армії 23 трильйони рублів, що становить \$ 750 млрд. Військово-політичне керівництво Росії допускає збройне втручання на чужу територію для захисту власних енергоносіїв або транзитних магістралей. Росія, як і США, визнає наявність нових спільних глобальних загроз невійськового характеру. За 21 рік незалежності Російська Федерація повернулася до бажання відновити воєнне домінування у міжнародних відносинах. Пріоритетами Збройних сил визначено ядерну зброю, повітряно-космічну оборону, високоточну зброю. У ВПС – стратегічні бомбардувальники, безпілотні літаки, винищувачі п'ятого покоління. У ВМФ – підводні ракетні крейсери, постійна присутність у Середземному морі 5–

б кораблями ЧФ, створення морських сил у Тихому та Індійському океанах, присутність у Північнольодовитому океані. Слід зазначити, що Чорноморський флот РФ забезпечений двома ультрановими ракетними катерами «Бора» № 615 та «Самум» № 616, які здатні атакувати будь-який авіаносець у світі. Присутність таких катерів урівноважує військову потугу Росії з турецьким військовим флотом у Середземному морі. У країні не вирішене питання дієвого громадського контролю над силовими структурами. Ставши на шлях нової «гонки озброєнь», Росія знижує життєвий рівень своїх громадян, повторюючи історичну помилку СРСР – боротьбу з вічними потенційними противниками, що вкрай виснажує економіку і не несе перспективи економічного зростання та благополуччя. Тимчасове зростання цін на газ принесло РФ значні фінансові доходи, більшу частину яких уряд скерував на модернізацію та переозброєння Збройних сил. Росія визнає розвиток ядерних та космічних озброєнь надійним фактором стримування, а військову безпеку – стабілізуючим фактором суспільства. Російська Федерація відверто прагне домінувати на пострадянському просторі, використовуючи для цього політико-економічні, військово-технічні, дипломатичні, а у випадку з Грузією – військові важелі впливу [259]. Однак відновлення єдиної держави на пострадянському просторі – малоімовірний варіант. Також неможливе автономне інтегрування у світове господарство пострадянських республік, як і не можливе їх дистанціювання одна від одної. Реінтеграція під російською опікою – теж малоефективний вибір, оскільки позбавляє новітні держави політичної та економічної самостійності. Російська Федерація буде цікавою для світу лише як приклад демократичної, високоіндустріальної науково-технічної держави. На пострадянському просторі домінують двосторонні відносини. Економічні, політичні, військові натиски в міждержавних відносинах не мають майбутнього, але вони присутні у відносинах Росії з іншими країнами СНД. Російські керівники вважають, що ефективне вирішення політичних і економічних питань прямо залежить від можливості застосування військової

сили. Військові розробляють план оборони Росії при сучасній геополітичній ситуації і готові до війни з більш сильним противником або коаліцією, з рівним противником і слабшим. Військова політика залишається домінуючою складовою у зовнішніх відносинах.

Планомірний наступ на демократичні завоювання і свободи, нарощування авторитарних технологій управління підтверджує модернізаційну доктрину путінської «керованої демократії». Це підтверджується пріоритетом виконавчої влади над законодавчою, зміцненням владної вертикалі, яка проявилась наступом на автономію губернаторів, посиленням особистої влади президента. Сучасна російська влада зберігає всі ознаки класичної ідеократичної імперії, яка забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; потопаючим у розкоші столичним центром; поновленням політики воєнної експансії; претензії на статус одного зі світових центрів, та створення концепції «русского мира».

У геополітичному відношенні російські пострадянські дослідники передбачають розпад Російської Федерації. Цієї думки зокрема дотримуються доктор філософії Євгенія Альбац, економічний радник експрезидента Б. Єльцина Михайло Хазін, публіцисти Константин Крилов, Максим Калашніков, экс-віце-прем'єр Григорій Явлінський, академік Юрій Пивоваров, директор Інституту демографічних досліджень Ігор Белобородов [260-265] та інші. Українські дослідники П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак у своїй книзі «Етнополітична карта світу ХХІ ст.» [266], підтримуючи ідею про стагнацію розвитку сновну причину цього процесу вбачають в неспроможності державного управління РФ забезпечити економічну життєдіяльність країни, адже 90 % держбюджету формується за рахунок газу та нафти.

Пріоритетом залишається все одно лише пострадянський простір. Одночасно РФ неспроможна закрити цей простір від впливу зовнішніх сил, як політично, так і економічно. Від спільної колективної стратегії з Євросоюзом та США російське керівництво відмовляється. Європейську

систему ПРО Росія вважає військовою загрозою, відмовляючись від участі в її розбудові. Монополія на російське домінування в межах колишнього СРСР порушена. Три прибалтійських країни стали членами ЄС та НАТО. Решта 12 нових незалежних держав співпрацюють з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру». Україна у цій ситуації розглядається як індикатор майбутнього політичного вектора всього пострадянського простору. У зв'язку з викладеним РФ вважає основними своїми противниками на вказаній території США та Євросоюз, гадаючи, що ці два суб'єкти міжнародного права втручаються у внутрішні справи пострадянських республік, що в цілому загрожує російським національним інтересам. Так, американська доктрина «Стратегія шовкового шляху» передбачає транспортування енергоносіїв з Центральної Азії через Туреччину в обхід Росії. Туреччина, як член НАТО, прагне домінування у басейні Каспійського моря і в центральноазіатському регіоні, використовуючи об'єднавчу ідею тюркомовних народів. Воєнна доктрина прибалтійських країн визначає потенційним противником країни з авторитарним правлінням, маючи на увазі Росію та Білорусь.

Пострадянський простір важливий для Російської Федерації як безпековий пояс по периметру її території. Його створення має пріоритетне значення у зовнішньополітичній стратегії Росії. Створюючи СНД, ОДКБ, Митний союз, Єдиний економічний простір, ЄврАзЕС, Союзу державу з Білорусією російські стратеги прагнуть пов'язати під своїм керівництвом колишні радянські республіки, зробити їх економічно і військово-політично залежними від Москви. РФ прагне збільшити свій геополітичний потенціал. З цією метою проводиться пошук сильних світових партнерів (КНР, Іран), які б були зацікавлені у послабленні впливу США та ЄС на пострадянський простір або окремі його регіони. Другим важливим фактором російської експансії залишається багаточисельна російська діаспора у колишніх радянських республіках, близько 65 млн осіб. Тільки в Україні проживає понад 10 млн етнічних росіян, вони становлять половину населення

Казахстану. Саме цей фактор став офіційною причиною російсько-грузинської війни 2008 р. і проголошення невизнаних автономій Південної Осетії та Абхазії. Слід зазначити, що для воєнної експансії Росія використовує інститут подвійного громадянства, масово видає російські паспорти на територіях, які згодом окупує. Наступним фактором захисту національних інтересів Росії на чужій території є дислокація російських військових баз, як це має місце в Україні, Таджикистані, Вірменії, Грузії, Придністров'ї. Перераховане чітко кореспондується з Воєнною доктриною РФ, яка передбачає превентивний ядерний удар по чужій території, якщо звідси виходять загрози для російських національних інтересів.

Геополітична експансія Росії має й недоліки. Так, збільшення міграції російськомовного населення з пострадянської території зменшує соціально-культурний потенціал геополітики Російської Федерації. Зменшення російського фактора в Центральній Азії звільнило місце для поширення ісламського фактора, який природньо ближчий для народів Азії і успішно забезпечує ісламізацію тамтешнього суспільства. Як правило, Росія підтримує авторитарні методи правління, які споріднені з порушенням прав людини, корупцією, розподілом суспільства на багатих і бідних, масштабними розкраданнями державного бюджету. З викладеного чітко видно, що РФ знаходиться у постійній боротьбі за своє геополітичне місце.

3.3. Оборонна та безпекова політика Республіки Білорусь.

Білорусь одна з словянських республік колишнього СРСР. Її вигідне геополітичне розташування між Європою та Азією, а також на Балто-Чорномоській дузі сулить їй одну з визначальних ролей у діалозі Схід-Захід та Північ-Південь.

Відповідно до Конституції 1994 р. Республіка Білорусь унітарна, демократична, соціальна, президентська республіка. Загальна протяжність кордону – 2,9 тис. км. Найдовший кордон з Росією – 959 км та з Україною –

891 км. На півночі країна має спільний кордон з Литвою (502 км) та Латвією (141 км), на заході межує з Польщею (605 км). Населення нараховує трохи більше ніж 10,2 млн осіб (9,8 млн на 1 січня 2006 р.). Білорусія моноетнічна держава, за даними перепису 2009 р. 84 % громадян вважають себе білорусами. До складу республіки входить шість областей: Брестська, Вітебська, Гомельська, Гродненська, Мінська, [267, 268] Законодавчим органом є парламент – Національні збори, що складаються з двох палат: Палати представників та Ради Республіки. Палата представників нараховує 110 депутатів, яких обирають прямим голосуванням у мажоритарних одномандатних округах. Рада республіки – 64 депутати, з яких 56 обирають регіональні органи влади і 8 призначає президент від територій. Термін повноважень депутатів Народних зборів чотири роки [269]. Уряд – Кабінет Міністрів.

За часів СРСР Білорусь вважали індустріально-аграрною країною. Республіка Білорусь досі знаходиться у перехідному демократичному періоді від централізовано-планової до ринкової економіки. 90-ті роки минулого століття були характерні для Білорусі спадом виробництва, ростом корупції, збільшенням цін (ціни у 1995 р. порівняно з 1990 р. виросли більше ніж у 5000 разів), зниженням життєвого рівня, падінням ВВП, ростом інфляції, відтоком інвестицій, збільшенням державного бюджетного дефіциту. 1995–1996 рр. у країні розпочалась політична криза, найбільшого апогею досягла економічна криза. Тоді країна знаходилась на 116 місці у світі за платоспроможністю. 1995 р. політичні керівники оголосили про успіхи у стабілізації економіки. Однак МВФ піддав критиці здобутки білоруської влади і відмовив у наданні \$ 300 млн кредиту.

27 липня 1990 р. Верховна Рада БРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет № 193-ХІІ [270], а 25 серпня 1991 р. ВР РБ Декларації було надано статусу конституційного закону та проголошено незалежність республіки. Ст. 10 Декларації проголосила Білорусь територією, вільною від ядерної зброї (за радянських часів на утримання ядерної зброї витрачалось \$

2 млн), а республіку – нейтральною державою. Розміщення іноземних військових баз допускається тільки з дозволу парламенту. 19 вересня 1991 р. країну перейменовано у Республіку Білорусь. У липні 1994 р. у Білорусі відбулись перші президентські вибори відповідно до нової Конституції від 15 березня 1994 р. (30 березня набула чинності), відтоді РБ обрала соціалістичний шлях розвитку. В країні запроваджено інститут Конституційного Суду та президентства (1 березня 1994 р.) [271, 272].

У грудні 1991 р. Білорусь визнав ЄС, а в 1995 р. був підписаний Договір про партнерство і співробітництво у політичній, економічній та торговельній сферах, який 1997 р. ЄС відмовився продовжити. У перші роки незалежності Білорусі було надано допомогу у межах європейської програми ТАСІС. 1995 р. об'єм інвестицій в економіку становив близько \$ 2 млрд, серед них іноземних \$ 372 млн. В республіку інвестували 72 країни. Охолодження у взаємовідносинах з європейськими інституціями відбулось 1996 р., коли ЄС відмовився визнати зміни до Конституції 1994 р., вважаючи їх наступом на демократію.

30 грудня 1991 р. у Мінську було підписано чотиристоронню угоду «Про стратегічні ядерні сили» між Росією, Україною, Білорусією та Казахстаном [273]. Тоді ж одинадцять представників радянських республік, за винятком Литви, Латвії, Естонії та Грузії, підписали Угоду по стратегічних силах [274]. За угодою сторони визначили склад стратегічних сил, запланували демонтаж стратегічного ядерного озброєння та дату вивезення тактичної ядерної зброї на територію Росії. Ядерна зброя, розміщена на території України, мала бути розукомплектована до кінця 1994 р., зокрема тактична – до 1 липня 1992 р. Можливе застосування ядерної зброї допускалось Президентом Російської Федерації при узгодженні з главами держав Білорусії, Казахстану й України. Казахстан спершу заявив про небажання віддавати ядерну зброю, доки Росія не ліквідує свої ядерні арсенали і виступав за відмову від ядерної зброї Російської Федерації.

10 липня 1994 р. першим президентом Білорусії було обрано депутата ВР РБ, колишнього директора радгоспу «Городец» А. У кампанії брали участь шість кандидатів: В. Кебич, А. Лукашенко, З Позняк, В. Новиков, С. Шушкевич і О. Дубко. Президентські вибори відбулись у два тури. У першому турі переміг А. Лукашенко – 45 %, він же в другому турі набрав 80 %. 14 травня 1995 р. за ініціативою новообраного Президента у РБ провели перший республіканський референдум, на якому було підтверджено стратегічний курс на економічну інтеграцію з Росією («за» – 83,3 %), російській мові було надано статус другої державної («за» – 83,3 %), змінено державний історичний біло-червоно-білий прапор на червоно-білий та державний герб («за» – 75,1 %) [275, 276] та дозволено достроково припинити повноваження Верховної Ради Президентом Республіки [277]. 24 листопада 1996 р. у країні провели другий референдум. На обговорення винесли сім питань, чотири з яких ініціював Президент і три – Верховна Рада. У підсумку було підтримано дві пропозиції президента, питання, запропоновані ВР, були проігноровані. Конституцію РБ 1994 р. було прийнято зі змінами і доповненнями президента («за» – 83,73 %) та перенесено День незалежності РБ на 3 липня – день визволення Білорусії від німецько-фашистських військ. Згідно із конституційними змінами, президент додатково отримав право розпускати парламент, призначати генерального прокурора, голову Верховного і Конституційного судів, Національного банку, половину членів Конституційного суду і Центрвиборчкому, третю частину Ради Республіки [278].

1996 р. за ініціативою президента був розпущений законодавчий орган – Верховна Рада, повноваження народних депутатів були достроково припинені [279]. Замість ВР РБ було створено новий орган – Народні збори, до складу яких входять Палата Представників та Рада Республіки. Палату Представників першими заповнили колишні депутати ВР, які написали повторні заяви про депутатство Президенту А. Лукашенку. 1999 р. Палата Представників продовжила на 2 роки перебування А. Лукашенка на посаді

президента. 2001 р. відбулись другі президентські вибори, де на другий термін знову обрали А. Лукашенка.

2 квітня 1996 р. підписано Договір про створення Співдружності Білорусі з Росією. У договорі декларувались наміри про створення інтегрованого політично і економічно союзу між двома державами. 2 квітня 1997 р. між двома державами було підписано договір про створення Союзу Росія–Білорусь, а 23 травня урочисто був підписаний Статут Союзу Росія–Білорусь [280 - 283]. Обидві країни мають єдині спільні кордони і митну територію. У світовій історії не має прикладів, коли б країни об'єднались у федерацію і при цьому не втратили свій суверенітет. У даному випадку велика відмінність між економічним, військовим потенціалами, різниця між площами територій та в чисельності населення не допускає рівноправного об'єднання.

Президент Білорусі є головнокомандувачем збройних сил країни, визначає стратегію їх розвитку, основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики. Країна провадить миролюбну зовнішню політику. Керівництво країни підпорядковане суворій адміністративній вертикалі.

17 жовтня 2004 р. на всенародному референдумі Білорусі було знято конституційне обмеження про два президентські терміни. Референдум пройшов у розрізі парламентських виборів до Національних зборів. У списки про голосування було внесено 6 986 163 громадян. Отримали бюлетені 6 315 825. У голосуванні взяли участь 6 307 395. За продовження каденції Президента А. Лукашенка проголосувало 5 548 477 громадян, що становить 79,42 %, «проти» – 691 917 (9,9 %) [284].

19 березня 2006 р. відбулись треті президентські вибори, де А. Лукашенка втретє обрано президентом. З 10 квітня 2006 р. Президенту Білорусі та тридцяти державним чиновникам (міністрам, прокурорам, керівникам регіональних виборчих комісій) заборонено в'їзд до країн Європейського Союзу. Бюро демократичних ініціатив ОБСЄ зафіксувало значні порушення виборчого процесу у РБ, що стало причиною прийнятих

санкцій. Жоден опозиційний кандидат не виборов місця у парламенті. Під час президентських виборів було ув'язнено одного з основних кандидатів від опозиції Олександра Козуліна [285].

У Білорусі після президентських виборів 2006 р. ведеться державна боротьба проти демократичних сил. До цього за «хабарництво» опинився на лаві підсудних експрем'єр-міністр (1994–1996 рр.) М. Чигир, колишній міністр сільського господарства В. Леонов та двічі Герой соціалістичної праці В. Старовойтов, які спробували критикувати правлячу владу. Емігрував з країни лідер та засновник Народного фронту, політик правих радикальних поглядів З. Позняк та экс-голова парламенту С. Шарецький. У кінці 1998 р. було заарештовано голову Національного банку Т. Віннікову, яка навесні 1999 р. емігрувала у Велику Британію. Безслідно зникли 7 травня 1999 р. генерал-майор, міністр внутрішніх справ Ю. Захаренко, 16 вересня 1999 р. – экс-голова Центрвиборчкому, депутат ВР РБ, опозиційний політик В. Гончар¹.

24 грудня 2010 р. Центральна комісія РБ із виборів і проведення республіканських референдумів відповідно до ст. 79 Виборчого кодексу Республіки Білорусь визнала вибори Президента такими, що відбулись. Перемогу знову отримав А. Лукашенко, який набрав 5 130 557 голосів (79,65 %) [286].

Частину білоруських опозиційних політичних партій створено штучно – насправді опозиційні сили не мають змоги вести пропагандистську роботу. У Міністерстві юстиції РБ станом на 2002 р., було зареєстровано 18 політичних партій, що характеризує початкову стадію політичної структуризації білоруського суспільства. Найактивнішими та впливовими є: Комуністична партія Білорусі (КПБ) – пропрезидентська, Партія комуністів Білорусі (ПКБ) – опозиційна до влади, Аграрна партія (АП), Білоруська партія жінок «Надія», Об'єднана громадянська партія (ОГП) – праволіберальна опозиційна, партія Білоруського народного фронту (ПНФБ) –

¹ Прим. автора. (Узагальнені дані різних джерел).

націоналістична, опозиційна, Консервативно-християнська партія Білоруського народного фронту (КХПБНФ), Ліберально-демократична партія Білорусі (ЛДПБ) – пропрезидентська. Серед громадських організацій та рухів Білорусі найпомітнішими є Білоруський республіканський союз молоді (БРСМ), Білоруський народний фронт (БНФ), Білоруський гельсинський комітет (БГК), Білоруський громадський рух «Яблоко», Слов'янський Собор «Бела Русь» та політичний опозиційний рух «За свободу», який був зареєстрований у грудні 2008 р. [287]. Є кілька незареєстрованих «екстремістських» і напіввійськових організацій з радикальними крайніми політичними поглядами. Опозиційні сили Білорусії малочисельні, політично слабкі, роздрібнені й неконсолідовані.

Стратегію зовнішньої політики Білорусі у глобальному та регіональному масштабі чітко не визначено. У червні 1997 р. Міністерство зовнішніх справ Білорусі розробило Концепцію зовнішньої політики і скерувало її в адміністрацію Президента А. Лукашенка, де вказаний документ знаходиться досі. Зовнішня політика Білорусі непередбачувана і непослідовна, республіка тяжіє до пострадянських стереотипів, інтегрована політично і економічно у Росію.

Білорусь з 1991 р. не спромоглася визначити своїх національних інтересів у міжнародних відносинах та своє місце в європейській архітектурі взаємовідносин. З цього питання немає офіційних документів державного рівня, хоча у своїх виступах Президент Білорусі А. Лукашенко висловлює думку про багатовекторність та прагматичну позицію країни на міжнародній арені. Про взаємовідносини з міжнародними безпековими організаціями взагалі не йдеться, якщо не брати до уваги взаємовідносини з Російською Федерацією, СНД та ОДКБ. Білорусь вважає Співдружність незалежних держав пріоритетним та життєво важливим напрямом у своїй зовнішній політиці; вона покладає серйозні надії на економічну та політично-гуманітарну, військово-технічну сфери у створенні єдиного економічного, митного, торговельного простору. Загальновідомо, що СНД переживає

кризовий період, а роль Російської Федерації у цій організації розглядається політиками та експертами як спроба відновити неоімперські амбіції.

Упродовж 1997–1998 рр. Росія доволі тісно співпрацювала з Білоруссю. Між обома країнами було укладено та ратифіковано Статут Союзу Білорусі та Росії, Договір про військове співробітництво, Угоду про спільне забезпечення регіональної безпеки у військовій сфері, розроблено Концепцію спільної оборонної політики та Концепцію об'єднаних військових потенціалів. На основі цих міждержавних документів було створено єдиний оборонний (протиповітряний) простір, сформовано спільні військові замовлення та об'єднано військовий потенціал, прийнято рішення про проведення узгодженої регіональної політики. Розбудова Союзу двох держав Білорусі–Росії залишається пріоритетом зовнішньої політики РБ. Дипломатичні взаємовідносини Білорусі з РФ встановлено з червня 1992 р. У лютому 1995 р. підписано Договір про дружбу, добросусідство і співпрацю. У грудні 1999 р. підписано, а у січні 2000 р. набув чинності Договір про створення Союзної держави у складі Білорусі та Росії. У майбутньому очікується створення повноправної союзної країни. Сьогодні у російсько-білоруських відносинах триває охолодження, що пояснюється розходженням позицій щодо енергетичних та газових питань, зокрема транспортування газу у Євросоюз через білоруську територію. Диверсифікація зовнішньої політики РБ відбулась 2006 р. після енергетичного конфлікту з РФ. Білорусь спробувала шукати порозуміння зі своїми сусідами та Європою. Росія, своєю чергою, побудувала газопровід «Північний потік» в обхід території Білорусії, який запрацював із серпня 2011 р. [288].

З 1994 р. у країні діє Конституція, яку 1996 р. було змінено після проведення всенародного референдуму [289]. Після цього відбулась конституційна реформа. За конституцією Білорусі людина є найвищою цінністю, єдиним носієм влади і суверенітету визначено народ. У країні допускається політична різноманітність, дозволена приватна власність та гарантується її недоторканність. Конституція закріплює нейтральний та

без'ядерний статус країни. У Конституції передбачено смертну кару як вищу міру покарання. Ст. 33 передбачає недопустимість монополізації ЗМІ з боку держави, а також недопустимість цензури. Ст. 50 гарантує вільний вибір мови для виховання та навчання дітей.

Засуджені та заарештовані позбавлені виборчого права відповідно до ст. 64. Вибори депутатів відбуваються безпосередньо і прямо, терміном на 4 роки. Висування кандидатів у депутати – право громадських організацій, трудових колективів і самих громадян.

Президент визначає структуру уряду та призначає прем'єр-міністра, його заступників та міністрів; встановлює державні свята; вводить військовий стан, оголошує мобілізацію; приймає рішення із розпуску Палати представників Народних зборів Білорусі.

Президентські декрети мають силу закону. Фактично президент позбавив законодавчий орган політичного й фінансового верховенства. Парламент політично не структуризований, у ньому не представлено опозиції. Уряд діє при Президентові Білорусі і підзвітний йому. Усе це – ознаки авторитарного способу правління [там же].

У Білорусі є істотні проблеми у взаємовідносинах з європейськими інститутами, зокрема Євросоюзом, Радою Європи, ОБСЄ, НАТО. Антинатовська риторика у білоруських державних керівників переважає офіційну позицію РФ. Причиною цього конфлікту є взаємовідносини Білорусі та деяких країн-членів НАТО. Незважаючи на це, президент А. Лукашенко почав висловлюватись про необхідність побудови взаємовигідних, нормальних відносин з Північноатлантичним альянсом. Білорусь є членом таких міждержавних утворень: ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, МВФ, ВБ, ОДКБ, Євразійське економічне співтовариство, Єдиний економічний простір, Програма НАТО «Партнерство заради миру», Північноатлантична рада із співробітництва. Під час офіційного візиту до КНР Президент А. Лукашенко висловив бажання приєднатись і до Шанхайської організації співпраці.

1997 р. Білорусь було позбавлено статусу запрошеної до Ради Європи, а в 2006 р. Парламентська асамблея знову підтвердила свою позицію щодо негативної оцінки суспільно-політичної ситуації у республіці. Причиною було невиконання Білоруссю чотирьох умов: розширення повноважень парламенту, введення інституту уповноваженого з прав людини, перегляд Виборчого кодексу і закону про видавництво. ПАРЄ піддало Білорусь міжнародній ізоляції, зокрема заморозили особисті активи президента та вищих державних чиновників, ускладнили отримання зарубіжних віз для державних службовців (міністрів, прокурорів тощо). Одночасно представники ЄС полегшили отримання іноземних віз простими громадянами. Рада Європи вимагала від уряду Білорусі звільнення з тюрем колишніх кандидатів у президенти республіки, правозахисників та відмови від смертної кари.

У березні 2005 р. Євросоюз офіційно заявив про готовність фінансувати зародження інститутів громадянського суспільства у Білорусі – йшлося про недержавні ЗМІ, теле- та радіостанції. У 2005 р. розпочало роботу Європейське радіо на території Білорусі. 2009 р. Білорусь стала членом проекту ЄС «Східне партнерство», що стало позитивним сигналом у налагодженні взаємовідносин з Євросоюзом. Своєю чергою, ПАРЄ погодилось повернути Білорусі статус спеціально запрошеної країни за умови введення мораторію на смертну кару. Невиконання запропонованих умов змусило ПАРЄ відкликати свої рекомендації і призупинити контакти з РБ.

2005 р. учасники ГУУАМ заявили про свої наміри підтримати розвиток демократії у Білорусі. Першими до таких дій були готові Грузія та Литва. Росія доволі різко виступила проти рекомендацій ГУУАМ.

У РБ проживає близько 450 тис. етнічних поляків. Взаємовідносини між Білоруссю та Польщею після 2005 р. значно погіршились. Причиною став інцидент проти польського дипломата, якого білоруські спецслужби звинуватили в активних діях, скерованих на дестабілізацію ситуації у країні.

«Союз поляків Білорусі» (СПБ), який об'єднує 20 тис. громадян польського походження, провів свій з'їзд, обрав керівництво. Мінюст відмовився реєструвати цю організацію, звинувативши Польщу в її фінансуванні. Багато членів цієї громадської організації було піддано адміністративним арештам. З цього приводу відбувся дипломатичний конфлікт. Влада закрила білоруське представництво польського наукового фонду «Діалог». Обидві країни відкликали по три дипломати, а Польща відкликала свого посла у Білорусі для консультацій. Білорусь не входить до єдиного глобального економічного простору. Європарламент домагається заборонити участь Білорусі у програмі ЄС «Східне партнерство». Польща заборонила Президенту А. Лукашенку в'їзд на свою територію, як і багатьом білоруським прокурорам, представникам силових структур, державним урядовцям. Одночасно Польща збільшила фінансування громадських організацій демократичного спрямування Білорусі до \$ 13 млн на рік.

У взаємовідносинах з Україною Білорусь дотримується добросусідського нейтралітету. Дипломатичні відносини встановлені 27 грудня 1991 р. У липні 1995 р. між країнами підписано Договір про дружбу, добросусідство й співробітництво (набув чинності 6 серпня 1997 р.) За спроби Президента України В. Ющенка звернути увагу американської та світової громадськості на недемократичність режиму у Білорусі. Президент А. Лукашенко одразу заявив про втручання у внутрішні справи суверенної країни, одночасно згадавши про \$ 100 млн борг України за невиконання комерційних зобов'язань українськими компаніями. Наша країна цей борг не визнає, посилаючись на його реструктуризацію у рамках Паризького клубу кредиторів. Інша проблема між країнами – це делімітація державного кордону, протяжністю 891 км. Ця проблема має для України важливе значення. Договір про делімітацію підписано 1997 р. та ратифіковано українською стороною. Білорусія відмовилась ратифікувати цей договір до врегулювання згаданої заборгованості. 2006 р. у квітні через неузгодженість з цих питань було скасовано візит А. Лукашенка до Києва. Тодішнє українське

керівництво прагнуло зберегти добрі стосунки з білоруською опозицією, на що Президент О. Лукашенко відповів, що у Білорусі немає підґрунтя для «кольорових» революцій, назвавши «кольорові» революції у країнах СНД «бандитизмом під прикриттям демократії». Українська партія «Пора» брала участь в опозиційних акціях у Мінську, під час яких п'ятеро українців було затримано і засуджено до адміністративного арешту. Втручання українських дипломатів результатів не дало. Міждержавний скандал досяг такого рівня, що Мінськ був готовий закрити своє посольство в Києві [290]. Взаємний товарообіг між країнами 2011 р. становив \$ 6,2 млрд. Українська діаспора нараховує 237 тис. осіб, у Брестській обл. – 57 тис., Гомельській – 50 тис., Мінській – 39 тис. 2006 р. зареєстровано п'ять українських організацій. Досить прохолодні відносини Президента Білорусі А. Лукашенка були і з Президентом України В. Януковичем.

Складні взаємовідносини у Білорусі і з Литвою, яка надає значну підтримку опозиційним силам. Так, у Вільнюсі у лютому 2005 р. відкрито Європейський гуманітарний університет, який фінансується західними та американськими недержавними фондами. Цей навчальний заклад відвідувала Кондоліза Райс, перебуваючи на посаді держсекретаря США. У своїй промові вона назвала режим А. Лукашенка «останньою диктатурою у Європі». На території Литви для опозиційних сил РБ проводяться курси-навчання із проведення ненасильницького опору: масових акцій, пікетів, мітингів. 2005 р. білоруський КДБ офіційно заявив про наявність зарубіжних баз опозиціонерів, натякаючи на Литву.

Аналогічні взаємовідносини склалися у Білорусі з Латвією, яка готова надавати будь-яку допомогу опозиції. Латвія, як Литва, Польща та Україна входить у групу координації дій щодо Білорусі. З 2006 р. між згаданими країнами і Республікою Білорусь розпочалися дипломатичні конфлікти.

2004 р. Конгрес США прийняв «Акт про демократію в Білорусі», після чого Президент США Дж. Буш 2006 р. ще на два роки продовжив санкції проти країни. У цьому документі є низка вимог до Президента А. Лукашенка:

звільнити з тюрем політичних та релігійних засуджених; відкликати політичні претензії проти журналістів та опозиції; надати повні дані про зниклих опозиціонерів та журналістів; припинити репресії проти опозиції, релігійних організацій, ЗМІ, незалежних профсоюзів; провести парламентські та президентські вибори за стандартами ОБСЄ. 2006 р. Сенат США обговорив питання про стан прав людини у Білорусі, після чого застосував відповідні санкції. Доки ці вимоги не буде виконано, адміністрації США заборонено надавати будь-які фінансові займи чи допомогу РБ, а представникам США у МВФ та Всесвітньому банку запропоновано голосувати проти надання будь-якої фінансової допомоги [291].

США не визнали результату референдуму 2006 р. про об'єднання двох держав – Росії та Білорусі. 2007 р. з бюджету США для матеріальної підтримки громадських організацій та опозиційних партій, засобів масової інформації Білорусі було виділено \$ 27,5 млн. Сполучені Штати 2004 р. звинуватили білоруський «Інфобанк» у відмиванні грошей для режиму Саддама Хусейна. США мають серйозний намір добитись відсторонення Президента А. Лукашенка від влади.

Після 19 квітня 2010 р. у Білорусі погіршилися стосунки із Киргизією, де відбувся державний переворот і до влади прийшов коаліційний уряд з лідерів опозиційних партій. Екс-президента Киргизії Курманбека Бакієва, його брата і сина було звинувачено у масових вбивствах і оголошено у міжнародний розшук. На їх батьківщині військовий суд засудив екс-президента до 24 років колонії посиленого режиму, а екс-голову Служби держохорони Жиниша Бакієва – до довічного позбавлення волі. На запрошення Президента РБ О. Лукашенка вони прибули до Мінська, де отримали політичний притулок. Цей інцидент мав своє продовження: посол Киргизії відкликаний з Мінська, у Бішкеку посольство Білорусі періодично закидують камінням, біля нього проводять протестні акції.

У Білорусі існує всього три насправді незалежних видання. Решта незалежних видань друкуються за кордоном. Усі видавництва

підпорядковано державі (Держкомітет із преси), що унеможливило друкування опозиційних матеріалів [292]. 1996 р. закрито «Радіо-101,2», 1999 р. – газету «Навіны», 2001 р. – газету «Пагоня», її редактора і журналістів засуджено, 2002 р. – «Наша свабода». Приклади можна продовжувати. Журналісти зарубіжних країн для роботи у РБ повинні пройти акредитацію у МЗС. Частка іноземного капіталу не може перевищувати 30 % у статутному фонді білоруських мас-медіа. Інтернет-видання зобов'язані пройти реєстрацію. Відбувається тотальна монополізація ЗМІ. Захід більше співпрацює з громадянськими інституціями, ніж із офіційною владою.

Опозиція Білорусі інституційно не представлена у парламенті, тому закономірно можна ставити питання про її існування в країні, у республіці фактично заборонене право громадян на протест. Опозиційні демонстрації розганяються, а їх учасників заарештовують та притягають до судової відповідальності. У білоруському законодавстві відсутні нормативно-правові та законодавчі акти, які б регламентували повноваження, права і обов'язки політичної опозиції, статус цього інституту політичної системи не передбачено і не врегульовано. Трансформаційні процеси у бік демократизації суспільства у Білорусі заморожені. На це є низка об'єктивних причин. Серед опозиціонерів немає харизматичних осіб, лідери опозиції не мають широкої підтримки у населення, сама опозиція не визначилась у стратегії своїх дій і є неконсолідованою, тому залишається на стадії політичного протесту.

Білорусь у грудні 2010 р. після президентських виборів (вчетверте було обрано А. Лукашенка) вибухнула масовими протестами, переважно у Мінську. На вулиці вийшло 20 тис. білорусів. Президент і уряд відповіли масовими переслідуваннями та репресіями проти своїх громадян. Сімох з дев'яти опозиційних кандидатів було затримано. ПАРЄ, 27 країн ЄС запровадили санкції проти урядовців Білорусі, відмовивши у наданні їм віз на в'їзд у країни Євросоюзу, а також розпочали дебати про застосування економічних санкцій та ізоляції республіки. Єдиним противником

застосування санкцій проти Білорусі серед європейських держав залишилась Італія.

2010 р. у Білорусі засуджено близько 30 тис. осіб, переважно пересічних громадян. У цьому році суди республіки переглянули менше ніж 1000 кримінальних справ, тоді як цей показник у європейських країнах у 10–20 разів вищий. Білорусь посідає перше місце у Європі за кількістю правоохоронців і друге місце після Росії за кількістю засуджених.

11 квітня 2011 р. у мінському метро на станції «Жовтнева» пролунав вибух, у результаті якого загинуло 15 осіб, 200 було поранено. Уряд заявив про терористичний акт. Виконавців було виявлено, заарештовано, суд засудив їх до вищої міри покарання – розстрілу. Ними виявились два громадянина Білорусі, Дмитро Коновалов і Владислав Ковальов, які до цього вже проводили подібні акти у людних місцях (3 липня 2008 р.). Політичних вимог «терористи» не висували, їх зв'язок з закордонними організаціями не встановлено.

Президент США Барак Обама підписав схвалений Конгресом Акт про демократію і права людини у Білорусі. Аналогічні документи ухвалювали американські президенти 2004 і 2006 рр. Відповідно до цього документу Департамент США зобов'язаний доповідати Конгресу про ситуацію з правами людини і здійснювану Білоруссю торгівлю зброєю. Також США звернулось до Міжнародної федерації хокею бойкотувати проведення чемпіонату світу у Мінську 2014 р. [293]. Банки США заблокували фінансові активи найбільших білоруських підприємств «Білнафтохім» та «Білкалій».

У Варшаві в лютому 2011 р. зібралося 20 представників з 27 країн світу – ЄС, США, Канади, України, Вірменії, Азербайджану, Грузії та Молдови для участі у міжнародній конференції «Солідарність із Білоруссю». За результатами прийнятих рішень білоруські некомерційні товариства отримали від ЄС 87 млн євро. У наступні 2011–2013 рр. фінансування білоруської опозиції зросло у чотири рази.

Річний бюджет БР становить близько 10 млрд доларів США, станом на 1 січня 2012 р. валовий зовнішній борг становив 34,3 млрд доларів США (62,3 % ВВП).

Стратегія національної безпеки для Білорусі має особливе значення. Вигідне геополітичне становище робить територію республіки привабливою для транзитних шляхів між Європою і Азією. Серед існуючих загроз для Білорусі не існує прямих військових небезпек. Будучи членом ОДКБ, Білорусь сприймає розширення НАТО на Схід як одну з загроз для своєї національної безпеки. З перших днів незалежності уряд надав особливої уваги формуванню власної армії.

У вересні 1991 р. у Білорусі прийняли рішення про формування національних Збройних Сил. 18 березня 1992 р. було прийнято закони «Про Збройні Сили» [294] та «Про військовий обов'язок і військову службу» [295]. У березні 1992 р. уряд РБ прийняв Постанову «Про створення Збройних Сил Республіки Білорусь». У листопаді 1992 р. було прийнято закон «Про оборону» [296], «Про загальну військову повинність і військову службу», «Про статус військовослужбовців».

6 грудня 1992 р. парламент ухвалив першу Воєнну доктрину з грифом «таємно». Реформування військ Білоруського військового округу (БВО) відбувалось у два етапи. Спочатку їх скоротили до 30 тис., а згодом структурно реформували. До реформування БВО у своєму складі мав дві танкові армії, сухопутну армію та дивізію, авіаційну дивізію, об'єднаний навчальний центр, частини тилового і технічного забезпечення. На території БРСР були також дислоковані військові частини центрального підпорядкування: 103-я гвардійська повітряно-десантна дивізія, 38-а гвардійська ПДБ, 11-й корпус 2-ї окремої армії ППО, 28-а ПА, військові частини стратегічної авіації, ВМФ, спеціальні війська, які підпорядковувались МО СРСР. Основою військової техніки на той час були танки Т-72Б, БМП-2, БТР-80, літаки МіГ-29, Су-25, Су-27, бойові гелікоптери Мі-24. Їх кількість становила 3 457 танків, 3 824 БМП, 1 562

артилерійські системи, 390 бойових літаків, 79 ударних гелікоптерів. Для держави з населенням 10 млн така армія була непотрібною. Відповідно до Гельсінської угоди 10.07.1992 р. чисельність армії повинна становити 10 % від кількості населення [297].

У 1997 р. кількість військовослужбовців Білорусі становила 83 тис. і залишається стабільною. Відповідно до Договору про звичайні сили у Європі, який був прийнятий Білоруссю, як правонаступником СРСР 15 травня 1992 р. у Ташкенті, збройні сили республіки погодили утримання 1 800 танків, 2 600 БМП, 1 615 артилерійських систем, 260 бойових літаків, 80 ударних гелікоптерів. Такою кількістю військової техніки РБ була до 1996 р. За цей час білоруська армія структурно реорганізована на корпуси, дивізії – на бригади, а частини ПДВ – на аеромобільні війська, до складу яких входить три бригади, авіаційні дивізії і полки – на авіаційні бази.

Згідно із Договором про звичайні збройні сили у Європі Білорусь повинна була ліквідувати 2171 танк, 167 літаків, 1087 БТР та 333 бронемашини. Під час виконання цього Договору білоруським військовим вдалось знизити цифру до 500 танків, 298 танків Т-80 було продано [298].

З наміром набути без'ядерного статусу республіка 26 листопада 1996 р. достроково вивезла стратегічні ядерні заряди до Росії. На території Білорусі залишилась унікальна протиракетна система колишнього СРСР, яка прикриває північно-західний напрям, зокрема Москву.

Серед першочергових завдань з реформування і будівництва збройних сил Білорусі уряд вбачає створення достатнього військового потенціалу; приведення чисельності військовослужбовців до мінімальної достатності; забезпечення їх високого професійного рівня; перехід до комплектування військ за територіальним принципом; підвищення психологічно-моральної, бойової та оперативної підготовки; удосконалення системи управління та забезпечення.

Відповідно до інформації з відкритих джерел Білорусь 2001 р. витратила 1,7–1,9 % ВВП на оборону країни. Першу Воєнну доктрину було прийнято 6

грудня 1992 р. Суть документа полягала у дотриманні збройного нейтралітету, налагодженні дружніх відносин з усіма державами, неучасті у збройних конфліктах, відсутності потенційних противників серед держав світу. У Воєнній доктрині декларувалась позиція мирного врегулювання міждержавних конфліктних ситуацій і збройні сили не вважалися аргументом забезпечення безпеки. Білорусь була готова надати свій військовий контингент для Збройних Сил ООН – для проведення миротворчих акцій під егідою Ради Безпеки ООН. Перша Воєнна доктрина Білорусі не підлягала відкритому опублікуванню. У зв'язку зі значними змінами зовнішньополітичного курсу країни унаслідок створення Союзу з Російською Федерацією у період 1995–1999 рр. у Білорусі розроблялась друга Воєнна доктрина, головною метою якої було підтримання миру й стабільності в Європі, однак її не було прийнято.

Другу Воєнну доктрину було прийнято 3 січня 2002 р. № 74-3. Прийняття нової Воєнної доктрини пов'язано з вивезенням з території республіки ядерного озброєння, формуванням конституційно запровадженої президентської форми правління, розширенням НАТО на Схід, приєднанням до ОДКБ, створенням єдиного оборонного простору з Росією. Воєнна доктрина складається з трьох розділів: військово-політичного, військово-стратегічного та економічного. Характер доктрини суто оборонний. Жодна з держав світу не є для Білорусі потенційним противником. Білорусь не висуває до інших і не приймає від інших держав територіальних претензій. Пріоритетне військово-політичне значення надається Росії [299].

Як розвиток Концепції національної безпеки [300] і Воєнної доктрини Указами Президента було затверджено Концепцію розбудови Збройних Сил Республіки Білорусь до 2020 р., Програму завершення реформування Збройних Сил на 2001–2005 рр. та План будівництва Збройних Сил до 2006 р. Згідно із статутом СНД, а також відповідно до договору ОДКБ Білорусь має право звернутись до країн-учасниць цього військово-політичного союзу за військовою допомогою. Республіка Білорусь проводить

самостійну військову політику і виступає за створення європейської системи безпеки. Реальним кроком у сфері військової безпеки Білорусь вважає свою участь у Договорі про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. та Договорі про створення Союзної держави від 8 грудня 1999 р.

9 листопада 2010 р. Президент Білорусі затвердив нову редакцію Концепції національної безпеки республіки Білорусь [301]. Концепція є сукупністю офіційних поглядів із забезпечення суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. У документі сформовано єдиний погляд на формування та реалізацію державної політики забезпечення національної безпеки. Білорусь дотримується багатовекторної зовнішньої політики, яка заснована на всебічній співпраці з Росією та стратегічними партнерами. РБ прагне активізувати співпрацю з ЄС та налагодити діалог з НАТО у питаннях посилення європейської безпеки на паритетних умовах. Керівництво Білорусі залишається на позиції проросійської зовнішньої політики, бажаючи залишатись у фарватері основного стратегічного партнера.

Керівництво Республіки Білорусь готове вирішувати конфліктні ситуації невійськовими методами (політичними, дипломатичними, інформативними). Визнаними білоруськими проблемами у військово-оборонній сфері залишаються морально застаріла військова техніка та озброєння, погіршення військової інфраструктури, зниження престижу військової служби, небажання молоді захищати свою Батьківщину. Концепція національної безпеки вказує на відсутність сьогодні прямих військових загроз для РБ, однак констатується наявність військової загрози на рівні ризиків та викликів від потенційних джерел військової загрози. Серед внутрішніх військових загроз Концепція вказує на зниження почуття патріотизму, готовності до збройного відпору, зниження військових можливостей Збройних сил для стратегічного стримування агресора. Серед зовнішніх загроз військовій безпеці зазначаються ризик розповсюдження зброї масового ураження, створення й розширення військово-політичних союзів у Європі, їх глобалізація, що приводить до дисбалансу, а також зниження потенціалу

військово-політичних союзів, до яких входить Білорусь (ОДКБ). Для нейтралізації перерахованих загроз у військовій сфері Білорусь виходить з принципу достатньої оборони та стратегічного стримування. Держава підтримує створення мілітарних громадських організацій і намагається модернізувати армію, підвищити конкуретоздатність оборонного сектора. Білорусь виступає за співпрацю з НАТО та ЄС з метою зміцнення європейської безпеки, особливо у Східній Європі. У Білорусі створено сили забезпечення національної безпеки, які об'єднують усі силові структури країни. Серед індикаторів-показників якісного рівня національної безпеки зазначаються забезпеченість військовими кадрами та забезпеченість армії сучасним озброєнням та спеціальною технікою [там само].

Військова політика Республіки Білорусь ґрунтується на конституційно закріпленому без'ядерному статусі та використанні міжнародно-договірної бази у військово-політичній сфері для гарантування власної безпеки [302]. Стратегічне зближення Білорусі та Росії несе певні ризики для країн-сусідів, які сприймають такий альянс двох авторитарних держав як загрозу власній безпеці та обороні.

Президент РБ є головнокомандувачем збройних сил. Рада Безпеки Республіки Білорусь – вищий колегіальний координаційно-політичний орган, його робочим органом є Державний секретаріат, який здійснює інформаційно-аналітичне, правове та організаційно-технічне забезпечення. Вищими керівними органами Збройних Сил Білорусі є Міністерство оборони (МО) та Генеральний штаб (ГШ). Керує ЗС безпосередньо Міністр оборони. Генеральний штаб реалізує оперативні функції МО. Під час воєнного стану ГШ стає робочим органом Ради безпеки [303].

Розвиток сил загального призначення характеризує рівень розвитку родів військ, ступінь новизни озброєння та військової техніки, рівень бойової підготовки і готовності. Армія Білорусі за показниками боєготовності знаходиться на 17 місці серед 100 провідних країн світу і на 5-му – серед країн європейського регіону [304].

Сучасні Збройні сили РБ складаються з трьох видів сил: сухопутні війська, війська протиповітряної оборони, військово-повітряні сили. З грудня 2001 р. Збройні сили перейшли на двовидову структуру: сухопутні війська та військово-повітряні сили. До складу останніх входять війська протиповітряної оборони. Загальна чисельність військовослужбовців становила 83 тис. (дані 2001 р.). До 2006 р. відбулося скорочення до 65 тис., з них 50 тис. військових та 15 тис. цивільного персоналу. Армія формується за територіальним принципом солдатами строкової служби. З 1995 р. впроваджено контрактну службу [305, 306].

Кадри офіцерського складу для всіх видів військ готує Військова академія на 10 військових факультетах. Академія створена на базі Мінського вищого інженерно-ракетного та Мінського вищого військового командного училищ. Курсанти ЗС Білорусі мають можливість отримувати вищу військову освіту у Російській Федерації, де готують військових спеціалістів рідкісних спеціальних професій. З 2001 р. армія проводить підготовку своїх прапорщиків. Проходять підготовку військові спеціалісти і в середніх військових закладах, зокрема у Мінському суворовському військовому училищі, куди приймають підлітків віком 12–14 років [307].

Сухопутні війська РБ мають чисельність 43,4 тис. осіб. Вони складаються з трьох армійських корпусів бригадного складу. Чисельність бригади у мирний період становить до 1500 військовослужбовців. Резерв сухопутних військ становить 300 тис. осіб. На озброєнні знаходиться 1778 танків, 2513 БМП, 1515 артилерійських гармат. Командування сухопутними військами знаходиться у м. Бобруйську [308].

Військово-повітряні сили і ППО створені 2001 р. і мають чисельність 18,2–22,2 тис. військовослужбовців. ВПС – 12,3 тис. осіб. До їх складу входять дві винищувальні авіаційні бази, штурмова авіаційна база № 206 у м. Ліда, дві бойові гелікоптерні бази, бойова розвідувальна авіаційна база № 116 у м. Рось, транспортно-бойова вертолітна база у м. Мачулиші, транспортна авіаційна база, ескадрилья пунктів управління, ескадрилья

забезпечення керівного складу МО. На озброєнні ВПС знаходиться 252 бойових літаки і 62 гелікоптери [309]. З них (узагальнені дані різних джерел 2004–2007 рр.) фронтові бомбардувальники Су-24М – 42 од., тактичні літаки-розвідники Су-24МР – 6 од., штурмовики Су-25 – 76 од. (з них 5 навчальних), винищувачі Су-27 – 23 од. (зокрема 4 навчальні), винищувачі МіГ-29 – 41 од. (з них 9 навчальних), важкі військово-транспортні Іл-76 – 16 од. (зокрема 12 комерційного призначення), середні військово-транспортні Ан-24 – 3 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-26 – 6 од., літаки-радіоретранслятори Ан-26 РТ – 2 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-24 – 2 од., пасажирські Ту-134 та Ту-154, бойові гелікоптери Мі-24 – 66 од., середні транспортно-бойові гелікоптери Мі-8 – 125 од., важкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-6 – 29 од., важкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-26 – 14 од.² Військова авіація Білорусі не має стратегічних одиниць типу Ту-160, Ту-95 і не спроможна доставляти на великі відстані високоточну зброю.[там само].

Війська протиповітряної оборони мають чисельність 10,2 тис. осіб. До їх складу входять війська протиповітряної оборони та засобів ППО сухопутних військ, винищувальна авіація ВПС ЗС. Війська ППО включають два види військ: зенітно-ракетні та радіотехнічні. За узагальненими даними, ППО РБ на озброєнні має 175 ЗРК С-75 (середньої дальності), С-125 (малої дальності), С-200 і С-300 (великої дальності). Використовують армійські ЗРК «середньої» дальності «Бук» і «малої» дальності «Оса».

Оперативно-тактичне командування ЗС зосереджене на Західному (польському) та Північно-західному (прибалтійському) напрямках.

Військові Білорусі проводили заходи відповідно до Індивідуальної програми партнерства Білорусі та НАТО. Так, у 2003 р. таких заходів було проведено понад 50. Білорусь розширила своє представництво у комітетах НАТО. Після президентських виборів у грудні 2011 р. співпраця НАТО з білоруською армією припинилась.

² Прим. автора. (Узагальнені дані різних джерел 2004–2007 рр.)

З 1992 р. керівниками держави та МО підписано понад 90 міжнародно-правових документів у сфері міжнародної безпеки та військової співпраці. Військово-технічну співпрацю налагоджено з Росією, Україною, Вірменією, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Киргизією, В'єтнамом, Лаосом, КНР, Сирією. Співпраця на рівні міністерств оборони проводиться з РФ, Україною, Польщею, Угорщиною, Болгарією, Молдавією, США та ФРН. Співпраця передбачає розробку та виконання річних програм та планів. Найдинамічнішою є така співпраця з Україною, Росією, Польщею та КНР. З Росією укладено найбільше – понад 30 договорів про військову та військово-технічну співпрацю, яка охоплює весь спектр військових питань. Особливу увагу звертають на створення системи регіональної безпеки. Відповідно до Індивідуальної програми партнерства Республіки Білорусь і НАТО 2002–2003 рр. співпраця проходила в межах програми «Партнерство заради миру». У сфері військової співпраці Білорусь дотримується багатовекторної політики [310].

Між збройними силами Білорусі та України склались дружні взаємовідносини. Щорічно підписуються договори про двосторонню співпрацю, які передбачають військово-технічну кооперацію у сфері контролю радіаційної та екологічної ситуації, обмін навчальними взводами, спільну участь у заходах у межах програми «ПЗМ», участь у багатонаціональних командно-штабних навчаннях «Щит миру – 2003» на Яворівському міжнародному полігоні. Військові обох країн мають одні й ті самі проблеми: модернізації та реформування.

Збройні сили РБ проводять міжвидові польові навчання. Найбільше їх відбулось 2001 р. у період з 26 серпня по 3 вересня під кодовою назвою «Неман-2001». У навчаннях взяли участь 9 тис. представників армії та інших державних військових формувань (прикордонні війська, МВС, Міністерство з надзвичайних ситуацій, частини залізничних військ). З метою координації співпраці було задіяно 200 БМП, 60 танків, 1200 автомашин, 64 артилерійських системи, 48 літаків і гелікоптерів, 132 зенітно-ракетні

системи ППО. Навчання проходили на шести полігонах. За ходом навчання спостерігали представники 12 країн. Одночасно з цими навчаннями російська армія проводила свої навчання «Бойова співпраця – 2001» на полігоні Ашулук, у яких брали участь військові підрозділи ВПС та ППО Білорусі.

Фінансування Збройних Сил Білорусі відбувається виключно з загального державного фонду за статтею «Національна оборона», яка містить розділи розподілу «Оборона і Збройні Сили», «Забезпечення мобілізаційної підготовки і мобілізації», «Інші питання, пов'язані з національною обороною». З асигнування Міністерства оборони у період 2005–2008 рр. на національну оборону припадає 86,9–89,3 %. Оборонний бюджет Білорусі 2008 р. становив \$ 681 млн. Країна має добрий потенціал для розвитку ОПК. Нові військові розробки отримали схвальні відгуки у фахівців. Це нова РЛС «Восток» для пошуку повітряних цілей та легкий танк «Т – «Сталкер» [311].

140-й ремонтний завод МО РБ спільно зі словацькими партнерами модернізує застарілу військову техніку. На базі БТР та БМП-1 створено нові бойові машини «Кобра-К» та «Кобра-С». У військових автомашинах російського виробництва змінюють карбюраторні двигуни на дизельні. На Мінському автозаводі випущено БМ-21 «Град». У військових конструкторів є реактивна система залпового вогню «БелГрад». Військові розробки доволі успішно реалізує державне підприємство «БелОМО».

Таким чином, Білорусь, як і Україна, має значний вплив на баланс сил на регіональному рівні. Зовнішню політику Білорусі чітко не визначено, як не визначено її національних інтересів. Білорусь не входить до регіональних, європейських та світових оборонно-безпекових організацій, окрім ОДКБ. Республіка повністю орієнтована на Росію. З 2000 р. входить до союзу з РФ, має з Росією єдиний оборонний простір, з 2009 р. ця угода підкріплена надійною матеріальною базою. Тривала співпраця з Російською Федерацією в області ППО дала змогу Білорусі повністю поновити й відремонтувати засоби протиповітряної оборони. Росія продає для білоруської армії озброєння і військову техніку за російськими внутрішніми цінами.

Наприклад, 2006 р. 115-й ракетній бригаді ЗС РБ було поставлено чотири дивізіони зенітно-ракетних комплексів «С-300 ПС». Експортна ціна одного становить \$ 180 млн, Білорусь їх закупила за \$ 13 млн. Економія склала \$ 707 млн – це річний оборонний бюджет республіки. Білоруський ВПК не випускає кінцевої військової продукції, тому військово-технічна співпраця вигідна для Білорусі. Військово-політична дотація обертається економічною залежністю білоруської економіки від Росії. Білоруська армія фактично стала складовою російських збройних сил [312].

Військова співпраця з ЄС, ПАРЄ та НАТО призупинена 2010 р. через недотримання Білоруссю демократичних норм. Білорусь проти вступу до НАТО пострадянських республік та розширення Альянсу на Схід. У республіки склалися напружені відносини з Польщею, Литвою, Латвією, США. Армію за досліджувальний період скорочено з 250 тис. до 65 тис., однак і надалі військові експерти вважають її однією з найбільш боєздатних у Європі.

Між Росією та Білоруссю затверджена спільна Концепція оборонної політики, загальні принципи військової співпраці і використання елементів військової інфраструктури. Підписаний Договір про військову співпрацю, Угоду про спільне забезпечення регіональної безпеки у військовій сфері. Для Росії Білорусь є важливим стратегічним партнером, адже через територію республіки проходить 70 % російських пасажирських та вантажних перевезень на Захід. Ситуація тісної військово-політичної співпраці і військово-технічної залежності позбавляє білоруську армію самостійності й повністю узалежнює військову політику Білорусі від військово-політичного курсу Російської Федерації. Зосередженість військового потенціалу Білорусі на польському та балтійському напрямках чітко вказує на вектори білоруської політики щодо безпосередніх країн-сусідів.

3. 4. Співпраця Вірменії з Російською Федерацією - гарантія національної безпеки.

Однією з християнських держав Кавказу є Вірменія. Багата історією територія країни зі всіх сторін обмежена сусідами-державами з якими не завжди складались добросусідські відносини. Вірменська Республіка знаходиться на Південному Закавказзі. Територію країни у 30 тис. кв. км поділено на 10 провінцій. Країна не має власного виходу до моря. Вірменія межує з Азербайджаном (протяжність кордону – 556 км, зокрема 221 км – з Нахичеванською обл.), Туреччиною (268 км), Грузією (164 км) та Іраном (35 км). Її територія з півдня та сходу оточена недружніми ісламськими країнами.

Республіку населяє 3,8 млн осіб, 2001 р. – 3,2 млн. Понад 7 млн вірмен проживають за межами батьківщини [313]. Слід зазначити, що за роки радянської влади населення республіки зросло утричі. Вірменія – моноетнічна держава, де вірмени становлять 96 % населення. Вірменська республіка залишається найменшою країною Закавказзя. Віросповідання тут переважно християнське (апостольська, католицька та євангельська церкви). Вірменія була першою країною світу, що визнала християнство як державну релігію. Столиця Вірменії – Єреван, відомий ще 782 р. до н.е. У Єревані проживає 1,1 млн громадян.

Усі транспортні коридори держави залежні від сусідніх країн. Експлуатаційна довжина залізничного полотна Вірменії становить всього 755 км. Довжина автомобільних доріг – 8,8 тис. км, з них 7,1 тис. км з твердим покриттям. Промисловість глибоко інтегрована в економіку Росії. 75 % ВВП створює приватний сектор.

Геополітичне розташування Вірменії є визначальним чинником оцінювання її національної безпеки. Вірменія одночасно належить як до Європи, так і до Азії (Передня Азія), а також до Закавказзя загалом. Історія цього регіону – безперервний ланцюг військових конфліктів, про що писав

засновник вірменської історіографії М. Хоренаці [314]. Наявність транзитних торговельних шляхів між Сходом і Заходом вимагала від вірмен постійної готовності дати збройний відсіч агресорові [315]. Останні 300 років між Росією та Західною Європою точиться постійна боротьба за контроль над Закавказзям. У вірмен склалася давня історія дружніх відносин з росіянами, які виступали на їхньому боці у боротьбі проти загарбників (турків, персів) [316]. Визначальним фактором залишаються вірменсько-турецькі відносини, окроплені кров'ю 1,5 млн турецьких вірмен, які 1915 р. стали жертвами геноциду [317 - 319]. Туреччина після поразки у Першій світовій війні не полишила своїх намірів знищити вірменів, які проживали на її території. Генерал Карабекір, командувач Східного фронту, відкрито заявляв, що це його мета [320]. Такої самої думки дотримувався тодішній міністр зарубіжних справ Туреччини Ахмет Мухтар [321].

Геноцидом вірмен вважається знищення вірменського населення в Османській Туреччині у роки після Першої світової війни. В Османській імперії проживало понад два мільйони вірмен. 1,5 млн вірмен було вбито у період 1915–1923 рр. Решта півмільйона втекли з Туреччини в інші країни. Геноцид мав ознаки централізованого державного планування і внутрішній механізм реалізації. Саме ці ознаки перетворили геноцид вірмен на державний злочин. Проте до сьогодні турецький уряд повністю відмовляється від визнання цього злочину проти вірменського народу, через це дипломатичні відносини між країнами не встановлені, кордони закриті; не врегульовано багато питань, які оцінюються як загроза національній безпеці.

У світі нараховується близько 10 млн вірмен, з них третина постійно проживають у Вірменії та Арцаху (НКР), решта 2/3 належать до діаспори, що охоплює близько 100 країн світу. Найчисельніші поселення вірмен зосереджені у Росії, США, Франції, Грузії, Сирії, Лівії, Аргентині, Канаді, Ісламській республіці Іран. Тільки до Росії у перші роки незалежності виїхало понад 100 тис. вірмен [322]. Діаспору називають Вірменія – Спюрк. Сучасні загрози вірменській державності та світовому вірменству ставлять

перед діаспорою завдання формування єдності на основі історично-культурного минулого та максимальної інтеграції двох середовищ – Вірменії та діаспори. На основі цих взаємних побажань на урядовому рівні 1 жовтня 2008 р. створено Міністерство Діаспори, яке розробило концепцію розвитку взаємовідносин. Одним із завдань міністерства є створення максимально комфортних умов для інтеграції в економіку республіки закордонних вірмен-підприємців. Вірменія робить усе можливе для того, щоби вірмени у діаспорі мали право на подвійне громадянство. Важливим завданням залишається наукове протистояння спробам фальсифікувати історію вірменського народу.

За наказом Голови Раднаркому Й. Сталіна 5 липня 1921 р. Нахічевань та Нагірний Карабах було введено до складу Азербайджану, що продовжило давній вірмено-азербайджанський конфлікт. Після закінчення Другої світової війни радянський уряд на Ялтинській та Потсдамській конференціях торкнувся питання про повернення вірменських територій Туреччиною. Однак на боці турецького уряду виступили США та Велика Британія.

За часів М. С. Горбачова амшенці (вірмени-мусульмани), які були насильно депортовані режимом Й. Сталіна у Казахстан, просили дозволу повернутись до Вірменії. Їм було відмовлено. Радянська влада боялась збройних сутичок між мусульманами і християнами [323]. Конфлікт було законсервовано, але не вирішено.

20 лютого 1988 р. депутати Національної Ради Нагірного Карабаху проголосували за об'єднання з Вірменією. У Єревані пройшли мітинги на підтримку карабаських вірмен. Азербайджанська влада провела контрзаходи, які переросли у погроми вірмен у Сумгаїті (місто на території Азербайджану, 30 км від Баку, на узбережжі Каспійського моря). Згодом у місцях спільного проживання азербайджанців та вірмен спалахнули чисельні етнічні сутички.

Проблема військової безпеки Республіки Вірменія має надзвичайно важливе значення для збереження її незалежності. У Вірменії, яка ще перебувала у складі СРСР, 5 травня 1990 р. було створено НВА (Нову вірменську армію). Основним завданням НВА був захист території та

мирного населення від агресії. 27 травня цього ж року відбулись військові сутички між НВА та підрозділами МВС СРСР. Тоді при уряді було створено спеціальний Комітет оборони, до завдань якого входило об'єднання всіх силових підрозділів. 23 серпня 1990 р. Вірменську РСР було перейменовано на Республіку Вірменію, яка ще перебувала де-юре у складі СРСР до офіційного проголошення своєї незалежності 23. 08.1991 р. Саме цей день є національним святом вірмен як День незалежності. Переговори з урегулювання конфлікту на території НКР не завершилися. Сторони конфліктують і сьогодні.

Після розпаду СРСР республіка перебувала у скрутному економічному становищі. Вірменія вела виснажливу шестирічну війну з Азербайджаном. У цій війні вірменські війська зуміли оволодіти 1/10 території Азербайджану, яку згодом використали як безпекову зону з метою запобігання артилерійському обстрілу своїх територій. Значну фінансову допомогу надає республіці вірменська діаспора. Безробіття в країні досягає 7–10,8 %. На початку 2000-х років інфляція у країні становила до 5000 %. Вірменія отримує фінансову допомогу від МВФ, Світового банку, США, Росії, ООН, Японії. Уряд і Президент країни у зовнішній політиці дотримуються проросійського курсу. Зовнішня торгівля орієнтована на Європу та країни СНД, меншою мірою – на Азію. Вірменська республіка є членом МБРР, МВФ, МФЧХ, ОБСЄ, ООН (1992 р.), РЄ, СНД, ОДКБ, ВТО, ВБ, ОЧЕС [324].

Пострадянська Вірменія має обмежені геостратегічні можливості. Її територія з усіх боків оточена сухопутними кордонами держав-сусідів. Стан військової безпеки Вірменської республіки повністю залежить від тенденцій розвитку військово-політичної ситуації у світі і зокрема на Кавказі. Вірмено-азербайджанські відносини залишаються напруженими, їхні фінансово-економічні характеристики не на користь Вірменії. У вірменському суспільстві, як і в більшості пострадянських республік, існує конфлікт між бідними та багатими [325].

Існуючі ризики та виклики знижують рівень надійності державного забезпечення безпеки. З серпня 1992 р. республіка підписала договір з РФ про статус російських військ і відтоді не ініціювала питання про їх виведення. Це питання не порушувалось навіть у програмах опозиційних партій. У березні 1995 р. обидві країни підписали договір про створення російської військової бази у колишньому Ленінакані (договір ратифікований 1997 р.), де дислокована мотострілкова бригада, підсилена ВПС. У Єревані знаходиться група управління російськими підрозділами й мотострілецький полк. Росія не платить за перебування своїх військових на території Вірменії, більше того – допускає вільнонайманий вірменський персонал до військової служби у російській армії. У листопаді 1995 р. Вірменія ратифікувала Договір між країнами-членами СНД про створення єдиної системи протиповітряної оборони. 27 березня 1997 р. представники РВ підписали проект Конвенції про військово-технічну співпрацю між країнами СНД. З 1996 р. вірменські військово-промислові підприємства входять до Міждержавної ФПГ «Граніт», основним завданням якої є створення й удосконалення єдиної ППО країн СНД.

5 липня 1995 р. набула чинності Конституція Вірменії, яка охоплювала 9 розділів. Прийнята на всенародному референдумі 27 листопада 2005 р., в країні набула чинності друга Конституція [326]. В Основному законі зазначається, що Вірменія суверенна, демократична, правова держава. Президента країни обирають прямими таємними виборами. Влада в республіці має три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу й судову. У країні допускається багатопартійність. Військовослужбовці та працівники правоохоронних органів не можуть бути членами політичних партій та проводити політичну діяльність. Державна мова єдина – вірменська. За Конституцією дозволено одне громадянство. Конституція та Кримінальний кодекс республіки передбачають смертну кару. Виборчого права громадяни набувають з 18 років. Засуджені позбавлені виборчого права. Іноземні громадяни не можуть бути власниками землі у Вірменії. Військовий

обов'язок із захисту Вітчизни вважається священним конституційним обов'язком кожного громадянина республіки [327].

Президент є головнокомандувачем збройних сил і призначає вищий командний склад армії. Він приймає рішення про використання збройних сил у разі агресії проти республіки, вводить обмежений або повний надзвичайний стан, оголошує мобілізацію населення.

Національні збори (однопалатний парламент) республіки складаються зі 131 депутата. У парламенті створено шість постійних депутатських комісій. Депутатом може бути громадянин, який досяг 25 років і останні 5 років проживав на території Вірменії. Якщо депутат був відсутній на половині голосувань протягом однієї сесії, його повноваження припиняються (ст.67). Депутати можуть подолати вето Президента повторним голосуванням, якщо воно набрало просту більшість голосів. Національні збори протягом 30 днів призначають Голову Конституційного Суду. Більшість депутатів Національних зборів можуть висловити недовіру уряду.

Президент очолює Раду правосуддя з 14 осіб, куди входять: генеральний прокурор, міністр юстиції тощо. Суддів обирають пожиттєво, до 65 років. Члена Конституційного суду – до 70 років. Конституційний суд своїм рішенням може припинити діяльність політичних партій (ст. 100 п.9) [328].

За Конституцією територію країни поділено на області та общини. Останні є органами місцевого самоврядування. Мера Єревану призначає Президент за поданням прем'єр-міністра.

Основою Збройних Сил незалежної Вірменії стали загони добровольців, які вели військові бої за Нагірний Карабах.

Збройні сили Вірменської республіки складаються з єдиного виду військ – сухопутних, до складу яких уходять: військово-повітряні, війська протиповітряної оборони і прикордонної охорони. У чисельному вимірі – це близько 60 тис. військових. 1990 р. на території Нагірно-Карабаської республіки було створено вірменські загони самооборони. Їх завданням було захищати мирне населення та територію республіки від агресії СРСР та

Азербайджанської РСР. 9 травня 1992 р. сформована Армія оборони НКР. Чисельність Армії оборони становила 20 тис. військових. Мобілізаційний резерв Нагірного Карабаху становить 20–30 тис. осіб.

Армія оборони НКР включає мотопіхотні, танкові та артилерійські підрозділи й знаходиться у постійній бойовій готовності. За даними різних зарубіжних мілітарних джерел, на озброєнні знаходиться 177–316 танків, 256–314 БТР та БМП, 291–324 артилерійського озброєння та мінометів, 44 реактивні системи залпового вогню, 2 літаки СУ-25, 4 гелікоптери Мі-24, 5 гелікоптерів інших модифікацій. Армія оборони формально входить до складу збройних сил Вірменії, хоча уряд ВР офіційно не визнав НКР [329].

Згідно з Ташкентським договором 1992 р., Республіці Вірменія було передано озброєння армії СРСР, відповідно до встановленої квоти: 220 танків, стільки ж бронетехніки, 100 літаків, 100 гелікоптерів, 285 одиниць артилерійських систем [330].

У період 1992–1993 рр. Указом Президента було створено спеціальну мотострілкову бригаду, набір у яку відбувався на контрактній основі. Цей підрозділ допоміг ліквідувати в країні незаконні військові формування й стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію [331].

На першому етапі створення національної армії уряд відмовився створювати військово-повітряні сили. Для цього не було підстав: не було військових аеродромів, льотного персоналу, ремонтної бази, палива. Акцент зробили на ефективну протиповітряну оборону. 1994 р. відновлено систему ППО, яка діяла у роки СРСР. Сучасна військова авіація представлена штурмовою ескадрильєю (Су-25, Су-25К, Су-25УБ, СУ-УБК, Л-39), навчальною ескадрильєю (Як-52, Як-55, Як-18Т, Ан-2, Мі-2) та ескадрильєю гелікоптерів (Мі-24, Мі-8МТВ, Мі-8С, Мі-24 РХ, Мі-24К). Авіація зосереджена на авіабазах у Гюмрі, Арцні, Єребуні, Єревані [332].

До складу збройних сил також входить прикордонна охорона, створена 28 січня 1992 р., яка несе службу на певній частині кордону. Вірмено-турецький та вірмено-іранський кордон охороняють російські війська.

Кордон з Нагірно-Карабаською республікою фактично не охороняється. Основні сили та засоби армії зосереджено на кордоні з Азербайджаном.

У забезпеченні безпеки республіка надає пріоритетне значення зміцненню системи колективної безпеки у межах СНД. Членство Вірменії в ОДКБ впливає на потенційних противників як стримуючий фактор. У питаннях військової безпеки і оборони Республіка Вірменія орієнтується на Росію. Армії Росії та Вірменії часто проводять спільні військові навчання, як правило, на полігоні «Маршал Баграмян» в Армавірській області.

Військовий бюджет Вірменії 2001 р. становив \$ 75 млн, 2006 р. бюджет МО – \$ 183 млн, 2007 р. – \$ 295 млн [333]. Мобілізаційний ресурс Вірменської республіки сягає до 905 тис. осіб. Це означає, що уряд готовий мобілізувати кожного чоловіка віком від 15 до 59 років. Відповідно до закону «Про військовий обов'язок» від 14 жовтня 1998 р. у республіці чоловіки після 18 років призиваються на дійсну військову службу строком на два роки. З 1996 р. план призову виконується на 100 %. Строк служби зменшено до 18 місяців. Держава, починаючи з 1999 р., припинила надавати відстрочки від призову до армії студентам ВНЗ. З 2002 р. відповідно до закону «Про проходження військової служби» з офіцерами і рядовими почали підписувати контракти. Підготовка офіцерського складу проходить у військових закладах Росії. Військових офіцерів також готують у вірменських закладах: Військовому інституті ім. Вазгена Саркісяна, Військовому авіаційному інституті та на військовому факультеті Єреванського державного медичного університету.

До бойового складу вірменської армії входить 4 механізовані піхотні бригади, 10 окремих піхотних полків, артилерійська бригада, 2 зенітно-ракетні бригади, на озброєнні яких знаходиться військова техніка радянського зразка [334]. З 2007 р. армія проходить реформування, використовуючи досвід Росії, ОДКБ та НАТО.

На території республіки також дислокується військова група «Вірменія» Російської Федеральної прикордонної служби, яка, відповідно до договору

1992 р., охороняє кордон з Туреччиною та Іраном. Держдума Росії в червні 1996 р. ратифікувала договір з Вірменією, Киргизією та Таджикистаном про згоду у комплектуванні й проходженні військової служби громадянами зазначених країн у прикордонних військах Росії. Для Вірменії це вирішення питання з охорони кордону та посилення військових гарантій від нападу з боку Ірану та Туреччини. Республіка фінансує на 30 % перебування російських прикордонників на своїй території.

Офіційний Азербайджан протестує проти військової співпраці між Вірменією та Росією, заявляючи, що це створення нового військово-політичного союзу, скерованого проти нього.

За часів СРСР на території республіки функціонувало достатньо підприємств ОПК, які не виготовляли кінцевого продукту. У ті часи Вірменія виготовляла до 40 % електронної продукції військового призначення. Головні підприємства «Разданмаш» – АСУ ППО, «Армелектронмаш» – автономні системи для комплексів ППО, «Галактика» – космічні системи, «Електрон» – системи для комплексів ППО [335]. Вірменський сучасний ОПК забезпечує боєприпасами стрілкову зброю, випускає міномети та ручні гранатомети.

Нагірно-Карабаська Республіка (Арцах) – невизнана держава, яка утворилась у процесі розпаду СРСР з Нагірно-Карабаської автономної області та Шаумянського району. Столиця – Степанакерт. Населення НКАО становило до розпаду Радянського Союзу 140 тис., з них 123076 (75,9 %) вірмени і 37264 (23 %) азербайджанці. НКР було проголошено 2 вересня 1991 р. як президентську республіку. Як ми вже зазначали вище, радянське керівництво Азербайджану за підтримки Й. Сталіна 1921 р. прийняло рішення про відокремлення Нагірного Карабаху від Вірменії й утворення національної автономії у складі Азербайджанської РСР. Азербайджан тривалий час зволікав з наданням автономії, що викликало невдоволення карабахців. У роки СРСР проблему було заморожено на 70 років. 1988 р. народ Арцаха підняв голос для захисту власних прав і свобод. 20 лютого

1988 р. на позачерговій сесії Ради народних депутатів НКАО було прийнято рішення про вихід зі складу Азербайджанської РСР і входження до складу Вірменії. Це спричинило масові етнічні зіткнення на території Азербайджану у Сумгаїті, Баку, Кіровабаді, Шамхорі. Сотні людей було вбито й поранено. Близько 450 тис. вірмен стали біженцями. 2 вересня 1991 р. на спільній сесії НКАО та Ради народних депутатів Шаумянського району було проголошено незалежну Нагірно-Карабаську республіку і прийнято Декларацію про її незалежність. 10 грудня 1991 р. у присутності міжнародних спостерігачів у НКР проведено референдум, на якому 99,89 % населення висловилося за повну незалежність від Азербайджану. Після референдуму, 28 грудня відбулись парламентські вибори. Обраний парламент сформував уряд. У відповідь на ці події почалась військова агресія та повна блокада з боку Азербайджану. Використовуючи сили 4-ї армії ЗС СРСР, Азербайджан розпочав широкомасштабну війну проти Нагірного Карабаху. Зі змінним успіхом війна тривала з осені 1990 р. до травня 1994 р. Були періоди, коли до 60 % території НКР було окуповано. Столиця Степанакерт піддавалася авіаційним та артилерійським ударам. У травні 1992 р. самооборона НКР визволила м. Шуши, що дало можливість прорвати блокаду і з'єднатись з Вірменією. У серпні 1992 р. Конгрес США прийняв резолюцію з поправкою № 907, яка засуджувала дії Азербайджану і забороняла на урядовому рівні мати економічні відносини з цією країною. Акт Конгресу США на підтримку свободи у країнах СНД передбачав надання фінансової допомоги республікам, які стали на шлях демократичного розвитку. 14 серпня було створено Комітет оборони НКР, який об'єднав усі сили оборони в єдину Армію. Силам оборони НКР вдалось звільнити значну частину окупованої території республіки, а також зайняти ворожі райони, що дало змогу у майбутньому створити зону безпеки.

6 травня 1992 р. у Бішкеку за посередництва Росії, Киргизії, Міжпарламентської асамблеї СНД між Вірменією, Азербайджаном та НКР було підписано договір про припинення вогню. З 12 травня і досі умови

цього договору залишаються в силі. 1992 р. для врегулювання Карабаського військового конфлікту було створено Мінську групу ОБСЄ, яка має остаточно врегулювати це питання. Сьогодні перемир'я між ворогуючими сторонами ґрунтується на балансі сил [336].

Росія та Вірменія підписали новий оборонний договір, за яким російські війська залишаться у Вірменії до 2044 р. Договір збільшив термін перебування російських військ до 49 років. Крім цього, договір розширив повноваження російських військ щодо забезпечення національної безпеки і оборони Вірменії. Ідеться про 5-тисячну військову частину в м. Гюмрі біля вірмено-турецького кордону. Тут дислоковано літаки МіГ-29 та протиповітряні оборонні установки С-300.

Таким чином, стратегічне партнерство з Росією є основою системи безпеки Вірменії. Двосторонній формат забезпечення зовнішньої безпеки базується на Договорі «Про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу», а також на Декларації «Про союзну взаємодію між Російською Федерацією і Республікою Вірменія, орієнтовану на ХХІ ст.» [337].

23 лютого 2011 р. Вірменія ратифікувала договір про створення колективних сил оперативного реагування (КСОР) при ОДКБ. Такої домовленості між членами ОДКБ – Білоруссю, Вірменією, Росією, Казахстаном, Таджикистаном, Киргизстаном, і Узбекистаном – було досягнуто 2009 р. Сьогодні у військовий конфлікт втягнуто Туреччину, деякі країни Європи, США, Росію.

26 січня 2007 р. Рада національної безпеки при Президенті Вірменії схвалила Стратегію національної безпеки Республіки Вірменія [338], яку підписав тодішній Президент Вірменії А. Геворкян 7 лютого 2007 р., Указ № УП-37-Р. Стратегія визначає державну політику з гарантування нейтралізації існуючих загроз. Серед внутрішніх загроз згадано врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту, а серед зовнішніх – відкриту загрозу застосування зброї з боку Азербайджану, а також втручання у азербайджансько-вірменські відносини Туреччини. Принципи стратегії – членство в якомога більшій

кількості оборонних і безпекових організацій на міжнародному (ООН, НАТО, ОБСЄ, Рада Європи, ОДКБ), регіональному (співпраця з державами-сусідами) та національному рівнях, співпраця з ними.

Пріоритети й цілі у сфері оборони Республіки Вірменія визначено у воєнній доктрині. 25 грудня 2007 р. Президент Вірменії підписав указ про затвердження нової воєнної доктрини, яка має оборонний характер і не скерована проти третіх країн. До цього 2001 р. було затверджено доктрину, розроблену на основі Воєнної доктрини РФ. Документ складається зі вступу та чотирьох розділів, а саме: військово-політичної основи, оборонної стратегії, системи військової безпеки та її реформування [339]. Міністр оборони республіки вважає, що доктрина має швидше оборонний характер, ніж наступальний. Однак, аналіз тексту вказує на зворотнє. Для Вірменії вигідно зберігати статус-кво, адже вона окупувала 20 % азербайджанської території. Своєю чергою, Воєнна доктрина Азербайджану агресивніша і визначає Вірменію, як потенційного ворога. Про це говориться і в Концепції національної безпеки Азербайджану. Тому Воєнна доктрина Вірменії має швидше популістський характер. Вірменія не визначає безпосередньо Азербайджан як ворога, але визнає себе гарантом безпеки Нагірно-Карабаської Республіки. Така позиція щодо сусіднього Азербайджану пояснюється колишньою політикою геноциду, застосуванням військової сили та погрозами фізичного знищення вірмен, а також бажанням досягти військової переваги, створюючи нові військово-політичні союзи з Туреччиною. Фактично йдеться про регіональну гонку озброєнь, що виключає можливість повного розв'язання Нагірно-Карабаського конфлікту. Стратегічним військовим партнером для Вірменії залишається Росія, з якою створюються спільні військові об'єднання й угруповання, здійснюється тісна співпраця в оборонній та військово-технічній сфері, що передбачено законом «Про оборону» (1997 р.). Одночасно з перебуванням в оборонному військово-політичному союзі країн СНД – ОДКБ Вірменія передбачає розвиток співпраці з НАТО і США, Грецією. З Альянсом співпрацю налаго-

джено у межах програми «Партнерство заради миру», плану індивідуального партнерства (2005 р.) та проведення спільних військових навчань («Спільні зусилля»). У серпні 2008 р. на території республіки відбулись військові навчання «Негайне реагування – 2008», які передбачали застосування сил НАТО і військових формувань СНД у спецопераціях примусу до миру у зонах військових конфліктів. Одночасно Вірменія готувалась до навчань у форматі ОДКБ [340]. У січні 2007 р. у республіці відкрито Інститут стратегічних досліджень ім. Драстама Канаяна, який входить до складу консорціуму оборонних академій та інститутів НАТО.

Республіка Вірменія є членом європейських організацій з питань безпеки – ОБСЄ, входить до Євроатлантичної Ради, бере участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру» (Косово, Афганістан). Республікою налагоджено військову співпрацю з зарубіжними країнами Європи: Грецією (1996 р.), Болгарією, Румунією, Сирією, Єгиптом. Військові договори скеровані проти можливої військово-політичної активності Туреччини. Налагоджується конструктивна співпраця із США, Іраном та Китаєм [341].

У межах СНД найактивніше Вірменія співпрацює з Росією. 27 березня 1997 р. на засіданні Ради міністрів оборони СНД було підписано проект Концепції військово-технічної співпраці країн-членів СНД, що дало змогу розпочати розробку програми військово-технічної співпраці. Республіка Вірменія входить до єдиного повітряного простору ППО країн СНД. З Росією підписано 1996 р. Протокол про створення двостороннього Коаліційного військового угруповання, що 29 серпня 1997 р. трансформувалося у міждержавний Договір про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу. П'ять пунктів договору передбачають надання військової допомоги Вірменії у випадку зовнішньої агресії.

2 березня 2011 р. у Вірменії розпочались масштабні антипрезидентські акції протесту. Національний конгрес Вірменії як основна опозиційна сила вимагає проведення дострокових президентських виборів, відставки прем'єр-міністра, звільнення політичних ув'язнених, розслідування подій 2008 р,

врегулювання Карабаської кризи. 2008 р. президентські вибори завершилися масовими заворушеннями, під час яких відбулись сутички демонстрантів з поліцією та військами. У сутичках 8 опозиціонерів загинуло, близько 30 було поранено. Лідера опозиції Левона Тер-Петросяна засудили до домашнього арешту [342].

Дипломатичні відносини між Україною та Вірменією встановлено у вересні 1996 р. Станом на 2002 р. між країнами було укладено 49 міжнародних документів, з них 36 чинних, які пройшли двосторонню парламентську ратифікацію. Економічну співпрацю між державами стримує низка чинників. Основною перешкодою є російський вплив на економіку Вірменії. Всі економічні активи, які заслуговують на увагу, придбали російські компанії. Тому відносини залишаються у межах традиційного експорту. Військово-технічної співпраці майже немає. Для українського ВПК важливішим є азербайджанський ринок. Вірменія, у свою чергу, орієнтується на російських постачальників. Взаємовідносини мають значні перспективи [343].

Вірменія налагоджує взаємовідносини з Іраном, з яким має невеликий спільний кордон. Розширення контактів з Іраном полегшило економічну блокаду з боку Туреччини та Азербайджану, хоча ці взаємовідносини мали й складні моменти. 11 лютого 1994 р. два штурмовики Су-25 іранських ВПС залетіли у повітряний простір Вірменії і скинули дві касетні бомби на залізничний вокзал м. Мегрі. Згодом, 28 березня 1994 р., МЗС Ірану поширило заяву, у якій звинуватило вірменських військових у ліквідації військово-транспортного літака С-130, який виконував рейс Тегеран – Москва. Військово-політичне керівництво Республіки Вірменія намагається використати геополітичну ситуацію для розбудови нової осі взаємовідносин Москва – Єреван – Тегеран [344].

Зміцнюють безпеку Вірменії добросусідські взаємовідносини з Грузією. Останній військовий конфлікт між державами датується 1918 р., коли меншовицька Грузія і дашнацька Вірменія розпочали військову боротьбу за

спірну територію в Борчалінському повіті. Дипломатичні взаємовідносини і укладання низки договорів про співпрацю між обома державами у різних сферах розпочались у травні 1993 р.

Матеріально-технічне забезпечення збройних сил Вірменії є недостатнім для досягнення відповідного оборонного рівня [345]. Потенційні вороги Вірменії – Туреччина та Азербайджан – не спроможні розпочати війну з Росією, тому російсько-вірменський союз є стратегічним стримуючим фактором. Військово-стратегічна ситуація виключає агресію Азербайджану проти Республіки Вірменія, про яку відкрито заявляє президент І. Алієв. Присутність військової бази Російської Федерації на території Вірменської республіки є переконливою гарантією військової безпеки та запорукою стабільності військово-політичної ситуації у регіоні. Обом стратегічним гравцям на Кавказі – Росії та Туреччині – «вигідно» вірмено-азербайджанські стосунки утримувати у «замороженому стані».

Ця ситуація посилює геополітичний вплив Росії на «кавказький вузол» та усуває можливість появи конкурентного гравця. США та Європа розглядають Закавказзя як енергетичне джерело та транзитний коридор у Південну Європу, а також вікно для майбутнього розширення НАТО у Центральну Азію та Каспійський регіон. Президент США Клінтон 1998 р. підписав «План об'єднаного командування», відповідно до якого Закавказзя входить до зони оперативної відповідальності Збройних Сил США у Європі, фактично НАТО [346]. За присутність НАТО у Закавказзі висловлюються керівники Грузії та Азербайджану [347]. Вірменія доволі обережно розбудовує свої взаємовідносини з НАТО, погоджуючи свої зовнішньополітичні кроки з Росією. Республіці Вірменії важко конкурувати з іншими країнами Закавказзя в економічному, зокрема військово-технічному аспекті. Країна бідна на енергоресурси – її привабливість полягає тільки у транзитності території. Республіка Вірменія у геополітичному розумінні оцінюється як придаток до розвинутих країн.

Військово-політичні керівники РВ вважають, що національна безпека держави не може бути надійною без військового забезпечення. Державна влада республіки, реалізуючи військову політику, виділила пріоритети, серед яких: побудова сучасної національної армії, спроможної захистити національні інтереси країни; досягнення достатньої обороноздатності, для спроможності дати відсіч агресорові; розширення військової співпраці з іншими країнами і блоками. Вірменія не має Концепції національної і військової безпеки, нормативно-правової бази будівництва та розвитку збройних сил. Пріоритетним напрямом державного забезпечення військової безпеки є зміцнення всебічної співпраці з Російською Федерацією. У сфері світової, регіональної політики, Вірменія завжди залишається на боці Росії. Головне для ВР – не наразитися на військовий конфлікт з країнами, які претендують на світове лідерство та якнайдовше уникати збройної конфронтації з Азербайджаном.

Вірменія, усвідомлюючи складність свого військово-політичного стану, свою безпеку забезпечує за допомогою Російської Федерації. Між двома країнами підписано договір про надання військової допомоги. Росія залишається стратегічним партнером для Вірменії. На її території дислокована російська військова база, яка відіграє стримуючу функцію проти намагань Азербайджану повернути Нагірний Карабах. Вірменія входить в СНД і ОДКБ, де домінуюча роль належить РФ. Єдиним джерелом воєнного захисту від можливої агресії для Вірменії залишається російська армія і така позиція повністю формує її зовнішню політику.

3. 5. Узбекистан у пошуку геополітичної стратегії.

Республіка Узбекистан (РУ) – країна Центральної Азії, яка знаходиться у центрі регіону. Її сусідами є Казахстан (протяжність кордону 2203 км), Туркменістан (1621 км), Афганістан (137 км), Таджикистан (1161 км), Киргизстан (1099 км). Узбекистан не має безпосереднього кордону з Росією.

Республіка не має самостійного виходу до моря. В Узбекистані знаходяться древні центри ісламської цивілізації – Бухара, Хорезм, Самарканд. Територія країни зайнята горами Західного Тянь-Шаню, Актау і Каратау; пустелями Кизил-Кум і Кара-Кум. 4/5 території країни займає пустеля Кизил-Кум та гірські райони Тянь-Шаню. Найбільші ріки – Амудар'я і Сирдар'я впадають у найбільше озеро ЦА – Аральське море. Населення Узбекистану станом на кінець 2011 р. становило 29 559,1 тис. осіб, які представляють 130 етносів. Чисельність населення стрімко зростає. 1989 р. – 19, 906 млн, 2002 р. – 25,115 млн. 60 % населення молодь до 25 років. У республіці найбільший сучасний приріст населення у регіоні, який щорічно становить 700 тис. осіб. Щільність населення сягає до 140 осіб на 1 км², а у Ферганській долині – від 500 до 1000 осіб на 1 км². Республіка володіє найбільшим мобілізаційним резервом серед країн ЦА. Узбеки – розділений народ. За межами республіки, внаслідок розподілу Ферганської долини їх залишилось 550 тис. у Киргизії, 1,2 млн – Таджикистані. Компактно 2 млн узбеків проживає у північних провінціях Афганістану (Мазарі-Шаріфе).

Свою незалежність Узбекистан отримав 1991 р. унаслідок розпаду СРСР. 31 серпня 1991 р. Верховна Рада Узбецької РСР ухвалила постанову "Про проголошення незалежності Узбекистану". Відтоді 1 вересня в республіці відзначають офіційне державне свято – День незалежності [348].

8 грудня 1992 р. прийнято Конституцію незалежного Узбекистану, яка складається з 26 розділів та 128 статей. Конституція визначає РУ як президентську республіку, де Президент одночасно очолює Уряд. Першим Президентом Узбекистану був усенародно обраний (24.03.1990 р.) Іслам Абдуганієвич Карімов – колишній перший секретар комуністичної партії республіки. Перші президентські вибори в незалежній країні відбулись 29 грудня 1991 р. Повноваження Президента республіки перераховані в Конституції в 21 пункті. Фактично у республіці запроваджено пряме президентське правління. Конституція Узбекистану не передбачає можливості усунення президента з посади через імпічмент. Президента обирають

терміном на 5 років прямими таємними виборами. Кандидатом у президенти може бути громадянин республіки, який досяг 35-річного віку, останні 10 років постійно проживав на території країни та вільно володіє узбецькою мовою. Президент є Головнокомандувачем Збройних сил та очолює Раду національної безпеки. Відповідно до ст. 1 Закону РУ "Про державну мову", єдиною державною мовою є узбецька [349].

Вертикаль влади в Узбекистані традиційно побудована за клановим принципом, що унеможлиблює потрапляння до неї "чужих". Відповідно до Конституції в республіці існують такі демократичні інститути, як парламент, політичні партії, омбудсмен. У 2004 р. у виборах Президента брали участь 5 квазіполітичних партій, які були лояльні до особи чинного, водночас і майбутнього президента. Дві партії "Бирлік" (лідер – Абдурахім Пулат, емігрував до США) та "Ерк" (Демократична партія, лідер якої Мухаммад Саліх) попросив політичного притулку в Норвегії) навіть не пройшли реєстрації. У республіці закріплюється нова історична доктрина походження узбеків від Тимура-Тамерлана, що має засвідчувати їх національну винятковість.

Після проголошення незалежності в країні проводиться планомірний курс дерусифікації. 1989 р. кількість росіян серед населення країни з 9,5 % зменшилась у 2011 р. до 2,5 %. За період 1989-1998 рр. з Узбекистану виїхало 677 тис. росіян. Така міграція пояснюється державною політикою щодо іноземців. Посаду в органах державної влади можуть отримати тільки представники титульної нації. В освіті заборонено використовувати підручники радянської доби, як і назву Велика Вітчизняна війна.

Республіка складається з 12 областей, 162–174 районів, 118 міст та 115 селищ, безлічі кишлаків, аулів. Територію держави поділено на області – вілояти, якими керують хокіми (мери). До складу Узбекистану входить Автономна Республіка Каракалпакстан із столицею Нукус. Населення автономної республіки становить біля 1,6 млн. Каракалпаки становлять 2,2 % від загальної кількості громадян.

Столицею країни є місто Ташкент. 63 % населення проживають у сільській місцевості. Другою за чисельністю нацією в країні є таджики, які становлять 4,5 % від загальної кількості. 88-93 % населення сповідають мусульманську віру сунітського напрямку. 4-9 % вважають себе православними. У країні офіційно зареєстровано 16 релігійних конфесій. У липні 1994 р. у державі ввели національну валюту – узбецький сом. Мінімальна зарплата в Узбекистані з 2007 р. становить 12 \$ на місяць.

Республіка є одним з найбільших виробників та експортерів бавовни (п'яте місце в світі з виробництва і друге – з експорту бавовни-волокна). Експорт бавовни становить 40 % республіканського експорту. За запасами золота Узбекистан займає перше місце у світі. На даний час у республіці розвідано близько 30 золотоносних родовищ. Найбільше (в тому числі в світі) «Мурунтау», де добувають найчистіше золото (99,99-ї проби).

У країні відносно обмежена протяжність автомобільних доріг (42 530 км), основне навантаження транспортних перевезень припадає на залізничний транспорт (близько 80 %) та повітряні перевезення. Внутрішні авіалінії пов'язують Ташкент з усіма великими містами республіки. Залізничні сполучення мають чотири напрямки: Бухара, Ургенч, Андижан, Термез. Внутрішній валовий продукт на душу населення становить \$ 1007.

Відповідно до президентського указу в Узбекистані запроваджено систему місцевих органів самоврядування – махалі. Ці органи контролюють стан соціальної захищеності й соціального забезпечення найбільш вразливих верств населення, беруть участь у розподілі соціальної допомоги.

Вищим законодавчим представницьким органом Узбекистану є Олій Мажиліс (парламент), який складається з двох палат: верхньої палати (сенату) та нижньої палати (палата представників – 120 депутатів). Представники нижньої палати обираються на багатопартійній основі за територіальними виборчими округами. До 2002 р. Олій Мажиліс складався з однієї палати, яка об'єднувала 250 депутатів. Виборчим правом наділено всіх громадян республіки, які досягли 18-річного віку. У вищій законодавчий

орган країни – Олій – можуть обиратись громадяни, яким виповнилось 25 років, а в обласні, районні та міські представницькі органи – громадяни, які досягли 21 року. У країні існує багатопартійна система. Владу країни на конституційному рівні розділено відповідно до демократичних норм на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Департамент США зараховує Узбекистан до країн, де порушують права людини, не гарантують свободи слова та совісті, але це не завадило США надавати фінансову та військово-політичну допомогу республіці.

Принципи зовнішньої політики закріплені у ст. 17 Конституції, у Законах «Про міжнародні договори Республіки Узбекистан», «Про основні принципи зовнішньої діяльності Республіки Узбекистан», у доктрині «Про оборону» (нова редакція закону прийнята 2001 р.). Узбекистан визнали 165 країн світу, 120 установили дипломатичні взаємовідносини. У Ташкенті акредитовані й працюють 42 іноземні посольства.

З 1992 р. Узбекистан є членом ООН, з 1993 р. – членом Парламентської асамблеї ОБСЄ. З 1995 р. РУ приєдналась до програми НАТО "Партнерство заради миру". Крім цього, країна входить у ЄБРР, ЮНЕСКО, СНД, ГУУАМ (1999-2002 рр.), ОДКБ (у травні 1999 р. Узбекистан вийшов, а 16 серпня 2006 р. поновив членство), ШОС. З 1999 по 2005 роки Узбекистан перебував у складі ГУУАМ (угода Грузії України, Узбекистану, Азербайджану та Молдови). ГУУАМ – як організація за демократію та економічний розвиток була створена 10 жовтня 1997 р. у Стасбурзі під час саміту Ради Європи. Члени організації мають на меті зменшити російський вплив на свою внутрішню політику, обравши західний демократичний орієнтир розвитку. Спільність економічних інтересів полягає навколо питань транспортування прикаспійських енергоносіїв та створення нових транзитних маршрутів. У травні 2005 р. Узбекистан вийшов з організації, повернувши попередню назву організації – ГУАМ. Причиною виходу стало намагання створити миротворчий батальйон для надання військової допомоги у боротьбі з екстремізмом і тероризмом. Узбекистан прагне зовнішньої довготривалої

військової допомоги в боротьбі з внутрішніми екстремістами. Республіка підписала договір, що оголошує Центральну Азію зоною, вільною від ядерної зброї [350].

У 1992 р. Іслам Карімов побоювався громадянської війни, що розгорілась у сусідньому Таджикистані, тому вступ до ОДКБ у цьому ж році й ратифікація відповідного договору 1994 р. гарантували військово-стратегічний спокій і надію. У 1999 р. Ташкент відмовився продовжувати Договір ОДКБ, припинивши своє членство в організації. Кризові події в Андижані навесні та влітку 2005 р. примусили Узбекистан повернутись в ОДКБ. Перебуваючи в організації, країна здійснювала особливу політику: не ратифікувала 15 угод і протоколів, найважливіший із яких – формування КСОР (колективні сили оперативного реагування). Російські військові експерти В. Жарихін (Інститут країн СНД) та К. Сивков (Академія геополітичних проблем) вважають, що Узбекистан послідовно й цілеспрямовано саботує всі ініціативи з розвитку ОДКБ та ШОС, змінюючи зовнішньополітичний курс на США та НАТО. Такий курс у майбутньому приведе до антиросійської політики в регіоні, що змусить Росію думати про втрату позиції в стратегічно важливому для неї регіоні.

У лютому 2000 р. Рада національної безпеки при Президенті РУ схвалила Оборонну доктрину. Цей документ, як і Концепція національної безпеки 1997 р., має закритий (таємний) характер і не був опублікований. Військово-політичне керівництво республіки передбачає загрози регіональної, локальної війни чи військового конфлікту.

Для Узбекистану важливо нейтралізувати ісламський екстремістський рух, який має на меті повалення чинного уряду. Більшість сепаратистських рухів пов'язані з Пакистаном, Афганістаном, Іраном, Туреччиною та Росією, що вкрай негативно сприймає остання. Ісламісти Узбекистану представлені – ІРУ (Ісламський Рух Узбекистану). На кінець 1990-х років ІРУ перейшов до насильницьких терористичних актів, які були скеровані проти держави й особисто Президента Іслама Карімова. ІРУ складається з політичного і

військового крила. Кінцевою метою організації є встановлення в Узбекистані і у ЦА ісламської держави. Перші радикальні ланки ІРУ з'явилися у Ферганській долині, наприклад «Адолат». Насильницькі дії ІРУ викликали конфлікт між державою та релігією. 1999 р. військові підрозділи ІРУ вступили у збройні сутички з державними військами, перейшли кордон з Киргизією і вступили у бої зі збройними силами на півдні країни і в Сурхандар'їнській області. У лютому 1999 р. ними було проведено замах на Президента Узбекистану. Ці події погіршили взаємовідносини з Киргизією та Таджикистаном, де ісламська партія входить у владні структури. Тільки міжнародна операція коаліційних сил на території Афганістану після теракту 11 вересня 2001 р. позбавила ІРУ збройного потенціалу та баз, примусивши їх залишки переміститись до Пакистану, де мобілізаційна робота утруднена.

Збройні сили Республіки Узбекистан сформовано за призовом, відповідно до законів парламенту від 3 липня 1992 р. "Про оборону" (змінений у травні 2001 р.), "Про загальний військовий обов'язок та військову службу", "Про альтернативну службу", постанови "Про військову присягу". Через великий призовний резерв термін військової служби в армії для призовників скорочено до 12 місяців для осіб з вищою освітою і до 18 місяців для сержантського складу. У країні передбачено також альтернативну (невійськову) службу, термін якої становить 24 місяці (18 місяців для громадян з вищою освітою).

Перша Воєнна доктрина була прийнята 30 серпня 1995 р. на засіданні Олій Мажиліса. До 1998 р. військову безпеку Узбекистану трактували як захист від зовнішньої агресії. Чинна Воєнна доктрина (2000 р.) складається з трьох частин: загальна, політичні питання та військово-політичні аспекти. У документі чітко зазначено основні загрози національній безпеці: тероризм та релігійний екстремізм. Доктриною передбачено створення інтегрованих, високомобільних та самодостатніх збройних сил, основним завданням яких є підтримка миру. Особливу увагу зосереджено на підвищенні боєздатності прикордонних військ. Воєнна доктрина визначає основні принципи

військової політики й аналізує військову ситуацію в азіатському регіоні. Республіка відмовляється від ядерної зброї. Не має претензій до інших країн, хоча питання спільного кордону повністю не врегульовані. Відповідно до Воєнної доктрини до основних завдань Збройних сил відносять і врегулювання внутрішніх конфліктів [351].

Армію РУ створено за принципом основної сили, яка може протистояти існуючим загрозам. Військово-економічне забезпечення армії та силових структур здійснюється відповідно до оборонного бюджету країни. Так, 2001 р. оборонний бюджет становив \$ 1,8 млрд або 2,6 % від ВВП. З кожним роком ці витрати постійно зростають. Військово-промисловий комплекс слабкий і залежить від комплектуючих компонентів з інших країн. Самостійно виробляти озброєння та військову техніку Республіка Узбекистан не в змозі. Технічна оснащеність Збройних сил республіки перебуває в повній залежності від інших країн. Узбекистан здійснює незначний експорт зброї, наприклад, літаки-заправники ІЛ-78 М для Індії [352, 353].

У травні 2001 р. прийнято нову редакцію закону "Про оборону". ЗС країни складаються з трьох видів: сухопутних, військово-повітряних та протиповітряних військ, прикордонної охорони. Армія створена на основі дивізій і полків Туркестанського округу і складає чотири військові округи (Південно-Західний (штаб у Каракаші), Східний (Фергана), Центральний (Джизак), Північно-Західний (Нукус)). Крім зазначених підрозділів ЗС, до військово-силових і воєнізованих структур Узбекистану належать внутрішні війська МВС, військові формування СНБ, Міністерства з надзвичайних ситуацій та Митного контролю. Узбекистан прагне стати регіональним лідером, але це прагнення не підкріплене реальною військовою потужністю. Внутрішні війська МВС нараховують 17-19 тис. осіб. Основна роль у забезпеченні національної безпеки належить Управлінню боротьби з тероризмом. Служба НБ зберегла радянські кадри, що послаблює процес її модернізації, у службі не проводиться реформування, їй передано деякі

оперативні функції військової розвідки, які до цього виконувало Головне розвідувальне управління МО [354].

Сучасну армію структуризовано за схемою взвод-група-бригада. Збройні сили формуються за принципами малої чисельності, мобільності, доброї оснащеності, професійності [355]. Цю структуру апробовано 2000 р. під час протидії збройним спробам екстремістського "Ісламського руху Узбекистану".

З 1999 р. планомірно скорочують чисельність армії. Так, у 1998 р. ЗС нараховували 100-150 тис. військовослужбовців, 2002 р. їх кількість скоротилось до 85-110 тис., а 2005 р. – до 50-55 тис. За відкритими даними зарубіжних джерел, сухопутні війська Узбекистану чисельністю 40 тис. об'єднують один танковий корпус, 10 моторизованих, одну легку гірську й одну повітрянодесантну, три повітряно-штурмові й чотири інженерні бригади, одну бригаду Національної гвардії. У мирний час Національна гвардія представлена бригадою, що нараховує 1 тис. військовиків, які охороняють стратегічно важливі об'єкти. ППО і ВПС об'єднують 7 авіаційних та вертолітних полків чисельністю 10-15 тис. осіб. Основні військово-повітряні бази розташовано біля м. Карші (Ханабад) та Андіжані (Ферганська долина). Внутрішні війська МВС складають 17–19 тис. військовослужбовців.

У воєнний період можуть використовуватись аеропорти у містах Термез ("Кокайди") і Чирчик. Станом на 2001 р. усі аеродроми вимагали ремонту та модернізації, яку провели американські та німецькі спеціалісти перед початком операції НАТО в Афганістані [356].

Озброєння армії в основному радянське, 1980-х років випуску. Армія розпочала процес переозброєння та модифікації. Поставку нових видів озброєння та техніки проводить Росія, США, Туреччина.

На озброєнні сухопутних військ знаходяться такі види зброї: танки (Т-72, Т-62, Т-64); бронетранспортери, бронемашини та бойові машини (БРДМ, БРМ-1К, БМД-1, БМД-2, БМП-2, БТР-Д, БТР-60, БТР-70, БТР-80). Артилерія має такі типи озброєння: САУ 2С1 "Гвоздика", 2С3 САУ "Акація", 2С7, 2С9,

2С12, 122-мм гаубиця Д-30, 152-мм гармата 2А36, буксирна гармата Д-20, РСЗВ "Град", РСЗВ 9К55 "Град-1", РСЗВ "Ураган". За даними Академії військових наук РФ, на озброєнні Узбекистану 370 танків (2000 од. знаходяться на зберіганні та законсервовані), 270 БМП, 300 БТР. Слід зазначити, що дотримуючись радянських традицій озброєння та військової техніки, Узбекистан розділяє їх використання на навчально-тактичне та стратегічне. Перше використовується у повсякденній службі й при проведенні навчальних заходів, друге розконсервовується тільки у воєнний час.

ВПС представлені фронтовими бомбардувальниками Су-17 та Су-24, полком штурмовиків Су-25, полком винищувачів МіГ-29. Армійська авіація має до 40 гелікоптерів Мі-24 та Мі-8.

Укомплектованість офіцерськими кадрами ЗС становить 75-80 %. Готують офіцерів – Академія Збройних сил Республіки Узбекистан, Ташкентське вище загальновійськове командне, Чирчикське вище танкове командно-інженерне, Самаркандське вище автомобільно-артилерійське та Джизакське вище авіаційне військове училища. У республіці є Академія МВС, інститут СНБ, Військове училище прикордонних військ, Митний коледж, Вища пожежно-технічна школа МВС. Багато офіцерів запасу готують на військових факультетах цивільних вишів (медики, зв'язківці, інженери, фахівці ППО). До участі в підготовці спецпідрозділів долучають іноземних інструкторів. Підготовка спецназівців проходить на базах НАТО. Так, у 1990-ті роки було запрошено фахівців із США для створення Антитерористичного центру СНД. У цій підготовці брали участь і представники російського спецпідрозділу "Альфа". У червні 2002 р. таку допомогу надали Узбекистану Німеччина та Італія на військових базах Альянсу [там само].

Видатки республіки на оборону щороку зростають. 2001 р. – 2,6 % ВВП, 2008 р. Узбекистан витратив \$ 1,08 млрд на оборону, що становило 4 % від ВВП. Військова оснащеність армії повністю залежна від інших країн. Привабливість військової служби низька через малу заробітну платню,

важкий матеріальний стан, що негативно впливає на воєнно-патріотичний стан та боєздатність армії. Серед військових поширені крадіжки, хабарництво, службова недбалість.

Робота з мобілізаційним призовним резервом проводиться за територіальним принципом. Сюди входять призовники віком 18–27 років, які не залучені до армійської служби. Вони одноразово вносять 25 кратний розмір мінімальної зарплати на рахунок МО. Щороку проходять військові збори.

В армії передбачено і контрактний вид служби як для рядового і сержантського, так і для офіцерського складу. Законодавством визначена і альтернативна служба, яка полягає у виконанні малокваліфікованої роботи в різних сферах. Право на таку службу мають призовники 18–27 років, які є членами зареєстрованих релігійних організацій, віра яких не допускає використання зброї і службу в армії. Термін альтернативної служби складає 24 місяці. Зарплата за виконану роботу виплачується в розмірі 80 % від нарахованої.

Міжнародна військова та військово-технічна співпраця Республіки Узбекистан полягає у забезпеченні безпеки в Центральній Азії. Військово-політичні міжнародні організації, у яких перебуває Узбекистан – це СНД, ШОС та Програма НАТО "Партнерство заради миру". Такі двосторонні відносини побудовано з Росією та США. З 1999 р. Узбекистан відмовився продовжити участь у Договорі про колективну безпеку країн СНД, вважаючи цей військово-політичний союз малоефективним. Аналогічною є позиція республіки й відносно Антитерористичного центру СНД, який з 2000 р. Узбекистан припинив фінансувати. Окрему позицію узбецькі військовики займають і щодо Координаційного комітету з питань ППО при Раді міністрів оборони СНД. Цей комітет проводить щорічні навчально-командні тренування із ППО країн СНД. З 2001 р. Узбекистан припинив свою участь у бойових стрільбах у межах навчань "Бойова співдружність", залишившись учасником командно-штабних навчань. Участь у Шанхайській організації

співпраці дає Узбекистану змогу активізувати свої дії щодо участі в системі колективної безпеки регіону, а також маневрувати між двома регіональними лідерами – Китаєм та Росією, контролюючи їхні інтереси відносно своєї країни.

Співпраця Узбекистану з організацією Північноатлантичного договору розпочалась 1994 р. у межах програми "Партнерство заради миру". 1995 р. РУ почала брати активну участь у миротворчих навчаннях НАТО. Відповідно до програми підготовки ПЗМ військові Узбекистану проходять підготовку в США, Німеччині, Італії, Норвегії, Туреччині. ФРН використовувала аеродром "Кокайди" для забезпечення миротворчого контингенту в Афганістані [там само]. У березні 2002 р. Уряд РУ підписав Меморандум про військово-технічне співробітництво з Туреччиною, а в червні цього ж року – з Польщею. НАТО заплановано виводило свої війська з Афганістану. Один з можливих маршрутів проходив через Узбекистан. За надання транзитної території РУ планує отримати від Альянсу військову техніку і озброєння, що непокоїть Росію. Серед можливого поповнення ЗС Узбекистану будуть бронетехніка, детонатори мін, вертольоти, навігаційне обладнання, безпілотні літаки. Все залежить від рішення США та НАТО, які повинні не порушити ембарго про закупку зброї у відношенні Узбекистану, прийнятого 2003 р. через політичні репресії.

Активізація дій екстремістських збройних формувань 1999-2000 рр. на кордоні між Узбекистаном, Киргизстаном та Таджикистаном сприяла посиленню військово-політичної ролі Росії в Центральній Азії. Узбекистан не ставить під сумнів взаємовідносини з Росією, маючи на увазі тільки двосторонній формат, відмовляючись від участі в багатосторонніх взаємовідносинах. Республіка погоджується з довгостроковими інтересами Росії в цьому регіоні. Вийшовши з ОДКБ у лютому 1999 р., Узбекистан одночасно восени 1999 р. підписав Договір про поглиблення військово-технічної співпраці з Російською Федерацією. РУ усвідомлює загрозу, яка може прийти з півночі Афганістану, але умови для її ліквідації бажає

обговорювати то винятково з Росією, то винятково зі своїми сусідами – Киргизстаном та Таджикистаном, що свідчить про невизначеність стратегії в зовнішньополітичних відносинах. Деякі представники військово-оборонних кіл Узбекистану вважають, що ісламську загрозу Росія нагнітає штучно з метою розмістити в ЦА свої військові бази і зберегти свій статус зовнішнього лідера в регіоні. На практиці взаємовідносини з Росією у військово-технічних питаннях передбачають поставку артилерійських систем, гелікоптерів (Ка-50-2), засобів ППО і боєприпасів. Російські військові виші збільшили квоту для узбецьких військових, зокрема льотчиків та загальновійськового командного складу. На Ташкентському авіаційному виробничому об'єднанні ім. В. Чкалова пробують налагодити спільне виробництво військово-транспортного літака Іл-76 МФ, а також відправити на ремонт на російські заводи ОПК ЗРК С-200 та С-125. 2001 р. між країнами підписано Договір про прикордонну співпрацю. Росіяни трактують підтримання миру в колишніх республіках СРСР (Кавказ, Придністров'я, Центральна Азія) як прикриття своєї стратегічної присутності в регіонах, які вийшли із СНД.

США на початку 90-х років не були готові стати гарантом безпеки в ЦА. Для Америки це був об'єкт другорядного інтересу, який пов'язували з Росією та Китаєм. Ситуація змінилась 7 жовтня 2001 р. із початком військової операції в Афганістані. РНБ Узбекистану офіційно підтримала дії США й зголосилася надати відповідну допомогу в ліквідації баз і таборів терористів на території Афганістану. Між країнами було підписано угоду про надання повітряного простору та необхідної інфраструктури. Узбекистан застеріг США щодо заборони проведення наземних військових операцій проти Афганістану, а також організації бомбово-штурмових атак зі своєї території. Для цієї операції було надано аеродроми "Ханабад", "Кокайди" і "Тузель", які використовували для гуманітарних, пошуково-рятувальних та розвідувальних цілей. Протягом 1995-2000 рр. у США пройшли навчання 150 офіцерів узбецької армії. Американські військові беруть участь у військових навчаннях на території Узбекистану («Цетразбат-97», "Баланс-2000", «Коопе-

ратив Баннерс», «Кооператив наггет»). Армія США забезпечувала охорону кордонів республіки, а військовослужбовцям надала спорядження. США мають свою військову базу на території Узбекистану, у Ханабаді, де дислоковано 1,5 тис. американських військових [357]. На базі розміщено військово-транспортні літаки, гелікоптери пошуково-рятувальних служб, літаки радіоелектронної та психологічної боротьби (ЄС-130 "Командо соло"), безпілотні літаки-розвідники "Предатор". На цьому ж аеродромі розміщено й військові літаки ВПС Узбекистану. У відповідь США збільшили розміри фінансової допомоги Узбекистану та рівень інвестицій в економіку республіки до 8 млрд \$. Оснащення збройних сил РУ планується замінити за стандартами НАТО, створити вітчизняні виробничі бази для ремонту та випуску деяких видів озброєння та військової техніки, заплановано зробити єдину інтегровану систему зв'язку та протиповітряної оборони. Військові американської армії підписали угоду, за якою взяли на себе зобов'язання знешкодити біологічну зброю, яка знаходиться на острові Відродження в басейні Аральського моря. У березні 2002 р. під час офіційного візиту Президента Узбекистану І. Карімова до США було підписано Декларацію про стратегічне партнерство й співпрацю в політичній, економічній, безпековій та юридичних сферах, а також Угоду про співпрацю щодо нерозповсюдження ядерних технологій [358].

Андіжанська область знаходиться у Ферганській долині – це найбільш східна частина республіки, яка межує з Киргизстаном і є найбільш густозаселеною. Тут проживає 10 % усього населення республіки, переважно це узбеки, киргизи, росіяни. В області важка соціальна ситуація через високий рівень безробіття, що є основною причиною радикальних настроїв та щорічних масових виступів/конфліктів [359]. 13–14 травня 2005 р. в м. Андіжан відбулись масові збройні конфлікти з органами правопорядку, внаслідок яких були захоплені заручники і зброя. Загинуло 40 військових, були жертви серед мирного населення. Причиною подій став перерозподіл кланової влади в Андіжанській області. Згодом до цього приєднали соціальну та релігійну

складову. У своїх дослідженнях науковий співробітник Інституту релігії й політики Зураб Тодуа (Москва) вважає, протестні виступи узбеків в Андіжанській області мали внутрішні, соціальні причини. Уряд спробував покращити умови життя сільгоспвиробників, надавши їм різноманітні пільги, зменшивши кількість фінансових перевірок, запровадивши контроль за соціальними виплатами. У силових структурах було проведено кадрові чистки, що мало унеможливити витік інформації. Уряд республіки ліквідував акредитацію зарубіжних фондів (Фонд Сороса, "Євразія"). Керівництво держави вважає основною загрозою наявність і діяльність підпільних релігійних, ісламістських, екстремістських організацій. Зусилля правоохоронної системи Узбекистану скеровано насамперед проти партії "Хізбут-Тахрір", вахабітів, "Акромії", Ісламського руху Узбекистану [360].

Представники політичної партії "Хізбут-Тахрір" брали активну участь у "маковій революції" в Киргизії ("ошські загони"). Їм приписують основну організаційну роль і в Андіжані. З 2006 р. діяльність цієї політичної сили послабилася на території Узбекистану, перемістившись у Киргизію, де її діяльність майже легалізована. Багато міжнародних експертів вважають цю партію мирною.

Молодіжний вахабітський рух найбільше поширений у Ферганській долині. Молодіжні групи, які дотримуються вахабітських звичаїв широко підтримуються місцевим населенням. До таких груп можна зокрема віднести релігійно-екстремістську секту "Акромія", яка виникла в Андіжанській області 1992 р. Багато експертів вважають учасників цієї секти бойовим підрозділом політичної партії "Хізбут-Тахрір". Представники секти не визнають світських законів і закликають до створення халіфату за законами шариату, використовуючи насильницькі методи. Їхнього лідера Акрама Юлдашева 1999 р. засудили на 17 років за антиконституційну діяльність. Узбецький уряд жорстоко придушує прояви ісламського екстремізму, однак факт виділення за останні 25 років Саудівською Аравією близько \$ 75 млрд

на створення у 20 країнах світу вахабітських мечетей, організацій, ісламських центрів насторожує, тому що частина цих коштів потрапляє в Узбекистан.

Деякі недержавні громадські організації Узбекистану критикують режим президента І. Карімова за авторитарний стиль правління й концентрацію влади, збільшення кількості представників правоохоронної системи, переслідування за політичні та релігійні переконання, різновекторну зовнішню політику. У країні діє мережа помічників спецслужб. Створення у великих містах під'їздомів, домкомів, махалій, посбонів (платних помічників міліції) полегшує збирання інформації для правоохоронних органів. Збори махалій, яких нараховується до 12 тис., не тільки розподіляють соціальну допомогу для особливо бідних, але й доповідають про раніше засуджених, складають списки ісламістів. 90 % жителів країни отримують інформацію за допомогою телебачення, що полегшує маніпулювання їхньою свідомістю.

Узбекистан має складні дипломатичні стосунки з Таджикистаном. З 2000 р. між країнами існує візовий режим. Спільний кордон 13 років замінований протипіхотними мінами. Узбецька влада пояснює цей крок боротьбою проти можливого проникнення на територію бандформувань і терористів. Однак за цей час на узбецьких мінах не підірвався жоден терорист, зате загинуло 74 мирних жителя. Понад 20 років обидві країни не мають між собою авіаційного та автомобільного сполучення. Не вирішеними залишаються також проблеми електроенергії, води та газу. Узбекистан потребує памирської льодовикової води. У свою чергу, Таджикистан потерпає від недостатньої кількості електроенергії та залежний від узбецького газу.

Не врегульовані територіальні відносини РУ із Киргизстаном. За радянський період кордон установлювався на основі адміністративного поділу, який не брав до уваги історичних, етнічних факторів. Із 1400 км спільного кордону 320 км залишаються предметом суперечок. Найчастіші прикордонні конфлікти трапляються в місцях знаходження узбецького анклаву Сох у Киргизстані. Масові заворушення тут повторюються

періодично, практично щороку. Населення перекриває дорогу, зрізає опори електропередач, виводить із ладу водопровід, допускає фізичне насилля, захоплює заручників. Не вирішене питання про використання води у Ферганській долині, де розподіл води між узбецькими, киргизькими та таджицькими кішлаками іноді проводиться озброєними мешканцями. Такі самі проблеми виникають при використанні пасовищ.

Дипломатичні відносини з Україною встановлені 14 серпня 1992 р. До цього 28 жовтня 1991 р. було підписано Договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співпрацю. 1993 р. у Ташкенті діє українське посольство. У свою чергу з квітня 1995 р. в Києві функціонує посольство Узбекистану. Дві країни – Узбекистан й Україна – співпрацювали в межах ГУУАМ та натовської програми "Партнерство заради миру" до 2002 р. [361]. Узбекистан уклав угоду про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна. Цю угоду, яку ратифікував український парламент, було прийнято відповідним законом за № 201/95-ВР від 02.06.1995 р. Основу українського експорту в Узбекистан становлять чорна металургія, технологічне обладнання, хімічна продукція, електродвигуни, насоси, шини, медикаменти. З Узбекистану Україна отримує бавовну, мідь. Україна постійно виконує контракти по проведенню капітального ремонту танків.

Таким чином, в Узбекистані за попередні 20 років створено авторитарний режим правління, який очолює чинний президент І. Карімов. У республіці існують кланово-родові общини, які суттєво впливають на розстановку кадрів в органах влади. Дерусифікація всіх сфер суспільного життя вказує на розбудову суто національної мусульманської держави. Населення країни здебільшого дотримується ісламської віри й звичаїв. Узбекистан визнає однією з основних загроз національній безпеці екстремістські ісламські релігійні організації та тероризм. У військовому питанні узбецькі Збройні сили зорієнтовані на багатовекторну політику, у якій ключову роль відіграє Росія та США. Росія прагне не втратити своєї присутності в країні й бажає отримати дозвіл на довгострокове перебування у

вигляді військової бази. США мають свою військову базу, що створює військово-політичне протистояння. Уряд республіки прагне максимально модернізувати національну армію, збільшуючи на це фінансові видатки. Узбецька армія, за оцінками експертів, найбільш мобільна серед країн ЦА. Невизначеність у зовнішньополітичному курсі приводить до помилкових кроків (вихід/повернення до ОДКБ, ГУУАМ). Узбекистан вважає що Організація ДКБ не в стані забезпечити безпеки в ЦА, а Росія використовує ОДКБ для розширення свого впливу на регіон та реклами для продажу військової техніки й озброєння власного виробництва. В армії існує дефіцит кадрових офіцерів. Військово-промисловий комплекс республіки слабкий, тому зброю й техніку імпортують з-за кордону. США поставляє озброєння, яке знімає з бойового використання в Афганістані. Росія ж пропонує новітні зразки та посилює двосторонню співпрацю у військово-технічній сфері. Узбекистан входить до світової антитерористичної коаліції, оскільки в країні є умови для виникнення терористичних організацій ісламського спрямування. Одночасно Узбекистан не бере активної практичної участі у військових навчаннях ШОС, обмежуючись представленням своїх спецпідрозділів в антитерористичних навчаннях ОДКБ. Чіткої зовнішньополітичної стратегії країни не визначено. Узбекистан робить спроби дистанціюватись від пострадянських міждержавних організацій ОДКБ, ШОС, ГУАМ. Одночасно Президент та уряд усвідомлюють, що не можуть самостійно уникнути існуючих загроз, які є загальними для республік Центральної Азії [362]. Узбекистан 10 лютого 1994 р. разом з Казахстаном та Киргизією підписав Договір про створення єдиного економічного простору, який дозволив розробити програму економічної співпраці. Республіки мали бажання створити міждержавні консорціуми в області енергетики, водних ресурсів, переробки мінерально-сировинних ресурсів. Спроба створити регіональну систему безпеки з країнами-сусідами не отримала практичної підтримки через економічну неспроможність нести відповідні фінансові витрати. На заваді стоїть і аграрно-сировинний тип

економіки. Узбекистан – єдина центральноазійська республіка, яка кілька разів змінювала свою зовнішню політику. Національна армія спроможна підтримати стабільність всередині країни. Зовнішні загрози Узбекистан планує нейтралізувати у співдружності з Росією на основі двостороннього договору.

3. 6. Співробітництво Таджикистану з Російською Федерацією – провідний напрям її безпекової політики.

Таджикистан одна з найбідніших країн Центральної Азії. Внутрішні протиріччя, кланова боротьба за владу стоять на перешкоді ефективних демократичних змін. Республіка Таджикистан (РТ) займає площу 142,1 тис. км² і межує з Киргизстаном (протяжність кордону – 870 км), Китаєм (414 км), Афганістаном (1206 км) та Узбекистаном (1161 км). Таджикистан розташований у передгір'ї Паміру й входить до Центральноазійського регіону. 93 % його території займають гори з одинадцятьма льодовиками, які є величезними природними запасами води для регіону [363]. За площею РТ є найменшою країною Центральної Азії. Таджикистан не має самостійного виходу до моря. Столиця – Душанбе.

Назва "Таджикистан" утворилася 1924 р. під час національно-територіального поділу Середньої Азії та входження республіки на правах автономії до складу Узбекицької РСР. Згодом (1929-1991 рр.) країна входила до складу СРСР як союзна республіка. 31 серпня 1991 р. Тад.РСР отримала назву Республіка Таджикистан [364].

Територію Республіки умовно поділяють на чотири регіони: два гірські – Гармський і Бадахшанський – та два рівнинні – Кулябський і Ходжентський. Офіційно республіка має 2 області (Согдійську та Хатлонську) та одну автономну область – Гірсько-Бадахшанську. Республіка територіально відсторонена від світової інфраструктури.

Таджикистан нараховує 7,37 мільйона населення. Республіка має традиційно високий природний приріст. 90 % громадян – мусульмани. Серед населення 80 % – таджики, 17 % – узбеки й 1 % – росіяни. З 1989 р. офіційною мовою республіки є таджицька (західноіранська група індоєвропейських мов), російська залишається мовою міжнаціонального спілкування. Таджики – єдиний перськомовний народ ЦА. Деякі діалекти таджицької мови не мають письмової форми, зокрема діалекти гірських районів. Російську мову продовжують використовувати в побуті близько 38 % жителів республіки. Значна частина віруючих мусульман належить до сунітів ханафітського мазхаба. Суніти – представники ортодоксальної течії ісламу, яка 2009 р. стала офіційною релігією Таджикистану. У гірському Бадахшані проживають представники східноіранського етносу (ваханайці, шугнанці, рушанці, язгулемці). Після розпаду СРСР ісламістів Таджикистану очолив добре освічений глава мусульман (казіколон) Акбар Тураджонзод – представник суфійського тарікатукадірія. Сьогодні в республіці діють понад 3000 мечетей, із них 259 соборних, 20 медресе (мусульманські навчальні заклади). У Таджикистані є також 6 приходів Російської православної церкви.

Таджикистан залишається найбіднішою республікою Центральної Азії. 86 % таджиків за національними показниками знаходяться на межі бідності. 2011 р. середньомісячна зарплата становила 442 сомони (93 долари США), а мінімальна – 80 сомонів (\$ 16,8). У країні високий рівень безробіття, основна маса населення (до 67 %) зайнята в сільському господарстві. 72 % населення проживають у сільській місцевості, де збереглися традиційні соціальні інституції: збори старійшин (машварат), чоловічі збори (джамомад), патрилійні родові групи (авлод). Основою таджицького суспільства є сім'я – традиційно багатодітна.

Приватний сектор погано розвинений, хоча процес приватизації в країні майже завершено. Усі 22 заводи з очищення бавовни приватизовано, 8 із них належать зарубіжним компаніям. 80 % бавовни виробляють державні господарства, її половину вручну збирають школярі. Добрі врожаї бавовни

отримують завдяки якісній іригації земель (до 70 %) памирською водою. 90 % бавовни експортується. Країна повністю забезпечена власною електроенергією, яку виробляють 5 ГЕС та 2 ТЕС. Нурецьку ГЕС вважають найбільшою гідроелектростанцією в Центральній Азії – її потужність сягає 2700 МВт. Основним джерелом електроенергії є р. Амудар'я³. Крім того, у Таджикистані діє близько 100 малих ГЕС. Державним промисловим гігантом республіки залишається алюмінієвий завод (південь республіки, м. Турсун-Заде), який переважно працює на експорт, відправляючи алюміній у Нідерланди, Туреччину, що дає половину фінансових надходжень у бюджет країни. Разом із компаніями Великої Британії розробляються родовища золота в передгір'ях Памиру [365].

За оцінками європейських експертів, Таджикистан не привабливий для іноземних інвестицій через незрозуміле для них законодавство, втручання держави у приватний бізнес, наявність корупції, слабку телекомунікаційну систему, малу кількість фахівців, неграмотність персоналу. МВФ 2008 р. висунув вимогу до Таджикистану про повернення половини суми раніше отриманого кредиту, оскільки його було надано на підставі сфальсифікованих таджицьким урядом документів.

Основне навантаження перевезень (до 90 %) припадає на автомобільний транспорт. Південь і північ республіки мають ускладнене сухопутне сполучення через велику кількість гірських хребтів. Так, гірську трасу Душанбе – Айні відкрито для транспорту всього 6 місяців на рік. Комунікаційна сфера слабо розвинена. 2003 р. у республіці було 48 тис. користувачів мобільного зв'язку та 4,1 тис. – Інтернету. Такий стан пояснюється державною політикою протидії поширенню стільникового зв'язку як небезпечного для здоров'я (національний парадокс – прим. автора). У зовнішній торгівлі імпорт перевищує експорт. Частка торгових взаємовідносин з Україною становить 7 % від зовнішньої торгівлі.

³ Амудар'я – ріка завдовжки 2 540 км, площа басейну 309 тис. км². Основний потік (74 %) формується на території Таджикистану, 13,9 % – на території Афганістану і Ірану, 8,5 % – на території Узбекистану.

24 серпня 1990 р., після провалу московського путчу, Верховна Рада Таджикистану прийняла Декларацію про державний суверенітет Таджицької РСР [366]. У листопаді 1991 р. відбулись вибори президента країни на альтернативній основі.

Протистояння влади та ісламістів вилилось навесні 1992 р. у громадянську війну, яка проходила під релігійними гаслами. Основною причиною збройного конфлікту – порушення кланового перерозподілу влади. У радянські часи партійно-політична влада знаходилась у руках ленінабадців, міліція – кулябців, торгівля – каратегінців, культура – памірців. Самоідентифікація таджиків утруднена через це, що їх основні культурні центри – Самарканд і Бухара – знаходяться у сусідній республіці. Економічні збитки внаслідок війни становили понад 7 млрд доларів США, 100 тис. вбитими, більше 1 млн громадян стали біженцями. У травні 1992 р. було сформовано уряд національного примирення, але це не примирило ворогуючих сторін. Між конфліктуючими сторонами проводились три зустрічі, однак без участі міжнародних представників. У республіці заговорили про відокремлення від південних територій. У перші місяці громадянської війни у збройних сутичках загинуло 15–20 тис. громадян (переважно мирне населення). Уряд із молодих безробітних сформував озброєні загони Національного фронту. Сили опозиції (ОТО – об'єднана таджицька опозиція) в умовах збройної боротьби очолили ісламісти. 30 листопада 1992 р. на саміті в узбецькому м. Термез керівники Росії, Казахстану, Узбекистану й Киргизстану прийняли рішення скерувати до Таджикистану миротворчі сили СНД у складі 500 осіб. Це рішення не було реалізовано через економічні труднощі й незгоду представників Казахстану й Киргизії. 13 липня 1993 р. 12-у російську прикордонну заставу знищили ісламські бойовики. У країні розпочались збройні сутички. Ці події змусили Росію перейти до рішучих дій. 24 вересня 1993 р. між Росією, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном й Узбекистаном було підписано Угоду про Колективні миротворчі сили, 50 % фінансування яких узяла на себе Росія. Миротворчі війська охороняли

стратегічні об'єкти: Нурецьку ГЕС, аеропорт у Душанбе, саму столицю та міста Кулябе, Курган-Тюбе.

У квітні 1994 р. під егідою ООН за активного посередництва Росії розпочались переговори між урядом та ОТО. Переговори тривали в період 1994-1997 рр. і склалися із 8 раундів. У результаті було сформовано коаліційний уряд та проведено вибори нового законодавчого органу. Новообраний парламент – Меджліс Олі – спочатку скасував пост президента, згодом Конституція 6 листопада 1994 р. відновила президентство [367]. Президентом незалежного Таджикистану став Е. Рахмонов (Рахмон), який мав підтримку Москви. Загальнонародну Конституцію Таджикистану 1994 р. було прийнято на референдумі, а 29 вересня 1999 р. доповнено та змінено після референдуму. Текст Конституції 1994 р. позитивно оцінили експерти й спеціалісти ОБСЄ з прав людини. До цього Таджикистан мав чотири конституції: 1929 (автономна республіка), 1931, 1937 та 1979 рр. [368].

У лютому-березні 1995 р. відбулись вибори до Меджлісу Олі – вищого законодавчого органу республіки. На територію республіки були введені миротворчі сили країн-учасниць ОДКБ, які взаємодіяли з ООН та ОБСЄ. Найбільші витрати з підтримки миру понесла Росія як основний донор ОДКБ. Російська Федерація продовжувала утримувати на території республіки свою 201-у мотострілецьку дивізію (близько 7 тис. осіб) та прикордонні війська.

1996 р. за участі Росії та Ірану вдалось досягти миру між урядом і Рухом ісламського відродження Таджикистану (РІВТ). Ця угода передбачала загальну амністію, обмін полоненими, створення умов для повернення біженців, демобілізацію військових формувань із можливістю увійти до складу Збройних сил республіки та наданням 30 % посад у центральних органах виконавчої влади представникам опозиції. Для контролю за виконанням узятих зобов'язань було створено Комісію з національного примирення [369].

Релігійні керівники погодились, що побудова ісламської держави в сучасному Таджикистані поки що неможлива. Їх представники створили опозицію до влади, одночасно увійшовши до владних органів. Після закінчення п'ятирічної громадянської війни 1992-1997 рр. на території республіки утворилися дві ісламські міні-республіки (Тавільдаринська зона та в Джиргітальському районі). Парламентські вибори, призначені на 1998 р., було перенесено на 1999 р., а згодом – на 2000 р. Стан громадянської війни фактично було подолано в Таджикистані в березні 2000 р., коли в республіці завершилися парламентські вибори. На прохання Президента спостерігачі ООН покинули країну. Провідна сила ОТО – Ісламська партія відродження – отримала лише три мандати в парламенті. У 2000-2005 рр. у країні настав період стабілізації. Опозиційні сили Таджикистану мають міцні зв'язки із закордонними мусульманськими організаціями, серед них і ваххабіти (радикальна течія ісламу), їх визнала світова спільнота. Суспільство й надалі не має права голосу у своїй державі. Народ, який переважно є безробітним, залишається без засобів до існування. Рівень зайнятості населення та ріст безробіття зростають, немає гарантії стабільності й безпеки.

За чинною Конституцією, Таджикистан – суверенна, правова, демократична, світська й унітарна держава, яку було проголошено Декларацією "Про державний суверенітет Таджикицької РСР". Главою держави є президент, якого обирають прямими таємними виборами терміном на 7 років. Президент, за Конституцією, може обіймати посаду тільки двічі поспіль. Главою держави може бути громадянин Таджикистану віком понад 35 років, який володіє державною таджицькою мовою й проживає в республіці останні 10 років. Президент призначає й звільняє прем'єр-міністра та членів уряду. Перші президентські вибори в республіці відбулись у листопаді 1994 р., другі – у листопаді 1999 р., треті – у листопаді 2006 р. Першим президентом Таджикистану був Р. Набієв (листопад 1991 р.), три наступних конституційні каденції президентом РТ є Е. Рахмонов. Президент республіки 1994 р. Е. Рахмонов провів конституційний референдум, за

результатами якого він має право залишатись на своєму посту до 2020 р.[370].

Центральна виконавча влада представлена урядом, який очолює президент. Уряд складається з прем'єр-міністра, міністрів, голів державних комітетів, яких призначає президент за погодженням з Меджлісі Олі. Президент республіки наділений виконавчими функціями.

Представницьким та законодавчим органом Таджикистану є Верховні Збори (Меджліс Олі), які складаються з двох палат: Верхньої – Меджлісіміллі – та Нижньої палати – Меджліснамойндагон. Депутатів Верховних Зборів обирають на п'ять років. Нижню палату із 63 депутатів обирають прямим таємним голосуванням. Із них 41 депутата обирають за одномандатними округами й 22 є представниками політичних партій і громадських організацій. Перші вибори в Нижню палату відбулись 1995 р. Чинного голову цієї палати Шукурджона Зухурова обрано в лютому 2010 р. Меджлісіміллі складається з 33 членів, із яких 25 обирають непрямыми таємними виборами місцеві законодавчі органи, а 8 призначає Президент республіки. Колишні керівники держави (президенти) за їх згодою є довічними депутатами Верхньої палати [там же].

Регіональна влада представлена представницькими й виконавчими органами. В автономній області, двох територіальних областях, столиці, районах і містах діють меджліси народних депутатів, які обираються прямим таємним голосуванням на 5 років. Глав областей призначає президент, вони ж висуваються ним на посади голів місцевих меджлісів. Самоврядування існує в селищах (шахрах) та селах (декхот), де діють джомаоти. Функції місцевих органів місцевого самоврядування обмежені й зводяться до загальних проблем (громадський порядок, санітарний стан тощо). Їх фінансування забезпечується з регіонального бюджету. У містах немає джомаотів, тут діють громадські ради в межах міських кварталів.

Судова система представлена Конституційним Судом, Верховним Судом, Вищим Економічним Судом, Військовим Судом, судами областей,

районів, міст. Склад вищих судових інстанцій затверджується вищим законодавчим органом за поданням президента. Склади нижчих судових органів визначає президент. Термін суддівських повноважень – 5 років [371].

Зовнішня політика Таджикистану ґрунтується на розширенні міжнародних відносин з країнами світу. Серед них пріоритетне місце займають Росія, країни СНД, ОДКБ, ШОС, Євразійського економічного співтовариства, країни-сусіди в Центральній Азії, Ісламська Республіка Іран, Туреччина, Пакистан, Індія, Китай. Республіка бере участь у роботі понад 50 міждержавних організацій, зокрема ООН. Таджикистан зайняв виважену миролюбну політику в регіоні. Чітко визначився в боротьбі з міжнародним тероризмом та наркотрафіком. Разом зі світовою спільнотою брав участь у врегулюванні збройного конфлікту на території Афганістану у форматі ООН. У період війни проти Талібану Таджикистан виступив на боці США й вітав перемогу військ афганської Північної коаліції. Республіка робить спроби розширити торговельно-економічні стосунки з країнами ЄС. Дипломатичні відносини з Україною встановлено 24 квітня 1992 р. [372].

Серед політичних партій, які заслуговують на увагу, слід назвати найчисельнішу Народно-демократичну партію, яка нараховує понад 120 тис. членів та вважається пропрезидентською силою. Другою за чисельністю є Комуністична партія, яка об'єднує 50 тис. комуністів. Соціалістична партія нараховує 17,5 тис. членів, Аграрна партія – 20,5 тис., Партія економічних реформ – 17 тис. осіб. Перераховані партії знаходяться на боці президента. Серед опозиційних партій, заборонених у республіці, найвпливовішими є Партія ісламського відродження Таджикистану (35 тис. членів) та Демократична партія (6 тис.).

З 1992 р. РТ входить до складу ООН, ОБСЄ, СНД, МВФ, є членом Євразійського економічного співтовариства (договір про створення ЄвроАзЕС підписаний 2000 р.). 25 травня 1993 р. підписаний російсько-таджицький Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу, яким регламентовано перебування на території Таджикистану підрозділів

російської армії та прикордонників. У Таджикиській Республіці дислоковані такі російські війська: 201-а військова база, 670-а авіаційна група та 303-я вертолітна ескадрилья в Душанбе, 191-й мотострілецький полк в Курган-Тюбе, 149-й мотострілецький полк у м. Куляб, 1109-й окремий оптико-електронний вузол системи контролю космічного простору "Нурек". Країна має два аеропорти: у Душанбе та в Ходжанді з 5 посадковими смугами, одна протяжністю 3 км, інші – 4 та 2,5 км. На території РТ розміщено найчисельнішу закордонну військову групу Російської Федерації.

Країна привернула увагу військових спеціалістів США та НАТО, а також лідерів Азії, Китаю та Індії. Китай поки що обмежується наданням фінансової та військово-технічної допомоги. На початку антитерористичних військових дій 2002-2003 рр. на Півночі Афганістану Індія неофіційно допомагала Таджикистану. Індійські військові будівельники побудували військовий госпіталь у таджицькому м. Пархаре, де лікувались поранені солдати афганських північних військових формувань, які склались переважно з таджиків та узбеків. У м. Парзарі дислокований військовий аеродром, звідки надавали військову допомогу Північному афганському альянсу з території Таджикистану. Росія теж підтримувала прихід до влади протатаджицьких та проіранських сил у Кабулі. Індія поставляла антиталібанському формуванню техніку для ведення військових дій у гірських умовах на \$ 8 млн, надавала військові консультації, ремонтувала вертольоти Мі-17 та Мі-35, які використовувались у бойових операціях проти Талібану. Індія з 2006 р. фінансувала модернізацію військового аеродрому в Айні, що розташований 25 км на захід від Душанбе. Фінансування відбувалось на основі двостороннього договору, підписаного ще 2002 р. За радянських часів тут був дислокований вертолітно-ремонтний завод зі своєю посадковою смугою. Тривалий час об'єкт не експлуатувався. Фінансова допомога Індії для відновлення аеродрому становила \$ 19,5 млн. Деякий час індійські спеціалісти розглядали можливість розташування в Айні власних військово-повітряних підрозділів [373]. Будівництво аеродрому не завер-

шено. Між Таджикистаном та Індією немає офіційної угоди про військову співпрацю. Таджикистану не вигідна така співпраця, бо це привело б до погіршення взаємовідносин із Пакистаном. Спеціалісти дослідно-аналітичного центру (зовнішня розвідка Індії) надавали інформаційно-аналітичну допомогу силам Північного Альянсу. Росія теж не проти використати таджицько-індійський проект модернізованого аеродрому для передислокації своїх 6 штурмовиків Су-25 та вертольотів Мі-8 та Мі-24.

Після завершення в Таджикистані громадянської війни 1992-1997 рр., на території республіки залишились великі запаси боєприпасів на імпровізованих складах, які майже не охороняються. Це загрожує мирному населенню та навколишньому середовищу. З 31 січня 2012 р. у Таджикистані розпочали знешкодження боєприпасів за рахунок цільового фонду програми НАТО "Партнерство заради миру" під контролем Агентства з питань технічного забезпечення і поставок. На вказані цілі виділено 575 тис. євро. До фінансування долучились Велика Британія і Японія. Підписання цього договору стало першим кроком у співпраці між Таджикистаном й Альянсом. На військових складах працювали спеціалісти Швейцарського недержавного фонду з розмінування та контролю за боєприпасами. На зберіганні знаходяться авіабомби, міномети, гранатомети, ракети "земля-повітря" ручного запуску. Швейцарському фонду допомагають представники ОБСЄ і програми розвитку ООН. На території вичвлено близько 30 тис. тонн боєприпасів, які необхідно безпечно утилізувати. Виконання задачі зі знешкодження боєприпасів на території Таджикистану припинить незаконну транскордонну торгівлю зброєю та боєприпасами. Поряд кордон з Афганістаном, де 2014 р. після виведення сил НАТО владу остаточно передали місцевим органам самоврядування. Роботу заплановано на 12 місяців після завершення набору й підготовки таджицьких військових інженерів-саперів і солдатів.

Збройні сили республіки Таджикистан, які формувались на основі партизанських загонів, створено 1993 р. До 1991 р. на території країни дислокувались 1 мотострілкова дивізія, 2 окремі бригади Приволзько-

Уральського військового округу. Першим військовим підрозділом стала сформована в травні 1992 р. президентська гвардія. До її складу входили жителі Кулябу – південних земель республіки. Основним завданням гвардії був розгін демонстрацій опозиції. На основі президентської гвардії згодом сформували Народний фронт. До 2003 р. державні органи не контролювали значної частини території Гармської області й Каратегінської долини, Кофарніхонську долину й Гірсько-Бадахшанську автономну область. У цих районах "процвітав" криміналітет, який фінансувався за рахунок наркобізнесу, "дорожніх зборів", викрадення людей [374].

2003 р. відбулася реформа Збройних сил РТ. До їх складу входять сухопутні та військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони (об'єднані в один вид ЗС), спеціальні та технічні підрозділи. У воєнний час Збройні сили додатково отримують мобільні війська, війська органів безпеки, прикордонні війська та внутрішні війська, Національну гвардію, Агентство із забезпечення спеціальним майном при Міністерстві економіки і торгівлі, військові формування цивільної оборони. Мобільні війська знаходяться в постійній бойовій готовності, частина з них готова виконувати бойові завдання на просторах ОДКБ. Загальна чисельність військовослужбовців становить 20 тис., серед них – інтегровані загони ОТО. Війська ОТО дислоковані на своїх базах у Тавільдаринському й Каратегінському районах. Основні проблеми збройних сил – це застаріла матеріально-технічна база та відсутність достатньої кількості офіцерського керівного складу з представників титульної нації. 1997 р. уряд республіки підписав Спільну угоду з опозицією та військовий протокол до неї, якими передбачено побудову власних Збройних сил Таджикистану. Росія має провідне значення в таджицькій армії та її національній обороні. Більшість офіцерів – росіяни, які є випускниками російських вищих військових закладів. Рядовий склад представлений місцевими жителями. Відповідно до міждержавного Договору між Таджикистаном і Росією 1999 р., підрозділи цієї дивізії трансформовано у військову базу РФ. 2004 р. Таджикистан ратифікував Договір про статус

перебування російської військової бази на своїй території. Державні кордони з Афганістаном охороняє прикордонна група Росії, до 2003 р. таку функцію російські прикордонники здійснювали й на кордоні з Китаєм [375]. На цей період чисельність росіян на території республіки становила до 14,5 тис. осіб. Росія створила свою оперативну групу ФСБ у складі прикордонної групи. У майбутньому заплановано поступово передати охорону кордону таджицьким військовим [376]. Після терористичної атаки 11 вересня 2001 р. у Вашингтоні Таджикистан дозволив використовувати свої аеродроми в Душанбе й Кулябі Збройним силам США та європейським країнам-членам НАТО для проведення антитерористичних операцій проти сил Талібану на території Афганістану. 2002 р. Таджикистан став учасником програми НАТО "Партнерство заради миру". Їх співпраця полягає в об'єднанні зусиль у боротьбі проти тероризму. Спеціалісти НАТО допомагають створювати навчальні курси з підготовки антитерористичних підрозділів на базі Військового інституту, який готує військові кадри, проводить спільні військові навчання Таджикистану з Індією. Таджикистан склав список військових підрозділів, готових для участі в операціях НАТО. Серед них: взвод сухопутних військ, групи штабних офіцерів та військових лікарів. У межах ініціатив Ради "Росія-НАТО" готують персонал у сфері безпеки кордону, боротьби з транскордонною злочинністю, незаконним обігом наркотиків. Заплановано створення спеціального фонду програми ПРМ для знищення боєприпасів та оцінювання безпеки на об'єктах зберігання зброї. Відповідно до Індивідуальної програми та стандартів НАТО бюджетні військові витрати республіки заплановані в розмірі 4 % ВВП [377, 378].

Воєнну доктрину Таджикистан прийняв у жовтні 2005 р. – одночасно з воєнною доктриною Росії [379]. Цей документ належить до перехідного етапу побудови демократичної держави та її національної оборони. Доктрина складається зі стандартних розділів: військово-політичного, військово-стратегічного та військово-економічного. Має оборонний характер. Таджикистан декларує відсутність територіальних претензій до сусідніх

держав. У документі згадано про складну економічну ситуацію в країні, що унеможливорює створення потужних та чисельних військових угруповань. Доктрина передбачає модернізацію Збройних сил відповідно до економічного потенціалу країни. Оборонний бюджет республіки зростає. Так, 2008 р. він становив \$ 79 (63) млн, що становить 1,7 % від ВВП, тоді як 2005 р. він становив \$32,3 млн [380]. 2008 р. Російська Федерація надала фінансову допомогу Таджикистану на суму \$ 1 млрд для переозброєння армії [381]. Свою військову безпеку Таджикистан забезпечує за допомогою країн-учасників ОДКБ, ШОС та СНД, а в глобальному значенні – з усіма членами ООН. Згідно з воєнною доктриною Таджикистану 2005 р. допускається висока ймовірність виникнення військового конфлікту (інциденту, акції) або локальної війни в Центральній Азії з подальшою трансформацією в регіональну війну. Таджикистан відмовився від створення потужних військових угруповань. Основними дестабілізуючими факторами називають нарощування релігійного та етнічного екстремізму, наявність релігійних протиріч, існування внутрішніх збройних конфліктів.

Перший Закон Республіки Таджикистан "Про оборону" [382] було прийнято 23 червня 1993 р. Основою оборони країни вважають постійну бойову готовність військової організації. Організація оборони повинна відповідати вимогам Конституції та воєнній доктрині. Згідно зі ст. 1 Закону до оборони Таджикистану можна залучати участь ЗС інших країн.

Сучасна військова політика держави формується на основі закону "Про оборону" та воєнної доктрини, а також законодавчих основ у цій сфері [383]. Серед основних функцій парламенту на спільних засіданнях передбачено затвердження указів Президента про введення надзвичайного й військового стану в країні, оголошення війни, підписання миру, призначення Міністра оборони. Нижня палата приймає закони у сфері оборони, затверджує структуру та чисельність Збройних сил, військову доктрину, ратифікує та денонсує міжнародні договори у військовій сфері. Верхня палата схвалює закони у військовій сфері, прийняті нижчою палатою. Відповідно до

основного закону Президент Республіки визначає державну політику у військовій сфері, подає на затвердження парламенту проекти воєнної доктрини, визначає основні напрями військової співпраці з іншими державами, формує Раду безпеки, затверджує концепцію та плани військового будівництва, оголошує військовий стан [там само]. Рада безпеки РТ є колегіальним органом і функціонує відповідно до закону й положення про Раду безпеки. Основні функції уряду у воєнній сфері полягають у забезпеченні інфраструктури Збройних сил, підтриманні високої бойової готовності, підписанні й денонсуванні міжнародних військових договорів, затвердженні положення про Міністерство оборони.

Таджикистан є одним із гравців регіональної безпеки в Центральній Азії. Збройні сили Таджикистану підтримують свою бойову спроможність завдяки присутності значних військових підрозділів Росії. Військова безпека країни забезпечується багатовекторними зовнішньополітичними відносинами з країнами ЄС, НАТО, США, країнами Азії. Внутрішні загрози та ризики нейтралізуються правоохоронною системою країни, а також компромісними рішеннями між урядом, президентом та опозицією. Збройні сили за наказом президента та після затвердження цього рішення парламентом можуть використовуватись усередині країни. Стан військової оборони забезпечується вимогами Конституції, законами "Про оборону", "Про Збройні сили Республіки Таджикистан" [384], воєнною доктриною, концепцією та програмами військового будівництва, ратифікованими міжнародно-правовими актами. Розроблення, упровадження, дотримання та виконання законодавчих положень – це завдання Меджлису, президента, уряду, Міністерства оборони, інших державних інституцій. У країні залишається багато проблем, що несуть внутрішні загрози: низький життєвий рівень, різке посилення фундаменталізму в релігії та її втручання в державні справи. Таджикицьке суспільство розділилось, що стало причиною громадянської війни 1992-1997 рр., економічна криза збільшила прошарок незадоволених та протестних кіл, погіршилась криміногенна ситуація. Гарантом незмінності

встановленої моделі державного управління є конституція, зміни до якої вносяться тільки через всенародний референдум. Реальна влада в країні належить президенту.

Війська Таджикистану малочисельні, вони слабо інтегровані, їх розміщення скероване на забезпечення порядку в "гарячих" точках усередині країни. Армія включає напіввійськові загони колишнього Народного фронту й представників озброєних формувань ОТО. Збройні сили погано озброєні. На території країни немає підприємств військово-промислового комплексу, які могли б ремонтувати військову техніку. Військова політика скерована на посилення партнерської співпраці, зорієнтованої на Росію. Російська 201-а військова база є гарантом регіональної безпеки. 1993 р. на цій базі переховувався Президент Таджикистану Р. Набієв. Тоді бійці російської дивізії охороняли стратегічні об'єкти країни: Нурецьку ГЕС, Яванський електромеханічний комбінат, Вахшський азото-туковий завод, автодороги на гірських перевалах.

Російська Федерація зацікавлена, щоб Таджикистан залишався в її орбіті зовнішньої політики. Із цією метою Росія планує зменшити американський і китайський вплив у регіоні. Так, уряд РФ запланував надати військову допомогу Таджикистану на суму 200 млн доларів США, які будуть скеровані на модернізацію ППО республіки та ремонт військової техніки.

На території республіки діють бандугруповування, які здійснюють терористичні акти проти представників силових органів країни, займаються контрабандою наркотиків, тютюну, дорогоцінних каменів. Особливо поширені контрабанда й бандитизм у південних районах республіки: Гірсько-Бадахшанській Автономній області (адміністративне місто Хорог), де було вбито начальника ГКНБ, генерала спецслужби А. Назарова, підірвано автомашину прокурора Рушанського району. Бандугруповування у цьому районі очолює заступник начальника Ішкашимського прикордонного загону Т. Айємбеков, колишній польовий командир [385].

Непрості стосунки в Таджикистану із сусіднім Узбекистаном. У важкодоступних районах Паміру фактично немає державного кордону. Узбецький Наманганський батальйон, до складу якого входили прибічники радикального ісламу, воював у складі ОТО проти урядових військ. Таджикистан надає електроенергію південним районам Узбекистану через загальну енергосистему Центральної Азії. 4 липня 1993 р. Таджикистан й Узбекистан підписали Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу. Для політичної стабілізації й урегулювання конфлікту 10 січня 1997 р. між Узбекистаном, Казахстаном і Киргизстаном був підписаний Договір про дружбу, до якого після внутрішнього врегулювання 26 березня 1998 р. приєднався й Таджикистан. Основною проблемою стосунків між Таджикистаном та Узбекистаном залишається питання памірської води. Узбекистан протестує проти планів будівництва Рогунської ГЕС, що дало б Таджикистану змогу регулювати стік р. Амудар'ї й стати енергетично незалежним. Одночасно Таджикистан залежить від постачання узбецького газу. Ускладнюють взаємовідносини й мінні поля на деяких ділянках узбецько-таджицького кордону. Договір про спільний кордон було підписано 2002 р. Остаточного питання спільного кордону залишається неврегульованим.

Із таджицькими біженцями провадять активну ідейно-пропагандистську роботу ісламські партії Таджикистану, які користуються підтримкою з-за кордону. На території республіки розпочато будівництво мечетей, релігійних шкіл-медресе, ісламських культурних центрів, постійно ведуться радіо- та телепропаганда на мусульманському пострадянському просторі, видаються друковані пропагандистські видання.

Військово-політичні взаємовідносини існують у Таджикистану і з США. 2002 р. у Сполучених Штатах почало функціонувати посольство Таджикистану. Аеродром Кулябе використовували американські льотчики-учасники гуманітарної місії ООН на території Афганістану. Американці збудували мости через р. Пяндж (2002 р., 2007 р.). Уряд США виділяє кошти

для укріплення кордону з Афганістаном та посилення боротьби з транзитом наркотиків.

Налагоджено співпрацю Таджикистану з Туреччиною та Пакистаном, які реконструюють лінії електропередач між Афганістаном та Республікою Таджикистан. Прийнято рішення про будівництво трансфганської автомагістралі через Таджикистан – Афганістан до Пакистану.

Активізуються взаємовідносини з КНР, Іраном. Представники останнього будують Сангтудинську ГЕС-2 і тунель "Істіклол" на перевалі Анзоб. Таджикистан, Афганістан та Іран домовились про доставку води в Іран через територію Афганістану. Взамін водогону Таджикистан отримає іранську нафту.

На території республіки Таджикистан під час громадянської війни 1992-1997 рр. проводились терористичні акти, метою яких було створення умов для ісламської революції. У Північному Афганістані створювались таджицькі напіввійськові табори й бази для підготовки бойовиків для опозиційних сил. Внутрішня нестабільна політична ситуація в Таджикистані загрожує усій Центральній Азії й потребує постійного міжнародного контролю. 2000 р. на прохання президента спостерігачі ООН залишили країну. Таджикицько-афганський кордон у Гірсько-Бадахшанській автономній області продовжує бути міжнародним наркотрафіком. Звідси наркотики дорогою Хорог-Ош потрапляють до Ферганської долини, а далі по всьому периметру таджицько-киргизького кордону продовжують свій шлях до Європи. Наркокур'єрів вербують із таджицьких та узбецьких біженців в Афганістані.

Збройні сили малочисельні, погано оснащені, розраховані для підтримки громадського порядку всередині країни. Війська створені з партизанських та напіввійськових формувань, які не проходили фахової військової підготовки. Гірська територія, яка складає більшу частину країни, погано контрольована силовими відомствами. Військові формування опозиції забезпечуються озброєнням для ведення бойових дій малої і середньої інтенсивності. На територію республіки закидують диверсійні групи для дестабілізації ситуації

в країні. Сьогодні ситуацію в країні контролює уряд. Росія залишається одним з головних факторів у запобіганні розпаду Таджикистану та виступає гарантом його цілісності. Таджикистан залишається вірним союзником і стратегічним партнером Російської Федерації.

3. 7. Геополітичні пріоритети Киргизстану в безпековій політиці.

Батькіщина «тюльпанової революції» 2005 р. стала прикладом демократичних перетворень у Центральній Азії. Киргизія (Киргизстан, Киргизька Республіка) знаходиться на сході регіону і межує з Казахстаном (протяжність кордону – 1050 км), Узбекистаном (1099 км), Таджикистаном (870 км) та Китайською Народною Республікою (858 км). Її територія охоплює західну та центральну частину передгір'я Тянь-Шаню та північної частини Паміру, де беруть початок більшість річок Центральної Азії. Три чверті території країни займають гори, де розміщено 8208 льодовиків, що є джерелами прісної води ЦА. У країні знаходиться всесвітньо відоме озеро Іссик-Куль. З 1940 р. тут видобувається уранова руда. Територію республіки поділено на 7 адміністративних областей: Джалал-Абадську, Чуйську, Іссик-Кульську, Ошську, Талаську, Наринську, Баткенську.

Населення станом на січень 2010 р. становило 5,3 млн осіб, із яких понад 70 % киргизи. 1989 р. населення республіки нараховувало 4,2 млн, отже, динаміка приросту доволі висока. Однак в умовах демографічного тиску Узбекистану й Таджикистану етнічна чисельність киргизів за 10 років може зменшитись. Особливо це виражено у Ферганській долині, на півдні країни. До армії щорічно призивається до 8 тисяч юнаків. У республіці високий рівень нелегальної трудової міграції [386].

Більшість киргизів за віросповіданням мусульмани. Релігія відокремлена від держави. Решта населення – узбеки та росіяни. Російська мова є другою офіційною мовою, що закріплено в конституції. Республіка входить до ряду

міжнародних організацій, із них безпекові: СНД, ОДКБ, ШОС та ООН, співпрацює з НАТО в межах програми ПЗМ (Партнерство заради миру).

Після невдалого московського путчу 31 серпня 1991 р. республіка проголосила свою незалежність від СРСР. Столицею країни є м. Бішкек (попередня назва – Фрунзе). За чинною Конституцією (2010 р.) Киргизія є єдиною в цьому регіоні парламентською республікою [387]. Країну можна охарактеризувати як таку, що має відкриту політичну систему і проводить багатовекторну політику та спроби модернізації. До цього вона була президентською республікою. Парламент однопалатний і складається зі 120 депутатів, яких обирають за партійними списками терміном на 5 років. Одна політична партія може мати в парламенті максимум 65 депутатів. У країні багатопартійна система. Найчисельнішими є 9 політичних партій – "Ата Мекен", Соціал-демократична партія, "Республіка", "Єдиний Киргизстан", "Ак Шумкар", "Ар Наміс", "Ата Журт", серед яких залишилась і Комуністична партія. Політичні партії сформовані за територіальним принципом, розподіл проходить між півднем та північчю. Жодна політична сила не має загальнореспубліканської підтримки. Президента обирають на всенародних виборах терміном на 6 років. Удруге переобиратися на цю посаду не можна. Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням найбільшої депутатської фракції [там же].

Слід зазначити, що проблема прикордонного врегулювання залишається не вирішеною з Узбекистаном і Таджикистаном, що несе певні виклики національній безпеці республіки. Так, у липні 1999 р. узбецькі бойовики з Ісламської організації спробували прорватися на територію Киргизії з боку Узбекистану, однак були зупинені. Киргизія не була втягнута в узбецькі події. Урядові війська та сили правопорядку застосували проти бойовиків вертольоти та штурмову авіацію, які завдали по таборах і базах терористів ракетно-бомбові удари. Сутички продовжувалися до жовтня 1999 р. Південний Баткенський район – важкодоступна територія; через гірську місцевість і відсутність автомобільних доріг державний кордон погано

охороняється. Це є причиною проникнення контрабандистів, утворення наркотрафіку й переховування міжнародних злочинців. Для боротьби з останніми в країні було навіть оголошено часткову мобілізацію та отримано допомогу від ОДКБ (Росія, Таджикистан, Казахстан, Узбекистан). Бойовики ж мали на меті забезпечити вільний прохід своїх формувань на територію Узбекистану для збройної боротьби проти уряду й побудови ісламської держави на території Узбекистану. Киргизстан відігравав роль транзитної території. 16-18 березня 2003 р. у республіці відбулися сутички між громадянами та представниками органів правопорядку, під час яких 5 осіб загинуло. Після цих подій прем'єр-міністр країни подав у відставку.

24 березня 2005 р. після спроби фальсифікації результатів виборів настала криза влади. Країною прокотилися масові заворушення: люди захоплювали приміщення органів місцевої влади, відбувалися збройні сутички. Цей квітневий період 2005 р. називають "революцією тюльпанів". Тодішній Президент Киргизії А. Акаєв залишив країну, а згодом відмовився від посади. У містах почалися погроми й пограбування. До влади прийшла опозиція на чолі з К. Бакієвим. Улітку 2005 р. відбулись дострокові президентські вибори, перемогу на яких отримав К. Бакієв. Але ці радикальні політичні дії не привели до політичної стабілізації в республіці.

У листопаді 2006 р. виник конфлікт між головою парламенту (Жогорку Кенеша) та президентом. Голова парламенту подав у відставку. У квітні 2006 р. у країні знову розпочалися заворушення з вимогою проведення конституційної реформи та очищення влади від криміналітету. 2.11.2006 р. у Киргизії розпочався безстроковий страйк із вимогою відставки президента та прем'єр-міністра. Щоб урятувати ситуацію, президент країни терміново підписав проект нової конституції, який 30 грудня 2006 р. був прийнятий парламентом. Ця конституція набула чинності 17 січня 2007 р., згодом її скасував Конституційний суд. Країна продовжила жити за попередньою конституцією 2003 р.

У квітні 2010 р. у республіці відбулась чергова Народна революція. До влади прийшли лідер опозиції Роза Отунбаєва і Тимчасовий уряд. Деякі історики-міжнародники вважають цю подію державним переворотом. Президент спочатку переховувався на території країни, а згодом покинув Киргизію. 27 червня 2010 р. на Всенародному референдумі було прийнято чинну Конституцію Киргизстану [там же]. 10 жовтня цього ж року в республіці відбулись позачергові парламентські вибори, після яких Киргизія стала конституційною парламентською республікою. Повноваження парламенту й уряду стали більшими, ніж у президента. Президентські вибори в Киргизії було призначено на 30 жовтня 2011 р. Новим Президентом РК став Алмазбек Шаршеневич Атамбаєв, повноваження якого закінчуються 31 грудня 2017 р. [388].

Ще з часів СРСР прибутковими галузями в державі залишаються уранодобувна й переробна, золотовидобувна та переробна, енергетична. За видобутком золота Киргизія знаходиться на третьому місці після Росії й Узбекистану. 2003 р. цей показник становив 22,5 тонни золота на родовищі "Кумтор", який наповнює 1/3 державного бюджету. 70 % підприємств республіки приватизовані й знаходяться під контролем клану першого президента країни А. Акаєва. 6 гідроелектростанцій республіки об'єднані в Наринський каскад. Росія погодила будівництво ще двох ГЕС "Камбарата-1" та "Камбарата-2", однак реалізація проектів призупинена через бажання РФ володіти контрольним пакетом майбутніх об'єктів. Водні ресурси стали проблемою регіону. Казахстан та Узбекистан 80 % води отримують із території Киргизії⁴. У киргизькій частині знаходиться Токтогульське водосховище, воду з якого розподіляє республіка. 2000 р. такі дії поставили під загрозу сільське господарство сусідніх центральноазійських республік [389]. Узбекистан у відповідь на дії Киргизії розгорнув на кордоні військові

⁴ Ріка Сирдар'я найдовша (3019 км) і друга за водонаповнюваністю серед рік Центральної Азії. Площа басейну 219 тис. кв. км. Основна частина (75,2 %) стоку ріки формується на території Киргизстану, 15,2 % – на території Узбекистану, 6,9 % – в Казахстані і 2,7 % – в Таджикистані.

підрозділи й провів низку показових навчальних захоплень добре захищених об'єктів, що було сприйнято киргизькими військовими як військова загроза.

Найбільші капіталомісткі економічні проекти ведуться за участю Росії. Росія контролює і флагами оборонної промисловості – корпорацію "Дастан" (виготовлення торпед) і АТ "Айнур". Уряд запланував передати РФ підприємство ВПК "Дастан" взамін на участь Росії в будівництві нової Камбаратинської ГЕС-1. 48 % працівників – селяни. Безробіття в країні становить близько 3 %, середня зарплата – 150 \$. У Киргизії функціонує 26 вищих навчальних закладів, із яких один військового профілю – Бішкекське вище військово-командне училище, яке готує молодших офіцерів загальновійськового профілю та офіцерів-техніків для військової авіації.

Остаточний варіант чинної Конституції Киргизії 2010 р. закріплює народне волевиявлення побудови суверенної, демократичної держави, де принцип верховенства права забезпечує захист прав кожного громадянина. Єдиним джерелом влади є киргизький народ. Ст. 4 п. 4 забороняє військовослужбовцям бути членами політичних партій або підтримувати будь-яку партію. Ця стаття забороняє також створення політичної партії на етнічній або релігійній основі. Ст. 14 забороняє використання Збройних сил для внутрішньодержавних політичних цілей. Переміщення та використання Збройних сил за межами республіки дозволено тільки зі згоди парламенту, якщо за таку пропозицію проголосувало понад дві третини депутатів. Згідно зі ст. 56 Конституції в Киргизії здорові юнаки у віці від 18 до 27 років підлягають обов'язковій строковій військовій службі. Відповідно до закону "Про альтернативну (невійськову) службу" певна категорія громадян може проходити альтернативну службу, відраховуючи 20 % своєї зарплати до бюджету міністерства оборони. Президент країни, відповідно до вимог ст. 64, не тільки Головнокомандувач Збройних сил, але й очолює Раду оборони країни: він має право оголошувати військовий стан у країні, після чого повинен терміново винести це питання для розгляду у парламенті. Вищий законодавчий орган, у свою чергу, дотримуючись ст. 74, вирішує питання

війни і миру, законності введення військового стану, затверджує або скасовує укази президента із цих питань. У випадках відсутності президента його обов'язки виконує прем'єр-міністр [387].

До законодавчих актів, які регулюють взаємовідносини у сфері військової безпеки, належать закон "Про оборону" і "Збройні сили КР" (1994 р.), Концепція національної безпеки, Воєнна доктрина та Військово-оборонна концепція (1993 р.). На думку директора Інституту стратегічного аналізу й прогнозу КР А. Л. Салієва, сьогодні Киргизія знаходиться на стадії оновлення нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері безпеки й оборони. З моменту отримання незалежності військові загрози не змінилися – змінюється тільки ставлення до них і способи реалізації захисних заходів [390].

Воєнну доктрину Киргизстану прийнято 23 березня 2002 р. Вона складається із чотирьох розділів: військово-політичні, військові, військово-економічні основи забезпечення військової безпеки і підготовка до оборони. Доктрина має оборонний характер і передбачає співпрацю у військово-оборонній сфері з країнами-членами СНД, ОДКБ та ШОС. У розділі "Міжнародна військова та військово-технічна співпраця" передбачено співпрацю в межах програми НАТО "Партнерство заради миру", а також із Росією, США, КНР, Туреччиною, ФРН, Францією, Великою Британією та участь у миротворчих військових операціях під егідою ООН. За Воєнною доктриною, конфлікти є справедливі та несправедливі: ті, які суперечать Статуту ООН, і ті, що йому не суперечать. Зовнішніми загрозами Киргизія вважає можливість вторгнення бандформувань із територій сусідніх країн (Узбекистану, Таджикистану). Саме тому в доктрині передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у гірській місцевості: звідти очікують проникнення незаконних військових формувань на територію республіки. Доктрина передбачала нове будівництво (реформування) ЗС у три етапи, яке завершилось 2010 р. Воєнна доктрина КР передбачає можливість використання Збройних сил для захисту від

антиконституційних дій, протиправного збройного насилля, які загрожують цілісності країни [391, 392].

У республіці ведуться дебати про створення нової Воєнної доктрини, яка змінила б структуру, підготовку й оснащення Збройних сил, відповідно до наявності реальних загроз, серед яких основними є міжнародний тероризм та екстремізм. На думку військових експертів, існує пряма військова загроза проникнення терористичних та бандформувань через гірські кордони з Узбекистаном, Таджикистаном та Китаєм. Захист кордону на цьому напрямку має бути пріоритетом у нейтралізації можливого агресора [393].

Бюджет для оборони країни розрахований тільки для підтримання боєготовності Збройних сил. Так, у 2008 р. його витрати становили \$ 43,9 млн, або 1,3 % ВВП. У попередній 2007 р. військовий бюджет становив \$ 30 млн. У таких умовах республіка проводить військово-політичну політику максимальної інтеграції в наявні оборонні системи, обираючи потужні країни своїми стратегічними партнерами, насамперед – це Російська Федерація [394].

Загальна орієнтовна чисельність людських військових ресурсів (чоловіки віком від 15 до 49 років) становить 1,203 млн осіб, із яких придатні до військової служби 975 тис., щорічно досягають призовного віку близько 50 тис., призиваються 5-8 тис. призовників. Чисельність Збройних сил становить близько 15 тис. військовослужбовців, не враховуючи військових формувань. За даними IISS (*International Institute for Strategic Studies*, 2005), загальна чисельність підрозділів Міністерства оборони становила 10,9 тис. [395]. Головнокомандувачем ЗС КР є президент. У складі Збройних сил є сили загального призначення, сили швидкого реагування та сили негайного реагування. Особливим формуванням є Південне угруповання об'єднаних сил, створене в 1999 р.

Збройні сили республіки охоплюють сухопутні війська, військово-повітряні сили, артилерію, сили повітряної оборони (створені 2006 р.), десантні війська й підрозділи спеціального призначення. Збройні сили Киргизії розпочали свою історію в січні 1992 р., коли військові підрозділи

Радянської армії Туркестанського ВО було взято під юрисдикцію республіки відповідно до Указу Президента від 29 травня 1992 р. ЗС КР поділено на Північну й Південну групи, які об'єднують силові підрозділи для боротьби з проявами екстремізму та проти бандитських формувань. На території республіки було дислоковано 17-й артилерійський корпус, що складався з двох мотодивізій. Згодом із цих дивізій було сформовано в 1998 р. 1-у Койтаську та 3-ю Ошську бригади. 70-75 % військовослужбовців ЗС – контрактники, решта – строкові призовники.

Випускники вищих навчальних закладів, які пройшли військову перепідготовку, отримують звання лейтенанта запасу. Безпосередньо військових готують Киргизький національний військовий ліцей, Об'єднаний навчальний центр ЗС для підготовки сержантів, Бішкекське багатoproфільне вище військове училище, яке щороку випускає 100 офіцерів, Центр підвищення кваліфікації офіцерів і прапорщиків. 90 % військовослужбовців ЗС Киргизії на безоплатній основі (взаємін безоплатного розташування російських військових об'єктів на території республіки) проходять навчання у вищих військово-навчальних закладах МО РФ і Казахстану.

Сухопутні війська (СВ) складаються з однієї мотострілецької дивізії, трьох бригад із танковими батальйонами, окремого танкового батальйону, трьох кулеметно-артилерійських батальйонів. Проблема СВ полягає в тому, що 50 % озброєння морально застаріле, 60-70-х років минулого століття випуску та не придатне для застосування в гірській місцевості. Це повною мірою стосується танків Т-72 та БМП-1, БМП-2, БТР-70, БТР-80. У силах загального призначення передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у горах, що вимагає повного адекватного переозброєння.

Військово-повітряні сили мають у своєму складі змішаний авіапункт та вертолітну ескадрилью. Бойові літаки представлені винищувачами МіГ-29 та винищувачами-бомбардувальниками МіГ-21.

Артилерія об'єднує зенітно-артилерійську бригаду та один полк.

Сили повітряної оборони, які створені у 2006 р., охоплюють 2 дивізії СУ-25 та 4 дивізії СУ-75.

За даними *IISS The Military Balance* за 2007-2010 рр. на озброєнні ЗС Киргизії знаходилось: танків Т-72 – 150-215 од., БМП-1 – 230-274 од., БМП-2 – 90-113 од., БРЛМ-2 – 30 од., БТР-70 – 25-53 од., БТР-80 – 10 од. Проти-танкове озброєння представлене 26 од. "Малютка". Реактивні системи залпового вогню БМ-21 "Град" – 15 од., БМ-27 "Ураган" – 6 од. Артилерійські системи мають на озброєнні САУ 120 ("Нона", "Гвоздика") – 30 од., гаубиці 1938 та 1943 рр. випуску – 107 од., міномети М-120 (виробництва США) – 48-50 од. Військова авіація представлена МіГ-21 – 48 од., ще 28 од. знаходяться на зберіганні, АН-12 – 2 од., АН-26 – 2 од., Л-39 – 4 од. та 24 од. на зберіганні, вертольоти Мі-24 – 9 (транспортні) та Мі-8 – 23 (багатоцільові) [396].

До десантних та підрозділів спеціального призначення МО належать диверсійно-розвідувальний батальйон "Інбір" (створений 1999 р.) з трьома ротами та підрозділом "Скорпіон", сформованими 1994 р. Підпорядковані ці підрозділи Головному управлінню розвідки Генерального штабу Міністерства оборони (ГУР ГШ МО). Обидва підрозділи добре озброєні новітніми видами зброї, можуть вести локальні бойові дії в гірській місцевості.

Спецпідрозділ Національної гвардії "Пантера" належить до десантно-штурмових видів, нараховує 800 військовослужбовців. Поряд функціонують ще два підрозділи "Барс" та "Едельвейс", а також розвідувальна рота. Загальна чисельність Національної гвардії близько 1,5 тис. осіб. Це військове формування в мирний час безпосередньо підпорядковується президенту, у військовий час має знаходитись у резерві головнокомандувача ЗС.

Внутрішні війська (ВВ) МВС чисельністю близько 3,6 тис. складаються з підрозділів з охорони виправних колоній та спеціальних моторизованих міліцейських частин. ВВ МВС також мають у своєму складі спеціальний антитерористичний підрозділ "Шер". До особового складу "Шер" входять

тільки офіцери й прапорщики, які пройшли спеціальну підготовку в Туреччині, США, Китаї, Росії.

Державна служба охорони має таємний загін "Арстан", головним завданням якого є бойове прикриття перших осіб держави.

Ще один спецпідрозділ – "Киргий" – функціонує в спеціальному агентстві з контролю за обігом наркотиків.

Служба національної безпеки нараховує до 1 тис. осіб. Крім територіальних органів та військової контррозвідки, до складу СНБ входять спецпідрозділи "Калакан" – "Щит" (проведення спецоперацій) й антитерористичний підрозділ "Альфа".

Прикордонні війська нараховують 5 тис. і представлені 5 загонами (аналогічно за чисельністю та оснащенням полку), 4 дислоковані на південному кордоні й один – на півночі Киргизії. Формування прикордонної служби Киргизії розпочато 1998 р. – тоді чисельність особового складу сягала 3 тис. осіб. 19 травня 1999 р. у республіці прийнято закони "Про державний кордон" та "Про прикордонну службу". До цього кордон охороняла оперативна група Федеральної прикордонної служби Росії, яка 2002 р. передала 27 прикордонних застав колишнього Східного прикордонного округу СРСР киргизьким прикордонникам. Спочатку прикордонна служба входила до складу МО, згодом до СНБ, а з жовтня 2002 р. її виділено в самостійну структуру. Сьогодні повністю забезпечений охороною кордон із Китаєм, хоча потребує сучасного технічного оснащення. Дотримуючись вимог Статуту ШОС, Киргизія інформує Китай про дислокацію своїх військових формувань у 100-кілометровій прикордонній зоні.

Киргизія – бідна країна й самостійно не може здолати економічну кризу. Імпортні операції перевищують експорт. МВФ 2011 р. надав республіці фінансову допомогу в розмірі \$100 млн для її подолання. Південний кордон з Таджикистаном залишається необладнаним, що створює умови для незаконного переміщення наркотиків. Ураховуючи цю ситуацію та беручи до уваги приєднання Киргизії в 1994 р. до програми НАТО "ПЗМ", уряд

республіки просить Альянс надати технічну допомогу в облаштуванні південних кордонів держави. НАТО дало згоду на проведення таких робіт, а також надання засобів зв'язку та технічної допомоги. Насамперед заплановано капітально відремонтувати будівлі-склади, де зберігається ракетно-артилерійське обладнання. З 2007 р. Киргизія бере участь у процесах планування та аналізу програми ПРМ.

У 2008 р. витрати на військову безпеку Киргизії становили \$ 43,9 млн, або 1,3 % ВВП. У попередні роки витрати на військову організацію також не перевищували 2 % від ВВП. МО шукає альтернативні джерела фінансування, зокрема позабюджетні (ідеться про продаж застарілої техніки подвійного використання, яку можна використовувати у невійськових сферах). За оцінками військових експертів, близько 50 % армійського озброєння є застарілим і непридатним до експлуатації.

МО Киргизії військово-технічну співпрацю здійснює переважно з країнами СНД та членами ОДКБ. У республіці введено систему експортного контролю над озброєнням та військовою технікою, який покладено на Міністерство оборони. Міністерство відповідає за видачу ліцензій, дозволів на транзитне переміщення предметів військового призначення. Мета такого контролю – недопущення розповсюдження зброї масового ураження й засобів її доставки. Діяльність МО скерована на створення військової організації з мобільних підрозділів, готових до швидкого бойового розгортання й оперативних дій на загрозливих напрямках.

Російсько-киргизькі відносини у військовій і військово-технічній сфері ґрунтуються на Договорі від 5 липня 1993 р., який передбачає чотири напрями: розміщення військових об'єктів ЗС РФ на території Киргизії, збереження співпраці з питань виробництва, ремонту й забезпечення озброєнням та військовою технікою, спільне використання військових полігонів та навчальних центрів, підготовка офіцерів, співпраця сил та засобів ППО. За період співпраці між РФ та КР підписано близько 40 міждержавних договорів із різних питань військового будівництва. Низку

міжнародних правових документів було підписано про статус перебування чотирьох військових об'єктів Росії на території Киргизстану. Зокрема: дослідної бази протичовнового озброєння, центру зв'язку ВМФ РФ, автономного сейсмічного пункту служби спеціального контролю МО РФ та російської авіабази в м. Кант. Остання є авіаційною складовою Колективних сил реагування Центральноазійського регіону ОДКБ. Орендну плату МО Росії за ці об'єкти не сплачує. Орендним еквівалентом є військово-технічні поставки та квоти для навчання киргизьких офіцерів у військових ВНЗ Російської Федерації. 2009 р. Росія погодилася надати \$ 2,15 млрд у вигляді позики за умови закриття військової бази "Манас", яку використовує НАТО як базу коаліційних сил в Афганістані [397].

Киргизія є учасником ОДКБ з 1992 р. Свою співпрацю в межах цієї організації веде в напрямку створення сил швидкого реагування, які були б спроможними взяти участь в оперативному реагуванні в спільних діях країн-учасниць ОДКБ. У Бішкеку розташовано штаб колективних сил швидкого реагування в Центральній Азії й регіональна оперативна група Антитерористичного центру СНД.

З 2001 р. з території киргизької авіабази "Манас" надавалась допомога військам НАТО, які знаходились в Афганістані. Після завершення активної фази операції в Афганістані базу почали використовувати як транзитний центр для ВПС США. За оренду авіаційної бази американці щороку сплачують Киргизстану \$ 60 млн. Рішення закрити авіа базу було озвучене Президентом К. Бакієвим 3-4 лютого 2009 р. під час візиту до Москви, і денонсований договір затвердив парламент. Росія стратегічно не зацікавлена в американській присутності в країнах Центральної Азії. Саме із цією метою військово-політичне керівництво Росії мало надати понад \$ 1 млрд для постачання армії Киргизстану нового озброєння та військової техніки російського виробництва. Це будуть нові БМП, БРДМ, гелікоптери, польові й стаціонарні госпіталі, легка фототехніка, переносні міномети, супутникова апаратура, а також розширення програми навчання киргизьких офіцерів у

вищих військових навчальних закладах РФ. Окрім того, Росія у 2009 р. подовжила ще на 49 років перебування своєї військової авіації. Заплановане підписання договору про продовження знаходження російських військових до 2032 р. РФ за оренду трьох військових баз платить \$ 4,5 млн.

Американці, у свою чергу хочуть зацікавити Киргизстан (як й інші країни ЦА) у зброї та військовій техніці, яка знаходиться на території Афганістану. Адже 2014 р. місія НАТО в цій країні закінчується й значну частину озброєння необхідно кудись подіти. Швидше за все це буде продаж за низькими цінами для сусідніх країн. Безперечно, після продажу буде пропонуватись її інструкторське освоєння та можливість проведення ремонтно-регламентних робіт, що дасть можливість залишатись у країнах ЦА.

КНР теж бачить свої стратегічні інтереси в Киргизії й у Центральній Азії в цілому. Свою присутність у Киргизстані Китай розпочав із будівництва залізниці, яка повинна об'єднати республіку в одне ціле й полегшити маршрутне сполучення з іншими країнами-сусідами. При завершенні запланованої залізничної магістралі дістатися до найвіддаленішої точки ЦА з території Китаю можна буде усього за 3 години. Зауважимо, що технічно полотно залізниці відповідатиме європейським стандартам (ширина – 1435 мм), а не російським вимогам (1520 мм).

Участь Киргизії в Шанхайській організації співпраці бере свій відлік з 2001 р., коли країни-засновники підписали спільну Декларацію про створення ШОС з метою протидії міжнародному тероризму, сепаратизму та екстремізму в Центральній Азії. Військові Киргизстану беруть участь у військових навчаннях під егідою ШОС. Так, у серпні 2003 р. на території Китаю та Казахстану було проведено спільне контртерористичне навчання "Взаємодія-2003". Свої наміри проводити спільні військові навчання члени ШОС підтвердили 27 липня 2007 р., підписавши у Бішкеку відповідну угоду, за якою в серпні 2007 р. на території Китаю та Російської Федерації відбулось перше навчання "Мирна місія-2007", "Бойове братерство-2007", друге відбулось у жовтні 2010 р. [398].

Співпрацю військовиків МО Киргизької Республіки з НАТО розпочато 1994 р., і проходить вона в межах програми "Партнерство заради миру". Програма передбачає участь у навчаннях, конференціях, семінарах, взаємних візитах. У період 1994-2004 рр. 500 військових МО КР взяли участь у заходах НАТО, зокрема миротворчій діяльності, мовній підготовці, боротьбі з тероризмом і наркотрафіком, нейтралізації військових конфліктів. Як уже вказувалося вище, під час підготовки й проведення військової операції на території Афганістану 2001 р. Киргизія надала антитерористичній коаліції аеродром "Манас" (авіабаза імені Гансі), де були дислоковані військові літаки-дозаправники КС-135, транспортні літаки С-130 "Геркулес", військова ескадрилья винищувачів та бомбардувальників, близько 1700 військово-службовців із 12 країн-членів НАТО. У зв'язку із забороною розміщення на території Киргизії військових баз країн, які не входять до ОДКБ (вимога Статуту ОДКБ) авіабаза ім. Гансі має статус дипломатичної місії, а військовослужбовці НАТО – її співробітників. Угоду щодо подальшого використання аеродрому "Манас" не продовжено, що спонукає НАТО шукати альтернативне рішення на території інших республік Центральної Азії [399].

Із 2007 р. Киргизстан поглибив свою співпрацю з Альянсом, підписавши угоду про участь у програмі "Процес планування й аналізу", що передбачає трансформацію ЗС МО КР відповідно до міжнародних стандартів, участь у миротворчих операціях під егідою Генеральної Асамблеї ООН. У 2007 р. в штаб-квартирі НАТО із цього питання відбулись переговори у форматі "26+1" (країни-учасниці НАТО + Киргизька Республіка) для прийняття остаточного рішення.

Із 2001 р. Киргизька Республіка бере участь у командно-штабних навчаннях "Щит миру" ("*Peace Shield*"), у багатонаціональних навчаннях "Об'єднані зусилля" ("*Combinet Endeavour*"). 2002, 2004, 2006 рр. на території республіки проходили спільні киргизько-британські навчання із залученням національних прикордонних військ. Щорічно, починаючи 1999 р., проходять

киргизько-американські навчання антитерористичного спрямування "Беленс Найф" та "Беленс Найт". Щорічні 12-тижневі курси з турецькими інструкторами працюють з 2000 р. 2004 – 2006 рр. 27-а гірська сухопутна бригада Збройних сил Франції проходила двотижнєве тренування у горах Киргизії. В околицях киргизького м. Ош проводилися російсько-киргизькі антитерористичні навчання "Південь-2006".

Таким чином, киргизька військова організація та її Збройні сили потребують модернізації відповідно до міжнародних стандартів та наявних військових загроз. Перешкодою на цьому шляху є недостатнє державне фінансування і постійна економічна криза в країні. Територія республіки, особливо її гірські райони, є привабливою для екстремістських бандформувань. До загроз національній безпеці киргизи зокрема відносять проблему узбецьких анклавів Сох і Шахімардан і анклаву Ворух, що належить Таджикистану. Особливу загрозу представляє ісламський політизований фундаменталізм та спільні кордони у Ферганській долині.

Військово-політичний сектор Киргизстану повністю знаходиться у фарватері російської політики та її військової стратегії. У республіці немає військово-технічної інфраструктури. Реформування ЗС республіки передбачає створення мобільних, малочисельних штурмових спецпідрозділів антитерористичного спрямування. До стратегічного або тактичного військового протистояння Киргизстан не готовий. Принципом будівництва Збройних Сил є оборонна достатність та адекватний рівень самооборони. На території республіки можливі терористичні акти екстремістського походження. У зовнішній політиці Киргизія орієнтується на Москву, хоча прагне інтегруватись у ісламський світ. Під гаслом незалежності і демократії тут прагнуть зберегти старі порядки. Киргизія уникає можливості робити ставку на співпрацю з одним геополітичним гравцем, тому співпраця відбувається у кількох напрямках. Киргизстан виступає своєрідним індикатором відносин у ЦА з ЄС, США, Китаєм та Росією.

Після розпаду СРСР у Центральній Азії склалася нова геополітична ситуація, яка вимагала від нових незалежних держав самостійного рішення щодо збереження територіальної цілісності, політичної стабільності, розвитку демократії, створення нової економіки, відстоювання власних національних інтересів. Поряд з цим виникло багато нових проблем національного, регіонального та глобального характеру. Одна з них – забезпечення національної безпеки. З'явилися нові нетрадиційні загрози, які вимагали кооперації зусиль у цій сфері. У 1991 р. і в подальші 20 років регіональної, суто центральноазіатської системи національної безпеки створено не було. Тутешній геополітичний вакуум активізував інтерес до регіону нових політичних гравців – США, Росії, КНР. Про свої інтереси у центральноазіатському регіоні заявили Туреччина, Індія, Пакистан, Японія, Саудівська Аравія та Іран. Ці інтереси не носять ідеологічного характеру, у них домінують політична й економічна складові. Провідні країни світу найбільше стурбовані міжнародним тероризмом, релігійним екстремізмом, незаконним обігом наркотиків, нелегальною міграцією, суспільно-економічними негараздами, які ускладнюють внутрішньополітичне становище нових незалежних держав ЦА і несуть загрозу цілому регіону.

Загрози національній безпеці мають регіональну специфіку, яка притаманна перехідним періодам держав з обмеженими внутрішніми ресурсами. Вона зокрема стосується: а) неврегульованості спільних кордонів; б) динаміки демографічних показників у республіках; в) наявності анклавів як потенційної загрози локальних етноконфліктів; г) поширення ісламу, зокрема його радикальних течій; д) нелегальних міграцій та контрабанди тощо. До інших регіональних загроз слід віднести латентні внутрішні військові конфлікти у сусідньому Афганістані, для якого характерні недостатня захищеність спільних кордонів, транснаціональна організована злочинність, відсутність єдиної ідеології, послаблення інтелектуального і виробничого потенціалу.

Великою проблемою залишається водно-енергетичне забезпечення. Нафта, газ, вугілля у Киргизії і Таджикистані практично відсутні, що ставить їх у залежність від постачальників. Одночасно названі країни мають великі запаси прісної води, яка відіграє гідроенергетичну та іригаційну роль. Серед республік ЦА не визначено воду як товар у порівнянні з вуглеводами і не визнано однакові права на її використання. Водні запаси Киргизії забезпечують потреби Казахстану і Узбекистану на 80 %. Водний міждержавний конфлікт посилюється територіальними суперечками між Киргизстаном, Узбекистаном і Таджикистаном. З цих питань виникали міжобщинні етнічні конфлікти 1975 та 1989 роках.

Фактор географічної замкнутості центральноазіатського регіону, його віддаленості від світових ринків, нерозвинених комунікативних характеристик негативно впливає на інтеграцію регіону в глобальний економічний простір. Відповідно до рейтингу індексу людського потенціалу (індекс тривалості життя, індекс освіти, індекс ВВП) проанлізовані держави ЦА можна поставити у наступному порядку: Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан.

Усі країни цього регіону залежні від зовнішніх запозичень (Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк), що теж несе певні виклики суверенітету і незалежності.

З викладеного випливає, що нові незалежні держави Центральної Азії через неоднорідність свого розвитку та слабку захищеність зовнішніх кордонів потребують створення спільної регіональної системи безпеки або подальшої інтеграції в існуючі міжнародні безпекові організації (ООН, НАТО, ОБСЄ, ОДКБ, ШОС), розширення двосторонніх стратегічних відносин з провідними країнами світу (Росія, США, ЄС, КНР).

Початком регіонального інтеграційного процесу у ЦА слід назвати зустріч керівників п'яти центральноазіатських республік 23 червня 1990 р. в Алма-Аті, внаслідок якої було підписано договір «Про співпрацю в економічній, науково-технічній і культурних сферах», реалізація якого

спричинила створення в 1994 р. таких вагомих суспільних інституцій як Центрально-Азіатський союз, Центрально-Азіатське економічне співтовариство і Організацію Центрально-Азіатської співпраці (згодом 2011 р. трансформована в Організацію Центрально-Азіатської співпраці – ОЦАС). Наприкінці 90-х років президент Казахстану запропонував створити Євразійський союз (ЄврАзЕС).

У 2005 р. ОЦАС приєдналось до ЄврАзЕС – організацію, в якій домінуючу роль відіграє Російська Федерація. Такий крок не акцентував на проблемах Центральної Азії, бо Росія проводить політику на збереження свого впливу у центральноазіатському регіоні. Неспівпадіння національних інтересів, відмінність в економічному розвитку не зробили ефективними рішення цієї організації для країн ЦА. Продовжується відверта боротьба між Узбекистаном та Казахстаном за регіональне лідерство. ЄврАзЕС створено з метою розширення Митного союзу і Єдиного економічного простору.

РОЗДІЛ IV

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР ПРИБАЛТІЙСЬКИХ РЕСПУБЛІК І ГРУЗІЇ

Три прибалтійські країни – колишні республіки СРСР – мають багато спільного: малу кількість населення, невелику територію та незначний військовий потенціал. Найбільш яскравим прикладом прибалтійської єдності стало 23 серпня 1989 р., коли жителі трьох радянських республік створили живий ланцюг між Таллінном, Вільнюсом та Рігою. Після розпаду СРСР та саморозпуску Організації Варшавського договору (1991 р.) прибалтійські республіки стали заручниками геополітичної гри між США, ЄС та РФ. Така ситуація змушувала керівництво цих держав швидко зорієнтуватись у зовнішньополітичному виборі [400, 401]. Найдоцільнішим і найбільш перспективним виявився шлях приєднання до Європейського Союзу та входження до НАТО. У період 1992 – 1994 рр., коли на території республік ще дислокувалися російські війська, країни Альянсу надавали вибірково військову допомогу прибалтійським державам, яка полягала у підготовці майбутніх військових кадрів, створенні структурних основ для національних армій. З моменту підписання Договору з НАТО «Партнерство заради миру» (1994 р.) розпочався етап підготовки до вступу і зміцнення національної оборони. У трьох республіках процес проходив паралельно [402]. Слід зазначити, що у НАТО спочатку був інший план щодо членства трьох прибалтійських республік. Планувалось прийняти одну республіку (Литву), яка повинна була стати захисником своїх двох сусідів у межах Альянсу і допомогти їм інтегруватись до нього [403].

Воєнні доктрини прибалтійських країн ґрунтувалися на трьох принципах: недоторканність та непорушність державних кордонів, відмова від визнання будь-якої країни світу своїм ворогом, незастосування сили для вирішення міжнародних конфліктів. Шість років було витрачено для побудови малочисельних, високопрофесійних збройних сил. Активне

запозичення позитивного досвіду було успішним – 29 березня 2004 р. Латвію, Естонію та Литву разом з Болгарією, Румунією, Словаччиною та Словенією було прийнято до Альянсу. Членство у НАТО стало пріоритетом оборонної політики цих держав. Вони взяли на себе свою частку відповідальності за міжнародну безпеку у Північно-Східній Європі, впровадивши всередині держав принципи демократичного устрою, ринкової економіки і свободи слова [404]. Російські політичні керівники були вкрай незадоволені втратою свого впливу на Балтійському морі та в прибалтійському територіальному просторі, вважаючи (і так триває до сьогодні) процес розширення НАТО на Схід загрозою [405].

Прибалтійські республіки за час перебування у складі СРСР втратили етнічну однорідність, що зумовило їх до прийняття жорсткого національного законодавства для відновлення корінного етносу, його історії, культури, мови. Так, у Литві 20 % населення становили росіяни, поляки, білоруси, українці; у Латвії – 48 %; в Естонії – близько 40 %.

4. 1. Литва – регіональний лідер у військово-політичному будівництві та безпековій політиці.

Литовська республіка (Lietuvos Respublika) розташована у північній частині Європи. Її безпосередніми територіальними сусідами є Польща (протяжність кордону 110 км), Калінінградська область Російської Федерації (303 км), Білорусь (724 км по р. Неман) та Латвія (610 км). Невелика частина території омивається Балтійським морем (99 км), де знаходиться порт Клайпеда (200 тис. населення). Столиця республіки – Вільнюс (580 тис.). Загальна чисельність населення Литви становить 3,374 млн громадян (3,41 млн станом на 2005 р.), з них 83,4 % – етнічні литовці, 6,7 % – поляки, 6 % – росіяни. ВВП становить \$ 17 940 на душу населення. Литва – парламентська республіка. Першу конституцію прийнято 1922 р. – вона стала основою для

чинної Конституції від 25 жовтня 1992 р. Територія поділена на 10 повітів, 44 райони та 9 міст.

Восени 1988 року в Литві почав працювати Народний рух («Саюдіс»), активізувала свою діяльність Ліга свободи, яка діяла в Литві з 1978 р. нелегально. У грудні 1989 р. литовські комуністи вийшли з КПРС, створивши Демократичну партію праці. Перші демократичні вибори на багатопартійній основі пройшли у лютому 1990 р. Перемогу отримав «Саюдіс». Парламент очолив В. Ландсбергіс. 11 березня 1990 р. Верховна Рада Литви (Відновлений Сейм) прийняла Акт про відновлення Незалежної Литовської держави і проголосила відновлення Конституції 1938 р. На її основі було розроблено проект постійної Конституції. Конституція Литовської республіки, яку підтримано на референдумі 25 жовтня 1992 р., складається з 154 статей, згрупованих у 14 розділів [406]. Невід'ємними складовими Конституції є Конституційний закон «Про Литовську державу» № I-1051 від 11 листопада 1991 р., Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» № I-2622 від 8 червня 1992 р., Закон «Про порядок вступу у дію Конституції Литовської Республіки» від 25 жовтня 1995 р., Конституційний акт «Про членство Литовської республіки у Європейському Союзі» № IX-2343 від 13 липня 2004 р. [407, 408].

Конституційний закон Литовської республіки «Про Литовську державу» від 11 листопада 1991 р. на основі плебісциту (всенародного референдуму, у якому взяло участь 90,47 % громадян), проведеного 9 лютого 1991 р., проголосив Литву незалежною демократичною республікою. Положення цього закону можна змінити тільки шляхом суспільного опитування громадян, які мають активне право голосування, якщо за це висловилося не менше, ніж $\frac{3}{4}$ громадян Литви. У вересні 1991 р. литовську державність визнав уряд СРСР.

У жовтні 1992 р. відбулись вибори до Сейму, перемогу на яких отримали представники Демократичної партії праці, колишні комуністи (44,4 %,

73 мандати). Народний рух отримав 20,9 % (30 мандатів). Сейм як однопалатний законодавчий орган представлений 141 депутатом, з яких 71 обираються за одномандатним мажоритарним округом, а 70 – за пропорційно-партійною системою з 5 % бар'єром.

У лютому 1993 р. першим всенародно обраним президентом Литви став Альгірдас Бразаускас, экс-голова комуністичної партії. За нього проголосувало 60 % виборців.

Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» оголосив наміри «ніколи не входити до складу жодного політичного, економічного або іншого союзу чи співдружності держав, що створюються на основі колишнього СРСР». Цим актом «вважають ворожою до незалежності Литви діяльність, результатом якої є намагання включити Литовську державу до союзів або співдружностей на основі СРСР». Ст. 3 акту зазначає: «На території Литовської республіки не може бути ніяких військових баз і військових частин Росії, СНД і держав, що входять до них» [там само]. У вересні 1993 р. з території республіки повністю були виведені російські війська.

Парламентські вибори 1996 р. повернули до влади політичних наступників «Саюдіса» – консервативний Патріотичний союз, який отримав 70 мандатів у Сеймі. Представники цієї політичної сили очолили парламент (В. Ландсбергіс) та уряд (Г. Вагноріус). У президентських виборах 1998 р. перемогу отримав Валдас Адамкус (емігрант, учений-еколог), за якого віддали голоси 50,4 % виборців.

Парламентські вибори 2000 р. виявили відносну більшість соціал-демократів (48 мандатів). Однак через півроку уряд подав у відставку. Новий коаліційний уряд очолив А. Бразаускас. У січні 2003 р. новим Президентом Литви став Р. Паксас, за якого проголосувало 55 %. Наприкінці року спалахнув політичний скандал, причиною якого стали звинувачення президента у причетності до злочинних угруповань. У червні 2004 р.

відбулись дострокові президентські вибори, в яких взяли участь 52 % виборців, перемогу отримав В. Адамкус.

10 та 11 травня 2003 р. у Литві відбувся референдум щодо членства в Євросоюзі, на якому громадяни республіки більшістю голосів висловились за вступ країни до ЄС. 16 квітня в Афінах представники Литовської республіки підписали угоду з 16 країнами-членами Євросоюзу та 8 країнами Центрально-Східної Європи про вступ до Європейського Союзу. Цю угоду було ратифіковано 16 вересня 2003 р. Сеймом Литви. 7 липня 2004 р. Конституційний акт «Про членство Литовської республіки у Європейському Союзі» був прийнятий у парламенті, підписаний Президентом та набув чинності, доповнивши ст. 150 Конституції. У вересні 2004 р. провідні політичні партії у присутності президента підписали угоду про незмінність зовнішньополітичного курсу на період до 2008 р. Основними векторами цієї політики були взаємовідносини з ЄС та США.

У парламентських виборах у жовтні 2004 р. взяли участь реальні політичні сили, з яких 8 стали парламентськими. До Сейму потрапили Трудова партія, соціал-демократична партія, соціал-ліберальна партія «Новий союз», «Союз Батьківщини», ліберально-центристський союз, союз селян і нової демократії та інші. Коаліційний уряд очолив А. Бразаускас. Головою парламенту обрали А. Паулаускаса. Його через скандал у канцелярії Сейму у квітні 2006 р. змінив В. Мунтянас. Суспільний резонанс мала відмова Президента Литви В. Адамкуса взяти участь у московських урочистостях з нагоди Дня перемоги 9 травня 2005 р. У червні 2008 р. парламент на законодавчому рівні зрівняв нацистську і комуністичну символіку, її було заборонено використовувати на публічних заходах. Парламентські вибори 2008 р. відбувались у два тури, в першому взяли участь 48,43 %, а в другому – 32,2 %. У виборах змагалися 22 політичні партії, до парламенту потрапили 11. Одночасно з виборами була спроба провести референдум з питання продовження експлуатації Ігналінської АЕС, однак через низьку явку виборців, референдум не відбувся.

17 травня 2009 р. відбулись п'яті президентські вибори. Явка склала 51,7 % виборців. Перемогу отримала Даля Грибаускайте, яка до того працювала в литовському посольстві в США, на посаді заступника міністра зовнішніх справ, була єврокомісаром з бюджетної політики.

Основні положення Конституції Литовської Республіки з питань національної та військової безпеки наступні: під час військового стану вносити зміни до Конституції заборонено. Пропаганда війни неприпустима. За ст. 137 заборонено перебування на території республіки військових баз іноземних держав та зберігання зброї масового ураження. Захист держави є правом та обов'язком кожного громадянина. Призовний вік для чоловічого населення настає з 18 років. Громадяни Литви проходять військову і альтернативну службу. Військова служба поділяється на професійну, призовну та добровільну (волонтерську). Важливі питання оборони розглядаються Державною Радою оборони, яку очолює Президент, він же є Головнокомандувачем збройних сил. За стан Збройних Сил республіки перед Сеймом несуть відповідальність Уряд, міністр охорони краю, командувач військ. Міністром охорони краю не може бути військова особа. Військові та поліцейські не можуть балотуватись до виборних центральних та місцевих органів, бути членами політичних партій [409]. За Конституцією, Сейм приймає остаточне рішення про використання збройних сил під час військового нападу, затверджує введення військового стану в країні, оголошує мобілізацію та демобілізацію. Сейм має право затвердити або скасувати перераховані рішення, прийняті Президентом. Під час війни вибори до Сейму, як і вибори Президента, заборонені. Президент у критичних випадках має право оголосити надзвичайний стан на всій території країни або її частині строком до 6 місяців, це рішення є обов'язковим для затвердження на позачерговій сесії Сейму. У Литві конституційно заборонено подвійне громадянство. Сейм – однопалатний парламент – обирається прямими таємними виборами на 4 роки. Сейм має у своєму складі 141 депутата. Депутати звільняються на час роботи у

парламенті від проходження військової служби з охорони краю. У мирний період Сейм має право приймати поправки до конституції [410].

Президента обирають прямими таємними виборами терміном на 5 років. Президентом Литви може бути громадянин республіки, який досягнув 40 років, останні 3 роки проживає у Литві й може обиратись депутатом до Сейму. Президент може обиратись і займати цей пост не більше двох разів поспіль. Після затвердження Сеймом президент призначає і звільняє командувача військ і керівника служби безпеки [411].

Проголосивши 11 березня 1990 р. про свою незалежність, Литва розпочала розбудову національної армії. Це рішення було прийнято Верховною Радою Литовської РСР. Литовській владі вдалось домовитись про виведення радянських військ з території республіки, які залишили Литву раніше, аніж Польщу, Німеччину, Чехію, Латвію та Естонію. 1 серпня 1993 р. останній радянський солдат покинув територію республіки [412].

22 лютого 1991 р. парламент прийняв рішення про створення перших озброєних добровільних дружин [413]. Литовський парламент виступив проти спроби державного перевороту у Москві 21 серпня 1991 р., підтримавши парламент РФ та уряд Б. Єльцина [414].

Про Литовські збройні сили світова громадськість вперше дізналась 1994 р., коли взвод військовиків взяв участь у миротворчій місії ООН на території Хорватії. Днем воїнів Литви вважається 23 листопада. Збройні Сили Литви об'єднують військово-повітряні сили, сухопутні сили (наземні), національні сили оборони групи добровольців (резерв волонтерів), військово-морські сили, сили спеціальних операцій [415].

Сухопутні війська є основою Збройних Сил Литви. До їх складу входить моторизована піхотна бригада «Залізний вовк» (*Gelezinis vilkas*) – найбільша військова одиниця армії, створена у червні 1992 р., інженерний батальйон та національні сили оборони волонтерів, навчальний центр. Навчальний центр бригади нараховує 3500 постійних військових та 4500 добровольців. Бригада має у своєму складі 6 батальйонів: 2 механізовані, 2 мотострілкові піхотні,

один батальйон підтримки, артилерійський батальйон (дивізіон), роту зв'язку, роту розвідки, взвод військової поліції. Представники бригади брали участь у місіях НАТО на території Афганістану, провінція Гор. Інженерний батальйон створений 1999 р., дислокується у 6 містах Литви, спроможний проводити розмінування, знешкодження вибухових пристроїв, наводити понтонну переправу тощо.

Національна оборона території з добровольців розпочала свою історію 1990 р., коли її представники піднялися на оборону парламенту та телецентру у Вільнюсі. У цей час загонами національної оборони краю командували Буткявічус та Гячіс. Найбільша бойова група складалася з колишніх радянських офіцерів, озброєних автоматами, які несли постійну вахту на покрівлі парламенту [416]. Тоді це були основні збройні сили молоді Литовської республіки. У січні 1991 р. ВР Литви надала їм офіційний статус. Радянські десантники у січні 1991 р. зайняли приміщення будинку політпросвіти та вищої партійної школи. Москва розпочала економічну блокаду Литовської республіки. М. Горбачов планував увести в Литві пряме президентське правління. Було припинено постачання нафти, газу, інших енергоносіїв. З СРСР були розірвані політичні та економічні зв'язки. У ніч з 13 на 14 січня 1991 р. радянські війська при захопленні ряду об'єктів у Вільнюсі: Будинку республіканського кіно, видавничого центру, телебачення та телецентру застосували бронетехніку та вогнепальну зброю. У протистоянні з військами загинуло 13 литовців, 140 були важко поранені [417]. Влада ввела у Вільнюсі комендантську годину. У місті з'явилися танки і бронетранспортери. Столиця була блокована військовими. Протистояння конфліктуючих сторін наростало. До Литви за рішенням Ради Федерації СРСР прибули делегати Верховної Ради СРСР Леван Акімович Тер-Петросян – голова Верховної Ради Вірменії, Борис Ілліч Олійник – заступник Голови Ради національностей, Микола Іванович Дементей – голова Верховної Ради Білорусі, Олександр-Володимир Костянтинівич Фатеев – голова комітету з гласності, свобод і звернень громадян ВР СРСР. Членам делегації було

представлено фактичний матеріал подій 12 та 13 січня. Делегати заслухали пояснення очевидців [418]. Січневі події у Вільнюсі стали своєрідним сигналом для всіх радянських республік у боротьбі за свободу. На підтримку Литви приїхали загони добровольців і з України – як правило, це були студенти київських вишів. Їх формуванням займались Народний Рух України та Українська Гельсінська Спілка. Литву підтримали Верховна Рада Білоруської РСР, міська рада Санкт-Петербурга, Верховна Рада України. Повстанці зайняли парламент – єдиний оплот демократії, який так і не наважились штурмувати радянські війська [419]. Президент СРСР М. Горбачов та очолювана ним Комуністична партія отримали негативну оцінку радянського суспільства за вільнюські події. Тодішній висновок звучав так: «Людей вбивають за те, що вони хочуть бути вільними», «Волю Литві». Причетність Горбачова до подій у Вільнюсі у ніч з 13 на 14 січня стала очевидною. До цього так було в Карабасі, Сумгаїті, Баку, Оші, Фергані, Цхінвалі, Тбілісі.

Національна оборона краю – це п'ять постійних територіальних добровільних військових формувань, які об'єднують 4500 волонтерів та 700 професійних військових. Їх дислокація відповідає 5 військовим округам, що охоплюють всю територію Литви. Своїми функціями національна оборона краю доповнює Збройні сили. Національні оборонні добровольчі сили проходять підготовку у Драгунському навчальному батальйоні у м. Клайпеда.

На основі договору між США та Литвою 2002 р. на суму \$ 31 млн республіканська армія отримала 18 пускових установок та 74 ракети найновішого протиракетного устаткування *Javelin* («Спис»). До цього на озброєнні у литовської армії були шведські гранатомети «*Carl Gustav*». На озброєнні армії знаходяться протитанкові ракетні системи третього покоління *Spaik*, сучасні важковози *SISU*, автоматичні гвинтівки G-36. Військова допомога США у період 2006–2010 рр. становила від \$ 3,3 до 4,4 млн [420].

Крім протиракетного устаткування *Javelin*, у 2005 р. Литва закупила змонтовані на базі всюдиходів *Humvee* пускові установки «земля–повітря» *Stinger* та радарі. 60 ракет *Stinger* типу «земля–повітря» та 8 пускових установок до радарів для наведення на ціль використовуються для постійної бойової готовності сухопутної бригади, а також для ППО. *Stinger* використовується для озброєння військових підрозділів, які охороняють стратегічно важливі об'єкти, зокрема Ігналінську АЕС [421]. США за рахунок військової допомоги 2004 р. передали армії 69 позашляховиків. Позашляховики *Humvee* надійшли у бригаду *Gelezinis vilkas* («Залізний вовк»).

Навчання сержантів та унтер-офіцерів проводиться у школі підвищення кваліфікації. Навчальний полк проводить початкову військову підготовку для осіб, які не виявили добровільного бажання служити в армії. Час підготовки – 9 тижнів. Для добровольців, які бажають поглибити свою військову підготовку, проводять ще 4 тижні додаткових занять. Усі добровольці, які пройшли військову підготовку, зараховуються до мобілізаційного резерву. Центр навчання також готує військових, відібраних для участі у міжнародних операціях та місіях за межами країни. Мобілізаційний резерв республіки становить 906,1 тис., з них 713,6 тис. придатні до стройової служби [422].

Військово-повітряні сили Литви (LTAf) нараховують близько 1000 військовослужбовців контрактників та призовників. У 2002 р. у ВПС Литви проходили службу 930 осіб, з них 860 професійних військових та 70 призовників. До LTAf входять військова авіація, три авіабази, два військово-рятувальних пости, командування з контролю за повітряним простором та батальйон ППО. До системи моніторингу повітряного простору Литви – ASCC, входить 6 радіолокаційних станцій. Штаб знаходиться у Каунасі. Авіабаза та батальйон ППО дислоковані біля м. Шауляй. Друга, резервна авіабаза дислокована в м. Паневежис. Батальйон ППО створений 2000 р. під час оптимізації ВПС за допомогою шведських військових фахівців, які допомогли литовським спеціалістам освоїти поставлене озброєння та

технічні засоби. Паралельно проводиться регіональний моніторинг повітря системою RASCC. Обидві системи повітряного контролю тісно співпрацюють з міждержавною системою BALNET, яку створено 2000 р. для відеоспостереження повітряного простору над трьома прибалтійськими республіками. Участь у її забезпеченні та експлуатації беруть військові спеціалісти США, Норвегії та Данії. Військово-повітряна база литовських ВПС має на озброєнні такі види літаків та гелікоптерів: L-410 UVP *Turbolet*, Mi-8 МТВ, С-27J *Spartan*, L-39 ZA Альбатрос-2 чеського виробництва, Як-18Т, Як-52 [423].

Прибалтійські країни не мають своєї бойової авіації і заощаджують на цьому завдяки геостратегічному розташуванню та допомозі Північноатлантичного альянсу. ВПС Литви мають три авіаційні бази: Зокняй, Паюостис, Казлу-Руда. Починаючи з 2004 р., повітряний простір Литви, Латвії, Естонії патрулюють військові літаки країн НАТО. Місію виконують по чергово представники країн-учасниць Альянсу терміном по 4 місяці. Це бойові авіаційні групи з чотирьох літаків, як правило, F-16 *Fighting falcon*, F-3 *Tornado*, F-4 або французькі «Міраж 2000». Літаки дислокуються на аеродромі Зокняй біля м. Шауляй на півночі Литви. З 2010 р. Литва взяла на себе фінансування обслуговування літаків НАТО, які виконують функції повітряної охорони. До цього патрулювання військовими літаками НАТО проводилось з 2004 р. В Організації Північноатлантичного договору наполягають, що перебування військових підрозділів НАТО у країнах Прибалтики підтверджує надійність військово-політичного блоку та спроможність захистити повітряний простір Прибалтики [424]. У свою чергу, Литва стурбована активною мілітаризацією сусідньої Калінінградської області з боку МО Росії. Йдеться про розміщення нової системи протиракетної оборони на противагу європейській ПРО.

Військове відомство Литви закупило три тактичні літаки військово-транспортної авіації С-27J *Spartan*, партію автоматичних гвинтівок G-36 та патрульний корабель класу *Standart Flex 300*. Вартість одного літака С-27J

Spartan становила \$ 107,8 млн. Вартість корабля *Standart Flex 300* – \$ 18,5 млн. Вартість гвинтівок становила \$ 58,3 млн. Крім цього, військове відомство продовжує будівництво трьох радіомаяків для військових літаків НАТО у Вейтспілсі, Олайні та Резенке, які по чергово патрулюють повітряний простір над Литвою, Естонією та Латвією. Закуплені три тактичні військово-транспортні літаки *C-27J Spartan*, розроблені консорціумом LMATTS (*Loched Martin Alenia Tactical Transport Systems*). Проектування літака було розпочато 1997 р. Перший політ відбувся у лютому 1999 р. Літак може перевозити вантажі, солдатів, проводити десантування парашутистів, патрулювати морські райони, проводити медичну евакуацію, виконувати функції наземного заправника та пожежного літака. Армія Литви не має на озброєнні літаків-винищувачів. У ВПС Литви модернізували два літаки L-410 UVT, які 1993 р. були закуплені у Німеччини. Модернізацію пройшли і два російські гелікоптери Мі-8Т.

Війська ППО не виділено в окремий вид Збройних сил. Батальйон протиповітряної оборони дислокований поблизу Мумачай та озброєний мобільними зенітними системами «Бофос» Л70 18 од., 3-а мобільними радарями, 9-а системами керування вогнем.

Європейський охоронно-промисловий концерн *Eurocopter* за власний кошт закупив для Литви три двомоторні гелікоптери ЕС-135 та ЕС-145 для патрулювання зовнішніх кордонів ЄС з боку Білорусі та Калінінградської області Росії. До цього Литва закупила два гелікоптери *Colibri* ЕС-120В вартістю 1 млн євро кожний.

У Кармелаві знаходиться регіональний центр спостереження та контролю за повітряним простором Литви, Латвії та Естонії. Центр виконує функції забезпечення польотів авіації НАТО під час патрулювання повітря над прибалтійськими республіками. На цьому об'єкті проходять службу представники балтійських країн та країн-членів НАТО. 2005 р. центр закупив комплекс для управління польотами винищувачів Альянсу.

Військово-морські сили (ВМС) Литви складаються зі штабу, флотилії у складі ескадр бойових кораблів, допоміжних суден, швидких патрульних катерів та «мисливців» за мінами, патрульних катерів, сил морської берегової охорони, підрозділів портової оборони, служби тилу, прибережної системи спостереження, видалення вибухонебезпечних снарядів, морської логістичної служби, навчального центру та рятувально-координаційного центру. Флотилія складається з трьох ескадр. Ескадра бойових кораблів містить два легкі фрегати класу *Grisha*-III F11 «Жемайтис» (колишній МПК-44 «Комсомолец Литви», який знаходиться у складі флоту з 1992 р.) і F12 «Аукштайтис» (колишній МПК-108, на флоті з 1992 р.). Ескадра з виявлення мін та розмінування прибережних вод складається з чотирьох військових кораблів: М-51, М-52 *Sudovis*, М-53 *Skalvis*, М-54 *Kursis* та одного допоміжного судна Т-42 *Jotvingis*. Рота (ескадрилья) швидких сторожових кораблів представлена 5 суднами: двома класу «Буря» та трьома екс-класу *Flyvefisken*, які оснащені великокаліберними кулеметами та гарматами (три катери класу «Шторм» – Р-31, Р-32 «Селіс» та Р-33 «Скалвіс»). Ескадрилья допоміжних патрульних суден представлена трьома катерами з бортовими знаками Н-21 (переданий з гідрометеослужби Литви, на флоті з 1992 р.), Н-22 (на флоті з 2000 р.), Н-23 (на флоті з 2005 р.), які виконують функції різача, буксирування, гідрометеопослуг та судна САК «Шанай», яке забезпечує пошуково-рятувальні роботи. Багато суден надала Норвегія. Службу берегової охорони ВМС Литви було створено 1995 р. за допомогою військових моряків Швеції. Її структурні одиниці знаходяться у Клайпеді, Паланзі та Ніде. 1997 р. розпочався радіолокаційний та повітряно-візуальний контроль морської прибережної території Литви. До функцій служби входить берегове та прибережне спостереження, охорона морських кордонів, ідентифікація суден, які заходять у територіальні води, підтримка зв'язку. Уся отримана інформація надходить для обробки в єдиний центр, який координує роботу військово-морських служб. У перші роки незалежності Литовської республіки Федеративна Республіка Німеччина безоплатно передала Литві

три патрульні кораблі та два мінні тральники, які були в експлуатації. 2007 р. Литва закупила ще 5 кораблів для ВМС, які перебували в експлуатації не більше 15 років. МО планує використовувати їх додатково ще 15 років. На закупівлю нових кораблів у держбюджеті немає коштів [425, 426].

Спеціальні підрозділи збройних сил Литви розпочали свою історію 1995 р., коли було створено групу для проведення спецоперацій. Офіційний статус ці підрозділи отримали 2002 р., а 2008 р. – теперішню назву – Сили спецоперацій (УРТ). Формування особового складу відбувається на добровільній основі, за спеціальним відбором. У період 2002–2004 рр. військові УРТ виконували місію в Афганістані під час проведення операції НАТО «Незламна сила». До складу підрозділу входить батальйон єгерів «Повітряні змії», який спеціалізується на проведенні антитерористичних операцій у воді, повітрі, горах у різних кліматичних умовах. Батальйон єгерів був представлений взводом (30 осіб) у складі польського батальйону під час операції у Косово 1999–2000 рр.

Офіцерський склад для всіх видів військ готують у Литовській військовій академії [427].

Національні добровольчі сили територіальної оборони (резерв) проводять початкову навчальну військову підготовку (GCM), яка триває 12 тижнів. Підготовку можуть пройти чоловіки й жінки у віці 18–38 років. Особи, які пройшли таку підготовку, мають право на державні пільги, субсидії та компенсацію. Витрати на харчування, проживання та одяг під час військової перепідготовки повністю бере на себе держава. Проходження початкової військової підготовки відбувається на добровільній основі після подання особистої заявки.

Збройні сили Литви беруть активну участь у військових операціях за кордоном під патронатом ООН, ОБСЄ та НАТО.

Щорічний військовий бюджет приймає Сейм Литви під час затвердження державного бюджету. 2009 р. парламент зменшив військовий бюджет на 20 % порівняно з 2008 р., до \$ 430,8 млн (1,2 % ВВП). 2010 р. було

заплановано виділити \$ 484 млн, що становить 1,1 % ВВП. Таке рішення прийнято вперше за десять останніх років. Урізано витрати на утримання військового персоналу, експлуатаційні витрати, закупівлю озброєння, участь у міжнародних операціях, на дотації міжнародним організаціям, на представництво за кордоном. МО Литви фінансово важко виконувати програму переозброєння армії, яка вважається пріоритетною. Литовський Сейм прийняв одностайне рішення не зменшувати фінансування на військову безпеку і оборону менше, ніж 1 % ВВП, адже витрати США на потреби Альянсу становлять понад 70 %.

У 2002 р. на закупівлю військової техніки і озброєння витрачено \$ 22,5 млн; 2003 р. – \$ 35 млн; 2004 – \$ 33,5 млн. 2004 р. з державного бюджету на оборону країни було виділено 420 млн \$. 2006 р. литовська армія мала бюджет 965, 5 млн литів (\$ 329,12 млн) за загальної чисельності армії 19,5 тис. осіб: з яких 10620 – військові, 6500 – обслуговуючий персонал, 2326 – цивільні фахівці. У середньому на одного причетного до оборони припадало \$ 16 877. У період 1995–2004 рр. Литва отримала від США \$ 58,8 млн у межах програми продажу озброєння країнам, що стали на шлях демократичних перетворень. У цей період Литва отримала зброю, озброєння та військову техніку на суму \$ 1 млрд.

Перша й нині чинна Воєнна доктрина Литви прийнята 10 березня 2010 р. (наказ № V-193 за підписом Начальника оборони ЛР генерал-майора Арвідаса Поцюса) [428]. Доктрина є складовою системи забезпечення національної безпеки республіки. Литовці не вважають жодну з держав світу потенційним агресором. Документ не має характеру стратегічної воєнної концепції, а є пояснювальним документом, стратегією теоретичної основи будівництва, діяльності та навчання армії. На її основі готуються операційні доктрини об'єднаних сил армії Литви, а також функціональні доктрини для військових підрозділів для їх підготовки та використання. Серед національних загроз у доктрині зазначаються держави, які в силу свого нестабільного внутрішнього політичного становища спроможні застосувати військову

силу проти Литви (мається на увазі Росія, Білорусь). У випадку військової агресії проти республіки передбачено два варіанти оборони. Перший: самостійна оборона з метою деморалізації противника та його силової зупинки. За другим варіантом армія Литви переходить під командування НАТО і виконує функції, передбачені планом колективної оборони. Північноатлантичний альянс виділив два роки на розробку плану оборони прибалтійських країн. Положення воєнної доктрини передбачають використання збройних сил і для надання допомоги громадянам Литви, що знаходяться у небезпеці за кордоном. Серед загроз національній безпеці згадуються міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, масові кібератаки. У документі аналізується переродження кризи у конфлікт, конфлікту – у війну. Вказуються причини можливих війн та характерні риси сучасної війни [там само].

28 червня 1991 р. парламент республіки розглянув проект нового закону «Про військовий обов'язок» [429]. Нормативний документ передбачав змішаний склад армії: професійні військові та призовники. Закон запроваджував нові терміни проходження обов'язкової та постійної військової підготовки. Для призовників – 9 місяців (було 12). Базова військова підготовка становитиме 70–90 днів (було 60–150). На підготовку сержантів, молодших командирів відводиться 160–200 днів. Пріоритет під час обов'язкового призову до армії надається добровольцям і лише у разі недобору дозволено проводити наказовий призов методом сліпого вибору за списком. 2008 р. закон було змінено та доповнено. Військова підготовка громадян Литви передбачає тріступеневу підготовку: початкову військову підготовку, добровільну або обов'язкову підготовку та проходження резервістської підготовки за місцем проживання. Такі зміни продиктовані слабкою підготовкою командного складу армії, що проявилось під час проведення щорічних військових навчань «Янтарна надія – 2011», у яких брали участь литовські військовики, військовики країн НАТО та країн-учасників програми НАТО «Партнерство заради миру» [там само].

В армії Литви відбувається планомірна ротація старших офіцерів, які закінчили радянські військові виші, на офіцерів, що пройшли підготовку і навчання у США, Канаді, Німеччині, Великій Британії, Швеції, Естонії. Військово-політичне керівництво республіки планує протягом шести років збільшити вдвічі озброєння армії. Міністр оборони Раса Юкнявічене критикує литовську армію за низьку боєготовність, вважаючи, що стратегічний розрахунок стосується лише військової допомоги союзників.

На разі Литва має найменшу армію у Європі, на потреби якої виділяється 1 % ВВП. У 2005 р. кількість військових становила 19650 осіб, а 2006 р. – 18250, разом з активним резервом та добровольцями. 2007 р. комітет з питань національної безпеки і оборони сейму Литви затвердив нову структуру та чисельність армії. Заплановано призвати на службу 2600 солдатів і укласти 7930 контрактів для професійних військових. До 2012 р. заплановано змінити співвідношення в армії: 1600 призовників та 8450 контрактників [там само].

З 1996 року в територіальних водах прибалтійських країн щорічно проводяться міжнародні мінно-тральні навчання «Відкритий дух» у межах програми НАТО «Партнерство заради миру». У навчаннях, як правило, беруть участь військові кораблі ВМС північно-європейських країн Балтійського регіону. Основним завданням навчань є налагодження співпраці між національними підрозділами та військами Альянсу під час проведення спільних міжнародних операцій.

Литва очолювала міжнародну групу Північноатлантичного альянсу з відновлення провінції Гор в Афганістані. 2011 р. з державного бюджету на цю військову місію було виділено 60 млн лат (17,4 млн євро). США з 2010 р. запланували щорічні військові навчання з арміями прибалтійських республік з метою відпрацювання спільних дій під час операцій в Афганістані [430].

2007 р. на основі міждержавної угоди між трьома прибалтійськими республіками було створено Балтійський батальйон чисельністю 1100 військових. Батальйон входить до складу сил швидкого реагування НАТО.

2008 р. Міністри оборони (Міністр охорони краю) Литви, Латвії та Естонії підписали оновлену Угоду про співпрацю в області оборони. Ця угода замінила аналогічний Договір 1995 р. Країни взяли на себе зобов'язання співпрацювати у сфері політики, оборони, розвитку військово-повітряних сил, логістики.

Діяльність військово-промислового комплексу (ВПК) (*military-industrial complex*) передбачає тісну взаємодію між виробниками озброєнь та військово-політичним керівництвом держави, науково-дослідними установами, які зацікавлені у проектуванні та впровадженні нових військових зразків та посиленні військової потуги.

ВПК Литви представлений Інститутом оборонних технологій при Каунаському технологічному університеті, де розробляють ракети для армії. 2009 р. на полігоні Пабраде спеціалісти інституту запустили ракету на твердому паливі, яка із швидкістю 1500 км/год. пролетіла 10 км на висоті 5 км. Керівництво інституту запевняє, що за відповідного політичного та стратегічного рішення спроможне виготовити ракетні носії середньої дальності дії. 1999 р. було прийнято рішення про будівництво заводу з виробництва патронів. Завод виявився неефективним, бо здатний виготовляти лише патрони двох калібрів, 9 % від виробництва яких закуповує збройний фонд республіки.

13. 04. 2011 р. між Україною та Литвою на рівні міністерств оборони підписано Угоду про співпрацю [431]. Угода відповідає принципам Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р. [432]. Для реалізації положень Угоди щорічно розробляють план її реалізації. Співпраця запланована у таких галузях, як демократичний контроль над збройними силами, правове забезпечення, військова політика і стратегія, оборонне планування та формування бюджету, освіта, командування, управління та зв'язок, міжнародні операції з підтримання миру і функціонування багатонаціональних підрозділів тощо. Термін дії договору становить 5 років. За координацією дій при виконанні угоди в

Україні контроль покладено на Департамент міжнародного оборонного співробітництва МО [433].

Україна 26 серпня 1991 р. визнала незалежність Литви. 12 грудня 1991 р. між країнами встановлені дипломатичні відносини. З 2 вересня 1992 р. в Києві функціонує литовське посольство, у Львові (1999 р.), Сімферополі (2005 р.), Донецьку (2005 р.) і Житомирі (2006 р.) консульства. Відповідно в Литві є українське посольство та три консульства – у Клайпеді, Вісаганісі та Шальчінінкані. 29 березня між країнами підписано Договір про дружбу і співпрацю. Між країнами є двосторонні інститути: Рада президентів Литви і України (14 листопада 2006 р.), Рада міжнародної співпраці (5 червня 2003 р.), міжпарламентська Асамблея. Договірною-правова база у 2011 р. між країнами мала обсяг 136 документів. Зовнішній обіг торгівлі на кінець 2011 р. становив \$ 1197 млн.[434].

У Литовської республіки, як і решти прибалтійських республік, з моменту оголошення незалежності була жорстка орієнтація на Захід. Інші варіанти не розглядались. Литва прагнула якнайшвидше позбутися пострадянського минулого, тому відмовилась будувати національні збройні сили за радянським зразком. Військово-політичне керівництво держави повністю заперечувало будь-яку співпрацю з Росією та країнами СНД. Формування національної армії розпочалось з добровольчих загонів, які стали основою сухопутних (наземних) сил республіки. Розбудова армії відбувалось за активної участі США, НАТО та європейських країн Балтійського регіону. Конституцію країни ухвалювали на загальнолитовському референдумі, що посилює почуття патріотизму у громадян республіки. Військових, як і решту представників силових відомств, усунуто від політичної діяльності, що унеможливорює прихід військово-політичної хунти до влади, як це мало місце в Чилі та Туреччині. Міністром оборони краю за вимогою національного законодавства може бути тільки цивільна особа або колишній військовий у відставці, що посилює демократичний цивільний контроль над армією та унеможливорює залежність міністра від військової

організації. Литва з перших днів незалежності заявила про свої наміри повернутись у Європу та забезпечити національну безпеку членством у НАТО, чого і було досягнуто завдяки вступу республіки до Північноатлантичного альянсу, а згодом і до ЄС. Воєнна доктрина країни не передбачає прямої військової загрози, однак глобальні загрози розглядаються як причинно-наслідкова реакція можливого втягування у міждержавні конфлікти. Національна армія Литви бере участь у міжнародних військових місіях ООН, ОБСЄ та НАТО [435]. Литва співпрацює зі скандинавськими країнами в межах оборонного об'єднання п'яти держав *Nordefco*: Данії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії та Швеції. Оборонний простір Литви входить у регіональну систему безпеки прибалтійських республік, яка в свою чергу є складовою оборонної системи НАТО. Литовська республіка вважає милітаризацію Росії викликом для власної безпеки, а її військово-оборонний союз з Білорусією загрозою національним інтересам.

4. 2. Особливості забезпечення національної безпеки Республіки Естонія.

Естонія (*Eesti Vabariik*) – прибалтійська країна Північно-Східної Європи, яка має вільний вихід у Балтійське море та Фінську затоку. По суходолу межує з Латвією, Російською Федерацією, по морю – з Фінляндією та Швецією. Естонія володіє 1521 островами в акваторії Балтійського моря. Найбільші з них Сааремаа, Хіюмаа, Муху, Вормсі, Кіхну. Територію поділено на 15 адміністративних одиниць – повітів (маакондів). 47 % площі займають ліси. Поверхня лісисто-болотиста, середній рівень над рівнем моря до 50 м. Економіка отримує значні дотації та інвестується ЄС. ВВП становить \$ 12,3 тис. на особу. Населення – 1,4 млн осіб (1,34 млн осіб на 1.01.2006 р.), з них 68,6 % – естонці, 25,6 % – росіяни та 2,1 % – українці. Столиця м. Таллінн – найбільший морський порт.

16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила Декларацію про суверенітет республіки (254 голоси – за, 7 – проти), тоді ж створено Народний фронт. З 18 січня 1989 р. офіційна державна мова республіки – естонська, доволі близька до фінської. У лютому 1990 р. в Естонії прийнято «Декларацію з питань державної незалежності Естонії». Новий склад ВР обраний у березні 1990 р. 31 березня 1990 р. прийнято постанову ВР Естонської РСР «Про державний статус Естонії». У травні цього ж року парламент перейменував Естонську РСР на Естонську республіку (ЕР). Першим президентом республіки було обрано Арнольда Рюйтеля. 13 січня 1991 р. у Таллінні представники трьох прибалтійських республік підписали договір про визнання державного суверенітету з боку РРФСР [436]. Естонці за прикладом литовців стали на захист законно обраної влади від комуністичного режиму. 3 березня 1991 р. Всеестонський референдум підтвердив бажання державної самостійності і виходу з СРСР (77,8 % населення висловились за естонську державність). 21 серпня 1991 р., після московського путчу, депутати ВР ЕР зініціювали проголошення незалежності і формування Конституційної асамблеї для розробки Основного Закону. 1992 р. встановлено конституційну демократію. 28 червня 1992 р. 446708 громадян, що мали право голосу, висловились «за» прийняття Основного закону, 36147 – «проти». Конституція надала багато повноважень парламенту, заклала фундамент для верховенства закону. Була відновлена назва й форма довоєнного парламенту – Рійгікок (ест. *Riigikogu*), в який обирається 101 депутат. Парламент обирається на 4 роки. Президент обирається парламентом на 5 років, допускається друга поспіль каденція. Для обрання президента необхідна мінімальна парламентська більшість у 68 голосів депутатів. Президент призначає прем'єр-міністра, який формує уряд країни. Президент Естонії не володіє реальною владою – він переважно виконує церемоніальні функції, однак має право розпускати парламент і призначати нові вибори. Найвищий судовий орган – Державний суд – склада-

ється з 17 суддів. Голову суду пропонує Президент, а призначає парламент на довічний термін.

17 вересня 1991 р. Естонія стала повноправним членом ООН.

У лютому 1992 р. прийняті поправки до «Закону про громадянство» від 1938 р. Громадянство Естонської Республіки автоматично отримали всі жителі, що мали його до 1940 р. та їхні нащадки. Некорінне населення (600 тис. осіб) позбавили громадянських прав. Для натуралізації необхідно було проживати останні два роки на території республіки, здати тести на знання естонської мови, не бути працівником радянських каральних органів. 1995 р. згаданий закон був змінений: у ньому вимагалось уже 5 років проживання, а з 20 запитань тестів для натуралізації потрібно було позитивно відповісти на 16 запитань. 1992 р. парламент Естонії проголосив громадянами лише тих, хто мешкав у державі до війни. Решта населення, які приїхали на територію Естонії 1940–1992 рр. (найперше це росіяни, їх третина від населення республіки) повинні були подати документи і отримати дозвіл на проживання, а згодом, за бажанням, і паспорт. Поділ на громадян і негромадян Естонії був проведений з метою, щоб долю держави вирішували естонці, корінні жителі, а не приїжджі. У вересні 1992 р. відбулись парламентські вибори, у яких право на участь мали тільки 67,84 % громадян – корінні естонці. У законодавчий орган було обрано представників 9 політичних сил («Союз за Батьківщину», «Безпечний дім», Народний фронт, «Помірковані», Національна незалежна партія, «Естонські громадяни»). Уряд очолив історик Март Лаар. Парламентом був обраний глава держави письменник Ленарт Мері, згодом переобраний у вересні 1996 р. 2003 р. відбувся референдум з питання вступу до ЄС, на якому проголосувало 64 % громадян, з них 66,83 % висловились за європейський вибір. Діючий президент республіки Тоомас Хедрік Ільвес обраний 2006 р. [437].

Слід нагадати, що 1920 р. Росія Тартуським мирним договором визнала незалежність і суверенітет Естонії. 1939–1940 рр. Радянський Союз, відповідно до таємного протоколу Молотова – Ріббентропа, анексував і оку-

пував територію Естонії [438]. Це було зроблено у вигляді комуністичного перевороту, який підтримала Червона Армія. У цей час уряд Й. Сталіна приєднав частину естонських земель, біля Чудського озера до Ленінградської та Псковської областей. Уряд незалежної Естонії визнав період 1940–1992 рр. окупаційним, що має суттєвий вплив на естонсько-російські відносини. 21 липня 1940 р. Естонію було окуповано радянськими військами. За рік 52750 естонців були репресовані, з них 18090 вбиті. Населення чинило збройний опір радянській владі, яка 6 серпня 1940 р. приєднала Естонію до СРСР. Підпільний рух з 1940 р. протистояв обом окупантам. Проти радянської влади підпільна боротьба не припинялась до першої половини 1950 рр.. Президент СРСР М. С. Горбачов визнав незалежність Естонської республіки 21 серпня 1991 р. [439].

Зима 1992 р. була найважчою для пострадянської Естонії. Сировина в країну не надходила, квартири не опалювались, палива не було, з магазинів зникли продукти харчування, у т. ч. хліб та молоко. Середня зарплата становила 50 доларів США. Однак ці умови не зломали волі естонців. Естонія у цей період зуміла втримати економічну спроможність і забезпечити стабільний дохід свого населення на тлі падіння економічних показників у інших пострадянських республіках (див. додаток А, табл. № 6).

Питання оборони в Конституції Естонії [440] згадано у ст. 65, п. 15, в якій описано умови оголошення Державними зборами за пропозицією Президента республіки військового стану, проведення мобілізації і демобілізації. Ст. 78 п. 17 передбачає умови внесення пропозиції з боку Президента на підставі вимог ст. 129 про введення в країні військового стану. Ст. 104 регламентує прийняття, зміну або доповнення законів Державними зборами, зокрема законів «Про державну оборону у мирний та військовий час» парламентською більшістю. Ці два закони є основою будівництва сил оборони [441, 442]. Десятий розділ Основного закону повністю присвячений державній обороні і охоплює ст. 124 – ст. 131. Конституцією передбачено проходження альтернативної військової служби за релігійними та

моральними переконаннями. Військовим заборонено займатись партійною та політичною діяльністю. За державну оборону країни відповідає Президент. Рада державної оборони при Президентові є консультативним органом [443]. У мирний час Силами оборони країни керує командувач, а у військовий – Головнокомандувач. Призначають на ці посади Державні збори за поданням Президента. Використання військових сил Естонії для виконання міжнародних зобов'язань республіки може бути дозволено тільки парламентом. Максимальний термін уведення надзвичайного стану в країні становить три місяці. Під час військового або надзвичайного стану вибори не проводяться ні в парламент, ні в органи місцевого самоврядування, також заборонені президентські вибори.

Останні військові підрозділи Росії (7 тис.) покинули територію республіки 31 серпня 1994 р. У період перебування Естонії у складі СРСР на її території було дислоковано 100 тис. радянських військових, а в містечку Палдіскі поблизу Таллінна базувались радянські атомні підводні човни.

Після відновлення незалежності в Естонії розпочалась розбудова внутрішньої та зовнішньої систем безпеки. За організацію державної оборони республіки відповідає міністр оборони. Міністерство оборони розробляє державну програму оборони, план мобілізації, проводить облік та навчання резерву Сил оборони, розвиває військову промисловість. Міністр оборони має заступників, чотирьох віце-канцлерів: з питань оборонної політики, з оборонного планування, з правових та адміністративних питань, з питань оборонних інвестицій. Базовим документом військової політики Естонії є «Основи політики в області безпеки» 2010 р., які прийняв парламент [444]. Стратегічним документом є «Стратегічна програма військової оборони», яку затвердив уряд 2010 р. [445]. На основі цих двох документів розробляється Програма розвитку військової оборони на кожні 10 років, але переглядається вона щочотири роки. Чинну програму було прийнято у січні 2009 р. [446]. Оперативним документом з реалізації Програми розвитку військової оборони є Програма дій з військової оборони, яку приймають на чотири роки і

щорічно переглядають [447]. Принципом оборонної політики є реалістичне переконання противника-агресора, що його збитки від нападу на Естонію значно перевищуватимуть його можливу вигоду. В Естонії державну оборону розуміють набагато ширше, ніж військову, тому що Естонія як член НАТО має можливість отримувати військову допомогу від колективних сил Альянсу відповідно до ст. 5 Вашингтонського Договору про НАТО [448], у якому напад на одного з учасників прирівнюється до нападу на Альянс загалом. Крім цього, республіка отримує міжнародну допомогу від країн ЄС та підтримку ООН. Естонію розглядають як форпост безпеки у регіоні Балтійського моря [449].

1991 р. Естонія почала розбудовувати свою національну армію. Беручи до уваги Доктрину національної безпеки, уряд зупинився на створенні нечисельної, ефективної і сучасної армії [450, 451]. Головними гарантіями національної безпеки залишився зовнішньополітичний курс уряду з активною євроатлантичною інтеграцією. На оборонні витрати МО Естонії витрачає 1,6–2 % державного бюджету щорічно (2002 р. це становило \$ 155 млн). Ще 1995 р. естонська армія нараховувала 3300 військових, які склали три піхотні батальйони (2 були в процесі формування) та 6000 резервістів. На озброєнні знаходилось кілька артилерійських гармат та близько 40 бронетранспортерів радянського зразка. До Сил оборони (ISAF) входять підрозділи, сформовані кадровими військовослужбовцями, резервістами та членами Кайтселіту (Kaitseliit) – громадсько-державної військової організації. Оборонні сили республіки у мирний час поділяються на збройні сили та цивільну оборону. За принципом єдиного начальника силами оборони керує головнокомандувач, який підпорядковується міністру оборони. ЗС традиційно складаються з трьох видів військ: сухопутних, військово-повітряних та військово-морських. Кожен вид військ має свого командувача. Територію країни поділено на чотири оборонні округи (північний, північно-східний, західний і південний), якими керують відповідні командири штабів.

Державну оборону очолює президент, при ньому створено дорадчий орган – Раду державної оборони. До ради входять Голова парламенту, прем'єр-міністр, командувач оборонними силами, Міністр оборони, Міністр внутрішніх справ, голови парламентських комісій з питань оборони. Міністерство оборони відповідає за фінансування та матеріально-технічне забезпечення оборонних військ [452].

Чисельний та особовий склад оборонних військ формують відповідно до Закону «Про військову службу» ст. 20 [453]. Закон вимагає проходження строкової військової служби всіма здоровими та придатними до служби чоловіками у віці від 17 до 27 років. Термін строкової служби від 8 до 12 місяців. Призов проводить Департамент оборонних ресурсів. Конституція передбачає можливість проходження альтернативної служби. Виключно контрактниками, кадровими військовими укомплектовано розвідувальний та скаутський батальйони, наполовину штаб першої сухопутної бригади. В Естонії існує 12 навчально-тренувальних військових об'єктів: Віру, Тапа, Палдіскі та інші.

Підготовка військових кадрів (старших офіцерів) відбувається у Балтійському військовому коледжі оборони (м. Тарту) та Вищій військовій школі об'єднаних навчальних закладів сил оборони (офіцерів). Термін навчання у цих навчальних закладах становить три роки. Віруська бойова школа сил оборони готує старших сержантів. Термін підготовки – 44 тижні. Підготовка офіцерів-льотчиків проходить у Льотній академії, термін навчання 3,5 роки. У сфері військової освіти Естонія не має докторантури, тому продовжити навчання можна тільки за кордоном у школі НАТО в Обераммерзі, Коледжі оборони НАТО в Римі, Центрі Маршалла в Німеччині.

Оборонні сили Естонської республіки нараховують 5,8 тис. військових, з них сухопутні війська нараховують 5,2 тис., які сформовані з 8-ми батальйонів. ВПС – 250 осіб та ВМС – 350 осіб. Військово-повітряні сили мають радіолокаційні станції та літаки Ан-2, Вілга-35 та гелікоптери Мі-2. Їх штаб знаходиться в Ямарі. Дивізіон повітряного контролю веде постійне

патрулювання. Естонський повітряний простір, як і простір Литви та Латвії, патрулюють літаки F-16, що належать до ВПС НАТО.

Військово-морські сили мають на озброєнні три мінні тральники та два допоміжні кораблі. ВМС складаються зі штабу, бази та дивізіону мінних кораблів. Балтійська ескадра мінних тральників підпорядкована Балтійському військовому комітету, який створений трьома республіками – Латвією, Естонією та Литвою – для захисту спільних територіальних вод і боротьби з можливим замінуванням.

Резервна армія з невеликим військовим потенціалом розрахована на використання колективних сил безпеки НАТО. Для Естонії економічно найприйнятнішою є оборонна структура. Резервісти проходять підготовку, набувають навички спільних дій у своїх військових підрозділах. Складові резервної армії легко об'єднуються у більші бойові одиниці. Резервістом вважають здорового чоловіка, який пройшов строкову військову службу і ще не досягнув віку 60 років. До резерву зараховуються і не підготовлені громадяни. Резервні збори проводяться оборонними округами на базі військових підрозділів або військово-навчальних закладів.

На оборону Естонія витрачає орієнтовно 1,6 % ВВП. Внутрішній валовий продукт щороку зростає і на 2011 р. становив \$ 26,96 млрд, або \$ 20,18 тис. на душу населення. МО республіки проводить стратегічні поставки озброєння та військової техніки, що передбачено «Програмою розвитку військової оборони на 2009–2018 рр. та «Програми дій з військової оборони» [454, 455]. Бюджет поставок у 2009 р. становив 1053,7 млн крон (співвідношення офіційного курсу: \$ 1 = 17,65 естонських крон) – \$ 59,7 млн. До поставок військової техніки залучений Центр логістики Сил оборони. Великомасштабні військові постачання проводить відділ поставок у межах проекту «Поставки та інвестиції» МО [456]. НАТО фінансує реконструкцію військового аеродрому Ямарі. Військова оборона є складовою державної оборони, яка, своєю чергою, входить до структури колективної оборони НАТО.

Історія військового оборонного промислового потенціалу Естонії розпочинається 1994 р., коли було відновлено державне підприємство «Е-Арсенал». 2009 р. всі підприємства ОПК Естонії були об'єднані у Союз оборонної промисловості [457]. Союз має меморандум співпраці з МО, яке, своєю чергою, видає декларації відповідності оборонним підприємствам для участі у тендерах, що проводять НАТО та ЄС. Естонія приєдналась до Європейського оборонного агентства (ЄОА) та має доступ до його тендерних пропозицій [458]. Затрати на фінансування наукових та проектних робіт МО з року в рік зростають, однак не відповідають рекомендаціям ЄОА (пропозиція якого становить 2 % від оборонного бюджету, фактично Естонія виділяє 0,5 %). Найефективніше профінансованим МО проектом стали розроблення та впровадження пристрою для виявлення саморобних вибухових приладів IRIS, які широко застосовуються під час спецоперацій із знешкодження вибухівки. Продовжується розробка портативного аналізатора для виявлення хімічної зброї та біологічних токсинів. Успішно завершено розроблення універсальної самохідної радіокерованої платформи (UGV), яку можна використовувати у військових та мирних цілях. Для військових Естонії, які беруть участь у міжнародних операціях, на замовлення МО розроблено легкі броньовані пластини для індивідуального захисту, які набагато легші від натовських зразків.

«Кайтселіт» – естонська державна добровільна мілітарна громадська організація. Її членами можуть бути громадяни Естонії, які досягли 17-річного віку. Вступ до організації добровільний. Загальна чисельність 8,1 тис., які об'єднані у 17 дружин. Молодіжна та жіноча організації охоплюють близько 4 тис. добровольців, що збільшує загальну кількість членів до 13 тис. Існує ще Союз оборони – добровільна організація державної оборони [459].

94 % населення позитивно ставиться до проходження строкової військової служби громадянами Естонії, різко засуджуючи осіб, які намагаються уникнути цього патріотичного конституційного обов'язку. За соціоло-

гічними даними, у естонців доволі висока воля до військового спротиву – цей показник становить 77 % від загальної кількості населення.

Крім згаданих військових формувань, функціонує прикордонна служба та служба безпеки (внутрішня й прикордонна). Прикордонну охорону відновлено 1990 р. відповідно до законів «Про державний кордон» та «Про прикордонну охорону», 1994 р. Департамент прикордонної служби входить до складу Міністерства внутрішніх справ, нараховує 42 прикордонні пункти, окремий дивізіон прикордонних катерів та повітряний загін. На його озброєнні знаходиться 11 сторожових кораблів, 24 катера та 35 моторних човнів. Загальна чисельність – до 2,8 тис. осіб. Прикордонники тісно співпрацюють з аналогічними службами Фінляндії, Росії, Латвії [460, 461].

Основні завдання, які стоять перед збройними силами, поділяють на завдання мирного, кризового періодів та під час військового стану.

У листопаді 1991 р. естонська делегація брала участь у саміті НАТО в Римі. Саме на цьому саміті було створено Раду північноатлантичного співробітництва, яка відповідає за співпрацю НАТО з країнами-претендентами з Центрально-Східної Європи [462]. Естонія з 1994 р. брала участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру», а з 1996 р. розпочала інтенсивний діалог з питань вступу до НАТО. 1999 р. Північноатлантична організація визнала Естонію, разом з Литвою та Латвією, країною, яку можна вважати кандидатом на вступ до Альянсу. Тоді ж Естонії було запропоновано провести інтенсивний діалог з питань вступу до НАТО. У листопаді 2002 р. на Празькому саміті Естонії, як і Болгарії, Литві, Латвії, Румунії, Словаччині та Словенії, було запропоновано розпочати переговори щодо вступу до НАТО. За рік Естонія пройшла всі формальності. У лютому 2004 р. всі члени НАТО ратифікували протокол про вступ Естонії до Організації Північноатлантичного договору, а 10 березня його ратифікував естонський парламент. 29 березня естонський уряд депонував документи про вступ до НАТО і передав їх на збереження уряду США. Офіційна церемонія підняття прапора Естонії у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі відбулась 2 квітня 2004 р.

Естонія стала повноправним членом Північноатлантичної організації разом з Литвою та Латвією. Ці три прибалтійські республіки стали взірцем для решти пострадянських республік на шляху до побудови відкритого демократичного суспільства. Підтримка населенням естонського уряду за приналежність до Альянсу становить понад 80 %. Громадяни Естонії вважають членство у НАТО найвищою гарантією державної безпеки. На такому ж рівні знаходиться довіра до військових. 59 % естонців підтримують участь армії у миротворчих операціях НАТО, з них 45 % – за підтримку місії в Афганістані [там само].

Свою участь у міжнародних миротворчих операціях НАТО естонські військові розпочали 1995 р. з місії у Хорватії, куди було скеровано 32 особи. У складі датського військового контингенту естонські військовики 1996 р. розпочали роботу у Боснії та Герцеговині як сили SFOR. У цих республіках як складова Балтійського батальйону у період із серпня 2001 р. до лютого 2002 р. естонська розвідувальна рота у складі 98 осіб виконувала військові завдання. У Косово естонська військова поліція у складі KFOR розпочала свою місію з 1999 р. Входження естонських військових до датського контингенту стало проявом високої інтеграції між військовими відомствами цих двох країн Балтійського регіону. Близько 30 естонських офіцерів проходять службу у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі. Естонія високо оцінює співпрацю у Раді Євроатлантичного партнерства, у комісіях НАТО–Росія, НАТО–Україна, НАТО–Грузія, зважаючи на глобальний характер можливих військових загроз [463].

У складі миротворчих сил естонська армія виконує свої функції не тільки у Європі. За межами Європи естонські військові розпочали свою місію 2002 р. на території Афганістану у межах операції США проти тероризму «Непорушна сила». У березні 2003 р. до Афганістану було скеровано команду із знешкодження вибухових пристроїв (EOD), роту мотопіхоти Estcoy-3, підрозділ саперів EOD-10, групу підтримки логістики NSE у межах операції НАТО – ISAF (*International Security Assistance Force in Afghanistan*)

[464]. Парламент Естонії встановив максимальну кількість миротворців – до 150 осіб, – які можуть одночасно перебувати за межами республіки. 2006 р. їх кількість у країнах Центральної Азії становила 120 військових. Серед військовослужбовців, які несуть службу за межами вітчизни, проходить постійна планова ротація. В Іраку побували підрозділи із забезпечення роботи аеропошти (11 осіб) та легкий піхотний підрозділ у складі 32 осіб. Виконували завдання миротворчої місії частини естонської армії *Espla-7*, *Espla-9*, *Espla-13*. Армія Естонії постачала в Ірак зброю та боєприпаси.

З метою спільної підготовки фахових військових спеціалістів відкрито Вищий військовий коледж. Повітряний простір над трьома прибалтійськими республіками контролюється Єдиною регіональною системою. Перераховані військові структури було розформовано після вступу до НАТО або вони продовжують функціонувати під патронатом Північноатлантичного альянсу. Також було створено військові структури прибалтійських країн: Балтійський миротворчий батальйон (1994 р.), Балтійська система захисту повітряного простору, Балтійська морська ескадра, Балтійський військовий коледж оборони (1999 р.) [465].

Перед вступом до НАТО армія Естонії успішно пройшла переозброєння за європейськими стандартами. 2001 р. було прийнято програму розвитку естонських сил оборони. У програмі було запропоновано сформувати армію у складі 1 бригади, 7 батальйонів територіальної безпеки. Додатково створено ще два батальйони швидкого реагування, які повинні були підвищити свій військовий рівень виконуючи миротворчі операції у різних куточках планети.

Ставлення естонців до ЄС одразу було позитивним і згодом підтвердилося вступом Естонської республіки до цієї організації. 1 травня 2004 р. Естонія увійшла до Європейського Союзу. Естонці одночасно до уваги брали політичний та економічний вплив Росії на основні європейські країни (Велику Британію, Францію, Німеччину та Італію), що не гарантувало безпеки у військово-політичній сфері. Населення та уряд були поінформовані

про намагання Євросоюзу у майбутньому створити загальноєвропейську армію та провести військову інтеграцію серед країн-членів Євросоюзу. Однак у цій сфері відчувається брак конкретних дій [466].

На регіональному рівні Естонія розпочала військову співпрацю з Литвою та Латвією у 1994 р. зі створення спільного Балтійського батальйону для участі у миротворчих операціях. Після виконання завдання батальйон реорганізували у вересні 2004 р.

Перед естонським військовим флотом стояло два основні завдання: забезпечити захист з моря, особливо від можливої мінної загрози, та налагодити співпрацю з військовими флотами країн Балтійського регіону. Для контролю за акваторією Балтійського моря створено ескадру мінних тральників.

Серед регіональних міжнародних організацій, до яких входить Естонія, слід назвати Раду Баренцево/Євроарктичного регіону (РБЄР), створену у січні 1993 р. До Ради увійшли Фінляндія, Швеція, Данія, Ісландія, Росія та країни ЄС. Мета організації – налагодження співпраці у сфері економіки, захисту навколишнього середовища та безпеки. Раду країн Балтійського моря (РДБМ) створено 1992 р. за участі 11 прибалтійських країн, зокрема Естонії. Україна у цій організації має статус спостерігача. Серед завдань, які вирішує РДБМ, є й безпекова сфера [467].

Таким чином, трансформацію Естонської республіки з пострадянської форми у національну демократію європейського зразка можна поділити на три етапи. Перший (1991–1995 рр.) етап характеризується повною відмовою від радянського минулого і відновленням конституційного ладу. У країні за короткий термін було зменшено на третину державний апарат, відновлено національні владні інституції, створено основи ринкової економіки і приватного підприємництва, консолідовано суспільство навколо євроатлантичного вибору. Демонтовані комуністичні символи замінені національними. Проведено люстрацію державних чиновників. 1992 р. ухвалено закон (1995 р. до нього внесено поправки) за яким росіянам, що поселилися в Естонії після

1940 р., було відмовлено у наданні автоматичного громадянства. До цього, у червні 1991 р., було відновлено право власності на експропрійовані квартири, магазини, землю. Це дало змогу відновити історичну справедливість. Естонія відмовилась визнати державний борг СРСР. Республіка отримала \$ 100 млн з вкладів, які були заморожені 1940 р. у західних банках через радянську окупацію. У вересні 1993 р. було підписано естонсько-литовсько-латвійська угода про прибалтійський спільний економічний ринок (набула чинності 1 квітня 1994 р.). Естонія стала членом ООН (вересень, 1991 р.), ОБСЄ, Ради Європи (13 травня 1993 р.), 1994 р. Естонія приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру».

Другий етап (1995–2004 рр.) розпочався з переговорів з ЄС, які завершилися 1997 р. згодою на вступ, а 2002 р. згодою на членство у НАТО. Країна успішно пройшла підготовчий етап і 2004 р. стала повноправним членом обох організацій. У цей період були створені умови для мотивації вивчення державної мови та її використання. 60 % вищих навчальних закладів перейшло на естонську мову викладання.

Третій етап (2004 р.) ознаменувався вступом у НАТО і ЄС. Цей крок дозволив збільшити ВВП, покращити соціальний пакет. 2011 р. запроваджено євровалюту. Університети приєдналися до Болонського процесу і стали автономними в юридичній, навчальній та економічній площині. Найбільші вищі навчальні заклади: Тартуський університет (7,4 тис.), Таллінський технічний університет (6,8 тис.), Таллінський педагогічний університет (3,11 тис.), Естонська сільськогосподарська академія в Тарту (2,8 тис.), Таллінський університет мистецтв, естонська музична академія в Талліні.

Україна визнала незалежність Естонії 26 серпня 1991 р., а 9 грудня Естонія визнала незалежність України. Дипломатичні відносини встановлені 4 січня 1992 р. Договір про дружбу і співробітництво підписано 26 травня 1992 р. Станом на 2005 р. естонські інвестиції в Україну становили \$ 20 млн, а у 2008 р. – \$ 109,8 млн [468]. Загальна сума товарообігу (експорт і

імпорт) становила 2008 р. \$ 555,1 млн., офіційний сайт Державного комітету статистики подає рівень загального товарообороту за 2008 р. \$ 333,4 млн, з них експорт \$ 166, 8, а імпорт \$ 166,6 млн [469]. Україна входить до першої десятки торгівельних партнерів Естонії.

Естонський уряд вважає, що стратегія зовнішньополітичного курсу країни є надійною гарантією військової безпеки. Участь Естонії в НАТО не тільки збільшує її військовий потенціал, але й гарантує її захист від можливої агресії з боку потенційного противника та від глобальних загроз. Участь в Організації Вашингтонського договору додатково дає змогу розвивати ОПК за міжнародними стандартами, отримуючи постійні та гарантовані військові замовлення від НАТО. Перебудова Сил оборони Естонії відповідно до стандартів НАТО дала змогу національним силам швидкого реагування брати участь у міжнародних миротворчих операціях, а отже, набувати практичного військового досвіду.

Військова оборона республіки становить єдину безпекову систему з Литвою та Латвією, яка входить до колективної оборони НАТО та ЄС.

4. 3. Латвія у системі регіональної безпеки.

Латвійська республіка (Лат.Р, Latvijas Republika) – ще одна з балтійських країн Північно-Східної Європи. Населення станом на 2011 р. становило 2,2 млн (станом на 2011 р., 2,23 млн). Латиші – 62,1 %, росіяни – 27,4 %. Столиця – Рига (725 тис.). Протягом 1944–1990 рр. входила до складу Радянського Союзу. Більшість країн-членів ООН вважають цей період для прибалтійських республік окупаційним. Латвія має сухопутний кордон з Росією (217 км), Естонією (339 км), Білоруссю (141 км) та Литвою (453 км). Її територію омиває Балтійське море та Ризька затока (більше 500 км). Республіка межує по морю зі Швецією. Латвійська республіка має морські порти: Рига, Ліепая (84,6 тис.), Вентспілс. Через територію країни проходять

нафто- і газопроводи. Міжнародний аеропорт знаходиться у Ризі. Територію поділено на 103 краї, які утворюють 4 регіони: Відземе, Латгале, Курземе і Земгале. Латвійська республіка входить до Ліги націй (1921 р.), ЄС, НАТО, а також у Шенгенську зону. Латвія представлена в Європарламенті [470]. У Раді Європи Латвія має 4 голоси з 345. ЛР – парламентська унітарна республіка [471].

Громадські організації, які спричинили відновлення незалежності Лат.Р, – Народний фронт Латвії, Рух за національну незалежність Латвії, Конгрес громадян – виникли і розпочали активно діяти з 1988 р. Державний суверенітет був ухвалений ВР Латвійської РСР 28 липня 1989 р. Прагнення до незалежності прибалтійських республік було проявлене у «живому людському ланцюзі» 23 серпня 1989 р. від Таллінна через Ригу до Вільнюса, протяжність якого становила майже 600 км. Вибори до ВР у березні 1990 р. привели до влади Народний фронт. Було сформовано некомуністичний уряд. У травні 1990 р. Верховна Рада затвердила Декларацію про відновлення незалежності.

Події у столиці Литви Вільнюсі 13 січня 1991 р. сколихнули й сусідню Латвію. Під час нічного штурму Вільнюського телецентру військами КДБ СРСР загинули мирні люди. 14 січня на набережній р. Даугави відбулась вселатвійська маніфестація Народного Фронту, у якій, за даними місцевої преси, взяли участь 800 тис. осіб [472]. 20 січня під час штурму приміщення республіканського МВС ризький ОМОН обстріляв цивільних, які знаходились всередині, 5 осіб було вбито, 8 поранено [473].

Першу конституцію Латвії прийнято 15 лютого 1922 р. Норми цієї Конституції відновлено у період 1990–1993 рр. Повністю норми Конституції було відновлено 6 липня 1993 р. 1998 р. чинну конституцію доповнено розділом 8, статтями про права людини. Станом на 2007 р. Конституція складалася зі 115 статей, які згруповано у вісім розділів [474]. За чинною Конституцією, Президент є керівником збройних сил, а у випадку війни призначає головнокомандувача національних збройних сил [475]. На основі

постанови Сейму президент оголошує війну. Сейм приймає рішення про фінансування збройних сил у мирний період. Для народного обговорення не можна передавати законопроекти про військову повинність, оголошення війни, укладання миру. У Латвії передбачено військові суди, які діють на основі спеціального законодавства.

Президента країни обирають депутати Сейму простою більшістю закритим голосуванням на 4 роки. Віковий ценз для президента – 40 років. Парламент (сейм) однопалатний і складається зі 100 депутатів, яких обирають на 4 роки, за пропорційною системою виборів у 5 виборчих округах. Виборчий бар'єр для політичних партій становить 5 %. Віковий ценз для депутатів парламенту (сейму) – 21 рік. У місцеві органи самоуправління можна обирати громадян з 18 років.

Перші демократичні вибори парламенту відбулись у червні 1993 р. У них взяли участь майже 90 % виборців. До законодавчого органу потрапило 8 політичних сил: правоцентристський блок «Латвійський шлях», Рух за національну незалежність Латвії, «Гармонія для народу», Селянський союз, «Громадянські права», «Батьківщина і свобода», Християнсько-демократичний союз, Демократична центристська партія. Першим президентом було обрано лідера Селянського союзу Гунтіса Ульманіса. 2007 р. новим Президентом Латвійської Республіки став лікар-травматолог Валдіс Затлерс. У червні 2011 р. новим Президентом Латвії став Андріс Берзіньш.

За законом 1994 р. громадянство отримали жителі республіки, які проживали на території держави до 1940 р., та їх нащадки. 30 % жителів не могли отримати громадянства. Закон про громадянство передбачав квоту для натуралізації – не більше 2 тис. осіб, за умови знання латвійської мови.

Парламентські вибори 1998 р. обрали до Сейму тільки 6 політичних сил з 21, які брали участь у виборах. У парламентських виборах 2002 р. брало участь 71,4 % виборців, а у виборах 2006 р. їх чисельність сягала 62 %. Парламентські вибори 2010–2011 рр. обрали 5 політичних партій, однак парламент був недієздатний. Чисельність опозиції становила 45 депутатів. 28

травня 2011 р. президент ініціював розпуск парламенту. У нових виборах 17 вересня 2011 р. взяли участь 55,37 % виборців. Відносну більшість отримав російськомовний блок «Центр згоди» (31 мандат).

Уряд – Кабінет міністрів очолює президент міністрів. Голову КМ пропонує Президент для затвердження Сеймом [476].

Суддів призначає парламент. Після успішного проходження випробувального терміну судді призначаються на довічний термін – до досягнення 65 років. Конституційний суд складається з 7 суддів, яких обирають терміном на 10 років. Суди поділяються на цивільні та кримінальні. За інстанціями розрізняють районні (міські), окружні (апеляційні) та Верховний суд (касаційний). 2004 р. у республіці працюють адміністративні районні та окружні суди.

Виборче право обмежує права колишніх працівників КДБ, екс-працівників спецслужб СРСР брати участь у виборах до місцевих органів самоуправління та працювати на державну службу. 83 % громадян мають політичні права, решта не можуть брати участі у виборчому процесі.

15 лютого 1990 р. Верховна Рада Латвії затвердила національний прапор та гімн. 4 травня 1990 р. ВР Латвійська РСР більшістю голосів проголосила незалежність, ухваливши Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки і повернення до Конституції 1922 р. Цим подіям передували прийняття Верховною Радою Латвії 28 липня 1989 р. Декларації про державний суверенітет і 15 лютого 1990 р. Декларації з питань державної незалежності Латвії, а також Звернення Вселатвійських зборів народних депутатів від 21 квітня 1990 р. 4 травня 1990 р. Верховна Рада Латвійської РСР прийняла Декларацію про незалежність Латвійської республіки. Цим документом було засуджено договір між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова – Ріббентропа) та таємного додатку до нього, унаслідок якого ліквідовано латвійську державність і 17 липня 1940 р. проведено радянську окупацію країни. Декларація відновила Конституцію Латвії 1922 р. і скасувала декларацію Сейму Латвії від 21 червня 1940 р. «Про вступ Латвії до СРСР».

Тимчасові відносини між Латвією та СРСР на той час повернулись до мирного Договору 11 серпня 1920 р., за яким Латвія визнавалась незалежною державою. 23 серпня 1990 р., під час невдалого московського путчу, Верховна Рада відновила кордони республіки станом на 16 липня 1940 р. У березні 1991 р. у республіці було проведено референдум, на якому 73,68 % населення висловилося за незалежну державу і вихід зі складу СРСР. 21 серпня 1991 р. у Латвії було прийнято конституційний закон про державний статус, яким республіка проголошувала себе незалежною і демократичною державою. Однією з перших визнала незалежність Латвії Ісландія (23 серпня 1990 р.), на наступний день незалежність Лат.Р визнала Російська Федерація, а 4 жовтня між ними було встановлено дипломатичні відносини. Швидко визнали незалежність Латвії Естонія, Литва, Данія, Фінляндія, Німеччина, США. У серпні 1991 р. незалежність Латвії визнала Україна. 5–6 червня 1993 р. у Лат.Р відбулись перші вибори до Сейму, у яких взяли участь 23 політичні партії. До парламенту увійшло 5 партій, яким вдалось подолати 5 % бар'єр. Першим спікером було обрано одного з лідерів Демократичної партії Ілгу Крейтусе. Жодна з політичних партій не отримала абсолютної більшості в парламенті. У парламенті обрали першого президента Латвії – Гунтіса Улманіса, внучатого племінника міністра-президента латвійської держави 1918 р. За Конституцією главою держави є прем'єр-міністр, як правило лідер політичної партії, яка має більшість у парламенті.

СРСР залишив Латвії незначний військовий потенціал. Республіка, малочисельна за населенням, територією, слабка економічно, не могла розраховувати на самостійну побудову Національних збройних сил. У Прибалтійському військовому окрузі, на території Латвії, перейшли в національну власність лише два стратегічні об'єкти: Салдуський полігон авіаційних мішеней та РЛС далекого попередження.

13 листопада 1990 р. Сейм ухвалив рішення про створення Міністерства оборони. Прикордонні війська було сформовано найпершими – 29 серпня 1990 р. за розпорядженням Кабінету Міністрів. 3 березня 1992 р. розпочалося

виведення російських військ, яке остаточно закінчилося 31 серпня 1994 р., за винятком особового складу РЛС далекого попередження у м. Скрунде (закрита у 1998 р.). Російський підрозділ за угодою оренди залишився ще на 5 років. 1993 р. Латвія ввела візовий режим в'їзду на територію республіки для громадян СНД.

До 1993 р. у Лат.Р фактично існувало дві армії: територіальні військові формування "Земессардзе", що підпорядковувались безпосередньо президенту, та сили самооборони, які були підпорядковані міністру оборони. Навесні 1995 р. Рада національної оборони ухвалила «Концепцію національної безпеки». У цьому ж році за підтримки країн-членів НАТО сформований БАЛБАТ – батальйон зі збройних сил прибалтійських республік для участі у проведенні миротворчих операцій під егідою альянсу. Миротворчу діяльність у складі НАТО підрозділи латвійської армії розпочали 1996 р. Найбільше Латвія виділила миротворців 2006 р. – 540 осіб. Військові розширили військову співпрацю з країнами, що входять до Північноєвропейського командування НАТО, це Німеччина, Данія. Латвійська армія першою перейшла на контрактну форму служби [477].

У січні 1994 р. міністр закордонних справ Латвії офіційно заявив про бажання країни вступити до НАТО. 21 листопада 2002 р. Лат.Р разом із сімома іншими країнами отримала запрошення розпочати переговори про вступ до Північноатлантичного альянсу (ПДЧ – план щодо вступу). Латвія виконала вимоги ПДЧ за п'ять років. 2003 р. її військовий бюджет досягнув необхідних 2 % валового внутрішнього продукту.

У республіці військово-політичне керівництво зосередилось на розширенні участі у колективній безпеці, перегляді концепції державної оборони, зміні структури національної армії, створенні професійного ядра, удосконаленні військового бюджету. У Міністерстві закордонних справ республіки створили управління НАТО і політики європейської безпеки, яке проводило суспільно-інформаційну роботу з населенням. Особливу увагу звертали на педагогічний склад навчальних закладів, з якими проводили

регулярні семінари. У вересні 2003 р. Міністерство закордонних справ Латвії видало підручник «НАТО та безпека Латвії». У школах проводили дні НАТО, в Інтернеті було створено дискусійний форум. Крім урядових організацій, активно проводили пропагандистську роботу громадські організації "Трансатлантична Спілка латвійської молоді" та "Латвійська трансатлантична організація", які надавали переконливу відповідь на найчастіше запитання: "Чому Латвія має приєднатись до альянсу?" Згідно з даними соціологічних компаній *SIA DATA Servis ma "Latvijas Fakti"* тільки 21,3 % були противниками такого кроку. Так було забезпечене державою постійне зростання громадської підтримки членства Латвії в НАТО. 29 березня 2004 р. Лат.Р офіційно вступила до НАТО, передавши сенату США у Вашингтоні на зберігання договір, ратифікований сеймом республіки. 2 квітня 2004 р. у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі відбулось урочисте підняття національного прапора Латвії. Цей прозорий і беззаперечний факт було позитивно сприйнято народом Латвії [478, 479].

1 травня 2004 р. Лат.Р разом з іншими 9 країнами стала членом ЄС. До цього Європейська комісія 1991 р. визнала незалежність республіки. 1995 р. Латвія подала заявку на вступ до Євросоюзу. Переговори про вступ розпочалися 2000 р. і завершилися у грудні 2002 р. 16 квітня 2003 р. Лат.Р стала спостерігачем у ЄС [480].

4 листопада 1992 р. було прийнято закон «Про державну оборону», який визначив Сили оборони складовою частиною Національних збройних сил. Тоді ж Голова ВР Латвійської РСР підписав закон «Про Сили оборони». Останні складались з сил прикордонної охорони, мобільних стрілецьких сил, сил повітряної і протиповітряної оборони, морських сил та підрозділів особливого призначення. На обов'язкову військову службу призиваються чоловіки 19–25 років, допускається добровільний призов з 18 років. Жінки вступають на службу у віці 18 – 40 років лише на добровільній основі. У силах оборони не можуть служити раніше засуджені за навмисні кримінально каральні злочини.

Першим військовим підрозділом Латвії було земське ополчення, яке входить до складу Національних збройних сил як територіальні сили оборони, створені під час серпневого путчу ДКНС 1991 р. Ополчення за цей період змінило свій чисельний склад (20-32 батальйонів, що становило 13-16 тис. осіб). 1997 р. розпочалась реорганізація армії. Земське ополчення трансформувалось у сухопутні війська, дислоковані за територіальним принципом (крайові батальйони). Ополченці (добровольці) служать за місцем проживання і зобов'язані щомісяця брати участь у військовій підготовці.

У Латвії розроблено військову концепцію. Основними принципами концепції є недоторканність і непорушність кордонів, відмова від визначення потенційних противників, незастосування сили у вирішенні міжнародних конфліктів. Керівництво Латвії у разі збройної агресії має великі сподівання на політичне врегулювання, тому її збройні сили скеровані на завдання агресорові максимальних втрат, зокрема на його території, проводячи диверсійні операції, які повинні зупинити військові дії проти республіки. До 1997 р. у Латвії створена національна армія чисельністю 4 тис. військовослужбовців, а також сили територіальної самооборони чисельністю до 16 тис. осіб. При військовому будівництві існували суттєві труднощі: недостатнє фінансування та відсутність кваліфікованого національного офіцерського складу. Серед політиків та депутатів сейму не фігурувало осіб, які могли б кваліфіковано займатись оборонною політикою. Національна база для науково-дослідної роботи у сфері озброєння теж була відсутня. Армія мала низьку бойову підготовку й не була готова до вирішення локальних завдань (пошуково-рятувальні операції, контроль повітряного та морського простору). Військово-політичне керівництво країни усвідомлювало, що самостійно країна ці задачі не вирішить, тому стратегічною метою стало членство в НАТО. Керівництво альянсу теж було зацікавлене у вирішенні проблеми військової безпеки для країн Балтійського регіону, що створювало протидію Росії на Півночі та Сході Європи, одночасно не загострюючи з нею військово-політичних відносин [481].

1992-1994 роки для Латвії відзначилися виведенням російських військ із території республіки, тому в цей час НАТО зосередило свою увагу на підготовці майбутніх військових кадрів для національної армії Латвії, створенні структурних основ та проведенні підготовки до сумісності з натовськими військовими підрозділами. Цей етап завершився 1994 р. підписанням трьома прибалтійськими республіками документа про участь у програмі НАТО "Партнерство заради миру". Це був остаточний геополітичний вибір цих країн. Після виведення з території республік російських військових формувань керівництво Північноатлантичного альянсу перейшло до планування двосторонньої діяльності та конкретної допомоги зі зміцнення національної безпеки Латвії. За задумом військових фахівців альянсу, потрібно було розбудовувати єдину регіональну систему безпеки. Найбільшу допомогу в цьому питанні прибалтійським республікам надали США та НАТО. До розробки й створення регіональної оборонної системи долучились близькі країни-сусіди: Швеція та Фінляндія. Розпочався етап інтеграції латвійської армії в міжнародну систему безпеки.

1996 р. взвод латвійської армії увійшов до складу миротворчого батальйону Данії, що контролював територію Боснії та Герцоговини відповідно до рішення РБ ООН. У липні 1997 р. латвійські війська взяли участь у військових навчаннях *Baltic Challenge-1997* ("Балтійський виклик-97"), що проходили на території Естонії за участі шістьох країн балтійського регіону: Естонії, Литви, Фінляндії, Норвегії, Швеції, Данії. 2700 військових відпрацьовували способи взаємодії в проведенні миротворчих операцій. У вересні цього ж року в Латвії, на базі Адазького навчального центру, пройшли міжнародні військові навчання *Cooperative Best Effort-97* ("Спільні зусилля-97"), у яких взяли участь 500 військовиків із 14 країн, у тому числі чотирьох країн-учасниць НАТО (Канади, США, Нідерландів і Норвегії). У цих навчаннях брали участь і представники української армії [482].

Станом на 1 січня 1998 р. Збройні сили Латвії нараховували 21 тис. осіб. Сухопутні війська мали близько 20 тис., із них 16,5 тис. – представники

територіальної оборони – земське ополчення. На той час озброєння сухопутних сил Латвії складалось із 24 гармат польової артилерії, 24 мінометів (М-120), двох броньованих дозорних автомашин (БРДМ), 13 бронетранспортерів (БТР) та М-42 "Пксбіл" шведського виробництва, гранатометів РПГ-7, АК китайсько-румунського виробництва, американських гвинтівок М-16. Земське ополчення об'єднувало п'ять бригад і 35 батальйонів.

Військово-повітряні сили мали на озброєнні п'ять гелікоптерів Мі-2, два літаки Ан-2 колишньої сільськогосподарської авіації та один німецький літак L-410. У військово-повітряних силах (ВПС) служило 120 осіб, із них 11 пілотів. Повітряний простір над Латвією, як і над Литвою та Естонією, патрулюють по чотири місяці літаки НАТО. Цю місію вже виконували пілоти Бельгії, Великої Британії, Норвегії, Нідерландів, Польщі, Туреччини, Іспанії, Португалії, США, Франції, ФРН, Словаччини, Данії.

Військово-морські сили (ВМС) нараховували 17 бойових кораблів, катерів і допоміжних суден, на яких несли службу та обслуговували їх біля 1 тис. осіб. ВМС, які, крім контролю за територіальними водами, підготовкою кораблів до розмінування, беруть участь у цивільних операціях (пошук, рятування, збирання нафти в аварійних ситуаціях) [483].

На початок 2004 р. латвійська армія нараховувала 5 716 військовослужбовців, серед яких 1 341 призовник та 744 цивільних особи. Регулярний склад сухопутних військ становив 1053 військовослужбовці та 40 цивільних осіб, резерв – 12495 добровольців територіальної оборони. Структуру сухопутних військ утворювали два піхотних батальйони, артилерійський батальйон, підрозділ зі знешкодження вибухових пристроїв. Військово-повітряні сили нараховували 258 військових та 28 цивільних. Військово-морські – 720 військових (275 за призовом) та 50 цивільних. Тилове забезпечення складалось з 372 військовослужбовців (60 призовників) і 225 цивільних осіб. Командний склад військової підготовки й доктрин нараховував 2 000 військових (683 призовника) і 250 цивільних [484].

10 вересня 1991 р. ВР Латвії прийняла Закон «Про призов на військову службу», який передбачав обов'язок проходження дійсної військової служби для громадян чоловічої статі віком від 19 років. 13 листопада 1991 р. ВР прийняла рішення про створення Міністерства оборони. Національні збройні сили будувалися за національною ознакою – на основі титульної нації.

Першим Міністром оборони Латвії 19 листопада 1991 р. було призначено Талавса Юндіза, який до цього очолював Комісію з оборони та внутрішніх справ Верховної Ради. У січні 2006 р. міністром оборони Латвії стала Лінда Мурнієце, представник партії "Новий час", яка замінила на цій посаді Ейнарса Репше, проти якого порушили кримінальну справу за фінансові махінації. Л. Мурнієце за фахом журналіст, до призначення на посаду працювала парламентським секретарем міністерства внутрішніх справ та міністерства оборони, заступником голови комісії сейму з питань оборони і внутрішніх справ, головою Антикорупційного комітету.

Крім позитивного досвіду розбудови Національних збройних сил, Латвія отримала й негативні уроки. Так, у 2009 р. Збройні сили повністю припинили набір військовослужбовців через скорочення бюджетного фінансування. 2009 р. ця стаття видатків зменшилась на 15 % порівняно з попереднім роком. У цьому ж році з латвійської армії звільнені 230 осіб, контракт яких закінчився або вони досягнули пенсійного віку. Чисельність Збройних сил Латвії 2009 р. складала 4900 військових. Військовий бюджет 2008 р. становив 1,93 % від ВВП, що складало 360 млн євро. Незважаючи на фінансові труднощі, 2009 р. військове міністерство Лат.Р розпочало будівництво радіомаяків для військово-повітряних сил морської авіації НАТО.

Навчальна підготовка військових у Латвії зорганізована на чотирьох рівнях. Два перші проводяться на території республіки. Перший початковий – до капітана, другий – від капітана та вище, третій – до полковника, четвертий – від полковника й вище. У Латвії функціонують штаб військової підготовки (Рига), центр військово-морської підготовки (Лієпая), Центр військової підготовки мобільної піхоти (Адажі), Центр початкової підготовки

піхоти (Алуксне), школа сержантів (Цесіс), Центр підготовки зв'язку (Сігулда), Національна академія оборони. Третій рівень проходять у Балтійському військовому коледжі, що знаходиться в естонському місті Тарту й фінансується спільно урядами прибалтійських країн. Четвертий рівень теж проводять тут. Крім цього, можна проходити навчання у військових академіях США, ФРН, Великої Британії, Франції.

Крім зазначених міжнародних організацій, Латвія є учасницею регіональних спільнот. Три прибалтійські країни 1991 р. заснували Балтійську асамблею (БА) [485] – організацію співпраці, у яку входять парламентарі від кожної республіки: по 12-20 осіб. Сесії проводяться щорічно, які мають рекомендаційний характер. При БА постійно працюють п'ять комітетів, серед яких один з питань права та безпеки.

Крім БА, прибалтійськими республіками 1994 р. засновано Балтійську раду міністрів (БРМ) – теж орган співпраці виконавчої гілки урядів Литви, Латвії та Естонії. Зустрічі на рівні голів урядів проводяться щорічно, тут вирішуються питання виконання рекомендацій Балтійської асамблеї. При БРМ працює п'ять комітетів, серед них один з питань оборони. У сукупності БА та БРМ складають Балтійську Раду (БР) [486].

Прибалтійські країни у своїй стратегії захисту національних інтересів проводять політику зближення з Північними країнами Європи та Балтійського регіону. Ця програма передбачає залучення до активної співпраці Німеччини та Польщі [487]. Україна розпочала співпрацю у сфері оборони 12 липня 1994 р., підписавши відповідну угоду з МО Латвії.

Конгрес та адміністрація США вважають Латвію важливим союзником у боротьбі з міжнародним тероризмом. Латвійські контрактники брали участь в антитерористичних операціях НАТО (Афганістан, Ірак). 2005 р. латвійська армія отримала від США \$ 4,96 млн для покращення системи військового управління та контролю за проведенням Ризького саміту НАТО. За ці кошти було закуплено 30 військових джипів, цифрову радіоапаратуру, прибори нічного бачення, водолазні костюми для підводного розмінування тощо.

2006 р. США виділили за програмою військового фінансування зарубіжних країн Латвії \$ 1,48 млн на військові потреби. У межах цієї програми Латвія отримала \$ 1,3 млн для організації військового навчання.

Латвійська армія малочисельна і складається з 4800 контрактників та 960 солдатів-призовників, а також 10600 територіальних добровольців. Строковий призов у Латвії припинено і армія повністю перейшла на контрактні умови військової служби. Воєнна доктрина проста і передбачає організований військовий опір агресору на своїй території до прибуття військ НАТО. У цьому і полягає гарантія захищеності й оборони Латвійської республіки. Навчання військові проходять у навчальних центрах, найбільший з яких знаходиться у селищі Адажі під Ригою. Основний вид озброєння – шведські штурмові гвинтівки АК-4. В армії скасовано будь-які політичні заняття, в казармах немає портретів політиків і військового керівництва. Робота контрактників починається о 8 год. ранку і закінчується о 18 год. вечора. Субота та неділя вихідні, окрім осіб, які заступають у добовий наряд. Зарплата офіцера 400 латів, батальйонного сержанта – 420 латів. У військових є велике бажання проходити службу у міжнародних військових контингентах та навчатись за кордоном. В армії обов'язкове знання латвійської мови, для служби за кордоном необхідно додатково володіти англійською мовою [488].

Україна визнала незалежність Латвії 26 серпня 1991 р. Латвія у свою чергу визнала незалежність України 4 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені 12 лютого 1992 р. У листопаді 1995 р. підписаний Договір про дружбу і співробітництво, 1999 р. встановлено парламентську співпрацю, 2001 року підписано Програму військового співробітництва; згодом були укладені угоди з питань ядерної безпеки. Двосторонній товарообіг 2011 р. становив \$ 389,5 млн. У Латвії проживає українська меншина близько 60 тис., функціонує національна українська середня школа, яка фінансується за кошти державного бюджету. Загальний товарообіг між країнами 2008 р. становив \$ 368, 7 млн. Станом на квітень 2006 р. в реєстрі

підприємств Лат.Р зареєстровано 307 спільних підприємств. Відповідно латвійський капітал присутній в 80 спільних підприємствах в Україні [489].

Латвія, як і сусідні Литва й Естонія, відразу визнала себе правонаступницею довоєнної держави, прийнявши за основу Конституцію 1922 р. і закріпивши кордони станом на 1940 р. Період перебування у складі Радянського Союзу латвійським законодавством визначено як міжнародний злочин. На момент розпаду СРСР на території республіки проживало до 40 % росіян, що ускладнило процедуру люстрації, яка охопила тільки період січень–серпень 1991 р., коли вирішувалась доля республіки. Для громадян Латвії, які перебували у таборах та були ув'язнені, держава прирівняла період арешту до трудового стажу, у співвідношенні 1:3, що дало змогу нарахувати й виплатити пенсійне забезпечення. Конкретні прояви насильства проти латвійського народу під час комуністичних репресій досліджує Комісія істориків, яка входить до державних інституцій [490].

Таким чином, Латвія з перших днів прийняла далекоглядне стратегічне рішення про входження до ефективних міжнародних організацій, насамперед НАТО та ЄС. 1995 р. була прийнята доктрина «Головні напрями зовнішньої політики Латвії до 2005 р.». Республіка, провівши відповідні демократичні реформи, виконала вимоги для вступу в ці організації. Такий крок дав гарантію забезпечення національної безпеки за рахунок використання військового потенціалу країн-членів Північноатлантичного альянсу. Дотримуючись демократичних принципів, Латвія зайняла достойне місце у геополітичному середовищі. Побудова національних збройних сил на основі титульної нації підвищила рівень патріотизму та індекс опору населення можливій агресії.

Після розпаду СРСР для трьох прибалтійських республік майбутній вибір політичного розвитку не став проблемою. Народи цих держав обрали демократичний шлях поза союзами з Росією та країнами СНД. Усі три країни визнали час перебування в складі Радянського Союзу (1940-1991 рр.) періодом окупації. Громадяни нових незалежних держав у переважній

більшості були зорієнтовані на НАТО і ЄС. Організація Північноатлантичного договору розглядалась як система гарантування національної безпеки і це було пріоритетом їхньої зовнішньої політики. Стратегічний розрахунок цих держав наразі полягає у військовій допомозі союзників у разі зовнішньої агресії.

Балтійські країни Латвія, Литва і Естонія створили єдиний безпековий і оборонний простір на воді, суші та в повітрі, який став підсистемою Північноатлантичного співтовариства. Країни юридично й фактично захищені від агресорських посягань, відповідно до вимог ст. 5 Вашингтонського договору (1949 р.). Інтеграція до НАТО збільшила у разі їхній військовий потенціал та дала змогу зекономити на фінансових та матеріально-технічних оборонних видатках. Захист національних інтересів, насамперед історичних, культурних, мовних залишається пріоритетом зовнішньої політики. Прибалтійські республіки вважають Росію та Білорусію головними потенційними джерелами військової загрози.

Першими з колишніх радянських республік Латвія, Литва та Естонія набули членства у НАТО (листопад–грудень 2004 р.). Їх членство стало результатом послідовної підготовки країн, мобілізації матеріальних ресурсів для досягнення економічних та оборонних показників, запровадження демократичних реформ, які ґрунтуються на верховенстві закону, захисті прав і свобод людини. Воно на практиці показало вигоду в геополітичному, фінансово-економічному та оборонному секторі. Це стало передумовою інтеграції до Європейського Союзу. З приєднанням до НАТО їх обороноздатність збільшилась у десятки разів, за рахунок об'єднаного військового потенціалу 28 країн Альянсу. Членство у НАТО дало можливість прибалтійським республікам отримати реальну дієву спільну систему оборони. Вхідження до Організації Північноатлантичного договору оптимізувало бюджетні витрати в оборонній сфері (2–3 % ВВП) і перерозподілило оборонні завдання. Слід визнати, що Росія не змирилась з

втратою свого впливу у Балтійському морі і це реальна загроза для прибалтійських республік.

4. 4. Євроатлантичний шлях Грузії.

Грузія знаходиться на східному узбережжі Чорного моря. Її територія охоплює Південний та Північний Кавказ. Республіка має спільний кордон з Росією (протяжність кордону 723 км), Азербайджаном (322 км), Вірменією (164 км) та Туреччиною (252 км). Російські військові окремо виділяють протяжність кордону з Абхазією (162 км) та Південною Осетією (близько 400 км) як з незалежними республіками, які визнала РФ [491]. Форма правління – президентська республіка. Грузинська республіка (далі – ГР) отримала незалежність 1991 р. Станом на 2005 р. населення країни становило 4,3 млн осіб, з яких 3,537 млн мають виборче право. Територію розділено на 12 регіонів: Аджарія, Самегрело-Земо-Сванеті, Гурія, Рача-Лечхумі-Квемо-Сванеті, Імереті, Самцхе-Джавахеті, Мцхета-Мтіанеті, Шіда-Картлі, Квемо-Картлі, Кахеті.

Аджарська автономна республіка входить до складу Грузії з грудня 1990 р., до цього у період 1921–1990 рр. теж на правах автономії була складовою грузинської території. Тут проживає 382 400 населення. У переважній більшості (93 %) це грузини, які сповідують мусульманську віру. Аджарці – етнічні грузини. Столиця Батумі. У період 1991–2004 рр., коли республікою керував Аслан Абашидзе, Аджарія не платила податки Грузії, утримувала на кордоні свої військові формування. Однак протистояння ніколи не переходило у кровопролиття.

1992 р. Грузія увійшла до ООН, а також стала членом Конфедерації з безпеки й співробітництва в Європі. До складу республіки входять дві автономні республіки: Абхазія та Аджарія. З 1999 р. ГР – член Ради Європи та Світової організації торгівлі (СОТ). Грузія є членом-засновником Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП). Республіка входить у ГУАМ. Для

Грузії пріоритетними проектами є транспортний коридор Європа – Азія, а також створення у межах ГУАМ зони вільної торгівлі. Країна активно співпрацює з ОБСЄ. Грузинський уряд розвиває відносини з НАТО та США. У червні 2001 р. вперше на території Грузії були проведені широкомасштабні натовські військові навчання «Кооператив-партнер 2001». 17 серпня 2009 р. Грузинська республіка добровільно та одноосібно вийшла з СНД. Грузія співпрацює з субрегіональними організаціями, такими як Центральноевропейська ініціатива, Ініціатива співробітництва Південно-Східної Європи, Процес співробітництва Південно-Східної Європи, Раймонський процес, які допомагають їй інтегруватись у Євросоюз.

Грузія доволі рано розпочала свою боротьбу за незалежність. Перші виступи датуються 1989 р., коли радянські війська вчинили криваву розправу під час розгону мирної демонстрації у Тбілісі. 9 квітня 1991 р. Грузія проголосила незалежність. Першим президентом вільної держави став Звіад Гамсахурдія, однак його безпорадна політика привела до збройного конфлікту [492]. У січні 1992 р. до республіки повернувся Едуард Шеварднадзе, який з березня очолив тимчасову Державну Раду (парламент). 21 лютого 1992 р. на території Грузії припинила діяти радянська конституція. 1992–1993 рр. у Грузії тривало збройне протистояння, яке підтримували російські війська й спецслужби, розпалюючи сепаратистські настрої та спонукаючи громадян Абхазії та Південної Осетії приймати російське громадянство. До 2008 р. цей конфлікт знаходився у «замороженому» стані.

Колишня автономна область, Осетія займає південь і передгір'я Великого Кавказького хребта. Територіально Південна Осетія межує з Росією (Північною Осетією) та Грузією. Транспортний коридор з Росією проходить Рокським тунелем і трьома перевалами: Мамісонським, Дзедо і Бахфандаг. Республіка складається з п'яти районів: Дзауський, Знаурський, Ленінгорський, Цхінвальський і столиці м. Цхінвал. За переписом населення 1989 р. чисельність становила 99 тис. жителів. Сьогодні експерти називають цифру від 30 до 80 тис. Багато осетинів виїхали у Росію. Грузини, які

проживають анклавом у шести селищах на півночі республіки, не піддаються перепису. 8 квітня 2001 р. у республіці прийнято Конституцію. Фінансові доходи республіки на 62 % залежать від функціонування Транскавказької магістралі [493, 494].

Збройні сили Південної Осетії нараховують до 3 тис. осіб. На озброєнні до серпня 2008 р. знаходилось 15 танків, 25 САУ, 5 РСЗО, 4 протитанкові пушки, 30 мінометів, 3 ракетно-гарматних комплекси, 4 гелікоптери. Комплектування Збройних Сил відбувається за швейцарською моделлю оборони. Кожен чоловік призовного віку володіє стрілковою зброєю з повним боєкомплектom, які зберігає вдома. На території республіки дислокований російський миротворчий батальйон, який має на озброєнні 36 БМП, 52 автомобілі, 9 артилерійських гармат [495, 496].

7 серпня 2008 р. о 23.30 год. грузинська влада спробувала відновити свій статус на непідконтрольній частині Південної Осетії, але отримала неочікувану військову відсіч 58-ї російської армії за підтримки авіації та військово-морського флоту збройних сил РФ. До цього моменту Росія одноосібно визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії [497]. За російськими даними, військові події розгорталися наступним чином. У ніч з 7 на 8 серпня 2008 р. грузинські війська розпочали обстріл м. Цхінвал, де знаходились позиції осетин (100 осіб) та російських миротворців (150 осіб). Операція мала кодову назву «Чисте поле». Російські війська отримали наказ про проведення військової операції «Примушення до миру» («Peace Enforcement») проти Грузії у ніч з 8 на 9 серпня. З російської сторони було задіяно 10 тис. десантників «ВДВ» і контрактників з Грозного, 100 танків, 200 БТР і БМП, 50 САУ, 80 РСЗО «Град» та «Ураган» [498]. Станом на ранок 9 серпня грузинські війська мали шестикратну перевагу і вийшли на рубіж 7 км від кордону з Росією. О 14.00 год. російська авіація збила два грузинські винищувачі й очистила небо над Південною Осетією. 11 серпня російські війська увійшли у м. Цхінвалі. Літаки РФ бомбардували всі аеродроми Грузії, знищивши усю військову авіацію республіки, а саме: 33 бойових літаки (Су-

25 КМ «Міміно», Су-25 УБ, L-39) і 40 гелікоптерів (Мі-35, Мі-24П, Мі-24В, Мі-14, Мі-8, Bell-212, УН-1Н, Мі-2). У морському порту м. Поті висадився російський спецназ ГРУ Чорноморського флоту РФ, який підірвав усі грузинські військові кораблі (артилерійський катер «Акмета», сторожові катери «Іверія», «Цхалтубо», «Кутаїсі», «Галі», «Местіа», МДК «Гурія», «Артія», патрульний катер «Гантіаді», 11 швидкохідних катерів [там же]. 13 серпня Президент Росії оголосив про закінчення війни. Грузинську армію було розгромлено протягом п'яти діб.

Російсько-грузинську війну вдалось зупинити за допомогою міжнародного втручання. Посередником між Росією і Грузією став тодішній Президент Франції Ніколя Саркозі. РФ в односторонньому порядку 26 серпня цього ж року визнала обидві республіки як незалежні держави, ігноруючи протести світових лідерів, ЄС та ООН. РФ уклала договори про надання взаємодопомоги Південній Осетії та Абхазії. Грузія не визнала цих домовленостей [499, 500]. НАТО не визнає регіони Грузії Абхазію і Південну Осетію незалежними державами.

Абхазька автономна республіка у радянський період входила до складу Грузії. Однак розпад СРСР призвів до ескалації у взаємовідносинах між грузинами і абхазами. 16 липня 1992 р. у Сухумі виникли збройні конфлікти, внаслідок яких 16 осіб загинуло, більше 140 було поранено. 1992–1993 рр. протистояння переросло у збройний конфлікт. Абхазці негативно сприйняли скасування радянської конституції у Грузії 21 лютого 1992 р., адже разом з нею скасовувався автономний статус республіки. 23 липня 1992 р. Абхазія (Апсні) проголосила себе незалежною республікою, відновивши Конституцію Абхазької Радянської Республіки 1925 р., що спричинило регіональну війну. 14 серпня 1992 р. військові підрозділи Грузії взяли контроль над абхазькою територією, розігнавши парламент. У жовтні 1992 р. абхазькі збройні загони з території Росії розпочали контрнаступ і захопили м. Гагри. Російські війська не втручались у збройний конфлікт. Влітку 1993 р. абхазькі збройні сили розпочали наступ на Сухумі, а 4 жовтня звільнили всю

територію республіки від грузинів. Під час військового конфлікту близько 280 тис. грузинів покинули Абхазію, 10 тис. загинуло. Більшість країн світу не визнали незалежності Абхазької республіки і дотримуються позиції, що Абхазія – це невід’ємна частина території Грузії. Відносний мир підтримувався контингентом російських військ. 26 листопада 1994 р. Абхазія одержала свою Конституцію, за якою в країні обирається парламент з 36 депутатів, вводиться посада Президента. Президент є головнокомандувачем армії, очолює виконавчу владу, призначає членів кабінету міністрів. 20–26 травня 1998 р. у Гальському районі відновились бойові дії з боку грузинських підрозділів, однак все закінчилось перемир’ям. Воєнні конфлікти мали місце 2001 та 2006 рр. Переговори з урегулювання конфлікту припинено у 2006 р.

Російська Федерація на території Абхазії має свої військові бази, де розміщено до 3 тис. військовиків. Абхазцям надано можливість отримувати паспорти російських громадян. Організація Північно-Атлантичного договору засуджує російську політику проти Грузії на території Абхазії і не визнає абхазько-російських договорів про військові бази. 2008 р. Абхазьку республіку визнали шість членів ООН: Росія, Венесуела, Нікарагуа, Науру, Вануату та Тувалу (три останні – острівні країни).

26 серпня 2011 р. в Абхазії відбулись вибори, які піддані критиці європейською спільнотою, а також НАТО. Тодішній Генеральний секретар Організації Північноатлантичного договору Андерс Фог Расмуссен висловив сподівання, що Грузія повинна залишитись суверенною республікою у територіальних межах, які визнані світом. Таким чином, грузино-абхазький конфлікт залишається нерозв’язаним вже 20 років.

9 квітня 1991 р. у Грузії було проголошено Акт про відновлення державності й незалежності [501]. 31 березня 1991 р. грузинський народ на референдумі підтвердив своє бажання до єдності, незалежності і неподільності. 24 серпня 1995 р. Грузія прийняла свою Конституцію, яка складається з 9 розділів та 109 статей. У період 1999–2006 рр. до чинної

Конституції Грузії було внесено 8 поправок. Конституція 1995 р. ґрунтується на основних принципах Конституції, прийнятої 1921 р. [502]. У країні розробляють нову редакцію конституції.

За Конституцією Грузія – демократична президентська республіка. Президент М. Саакашвілі передав більшу частину повноважень парламенту, обмеживши можливість першої особи держави впливати на суспільно-політичне життя країни, так само як і проводити політичну діяльність. Територія республіки відповідає межам 1921 р. На території Грузії діє грузинська мова, а на території Абхазії – абхазька. Парламент республіки обирається за змішаною пропорційно-мажоритарною системою – 50/50. Законодавчий орган складається з двох палат: Ради Республіки та Сенату. До Парламенту можуть обиратися грузини, що досягли 25-річного віку. Виборче право мають громадяни з 18-річного віку. Засуджені громадяни позбавлені виборчого права. Прохідний поріг для політичних партій у парламент становить 7 % підтримки виборців. Особливу роль у суспільстві займає грузинська апостольська автокефальна церква, з якою держава уклала Конституційну угоду. Громадяни Грузії можуть мати тільки одне громадянство. Смертна кара, тортури та цензура заборонені законом. Працівникам міністерства внутрішніх справ заборонено проводити страйки та маніфестації протесту. Президентом країни може бути громадянин, який досяг 35-річного віку і останні 15 років проживав на території республіки. Президенту Грузії за Конституцією дозволено займати керівні партійні посади. Президент Грузії є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил та очолює Комітет національної безпеки і оборони. Рішення про проведення референдуму може приймати Президент, або цього можуть вимагати 200 тис. громадян країни. Судова влада республіки є окремою незалежною гілкою. Найвища судова інстанція – Конституційний суд, який складається з 9 суддів, які повинні досягти 30-річного віку і вдруге не обираються. Верховний Суд республіки є найвищою судовою касаційною інстанцією. Структура Збройних Сил затверджується Президентом, а їх чисельність – парламентом республіки за

поданням національного комітету з питань безпеки і оборони. Використання Збройних Сил може дозволити Президент, після чого протягом 48 годин це рішення повинен затвердити парламент.

У суспільстві активно обговорюється місце Грузії у регіоні та світі. Серед грузинів є багато прихильників прозахідного шляху розвитку з подальшим входженням до Європейського союзу та Організації Північноатлантичного договору. Такий шлях підтримував колишній секретар Комуністичної партії Грузії, екс-міністр закордонних справ СРСР, екс-президент Грузії Едуард Шеварднадзе, який у лютому 1996 р. сформулював шість основних принципів концепції «Мирного Кавказу»: непорушність територіальної цілісності і недоторканність існуючих кордонів; захист прав людини, захист транспортних та інших комунікацій і неприпустимість їхнього блокування, співробітництво у захисті навколишнього середовища та ліквідації наслідків стихійних лих; етнічна та релігійна толерантність; заперечення всіх форм виявлення націоналізму і ксенофобії; всіляка підтримка міжнародних проектів та інвестицій для Кавказу і забезпечення їхньої безпеки [503].

Активне зближення Грузії з НАТО відбулось уже після приходу до влади у вересні 1992 р. Е. Шеварднадзе. Саме за його керівництва країна пройшла основну підготовчу роботу для поетапної інтеграції у систему Організації Північноатлантичного договору. У цьому ж році республіка увійшла до Ради північноатлантичної співпраці, а згодом – до Ради євроатлантичного партнерства. Представники Грузії беруть участь у роботі Парламентської Асамблеї НАТО.

22 червня 1996 р. Грузія та ЄС підписали Угоду про партнерство і співробітництво, яка набула чинності 1 червня 1999 р. 10 жовтня 1997 р. президенти Грузії, України, Азербайджану та Молдови оголосили під час саміту Ради Європи у Страсбурзі про створення Організації за демократію та економічний розвиток (ГУАМ). Метою створення такої організації було забезпечення роботи європейсько-азійської транспортної комунікації.

З 2 листопада 2003 р. по 4 січня 2004 р. у Грузії відбулася «Революція троянд». Ця назва пішла від троянд, які тримали в руках прибічники М. Саакашвілі, щоби підкреслити миролюбивий ненасильницький характер своїх вимог. 2 листопада лідер опозиції Саакашвілі заявив про перемогу своєї партії на парламентських виборах. 22 листопада протестувальники захопили парламент. Президент Е. Шеварднадзе відрікся від влади. На дострокових президентських виборах М. Саакашвілі 4 січня 2004 р. набрав 95 % голосів прибічників.

Грузини вважають свою країну європейською державою. Грузію прийнято до Ради Європи, однак країна не виконала багато вимог цієї організації. У країні затягнувся процес реформування. Європейському Союзу, як і НАТО, потрібні цілі регіони, а не окремі країни. Переконливий приклад – Центрально-Східна Європа, коли за рахунок 12 країн ЦСЄ Північноатлантичний Альянс розширив свої кордони на схід. Сьогодні Грузія, як і Україна, не завоювала повної довіри євроатлантичних інституцій, вони не є її постійними партнерами. За свою історію існування Кавказ належав і до Європи, і до Азії. Сьогодні цей регіон на роздоріжжі. Кавказький регіон має тривалі «заморожені конфлікти» з питань етнотериторіальних претензій. Така ситуація не прийнятна для Євросоюзу. ЄС запізнився у вирішенні цього конфлікту. РФ змогла тільки законсервувати його, визнавши перед світовою громадськістю, що немає рецепту для вирішення кавказьких проблем. США, у свою чергу, перебувають в очікуванні – чи варто їм втручатись у кавказький конфлікт. Продовжується політична боротьба на протиріччях. Сьогодні не знайдено адекватної відповіді на сучасні загрози й виклики.

На думку Надзвичайного і Повноважного Посла Грузії в Україні Григола Шалвовича Катамадзе, головним пріоритетом зовнішньої політики країни є повномасштабна інтеграція до політичних, економічних структур Європи і до європейських систем безпеки [504].

Посол Грузії у Росії Єросій Кіцмаришвілі, якого парламент країни затвердив на цю посаду 29 лютого 2008 р., у березні цього ж року офіційно заявив, що бажання Грузії вступити до НАТО є проявом законних прав грузинського народу, і цей крок не повинен вплинути на взаємовідносини з Росією. Однак послу не судилось переконати російську сторону у свободі вибору країною своєї зовнішньої політики.

Грузія не має чіткого переліку пріоритетних національних інтересів. Країні необхідно у сучасних геополітичних відносинах знайти баланс між Росією та США, але для цього потрібно визначити свої національні стратегічні інтереси. Грузія є негативним сегментом у американо-російських взаємовідносинах. Такої думки дотримується Микола Злобін – директор російських та азійських програм російського «Центру оборонної інформації США» [505].

Росія ухвалила на державному рівні створення нових військових баз на території Абхазії та Південної Осетії чисельністю 3,7 тис. військових кожна. Крім цього, в Абхазії заплановано побудувати російську військово-морську базу. РФ тлумачить це як модернізацію оперативно-стратегічного командування «Південь» для військового відбиття можливої агресії з боку Грузії. Так, у 2010 р. поблизу Цхінвала росіяни спорудили складну радіолокаційну установку на новій військовій базі. В Абхазії розгорнуто ракетну систему С-300. Грузія ці кроки РФ вважає окупаційними і закликає втрутитись у ситуацію РБ ООН для врегулювання конфлікту, який може знову перерости у локальну війну.

У квітні 2011 р. Міжнародний суд ООН в Гаазі оголосив рішення, що між Росією та Грузією існують взаємні претензії, одночасно запропонувавши провести переговори між сторонами. У зв'язку з розірванням дипломатичних відносин між РФ та Грузією 28 червня 2011 р. МЗС Грузії через швейцарського посла Гюнтера Бехлера передало Росії ноту з пропозицією розпочати переговори з питань, які було порушено в Міжнародному суді ООН. Грузія звинувачувала Росію у позбавленні грузинських біженців права

на повернення до своїх домівок на території Абхазії і у Цхінвальському регіоні, у проведенні етнічних чисток на території Цхінвалі 2008 р.

Грузинська республіка є учасником міжнародного договору «Відкрите небо» у межах Ради безпеки та співпраці у Європі. Договір ратифікували 34 держави, серед яких і Російська Федерація. Умови договору передбачають повітряний контроль за переміщенням озброєння та запобігання кризовим ситуаціям. Грузія припинила співпрацю з Росією за цим договором, заклавши повітряний простір над своєю територією для росіян.

Україна 1993 р. підписала з Грузією великий рамковий договір «Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу». 1998 р. наші держави підписали міжурядові угоди про співпрацю у військово-технічних питаннях. В Україні Грузія відкрила свій військовий аташат, як це зробила в Туреччині й США. У 2000 р. президенти обох країн підписали Декларацію про поглиблення особливих партнерських відносин аж до стратегічної співпраці. Крім цього, Україна входить у першу десятку торговельних партнерів Грузії. В економічних відносинах України і Грузії значну роль відіграє паромна переправа Іллічівськ–Поті. Грузія зацікавлена у співпраці з українськими металургійними комбінатами, особливо для виробництва труб на Руставському металургійному заводі. За підтримки Європейського Союзу Грузія проклала оптоволоконну комунікаційну систему Поті–Одеса–Варна. Україна створила консорціум Одеса–Варна–Новоросійськ. На судноверфях України відремонтовано чотири кораблі військового флоту, а на авіаремонтному заводі – сім бойових гелікоптерів ВПС Грузії.

Україна допомогла Грузії відновити систему ППО. Грузинській армії було поставлено «Бук М1», 48 зенітно-ракетних установок, 200 ПЗРК «Стріла» та «Ігла», танки Т-72, установки шквального вогню «Шквал» та «Град». Українські підприємства на замовлення Грузії виготовили 8 радіолокаційних станцій та радіолокаційних комплексів «Кольчуга» (комплекс радіотехнічної розвідки), за допомогою яких у 2008 р. було збито два російські літаки Су-25 та ТУ-22М3.

Панкіська ущелина – важкодоступний гірський район Грузії. Від Росії її відділяє гірський хребет. Довжина хребта 18 км, а ширина 2 км. Довжина російсько-грузинського кордону у цій частині становить близько 100 км. На цій території живуть грузинські чеченці – кістинці, які прийняли біженців з Чечні. Кістини нараховують 10 тис. осіб. За час двох чеченських воєн їх кількість зросла вдвічі за рахунок біженців з Чечні. Серед 7 тис. біженців були колишні учасники чеченської війни. У селищах часто проходили антиросійські мітинги й збори. Грузинські спецслужби намагалися контролювати цю територію. 1999–2001 рр. цю місцевість вважали кримінальним анклавом. Найбільше селище Дуісі отримувало фінансову допомогу від ісламських центрів, за їх кошти було побудовано нову ваххабітську мечеть. Ваххабізм став другою ісламською релігією, особливо для молодого покоління кістинців. Молоді прибічники ваххабізму мають змогу вчитись в арабських країнах. Місцевий імам – випускник ліванського навчального духовного центру. Юрисдикція республіки тут не розповсюджувалась. Така ситуація притягувала сюди кримінальні та терористичні елементи, які отримували значну фінансову допомогу з арабських країн. Після терористичного акту у США 11 вересня 2001 р. департамент Сполучених Штатів вирішив надати практичну допомогу національній гвардії Грузії для нейтралізації міжнародних бойовиків, серед яких були громадяни Йорданії та Саудівської Аравії. 2002 р. після проведення антитерористичної і антикримінальної операції представниками Грузії, США та Росії урядовий контроль над територією було відновлено, сюди припинили надходити зарубіжні кошти, територію покинули арабські організації.

За радянських часів система протиповітряної оборони виглядала наступним чином. 1991 р. на території Грузинської РСР було дислоковано 2 зенітно-ракетні бригади (м. Тбілісі, м. Поті), ракетний полк (м. Гудауті), 2 авіаційно-випробувальні полки (м. Гудауті, м. Марнеулі), дві бригади радіотехнічних військ (м. Марнеулі і м. Батумі), які на озброєнні мали ракети

С-200 - два дивізіони, С-75 – сім дивізіонів, С-125 М – п'ять дивізіонів, літаки Су-15, Су-27 [506].

У 1997 р. Грузія отримала \$ 45 млн допомоги для своїх силових відомств, з яких 2,65 млн було витрачено на закупівлю засобів для ППО. У період 2002–2005 рр., за даними ООН, Грузія закупила 61 танк (Т-72, Т-55), 52 БМП-2, 30 БТР-80, 36 гаубиць 152 та 122 мм, 6 установок залпового вогню, 12 штурмовиків СУ-25, 8 гелікоптерів Мі-24 та Мі-35, ракетний катер, 2 сторожеві катери, 2 малі десантні кораблі [507].

2000 р. закон про призов давав змогу отримати відтермінування від призову, офіційно заплативши 200 ларі (\$ 100), 2006 р. цю норму змінено і сума «відкупних» становить 2000 ларі (\$ 1100). Таких відтермінувань для громадян-мужчин до 25 років можна отримати тільки два. Термін строкової служби в армії становить 18 місяців відповідно до закону про загальну військову повинність. Призовний вік від 18 до 27 років. Існує контрактна служба не менше 4 років.

2004 р. М. Саакашвілі отримав армію у жахливому стані. Саме з цього року розпочалась інтенсивна фінансова й інструкторська допомога США. Почато модернізацію збройних сил. Армія з року в рік збільшувала свою чисельність, її представники брали активну участь в операціях НАТО [508].

2003 р. оборонний бюджет становив \$ 28,4 млн, 2007 р. військовий бюджет МО Грузії значно зріс і становив 513,2 млн ларі, 2008 р. він збільшений до 957,8 млн ларі (\$ 395 млн). 2009 р. військовий бюджет Грузії становив \$ 537 млн, ще \$ 16 млн надійшло як фінансова допомога від уряду США. Витрати на національну оборону у 2011 р. становили 2,94 % від ВВП. Регулярні війська на цей час нараховували 21,15 тис. осіб [509].

Охорону зовнішнього кордону СНД з Туреччиною забезпечував Закавказький прикордонний округ РФ. 1994 р. він був трансформований у групу прикордонних військ Росії, а з 1995 р. – в Прикордонну групу Федеральної прикордонної служби РФ у Грузії. Перебування російських прикордонників на території республіки було врегульовано міждержавними

договорами, зокрема Договором від 3 лютого 1994 р. «Про статус Прикордонних військ РФ, які знаходяться на території Грузії». Паралельно формувалася національна прикордонна охорона. 5 січня 1993 р. Рада безпеки і оборони республіки схвалила Концепцію охорони державного кордону і економічної зони країни і розробила Постанову про створення Прикордонних військ Грузії. 17 лютого Кабінет Міністрів прийняв відповідне рішення про структуру, дислокацію, штатний розклад, грошове забезпечення прикордонних військ. Спочатку новостворені війська входили до складу МО. 5 липня 1994 р. було створено Департамент з охорони державного кордону, якому з березня 1996 р. було присвоєно статус державного. З цього часу військово-політичне керівництво Грузії розпочало переговори про поетапне передавання охорони державного кордону і поступове виведення російських прикордонників. 1997 р. всі функції прикордонної служби було передано, зокрема в портах Батумі, Поті, аеропортах Тбілісі, Батумі та автомобільному переході грузино-турецького кордону. 16 липня 1998 р. було передано охорону морського кордону. Після грузино-російської війни 2008 р. грузинський кордон на Чорному морі охороняють американські військові [510].

У період 2005–2007 рр. у республіці було прийнято концептуальні документи з питань будівництва збройних сил: Концепцію національної безпеки, Національну військову стратегію і Стратегічний огляд оборони Грузії. Концептуальні документи визначили стратегічних партнерів Грузії: США, Україну, Туреччину і Азербайджан. За вимогами цих документів, 31 березня 2006 р. у Сочі було підписано дві угоди про терміни виведення російських військових з військових баз та транзитні озброєння через грузинську територію. У документах було зазначено кінцевий термін – до кінця 2008 р. На вимогу грузинського уряду російські війська достроково 1 жовтня 2007 р. остаточно покинули територію республіки.

Законодавче забезпечення військової політики Грузії здійснюють Концепція національної безпеки, Національна військова стратегія, закони «Про оборону», «Про призов і військову службу», «Про військовий стан».

Грузинська республіка реформувала свою військову організацію відповідно до «Плану дій з індивідуального партнерства з НАТО». МО та його апарат стали цивільними. Збройні сили безпосередньо підпорядковані Генеральному штабу [511]. Слід зазначити, що у грудні 2006 р. Сенат США одноголосно прийняв законопроект про підтримку вступу Грузії до НАТО.

Збройні сили Грузії містять сухопутні війська, ВПС і ППО (ППО існували з 1991–2010 рр.). ППО у березні 2010 р. ліквідовано як вид і введено до складу сухопутних військ. Сили морської оборони існували 1992–2002 рр. Після значних втрат у грузино-російській війні 2008 р. ВМС були теж ліквідовані. Кораблі, які залишились, переведено до складу берегової охорони.

У грудні 2005 р. парламент вніс зміни щодо чисельності армії відповідно до закону «Про військові сили Грузії» з 21,55 тис. до 41,87 тис. (з них МО – 26 тис., у прикордонних військах – 5,87 тис.).

Національною військовою стратегією, прийнятою у листопаді 2005 р., передбачено наступний склад ЗС: сухопутні війська, сили морської оборони, ВПС, Національна гвардія, підрозділи резерву.

Сухопутні війська є найбільшою частиною Збройних сил. Поділяються на Західне та Східне оперативне командування. Найбільш підготовленими і боєздатними вважаються чотири батальйони «командос», які пройшли підготовку за американською програмою. Кожний батальйон нараховує 740 військових та має на озброєнні 15 танків Т-72.

ВПС і ППО сухопутних військ дислоковані на авіабазах Копитная (Кутаїсі) та Алексєвка (Тбілісі).

Національна гвардія створена 20 грудня 1990 р., на разі вона комплектується виключно з добровольців.

Національна жандармерія (колишні внутрішні війська) охороняє нафтопроводи Баку–Супса і Баку–Джейхан. До її складу входять три оперативні бригади і одна спеціальна бригада.

ВПК Грузії представлений Тбіліським авіаційним державним підприємством (єдине за часів СРСР підприємство, де виготовляли штурмовики Су-25К, а згодом протитанкові СУ-25Т). Вартість одного літака в межах \$ 16–17 млн. До ВПК входить об'єднання «Орбі», яке налагодило разом з німецькою фірмою «Зігзауер» виробництво вогнепальної зброї. Таку ж продукцію виготовляє НДІ МО «Дельта».

В озброєнні Грузії активно допомагали Україна, США, Болгарія, Велика Британія, Угорщина, Греція, Латвія, Литва, Туреччина, Франція, Чехія, Естонія, Ізраїль, Боснія і Герцоговина [512].

Грузія тісно співпрацює з НАТО. 1998 р. грузинські військові брали участь у 83 заходах Альянсу. 2001 р. вперше за свою історію грузинська армія на своїй території взяла участь у міжнародних навчаннях у рамках програми «Партнерство заради миру». З 2009 р. грузинські військові знаходяться в Афганістані у складі Міжнародних сил підтримання безпеки (ISAF). Одну роту чисельністю 175 військовиків розміщено у Кабулі в зоні відповідальності Франції, батальйон чисельністю 747 осіб знаходиться в провінції Гільменд у зоні відповідальності США. Відповідно до домовленостей, досягнутих у Брюсселі між міністром оборони Грузії Бачо Алахая і командувачем військ НАТО в Афганістані генералом Девідом Петреусом, 2012 р. Грузія скерувала до Афганістану ще один батальйон для виконання миротворчих функцій. Президент Грузії М. Саакашвілі вважає такий крок внеском у міжнародну безпеку і унікальною можливістю отримати бойовий досвід. На території Грузії буде створено за стандартами НАТО регіональний навчальний центр [513].

2005 р. США виділили на оборонні потреби Грузії \$ 74 млн, до цього Америка надала військово-технічну допомогу на \$ 1,3 млрд. Туреччина,

своєю чергою, на \$ 40 млн, Болгарія та Греція надали військові судна. За допомогою України було повністю модернізовано систему ППО.

2006 р. до збройних сил було введено внутрішні війська МВС, чисельністю 8 тис. Чисельність збройних сил Грузії 2007 р. збільшилася на 4 тис. осіб, з 28 тис. – до 32 тис. На той час армія Азербайджану нараховувала 70 тис., а Вірменії – 50 тис. військових.

З 2007 р. готувати грузинських військових допомагає Франція, яка розпочала інструкторську підготовку гірських стрілецьких підрозділів. У цьому ж році Грузія отримала зарубіжний грант на \$ 730 тис. на закупівлю 60 БТР та 2 гелікоптерів. Президент М. Саакашвілі матеріально заохотив офіцерів, які відзначились у п'ятиденній грузино-російській війні у серпні 2008 р. Після цих подій інтенсивність реформування та модернізації армії зросла у декілька разів. Увагу було сконцентровано на тотальній обороні, особливо посилюють протиповітряну (авіаційно-ракетну) та протитанкову оборону. В армії введено інститут кадетів. За професійну непридатність звільнено 800 офіцерів. За даними спецслужб Росії, на оборону Грузія витрачає 5 % ВВП, – цей показник у середньому вищий, ніж у сусіднього Азербайджану.

Американська військово-промислова корпорація *Northrop Grumman* – один з найбільших постачальників зброї у світі – після 2008 р. запропонувала відновити ППО Грузії, назвавши цей напрямок співпраці пріоритетним.

2-а артилерійська бригада, яка часто проводить навчання на полігоні «Орфоло», на озброєнні має артилерійські установки «Ніж», «Акація», RM-70, протитанкові ракети «Фагот», MP-12.

Ізраїль постачає Грузії озброєння для сухопутних військ: АКС-74, РПГ, гранати, гвинтівки. Постачання відбуваються не напряму, а через компанію, що зареєстрована на Кіпрі, яка винаймає для доставки болгарську фірму. Ізраїль продав Грузії 40 безпілотних літальних апаратів. З цього приводу Росія вимагала пояснень, вважаючи, що поставка відбулась під час

абхазького конфлікту. У грузинську економіку найбільше інвестують ізраїльські бізнесмени: Леваєв, Данкнер, брати Німроди.

Грузія має суперечності між владою та суспільством щодо національних інтересів країни та їх пріоритетності. У зовнішньополітичному курсі Грузії не акцентовано та законодавчо не закріплено пріоритети національних інтересів. Самі фахівці з питань політики, історії та безпеки поділяють загрози для національних інтересів Грузії на зовнішні та внутрішні, на глобальні та регіональні. До внутрішніх загроз належать існуючі територіальні конфлікти (Південна Осетія, Абхазія), дефіцит державного бюджету, відсутність справжньої національної еліти, відсутність національної єдності. Правляча еліта сфокусована на власне самозбереження і збагачення, вона не продукує нових ідей і не репрезентує інтересів народу. У країні склалася пірамідальна структура суспільства, характерна для слаборозвинутих країн: 2,5 % багатих людей, 5 % мають доходи, вищі за середні, 80 % – бідні, решта за межею бідності. Рівень безробіття 2010–2011 рр. становив 59–61% [514]. Відносини з близькими сусідами – Вірменією, Азербайджаном, Росією, Туреччиною – у Грузії остаточно не сформовано. Саме від цих взаємовідносин залежить стабільність у кавказькому регіоні. Якщо з Азербайджаном такі взаємовідносини налагоджуються в економічній сфері (йдеться про будівництво нафтопроводу Баку-Джейхан), то Вірменія шукає свої гарантії безпеки на сході і покладає надію на Росію, що вносить певні напруження у її відносини з Грузинською республікою. Грузія не може розірвати коло зовнішньополітичних проблем. Обговорення концепції національної безпеки Грузії стало питанням життєспроможності країни.

У стабільності Кавказького регіону зацікавлені Туреччина, Російська Федерація та Іран, опосередковано США та ЄС. Своє місце на Кавказі могла б знайти і Україна, однак через свої внутрішньополітичні проблеми, як і Грузія, не використовує співпрацю у межах ГУАМ. Політично-економічна ситуація в обох країнах подібна. Військово-політичне напруження між Грузією та Росією залишається на небезпечній позначці. Міждержавні

проблеми Грузії та Росії поки мають характер регіонального конфлікту, однак можуть охопити всю Європу. Це питання залишається неврегульованим [515].

Отже, як бачимо з проведеного аналізу, міждержавні етнотериторіальні конфлікти на Кавказі зупинили всі інтеграційні процеси (політичні, економічні, гуманітарні). Тут відсутня регіональна система безпеки й оборони і неможливо продовжує тривати «холодна війна». США має бажання витіснити з регіону Росію, тому підтримує вплив на цей регіон Туреччини.

Азербайджан, Вірменія та Грузія – найбільші закавказькі держави, які шукають ключ для вирішення регіональних проблем. Їх намагання забезпечити єдність і мир на Кавказі не мали успіху. Не змогли забезпечити миру у цьому регіоні й провідні країни світу. Ситуація залишається складною. Територіальні та етнічні претензії є основною причиною багатовікової міжнаціональної, міждержавної та територіальної ворожнечі, яка періодично за сприятливих історичних умов переходить у військові конфлікти та локальні війни. Кавказькі держави визнають, що не спроможні самостійно вирішити проблеми безпеки в сучасних умовах. Про це відкрито заявив міністр закордонних справ Вірменії А. Арзуманян, сказавши, що три закавказькі республіки поодиноці слабкі й вразливі, але можуть ефективно захищати свої національні інтереси спільними зусиллями [516]. Модель союзу, як системи колективної безпеки, неприйнятна для Закавказзя, адже в країн немає єдиного потенційного агресора, який би загрожував усьому регіону. Тому три кавказькі країни обрали найвигіднішу для себе систему забезпечення військової безпеки – співпрацю з державами-лідерами – США, Росією, Туреччиною. На цьому шляху вони шукають міжнародної підтримки і виправдання своїм військово-політичним діям.

Грузія, намагаючись захистити свою територіальну цілісність у складі Абхазії та Південної Осетії, прагне якнайшвидше інтегруватись до НАТО та ЄС, забезпечивши собі захист найпотужнішого та найефективнішого військово-політичного блоку та США. Розміщення на окупованих територіях

російських військових баз ускладнює процедуру повернення їх до складу республіки, а також утруднює процедуру вступу Грузії до Організації Північноатлантичного договору. «Заморожені» етнотериторіальні конфлікти спричинили нестабільну внутрішньополітичну ситуацію у грузинському суспільстві, що привело до зміни зовнішнього курсу, в тому числі і у відносинах з Російською Федерацією.

Інтереси США, Росії, Туреччини, ЄС та НАТО на Закавказзі не збігаються, що стало причиною тривалого протистояння. Країни світу не можуть назвати кавказького лідера, як і не можуть запропонувати трьом закавказьким країнам єдиного стратегічного партнера. Провідні країни Закавказзя мілітаризуються, що відіграє не тільки стримуючу роль, а може привести до воєнного конфлікту. Створення єдиної регіональної безпекової системи неможливе без зовнішніх учасників, які мають різні бачення на розв'язання «кавказького вузла».

РОЗДІЛ V

ПОЗАБЛОКОВИЙ СТАТУС УКРАЇНИ І МОЛДОВИ, ПОСТІЙНИЙ НЕЙТРАЛІТЕТ ТУРКМЕНИСТАНУ

5. 1. Формування і сучасний стан національної безпеки незалежної України.

Українська держава за територією перевищує будь-яку європейську країну. Станом на липень 2011 р. населення України становило 45 млн 675 тис. осіб. За 20 років незалежності його чисельність зменшилась на 12 %, що становить в абсолютних цифрах 6,27 млн осіб. Загальнореспубліканські показники демографічного приросту населення за останні роки від'ємні. Протяжність сухопутного кордону України становить 4,66 тис. км (найбільший спільний кордон – з Росією – 1576 км, найменший із Словаччиною – 97 км). Кількість військовослужбовців, станом на 2011 р. – 192 тис., що становить співвідношення один військовий на 238 тис. населення. Було заплановано поступове скорочення чисельності ЗСУ аж до 70 тис.

Суверенітет України утверджувався у складних умовах розпаду СРСР. Громадяни УРСР прагнули демократизації суспільства, гласності, вільного спілкування зі світом. У 80-х роках ХХ ст. в Україні почали виникати неформальні громадські об'єднання, які згодом відіграли колосальну роль для створення опозиційних партій та рухів [517]. Особлива роль у цьому процесі належить Народному Рухові України [518], установчий з'їзд якого відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві [519]. Комуністична партія та КДБ УРСР намагались зупинити активність громадян України, про що переконливо свідчать архівні матеріали СБУ.

Коли на початку 90-х років минулого століття всі радянські республіки заявили про бажання отримати статус незалежності та розвиватись демократичним шляхом в умовах вільного ринку, Україна продемонструвала

значний потенціал для майбутнього успіху. Американський політолог З. Бжезінський назвав проголошення незалежності України одним з видатних історичних фактів ХХ ст. [520]. Американський політик тоді чи не вперше відвів Україні роль геополітичного центру, який разом з Францією, Німеччиною та Польщею міг би стати серцевиною стратегічної взаємодії з Європою. Однак, понад 20 років наша держава перебувала в дорозі, так і не реалізувавши своїх зовнішньополітичних можливостей. Україна не змогла скористатись з історичних шансів, які отримала після розпаду Радянського Союзу та вигідного геополітичного розташування. Ми не увійшли до ЄС, відмовились від НАТО, не реалізували нейтральний статус. У суспільстві існували протилежні концепції щодо подальшого соціально-політичного розвитку держави. Країна шукала свого шляху гарантованого забезпечення національної безпеки, вважаючи що її проблеми можна розв'язати у межах існуючих міжнародних домовленостей і покладаючи надію на провідні світові країни.

Днем народження нашої держави Україна вважається 24 серпня 1991 р., коли у стінах Верховної Ради УРСР було офіційно оприлюднено Акт проголошення незалежності України, який згодом був схвалений 1 грудня 1991 р. на Всенародному референдумі, на якому 90,32 % громадян проголосували за підтвердження Акту [521]. До цього парламент опублікував Декларацію про державний суверенітет України [522]. До першої річниці незалежності Україну визнали 132 країни, 110 встановили з нею дипломатичні відносини .

Конституція України 1996 р. [523] стала логічним продовженням Акту незалежності України. Ст. 17 Конституції вказує, що головним суб'єктом оборони України є Збройні Сили, а забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави. Ст. 65 встановлює, що захист Вітчизни є обов'язком громадян України. Сьогодні це положення реалізується відповідно до ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. [524].

Ст. 85 чинної Конституції визначає повноваження ВРУ щодо законодавчого та парламентського управління і контролю за оборонною сферою. Ст. 89 Основного закону передбачає створення Комітетів ВРУ з питань, які входять до повноважень Верховної Ради, зокрема з питань безпеки та оборони України. Ст. 92 чинної Конституції визначає вичерпний перелік питань, які встановлюються винятково законами України. У сфері оборонної політики це: основи національної безпеки, організації Збройних Сил, правовий режим військового стану. Тільки Законом України можна встановити порядок скерування ЗСУ до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України; присвоєння військових та спеціальних звань. Ст. 106 Конституції України прямо вказує, що Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку, «здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави», він же є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України та реалізує керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, очолює Раду національної безпеки і оборони України, вносить подання до парламенту про оголошення війни, приймає рішення про використання ЗСУ у разі агресії проти держави, відповідно до закону приймає рішення про загальну мобілізацію, уведення військового та надзвичайного стану. Ст. 107 Конституції декларує, що РНБОУ є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Конституційний Суд 1 жовтня 2010 р. визнав нечинним положення конституційної реформи 2004 р. та оголосив чинною попередню редакцію Конституції України 1996 р.

Питання національних інтересів та національної безпеки України регулюються вітчизняними законодавчими та нормативно-правовими актами. Це законодавство можна поділити на доктринальний, концептуальний, стратегічний, програмний та плановий рівні. Насамперед, це Конституція та закони України, які умовно можна розділити на три групи: конституційні закони (основні): Конституція України (1996 р.); звичайні закони, які

регулюють важливі суспільні відносини; надзвичайні закони, які можуть прийматися у необхідних випадках (введення прямого президентського правління, надзвичайного або військового станів тощо), передбачених Конституцією. Останніх в Україні поки що немає. Основи державної політики у сфері національної безпеки викладені у концепції, яка ухвалюється ВРУ [525], а стратегію [526] та доктрину [527] вводять у дію Указами Президента України.

Становлення військової безпеки (оборонної політики) незалежної України як основи національної безпеки було суперечливим і непослідовним. Усупереч принципам адекватного відображення, правової обґрунтованості нормотворчих ініціатив, науковості, законодавча база безпекового сектора України ігнорує або частково ігнорує задекларовані принципи позаблоковості та нейтральності [528].

До законодавчих актів, які регулюють питання військової безпеки і оборони, належать: Розпорядження Президента України; Постанови Верховної Ради України; Постанови Кабінету Міністрів України; Постанови РНБОУ, Плани з реформування та трансформації ЗСУ, Річні плани у межах програми «Україна - НАТО», накази Міністра оборони, інструкції, вказівки, нормативні накази, рішення центральних державних органів.

Визначення термінів «національні інтереси» й «національна безпека» подано в ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р., де у ст. 1 зазначено: «національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [529]. У ст. 7 цього закону визначено реальні та потенційні загрози національним інтересам у зовнішньополітичній діяльності, державній безпеці, у внутрішньополітичній, науково-технологічній, економічній та інформаційній сферах [там само]. Цей закон

замінив Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена 1997 р. Постановою ВР України [530].

Постанова ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. дала старт формуванню Збройних сил України. Вона передбачала створення збройних сил, республіканської гвардії та підрозділу з охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів та Національного банку України [531]. 12 грудня 1991 р. Президент підписав Указ «Про Збройні Сили України» [532], а ВРУ своєю Постановою від 6 грудня 1991 р. ввела у дію ЗУ «Про Збройні Сили України» [533], «Про оборону України» [534], затвердила текст Військової присяги [535]. 1 липня 1992 р. Указом Президента України створено Раду національної безпеки і оборони України та визначено її персональний склад. 4 липня цього ж року РНБОУ схвалено Воєнну доктрину України [536]. 19 жовтня 1993 р. першу Воєнну доктрину України затвердила Верховна Рада, як складову Концепції національної безпеки. Саму Концепцію (основи державної політики) національної безпеки прийняли значно пізніше – у січні 1997 р. Слід зазначити, що від початку ці документи мали оборонний характер та запроваджували цивільний демократичний контроль над армією [537]. Україна з перших кроків незалежності демонструвала свої кроки до статусу без'ядерної, позаблокової держави [538]. Згодом ці наміри повторно були викладені у Постанові ВРУ «Основні напрями зовнішньої політики України у 1993 р.» [539]. У перші роки незалежності укази Президента України, постанови ВРУ, закони передбачали передавання в оперативне підпорядкування командувачеві стратегічних сил СНД стратегічні ядерні сили (міжконтинентальні балістичні ракети, стратегічну авіацію, відповідні РЛС та служби забезпечення), дислоковані на території України для забезпечення єдиного контролю, аж до повного їх знищення [540 - 543].

Відповідно до ЗУ «Про основи національної безпеки України» зі змінами від 15 грудня 2003 р. № 3200-IV у ст. 1 визначено, що військова організація держави – це сукупність органів державної влади, військових

формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз; а національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, а також запобігання їм. Військова організація як суб'єкт національної оборони України забезпечує оборону країни, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам військового характеру. У ст. 7 вказаного закону перераховані загрози у військовій сфері та сфері безпеки державного кордону України. До них законодавець зараховує поширення зброї масового ураження і засобів її доставки; недостатню ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальну міграцію; можливість утягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їхньої боєздатності; повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Військової організації та оборонно-промислового комплексу України; накопичення великої кількості застарілої та непотрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин; незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України; незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей [544].

Національні інтереси являють собою своєрідний компроміс, консенсус між державою та народом, державою і громадянським суспільством задля утвердження національних цілей. Це сукупність інтелектуальних, історичних та моральних цінностей нації. Вони відображають потреби держави, про яку слід судити за її кінцевими стратегічними цілями. Розум держави визначений в її національних інтересах. Ядром національних інтересів є національна безпека як колективна здатність суспільства і держави протидіяти очікуваним викликам, ризикам, загрозам, небезпеці, агресії [545]. Не слід ототожнювати національний і державний інтерес. Ці поняття кореспондуються між собою і є підпорядкованими. В Україні не застосовується методологія пріоритетності, що ускладнює формування національних інтересів. Через це трапляються випадки фальсифікації національних інтересів, які підміняються вузькопартійними, олігархічно-клановими інтересами окремих осіб і соціальних груп. Такий стан дає підстави для маніпулювання. «Ідеологічна» боротьба політичних сил України – основна причина відсутності єдності у визначенні пріоритетності національних інтересів [546].

Відповідно до Постанови «Про Основні напрямки зовнішньої політики України», затвердженої Верховною Радою України 02.07.1993 р., базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики України є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни, які поділяються на: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України [547].

Стратегія національної безпеки України від 2007 р. до життєво важливих національних інтересів України відносить: права і свободи людини і громадянина; суверенітет України, її територіальну цілісність,

недоторканність державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенство права; соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України; конкурентоспроможність держави та економічний добробут населення; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; неухильне дотримання гарантій незалежності та об'єктивності суду; обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань; безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; збереження і розвитку духовних і культурних цінностей суспільства; гармонійні відносини з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена. [548].

Серед загроз, які шкодять реалізації національних інтересів України і які визначені в Стратегії національної безпеки 2010–2015 рр., найбільш небезпечними є такі: можлива агресія, територіальні претензії; регіональне або локальне військово-політичне протистояння поблизу кордонів; підрив конституційного ладу, суверенітету, незалежності; активізація закордонних спецслужб на території України; загострення економічної та внутрішньополітичної кризи; неефективність державного управління, наявність корупції в усіх ешелонах влади; загострення енергетичних проблем; погіршення економічної ситуації; міжнародний тероризм та транскордонна злочинність; виклики інформаційній безпеці, вплив інтелектуального генофонду в економічно розвинуті країни; погіршення системи охорони здоров'я та соціального захисту населення; спроби вплинути на інфраструктуру національної безпеки України за кордоном та в міжнародних організаціях [549].

Цією ж Стратегією національної безпеки України визначено трьох стратегічних партнерів України: Польщу, США та Росію, які повинні бути

гарантами нашої країни у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Однак немає міжнародних договорів, де б ці країни брали на себе такі обов'язки. Однією з форм захисту національних інтересів Стратегія пропонує вважати активну міжнародну інтеграцію. Через відсутність внутрішньополітичної та економічної єдності існує невизначеність та напруженість України у зовнішньополітичних відносинах зі стратегічними партнерами, тож останні починають самі визначати місце України на геополітичній карті. Окрім того, сусідство з РФ вимагає від України надзвичайної уважності та послідовності у відстоюванні власних інтересів [550].

Міністерство оборони України розробляло Концепцію та Державну комплексну програму реформування і розвитку ЗСУ на 2012–2017 рр., однак її остаточний варіант не було подано для обговорення. Причиною є те, що 2011 р. не затверджено Стратегію національної безпеки і оборони України як базовий оборонний документ, що унеможливило розробку та впровадження програм розвитку армії, озброєнь, оборонно-промислового комплексу. Тільки 2012 р. вийшов Указ Президента України № 389/2012 «Про рішення РНБОУ від 8 червня 2012 р. «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України», у якій Україна затверджувала свій позаблоковий статус і нові задачі для української армії, що повинна будувати стратегічні плани, покладаючись лише на власний військовий потенціал. Останнє вимагає збільшення оборонного бюджету.

Фундаментом нормативно-правової бази захисту національних інтересів у сфері національної безпеки, крім вищеперерахованих законодавчих документів, є Воєнна доктрина та пакет законів з питань безпеки і оборони. Суттєвим блоком є документи, які визначали процедуру реалізації військово-політичного курсу України на євроатлантичну інтеграцію. Головними серед них є «Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО», Державна програма співробітництва України з НАТО, рішення РНБОУ про Стратегію щодо Організації Північноатлантичного договору, План дій Україна – НАТО, Цільові та Річні плани [551].

Чинна Військова доктрина носить оборонний характер, чітко перелічує реальні та потенційні, внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці. Під час її обговорення у парламенті з проекту було вилучено загрозу можливого нападу з боку військових підрозділів, дислокованих на території України (йшлося про військові підрозділи ЧФ Росії). Доктрина спрямована на політику євроатлантичної інтеграції, посилення співробітництва з існуючими системами безпеки, дотримання оборонної достатності, впровадження механізмів демократичного цивільного контролю, продовження розвитку військово-політичного партнерства з НАТО і ЄС, поглиблення відносин з названими безпековими міжнародними організаціями аж до повноправного членства [552]. Однак її положення припинили виконуватись уже після зміни президентської влади 2010 р., а положення про євроатлантичну інтеграцію були вилучені. 2009 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Морську доктрину України на період до 2035 року, в якій наголошено на морському статусі держави і наявності національних інтересів у Чорному, Азовському морях, Керченській протоці та інших районах Світового океану. Військово-морська діяльність першочергово скерована на охорону непорушності морського державного кордону, його договірно-правового оформлення, досягненні необхідного рівня військово-морського потенціалу відповідно до вимог Воєнної доктрини [553].

За результатами ознайомлення з обома проектами можна дійти висновку, що вони дублюють один одного. У Воєнній доктрині не зазначено конкретних заходів щодо захисту національних інтересів України, а лише констатується, що захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні немає зовнішніх ворогів. Думка військових експертів з Національного університету оборони є наступною: Воєнна доктрина як система офіційних поглядів (це не нормативно-правовий документ) на суть, цілі, характер можливої майбутньої війни повинна відповідати духові часу. Україна проголосила свій позаблоковий статус та продовжила термін

базування у Криму ЧФ РФ, що вимагає відповідного коригування оборонної політики. Армія обмежено готова до виконання оборонних функцій, військова техніка застаріла. Сектор безпеки вимагає модернізації в умовах позаблоковості, що потребує втричі більших фінансових надходжень. Україна визначила воєнні загрози, не прив'язавши їх до конкретної країни чи організації [554].

Процес військового будівництва в Україні можна поділити на три етапи. Перший: 1991–1996 рр. – формування ЗСУ. Другий, 1997–2001 рр. – розбудова ЗСУ. Третій, 2001 р. до сьогодні – реформування та модернізація ЗСУ. Розглянемо їх далі більш детально.

До 1991 р. на території України дислокувалися 43-я ракетна армія стратегічного призначення, 2 танкові армії, 3 загальновійськові армії, один армійський корпус, 4 повітряні армії, одна армія протиповітряної оборони і Чорноморський флот. В Україні перебували 780 тис. особового складу, 6500 танків, 7000 БМП, 1500 літаків, 7200 артилерійських систем, 350 кораблів та суден забезпечення, 1272 ядерних боєголовок, 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. Міністерство оборони України розробило проект ЗУ «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». Проект містив 4 розділи, які складались з 17 статей. Парадокс ситуації полягав у тому, що СРСР вже не було, а його збройні сили існували і були боєздатними [555].

27 липня 1991 р. на Першому з'їзді патріотично налаштовані офіцери утворили Спілку офіцерів України (СОУ). На цьому всеукраїнському форумі були представлені всі види збройних сил. 320 делегатів та 100 запрошених гостей прийняли рішення боротись за створення Збройних Сил України. Серед делегатів були й представники Чорноморського флоту капітан-лейтенанти М. Гук та І. Тенюх. Відповідно до Постанови ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. усі радянські війська переходили під юрисдикцію України. Отже, перший етап створення ЗСУ розпочався 30 серпня 1991 р. 5 вересня було призначено першого Міністра

оборони України генерал-майора К. Морозова. Наступного дня, 6 вересня, група військових експертів на чолі з полковником В. Лазоркіним до профільної комісії з питань безпеки і оборони Верховної Ради передала проекти законів «Про оборону» та «Про Збройні Сили», які 6 грудня 1991 р. прийняла ВР України.

9 січня 1992 р. у Києві відбулась Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва під головуванням Президента України Л. Кравчука. На конференції було окреслено шляхи військового будівництва до 1996 р. Перший етап характерний значним організаційно-штатним скороченням. До 1996 р. було звільнено 410 тис. особового складу та розформовано 3,5 тис. військових структур. Скорочення озброєння та військової техніки відбувалось відповідно до ратифікованого договору «Про звичайні збройні сили в Європі», який визначав обмеження озброєння для кожної колишньої республіки Радянського Союзу. До цього договору Україна приєдналась 9 липня 1992 р., а 9 листопада 1992 р. цей договір набув чинності [556]. До 10 серпня 1992 р. Україні було доведено норми скорочення звичайного озброєння та військової техніки. За процесом наглядали зарубіжні експерти [557, 558].

За цей період 70 % керівного складу ЗСУ було оновлено: змінилось три міністри оборони та чотири начальники генерального штабу. На Батьківщину були переведені і повернулись 12 тис. офіцерів та 33 тис. прапорщиків. Станом на грудень 1992 р. на територію України прибуло 1 тис. військових, які виявили бажання служити у ЗСУ, було подано 36 836 рапортів про переведення, відіслано 20 999 списків у кадрові органи СНД про переведення. Тільки у РФ 7 тис. військових чекали згоди на повернення в Україну [559]. Переведенню не підлягали офіцери МВД, прикордонних військ та інших спеціальних формувань (ГРУ, військової контррозвідки) [там само].

Значна частина військових поверталась з-за кордону. З листа Президента Росії Б. Єльцина до Президента України Л. Кравчука відомо, що Україна

прийняла 7,2 % особового складу, який виводився з Західної групи військ [560].

Саме в цей час з'явилась негативна тенденція постійного зниження державного бюджетного забезпечення на національну оборону, на утримання ЗС, закупівлю та оновлення озброєння і військової техніки, проведення науково-дослідних та конструкторських робіт. Загальна вартість військового майна, яке знаходилось на території України 1990 р. становила \$ 89 млрд, 1993 р. цей показник становив \$ 32,7 млрд, а 1995 р. – \$ 25 млрд.

Другий етап передбачав реалізацію Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р., яка була затверджена Указом Президента 20 січня 1997 р. [561]. 21 серпня 1997 р. КМУ затвердив Комплексну програму поетапного скорочення й ліквідації бойових ракетних комплексів міжконтинентальних балістичних ракет РС-18. 5 березня 1998 р. було прийнято ЗУ «Про РНБОУ» [562]. 14 травня цього ж року розпорядженням Президента України затверджено Комплексну програму поетапного скорочення та ліквідації стратегічних авіаційних комплексів (стратегічні бомбардувальники) Ту-95МС, Ту-160 і Ту-22⁵. Наприкінці 1998 р., 22 грудня, за ініціативи Президента України ВРУ прийняла постанову «Про чисельність ЗСУ», якою передбачалось, що до кінця 1998 р. чисельність ЗС становитиме 320 тис. військовослужбовців, а 2000 р. – 310 тис. військовослужбовців та 90 тис. вільнонайманих працівників [563].

З 2001 р. почав відлік третій етап розбудови і модернізації Збройних Сил України, який триває до цього часу. Види військ розділені на сухопутні, повітряні та військово-морські. Перехід на триступеневу систему відбувався 2006–2008 рр. і передбачав ланки управління: генеральний штаб – об'єднане оперативне командування – армійські корпуси. У цей період співвідношення

⁵ Ту-160 розроблено 1981 р. в КБ «Туполева» (Гол. конструктор В. Близнюк). Літак вважається флагманом ВПС РФ. За кордоном його називають «Повітряний термінатор» або Blackjack. В його створенні брали участь 200 військово-промислових підприємств СРСР. 1987 р. на Казанському авіапідприємстві налагоджено серійне виробництво. 1988 р. поступив на озброєння. Всі 21 Ту-160 базувались на Україні в м. Прилуки. Станом на 1999 р. 8 одиниць передані Росії за газові борги. Решта порізані на металобрухт (Прим. автора).

видів військ було таким: сухопутні війська – 51 %, військово-повітряні сили – 20 %, війська протиповітряної оборони – 12 %, військово-морські сили – 5–6 %. ВПС та ВПО згодом були об'єднані у повітряні війська (ПВ) ЗС України [564].

Сухопутні війська становлять 51–54 % потужності ЗСУ і складаються з Основних сил оборони (70 %) і стратегічного резерву. Відповідно до зразка армії 2011 р. ЗСУ складають 192 тис., з них 144 тис. – військовослужбовці [565, 566]. Основними складовими сухопутних військ залишаються механізовані й танкові війська, ракетні війська і артилерія, аеромобільні війська, армійська авіація, частини ППО, спеціальні війська та інші допоміжні підрозділи. СВ сформовані на основі Указу Президента та ст. 4 ЗУ «Про Збройні Сили України» 1991 р. [567], вони виконують вирішальну функцію ЗСУ як у мирний, так і у військовий час. Дислоковані за територіальним принципом. Підпорядковані Західному та Південному оперативному командуванню. Елітою СВ ЗСУ є аеромобільні війська, до складу яких входять аеромобільні та повітряні частини. Призначені для ведення бойових дій у тилу противника, проведення спеціальних та антитерористичних операцій.

У з'єднанні танкових і механізованих військ знаходиться 12 бригад, 1 полк і навчальний центр. Танкові війська є основою сухопутних військ, які оснащені моделями Т-64Б, Т-64БМ «Булат» (основний парк), Т-72, Т-80, Т-84 «Оплот». Україна повністю відмовилась від танків, виготовлених не на вітчизняних заводах. Механізовані частини представлені бронетранспортерами БТР-70, БТР-80, БТР-60ПБ, МТ-ЛБ, БРДМ-2, БМП-1, БМП-2, БМП-3 та БМД-2.

До складу сухопутних військ також входить 7 ракетно-артилерійських частин, 3 полки ППО, 3 полки армійської авіації (складається з бойових та транспортно-бойових полків, на озброєнні має гелікоптери Мі-8, Мі-24 та їхні модифіковані версії), 3 полки спецпризначення, 4 аеромобільні частини.

Ракетні війська і артилерія ЗСУ є засобами вогневого ураження противника на дальніх дистанціях. До їх складу входять підрозділи тактичних ракет, реактивної, гаубичної, протитанкової артилерії, протитанкових керованих ракет та мінометів. На озброєнні перебувають ракетні комплекси тактичних ракет «Точка», «Точка-У», РСЗВ 9К58 «Смерч», РСЗВ 9К57 «Ураган», РСЗВ БМ-21 «Град», самохідні гармати 2С5 «Гіацинт-С» 152 мм, «Піон» 203 мм, самохідна гаубиця 2С19 «МСТА-С» 152 мм, «Нона-С», 2С3 «Акація» 152 мм, 2С1 «Гвоздика» 122 мм, гаубиця Д-20 152 мм, гаубиця Д-30 122 мм, протитанкові ракетні комплекси ПТРК «Штурм-С», «Конкурс», ПТУР «Фагот», протитанкова гармата Т-12, МТ-12, «Рапіра», міномети «Васильок», «Сани» [568].

На кінець 2011 р. сухопутні війська мали 68 тис. особового складу, 735 танків, 2 155 бойових броньованих машин, 72 гелікоптери, 892 артилерійські системи понад 100 мм [569].

Військово-повітряні сили ЗСУ створено 17 березня 1992 р. відповідно до директиви Начальника ГШ ЗСУ. Командування ВПС сформовано на базі 24-ї ПА. Першим командувачем ВПС України було призначено генерал-лейтенанта В. О. Васильєва [570]. 5 квітня цього ж року згідно з Указом № 209 Президента України і наказом МО України сформовано командування ППО [571]. Першим командувачем ППО України було призначено генерал-лейтенанта М. О. Лопатіна [572]. 1 грудня 2004 р. ВПС перейменовано на повітряні сили (ПС), які об'єднали колишні ВПС (винищувальну, бомбардувальну, штурмову, розвідувальну, військово-транспортну, спеціальну авіацію) та ВПО (зенітно-ракетні війська, радіотехнічні війська) ЗСУ.

До складу української армії входять окремі радіотехнічні вузли системи попередження про ракетний напад «Берегово» (м. Мукачево, Закарпатська обл.) та «Дніпро» (м. Миколаїв), оперативно підпорядковані Національному центру управління і випробовування космічних засобів. Останній входить до структури Національного космічного агентства України (НКАУ). НКАУ

забезпечує космічні запуски й керування штучними супутниками Землі. Отже, можна допускати існування елементів ракетно-космічних військ України.

Війська ППО мають на озброєнні зенітно-ракетні та зенітно-артилерійські системи і комплекси «Оса-АК» (для дивізіонів), ЗРК «Стріла-10», ЗГРК «Тунгуска», ПЗРК «Ігла», ЗАК «Шилка» (для полків). ЗРК «Бук-М1», ЗРС С-300В1, ЗРК С-300ПС, ЗРК С-200В, ВР-2 (літак Ту-141 безпілотний повітряний розвідник ВР-2 «Стриж»), ВР-3 (літак Ту-143 безпілотний комплекс ВР-3 «Рейс»). ЗРВ на озброєнні мають зенітно-ракетний комплекс С-300. Він є одним з найскладніших, складається із чотирьох пускових установок і 48 ракет.

Повітряні сили складають основу бойового потенціалу ЗСУ. Реформування повітряних сил передбачає збільшення частки Сил швидкого реагування (авіаційна група «Українські соколи» на літаках МіГ-29) та перехід на професійний контрактний вид служби. Створюється вітчизняна єдина система автоматизованого управління повітряними силами ЗСУ. Бойова підготовка військових льотних екіпажів передбачає 90 годин на рік загального нальоту. Цієї норми не дотримуються. Наприклад, польські льотчики мають мінімальний наліт за рік 100 годин, українські ледь досягають 20–30 годин. Повітряні сили за чисельністю 2009 р. становили 30 тис., з них 25 тис. військовослужбовців та 5 тис. вільнонайманих працівників. Орієнтовний льотний потенціал ВПС України становить 130 літаків винищувачів, 24 штурмовиків, 24 бомбардувальники та 50–60 одиниць транспортних та спеціальних літаків. Бомбардувальна авіація представлена Су-24М, винищувальна – МіГ-29, МіГ-29 МУ1, Су-27, штурмова – Су-25, Су-25 М1, розвідувальна – Су-24МР, навчально-бойова – Л-39, Л-39 М1, транспортна – Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ту-134, Іл-76МД, Мі-8МТ. Літаки зосереджені у семи бригадах та ескадрильях тактичної авіації. На озброєння планується поставити Ан-70 (військово-десантний) літак. 2009 р. з 200 бойових літаків за штатом у повітря не могли піднятися 88. У планах

на 2013 р. – скорочення бойового складу до 160 літаків. З 80 бойових гелікоптерів у повітря змогли піднятися тільки 18, а з 55 зенітно-ракетних комплексів бойове чергування могли нести 21 ЗРК [573].

4 жовтня 2001 р. під час проведення пускових навчань над Чорним морем українською ракетою 5В28 зенітного комплексу С-200В було збито ТУ-154 російської авіакомпанії «Сибір», рейс Тель-Авів – Новосибірськ. Загинуло 78 пасажирів і членів екіпажу. Цей прикрій випадок красномовно охарактеризував бойовий стан протиповітряної оборони України [574]. Повітряні Сили на кінець 2011 р. нараховували 43,1 тис. особового складу, 208 бойових літаків та 39 транспортних літаків [575].

Україна є морською державою. Чорноморський кордон простягається на 1,5 тис. кілометрів. Басейни Чорного, Азовського морів, м. Севастополя, п/о Крим є геополітичними зонами україно-російських міжнародних відносин. Український Чорноморський флот створювали на межі миру й конфлікту з Російською Федерацією, на тлі нерозуміння центральними органами важливості цього питання та протидії антиукраїнських сил у Криму [576]. При активній розбудові сухопутних та повітряних військ створення власного військового флоту пригальмовувалось за відсутності фахівців [577].

Першим командувачем ВМС України 7 квітня 1992 р. призначили контр-адмірала Б. Б. Кожина, який приступив до формування органів управління [578]. До цього призначення Б. Б. Кожин командував Кримською військово-морською базою (ВМБ). У своїй роботі Б. Кожин опирався на Севастопольську СОУ (голова капітан 3-го рангу О. Пляшечніков), Організаційну групу офіцерів, товариство «Просвіта».

Керівництво Міністерства оборони визначило два шляхи створення національного флоту: будівництво власними силами та внаслідок отримання бойових кораблів, суден і структури Чорноморського флоту колишнього СРСР, після його остаточного розподілу [579]. На історії розподілу кораблів Чорноморського флоту між Україною та Росією слід зупинитися більш детально.

23 червня 1992 р. у Дагомисі відбулись переговори Президентів України і Росії – Л. Кравчука і Б. Єльцина – щодо розподілу Чорноморського військового флоту. За результатами переговорів було створено експертні комісії, які підготували документи для прийняття остаточного рішення. До цього на розподіл флоту було оголошено мораторій. 15 липня 1992 р. такі документи були готові [580]. Нелогічне визнання українською стороною флоту стратегічними силами СНД затримало процес розподілу (ЧФ не мав ядерної зброї). 3 липня Президенти визнали флот спільним і встановили перехідний період розподілу до 1995 р. У серпні 1992 р. між Україною і Росією у Ялті підписано Угоду про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР у період 1992–1995 рр. [581].

Не чекаючи на закінчення процесу розподілу, у ВМС України було сформовано понад 20 частин і підрозділів прямого підпорядкування і 27 спеціального. 4 липня 1993 р. піднято український прапор на новозбудованому СК «Гетьман Сагайдачний» [582]. Уся бойова техніка, військова форма ВМС України 1993 р. отримали національні розпізнавальні знаки (емблеми, нарукавні знаки, кокарди тощо) [583, 584]. Президенти України і Росії прийняли спільне рішення: на перехідний період до 1995 р. призначити погоджену кандидатуру командувача ЧФ – ним став віце-адмірал Е. Д. Балтін [585]. Українським військовим флотом почав командувати віце-адмірал В. Безкоровайний [586].

Українська політична еліта 1990–1991 рр. не мала чіткого алгоритму побудови суверенної держави, що простежується у подальші 20 років. Ідеологія будівництва незалежної держави не була сформована, бо при владі залишилась партійна номенклатура, яка швидко усвідомила кар'єрні можливості. На цей час в Україні не було дієвих контреліт. Опозиція не могла запропонувати державної ідеї, ані сформулювати план перетворень.

9 червня 1995 р. Президенти Росії та України провели зустріч у Сочі, де домовились про розподіл Чорноморського флоту 50 на 50 %. Російська

Федерація взяла на себе зобов'язання викупити українську частку. 31 травня 1997 р. у Києві було підписано два системні договори з РФ: «Про дружбу, співробітництво і партнерство» і «Про статус Чорноморського флоту РФ на території України». Російська Федерація визнала непорушність існуючих кордонів та територіальну цілісність України. Умовою підписання договору було укладання трьох угод стосовно ЧФ РФ: про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України; про параметри розподілу флоту; про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом флоту і його перебуванням на території України. Слід зазначити, що при розподілі ЧФ не було проведено інвентаризації об'єктів інфраструктури флоту, їхнього технічного стану. Росія, отримавши гарантії розташування свого Чорноморського військового флоту у Криму, була зацікавлена розширити співпрацю з Україною з питань військового суднобудівництва та ремонту, у сфері ОПК та за іншими оборонними програмами [587]. Розподіл флоту завершився у другій половині 1997 р., закріпивши таким чином експансію Криму Російською Федерацією через дислокацію там Чорноморського флоту [588, 589].

ВМС України на момент розподілу ЧФ нараховували майже 300 військових частин, установ та закладів загальною чисельністю 16 тис. осіб. З 525 бойових кораблів, катерів та суден наша держава отримала 137 одиниць. Українській стороні було передано 43 бойових кораблі, 132 судна і катери, 12 літаків, 30 гелікоптерів, 277 бойових об'єктів. Багато одиниць бойових суден було утилізовано. Найбільший «розпил» суден Чорноморського флоту відбувся під час командування флотом М. Єжеля. Тоді віддали на порізку фрегати «Миколаїв» (1979 р. випуску), «Дніпропетровськ», корвети «Суми» (1973 р.) та «Херсон» (1971 р.), ракетний катер «Цюрупинськ», МДК «Краматорськ» (1988 р.). Грузії було подаровано ракетний катер «Конотоп», згодом спалений у порту м. Поті у серпні 2008 р. російським морським десантом. МДК «Горлівка» продали Греції. Виведені з бойового складу корвет «Ізмаїл», МДК «Артемівськ» та «Донецьк», ракетний катер «Умань».

Фрегат «Севастополь» у якості мішені для стрільб продали Туреччині. ВДК «Рівне» потонув під час шторму 2007 р.

Було зруйновано потужний береговий ракетний комплекс «Сотка» – підземні бункери з ракетами «Прогрес», дальність польоту яких досягала до 400 км. Цей комплекс забезпечував ракетне прикриття всієї акваторії Чорного моря. Останні стрільби на ньому відбулись 1999 р.

Втрачено спеціально навчених бойових дельфінів та базу їх підготовки. Недобудований авіаносець «Варяг» у 1998 р. продали Китаю за \$ 20 млн, як плаваюче казино. 2001 р. його відбуксировали. Сьогодні цей авіаносець військові моряки КНР повинні спустити на воду як бойову одиницю. Порізано на метал закладку корвета «Байда Вишневецький».

Попри це були й спроби відновити потугу ВМС. Так, за часів незалежності побудовані й уведені у стрій корвети «Луцьк», «Тернопіль», корабель управління «Славутич». У Миколаївській верфі стоїть недобудований ракетний крейсер «Адмірал Лобов».

1996 р. було сформовано Західний і Південний морські райони, які 2004 р. було перетворено на Західну й Південну ВМБ, а у 2001 р. створене оперативно-тактичне об'єднання – ескадру різнорідних сил. 2002 р. відбулось перейменування ВМФ у Військово-Морські Сили ЗСУ. 2003 р. армійський корпус ЗС України було переформовано у Війська берегової оборони. 2006 р. діяли наступні види військових сил флоту: надводні, підводні, морська авіація, берегові ракетно-артилерійські війська, морська піхота, війська берегової охорони, частини й служби спеціального призначення.

До анексії Криму 2014 р. на озброєнні ВМС ЗС України знаходиться один фрегат, зорієнтований на боротьбу з підводними човнами (без ракет), 7 корветів, 2 ракетних катери, 2 десантні кораблі, 2 кораблі управління, 5 тральників, 75 допоміжних суден та катерів рейдової служби.

Флагманом ВМС є фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130, колишній прикордонний сторожовий корабель, з квітня 1993 р. він

перейшов у власність ВМС України. Фрегат озброєний зенітно-ракетними комплексами, радіолокаційними станціями, гелікоптером Ка 27/28 [590].

1996 р. на озброєнні перебуває багатопалубний ВДК U-402 «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску, побудований на «Північній верфі» у Гданську (Польща). За класифікацією НАТО – умовна назва «Ропуха». Основне його призначення – доставка і приймання військово-транспортної техніки та до одного батальйону морської піхоти. Він є кораблем океанської зони, «гібрид» авіаносця та ракетного крейсера. Озброєний РСЗВ МС-73 «Гроза». Комплекс складається з двох 40-ствольних 122-мм пускових установок, дальність стрільби яких сягає 21 км. Корабель не має світових аналогів. На замовлення МО СРСР було виготовлено 28 таких кораблів, з них усі перейшли до ВМС СРСР. Згодом тільки два було передано у 1979 р. Ємену та у 1996 р. – Україні [591].

З 1998 р. на озброєнні перебувають транспортна баржа «Сватово» U-763, яка як десантний катер, брала участь у навчаннях «Сі Бриз-2007»; морський тральник «Чернігів» U-310; корабель управління «Донбас» U-500; 1997 р. підводний електродизельний човен «Запоріжжя» U-001 (проект № 641), який не виходив у море до вересня 2012 р., бо не спроможний зануритись під воду і перебуває в стадії ремонту [592]. Підводний човен «Запоріжжя» перейшов у власність України після закінчення розподілу Чорноморського флоту і використовується в умовах закритого моря. Працює від акумуляторів, тому потребує щодобової поверхневої зарядки акумуляторних батарей від дизельних двигунів. Його вік сягає понад 30 років. Екіпаж до 70 осіб. Може бути використаний для навчально-учбових цілей.

Морська піхота представлена батальйоном, який входить до складу берегової охорони у складі ОСШР (Об'єднаних сил швидкого реагування) і дислокована у м. Феодосії. Озброєння морської піхоти, крім стрілкової зброї, представлено плаваючим БТР-80, переносними протитанковими комплексами. Батальйон на 75 % укомплектований контрактниками. Бійців неодноразово залучали до міжнародних миротворчих операцій у складі

українсько-польського батальйону «Укрполбат» та багатонаціональної тактичної групи «East» («Схід») сил KFOR. На базі Феодосійського батальйону планується створити 1–2 бригади морської піхоти. Це рішення відповідає завданням підвищення бойової спроможності ОСШР [593].

Штаб і головна ВМБ флоту ЗСУ знаходились у м. Севастополь. Інші бази «Південна» у с. Новоозерне та «Західна». ВМС контролюють 20 тис. км² морської акваторії від мису Тарханкут до о. Зміїний (з 2009 р. острів не входить у прибережну зону України).

Війська берегової охорони в досліджуваній нами період дислокувалися у Феодосії, Керчі, Сімферополі, Миколаєві, Судаку, Ізмаїлі, Києві, с. Старий Крим, Перевальне, Чорноморське.

Чисельність ВМС України становила близько 14,7 тис. У його складі перебувало 26 бойових кораблів і катерів, 4 протичовникові літаки і 8 протичовникових гелікоптерів, 41 танк, 177 БМП і бронетранспортерів, 52 артилерійських систем і міномети калібру понад 100 мм. Основними бойовими одиницями флоту у майбутньому повинні стати кораблі класу «фрегат», «корвет» та «ракетний катер». ВМС України складались з надводних сил, підводних сил, морської авіації, берегових ракетно-артилерійських військ та морської піхоти [594]. 2010 р. ВМС України на озброєнні мали 71 бойовий корабель, суден та катерів, близько 30 літаків та гелікоптерів, 40 танків, 90 БМП, 190 бронетранспортерів, 60 мінометів [595].

У результаті розподілу ЧФ російські військові автоматично захопили українські берегові маяки та інші навігаційно-гідрографічні споруди від Феодосії до мису Тарханкут і визнають це своєю територією. На території 22 споруди створено під VIP-зони для відпочинку [596]. Процес інвентаризації земельних ділянок і державного майна, яке знаходилось в користуванні Чорноморського флоту Російської Федерації, до 2011 року проведено не було. Так само як остаточно не було врегульовано і договірно-правову основу про пересування військових формувань ЧФ РФ по території України, поза межами їх дислокації; про порядок перетину кордону України

військовими кораблями, літальними апаратами, військовослужбовцями, службами забезпечення; з питань реєстрації за місцем проживання (перебування) військовослужбовців та цивільних осіб, членів їх сімей у міграційних органах України. При проходженні Керченської протоки російські моряки відмовляються платити лоцманські збори. Окрім того, пролонгація перебування російського флоту 2010 р. на території України стала серйозною перешкодою на її інтеграційному шляху до ЄС. Цей факт несе виклик безпеці країн Чорноморського регіону, про що заявила низка країн [597, 598].

ВМС поділяються на Сили швидкого реагування (СШР) та Основні сили оборони (ОСО), які базуються на корабельних, авіаційних та берегових складових. Розвивались ВМС відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр. та згідно з принципами Стратегічного бюлетеня України на період до 2015 р. 2009 р. КМ України прийнята Морська доктрина України на період до 2035 р. [599]. Пріоритетними для ВМС є нарощування морського компонента, модернізація та оновлення озброєння, військової техніки, удосконалення системи управління. Проблемними залишаються технічна готовність та оснащеність морського компонента, його відповідність для участі в багатонаціональних міжнародних операціях (сертифікація у межах Концепції оперативних можливостей НАТО (КОМ)). Відповідність ВМС сучасним умовам оцінено в оборонному огляді, який є складовою Стратегії оборонного бюлетеня (Стратегії розвитку сектора безпеки й оборони України на період 2025 р.) і передбачає внесення конкретних заходів до Державної програми реформування ЗСУ на 2011–2015 рр. [600].

1992 р. відбулось реформування системи військової освіти України. Станом на липень 1992 р. на території України знаходилось 34 вищі військові заклади: 2 академії, 30 ВНЗ, 3 середні заклади, 74 військові кафедри, 2004 організації ТСОУ (Товариство сприяння обороні України). Щороку ці навчальні заклади випускали 200 тис. фахівців, зокрема 12 000 офіцерів, 25

тис. військовослужбовців запасу, 4 тис. військових для 25 зарубіжних країн. На їх утримання станом на 1.01.1991 р. витрачалось 3 млрд карбованців СРСР [601, 602]. Тоді ж рішенням Ради безпеки було створено 9 військових ліцеїв з посиленою фізичною підготовкою в Донецьку, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Львові, Сімферополі, Сумах, Харкові, Чернігові. Кількість військових кафедр при ВНЗ було зменшено до 48. Створено Наукові центри при військових ВНЗ [603]. Керівництво вищих військових навчальних закладів пройшло атестацію; керівників, які займали антиукраїнську позицію, звільнили. Прикладом може служити Львівське вище військово-політичне училище. Начальник ЛВВПУ генерал-майор І. О. Пушков ігнорував рішення уряду, його заступник В. М. Боков військову присягу на вірність Україні не склав. Після атестації навчального закладу комісією МОУ на чолі зі старшим консультантом МОУ В. І. Лазоркіним обох керівників було виведено у розпорядження та звільнено у запас [604]. При МО України було створено центральний науково-дослідний інститут чисельністю 250 осіб, з яких 220 військові [605].

Сучасна мережа вищих військових навчальних закладів ЗСУ представлена Національним університетом оборони України, Академією Сухопутних військ, Академією Військово-Морських Сил, Харківським університетом Повітряних Сил, Одеською військовою академією, Військово-дипломатичною академією, Українською військово-медичною академією, Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Житомирським військовим інститутом Національного авіаційного університету, Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «КПІ», 2 факультетами та 15 військовими кафедрами при ВНЗ, Київським військовим ліцеєм імені Богуна, Севастопольським військово-морським ліцеєм та 17 ліцеями з підвищеною фізичною підготовкою [606, 607].

Держава взяла на себе реалізацію забезпечення повноправної участі України у загальноєвропейській та регіональних системах колективної

безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору за збереження добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, країнами Співдружності Незалежних Держав, з іншими державами світу [608, 609].

Від 2007 р. Україна на практиці декларувала своє прагнення до євроінтеграції в рамках програми «Східне партнерство», до якої долучилися Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Молдова й Україна. Саму програму засновано в березні 2009 р. Основна мета – мінімізація російського впливу на пострадянському просторі та нейтралізація міжурядових інституцій СНД, Євразійського союзу та ОДКБ. Шість країн-учасниць програми ЄС «Східне партнерство» у травні 2011 р. у Будапешті вирішили майбутнє програми, основний бюджет якої становив 450 млн євро з можливою перспективою збільшення у 2013 р. до 785 млн євро. Однак через світову економічну кризу «Східне партнерство» припинило підтримувати деякі європейські країни. Україна ж, декларуючи прагнення до євроінтеграції, вектор зовнішньої торгівлі спрямовувала на Росію, Китай, Індію, Туреччину і тільки згодом на країни ЄС.

Після президентських виборів 2010 р. Україна відмовилась від курсу на євроатлантичну інтеграцію, що було відображено у Законі «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики». У ст. 11 цього закону зазначено: «дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах...» [610]. Зі ст. 6 ЗУ «Про основи національної безпеки» вилучено положення щодо мети набуття членства в Організації Північноатлантичної організації та формулювання щодо інтеграції в євроатлантичний безпековий простір. Єдиний документ, який зберігає співпрацю між Україною та НАТО, – це Річні національні програми співробітництва (РНП). Якщо Річна програма 2010 р. передбачала підготовку України до набуття членства, то РНП 2011 р. обмежується суто співпрацею в межах КУН у політичному, економічному, оборонному, правовому та безпековому напрямках. Річні програми є елементом отримання Плану дій

щодо членства в Альянсі. Їх оцінка вказує на ступінь готовності країни до вступу, у випадку з Україною – ситуація інша. Виконання РНП є добровільною справою нашої країни. НАТО не має впливу на процес виконання Річної програми. РНП 2011 р. містить міжнародні зобов'язання України у безпековому секторі щодо її внеску у справу миру у місіях під проводом НАТО. Оцінюють виконання РНП експерти Альянсу, результатом чого є загальний оцінковий документ секретаріату НАТО, який опрацьовують і доповнюють усі країни-члени НАТО. До уваги беруться не тільки дії у сфері безпеки та оборони, але й питання дотримання демократичних цінностей і проведення правових реформ як взаємопов'язаних елементів. Річну національну програму Україна – НАТО на 2011 р. протягом трьох кварталів виконано на 15 %, з 466 заходів повністю виконані тільки 71, про що йдеться в інформаційно-аналітичній довідці «Стан виконання РНП Україна – НАТО на 2011 р.» МЗС України.

2–4 квітня 2008 р. на розширеному саміті НАТО в Бухаресті Україні не запропонували приєднатись до ПДЧ (План дій щодо членства в Альянсі). Під тиском Росії проти надання ПДЧ Україні виступили Франція та Німеччина [611]. Представники РФ не приховували своїх досягнень у роботі проти України на шляху до Північноатлантичного Альянсу. Так, представник РФ при НАТО Д. Рогозін в ефірі радіостанції «Ехо Москви» 22 жовтня 2011 р. сказав: «Чого нам вдалося досягти? Нам вдалося досягти, що Україна – не член НАТО, що Грузія – не член НАТО...». Тодішній російський президент Д. Медведєв на зустрічі з представниками російських спецслужб (ФСБ) відкрито подякував їм «за реалізацію важливих заходів, які перешкодили вступу України до НАТО» [612]. Під час співпраці з НАТО МО України здійснювало підготовку військових спеціалістів у Європейському центрі Д. Маршалла; отримувало фінансову допомогу від Альянсу для утилізації озброєння та військової техніки радянського виробництва, уведення зразків військової техніки за стандартами НАТО; брала участь у військових

навчаннях з координації між військово-морськими та сухопутними підрозділами України, Грузії та НАТО.

Україна могла б серйозно співпрацювати із США у побудові національної протиракетної оборони, зокрема могла би брати участь у створенні глобальної протиракетної оборони для Європи і США від можливого міжконтинентального ракетно-ядерного удару. Ця система дає можливість перехоплювати балістичні ракети дальністю до 500 км та знищувати їх на висоті до 300 км⁶. Відповідно до конвенції Монтре, для України могла б відкритися велика військова перспектива щодо розміщення морської протиракетної стаціонарної платформи. Разом з тим, наша держава могла б вирішити питання протиракетного захисту своєї території з півдня і бути безпосереднім учасником нових військових технологій. Але для цього вона повинна мати послідовну передбачувану військово-політичну позицію, виробити яку неспроможна в основному через тиск Росії, яка вважає такий крок можливою загрозою національній безпеці Росії та Чорноморського флоту РФ [613].

Сьогодні європейська стратегічна колективна протиракетна оборонна система (ПРО) вже створюється, і наша держава не бере в ній участі, залишаючись поза зоною безпеки між полярними інтересами своїх стратегічних партнерів, США та Росії. На це звернув увагу академік В. Горбулін у статті «Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України» у газеті «Дзеркало тижня» [614].

Станом на 2011 р. Україна мала членство в 47 Міжнародних організаціях. Лише на початку 2004 р. договірно-правова база міжнародних відносин складала понад 10 тисяч договорів і угод різного правового рівня [615]. На міжнародному рівні наша країна задекларувала статус позаблоковості та майбутнього нейтралітету, закріпила його у Конституції, але не домоглася світового визнання цих статусів. Для цього нічого не було

⁶ Відповідно до конвенції Монтре, з 1936 р. кораблі нечорноморських країн можуть перебувати в акваторії Чорного моря до трьох тижнів.

зроблено у законодавчій сфері, не було відповідного звернення до ГА ООН. Відсутні міжнародно-правові гарантії національної безпеки від зовнішньої агресії, не має двосторонніх політичних договорів про взаємодопомогу у військовій сфері. Навпаки, підписавши у квітні 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території Кримського півострова (Харківські угоди) ще на 25 років, Україна показала свою алогічність у побудові національної безпеки і перекреслила питання нейтральності, залишивши на своїй території реальну воєнну загрозу [616 – 618].

Відсутність національної та політичної єдності не давало змоги визначити єдиний зовнішньополітичний курс країни, виділити пріоритети національних інтересів у сфері національної безпеки. Військова безпека є прямим віддзеркаленням стану національної безпеки. Її складові трансформуються разом з усіма іншими сферами українського суспільства. Значне скорочення ЗСУ не призвело до формулювання оптимальної високопрофесійної сучасної армії. Військова організація України важко прогнозована для зарубіжних партнерів. У країні посилюються тенденції відходу від демократичних принципів, верховенства права, незалежності судового судочинства, свободи слова, захисту прав людини. Усе це унеможлиблює євроатлантичний інтеграційний прогрес. Пройшовши багаторічну підготовку та виконавши вимоги для вступу до НАТО на рівні отримання ПДЧ, витративши значні державні кошти для здобуття сумісності з військами Альянсу Україна відмовилась від євроатлантичної інтеграції.

Розглянемо далі участь ЗСУ в миротворчих контингентах міжнародних організацій. Президент В. Янукович 21 квітня 2011 р. підписав Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності» [619]. Прийняття цього рішення пояснювалося тим, що Україна має зобов'язання із підтримання міжнародного миру й безпеки як член ООН, на основі Угоди між ЄС та Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС з урегулювання криз, з урахуванням пропозиції Північноатлантичної Ради НАТО щодо залучення держав-

партнерів до формування Сил реагування НАТО та на основі вимог ЗУ «Про основи національної безпеки України» щодо забезпечення повноправної участі у загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки.

Свою миротворчу місію ЗСУ розпочали 1992 р відповідно до ст. 6 Статуту ООН. МОУ готувало ротацію своїх підрозділів у складі збройних сил ООН. Український батальйон чисельністю 412 військовослужбовців, з них 48 офіцерів, 19 прапорщиків, 59 сержантів та 286 солдатів розпочали миротворчу діяльність у Боснії та Герцоговині [620]. До цієї діяльності за роки незалежності було залучено понад 37 тис. осіб.

1994 р., приєднавшись першою серед країн СНД до програми НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ), Україна почала брати участь в операціях з підтримки миру. Слід зазначити, що відповідно до рамкового документа ПЗМ, параграф 8, будь-який з активних учасників програми має право звернутись з відповідним проханням до штаб-квартири НАТО у Брюсселі, якщо його територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці існує загроза. Україна скористалась з такого права, коли Державна Дума Росії у 1996 р. поставила під сумнів право України на м. Севастополь. Рада Північноатлантичного партнерства наголосила про належність Севастополя Україні. 1996 р. українські військовослужбовці отримали статус іноземних військовослужбовців при виконанні завдань у межах ООН та НАТО.

Для прикладу, 56-й окремий вертолітний загін ЗС України з січня 2004 р. виконує завдання у складі місії ООН у Ліберії. Його чисельність 275 військових, озброєння 8 транспортних гелікоптерів Мі-8 та 3 гелікоптера Мі-24. З 26 листопада 2010 р. вертолітна група 56-го загону чисельністю 60 військових (озброєння 5 гелікоптерів) таку ж місію виконує у Кот-д'Івуарі. За Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1609 та № 1865 2009 р. Україна увійшла до першої десятки країн-контрибутирів ООН [621].

З ініціативи військово-політичного керівництва Литви у листопаді 2009 р. у штаб-квартирі НАТО підписано тристоронній лист намірів між

Україною, Польщею та Литвою про створення спільної бригади чисельністю 4,5 тис. військових для участі у миротворчих операціях ООН. Вперше про цю ініціативу оголосили у червні 2007 р. у Брюсселі під час зустрічі керівників оборонних відомств названих країн. Бригада складається з трьох батальйонів – по одному від кожної держави. Штаб бригади наразі дислокований у польському місті Любліні.

Складовою державної зовнішньої політики України є військово-технічна співпраця (ВТС), унаслідок якої країни реалізують свої національні (політичні та економічні) інтереси. 1999–2000 рр. створено постійний комітет при Президентові України з політики ВТС та експортного контролю, яким керував перший заступник секретаря РНБОУ. Згодом було створено міжвідомчу урядову комісію з цього питання. Після «кольчужного скандалу» з Іраном у 2003 році торгівлю зброєю став контролювати особисто президент, з метою захисту національної безпеки запровадивши державний контроль за передаванням військової техніки та товарів подвійного використання. Ці дії скеровані в русло боротьби з тероризмом, розповсюдженням зброї масового ураження. Було прийнято рішення, що глава держави має оголошувати щорічний акт про основні завдання центральних органів виконавчої влади у сфері міжнародної військово-технічної співпраці та експортного контролю. У серпні 2003 р. було затверджено Концепцію військово-технічної співпраці України з іноземними державами [622]. Положення Концепції не були реалізовані. Збройний бізнес «замкнувся» на РНБОУ, його комітеті та уряді. Хоча за цей час продаж озброєння за кордон збільшився. Так, за даними Державної служби експортного контролю розмір контрактів державної компанії «Укрспецекспорт» у 2010 р. досяг \$ 956,7 млн. У 2009 р. він становив \$ 799,5 млн. Головними покупцями зброї були країни Африки, серед яких Судан, Демократична республіка Конго, Кенія, Уганда. Перелік проданої військової техніки за кількістю поставок очолюють танки: Т-72, Т-72М, Т-55, артилерійські установки БМ-21 «Град», 122-мм САУ 2С1 «Гвоздика» і 152-

мм САУ 2С3 «Акація», гаубиці Д-30, міномети 82-мм, гвинтівки, автомати Калашнікова, кулемети, граномети всіх типів [623]. Українські підприємства проводили військово-технічне забезпечення Збройних Сил Російської Федерації, а саме: Запорізьке підприємство «Мотор Січ» виробляло двигуни для російських гелікоптерів; Миколаївське підприємство «Зоря» – турбодвигуни для десантних катерів; київський «Арсенал» – головки самонаведення для ракет класу «повітря–повітря» середньої дальності Р-27 для літаків; балістичні ракети з ядерними боєголовками обслуговувались спеціалістами дніпропетровського «Південмашу». Згідно з розпорядженням Президента України П. Порошенка співпраця 2014 р. припинена.

МО Росії від 1991 р. безоплатно використовував тренажерний комплекс для пілотів корабельної авіації в Криму. У Росії його називають «НИТКА» (Наземний випробовувальний тренувальний комплекс авіації), який розташований у м. Саки. Цей військовий об'єкт не має для України бойового значення, бо ВМФ не володіє авіаносцями та корабельною авіацією, такого тренувального комплексу немає в Росії. ВМФ РФ має один авіаносець «Адмірал флоту Герой Радянського Союзу М. Кузнецов», який за планом 2012 р. ставлять на капітальний ремонт орієнтовно до 2017 р. Експерти прогнозують його вихід на воду 2020–2021 рр. Отже, навчати російських пілотів корабельної авіації злітати й приземлятися можна буде тільки на полігоні в Криму. Побудови нових авіаносців у Державній програмі розвитку озброєнь РФ до 2020 р. не передбачено. Одночасно «НИТКА» доволі активно цікавить Індію та Китай. Індія купила у Росії авіаносець «Адмірал Горшков» з палубними винищувачами МіГ-29К/КУБ, які входять до складу авіакрила «Вікрамадітья». Китай, у свою чергу, придбав недобудований авіаносець в Україні. Його введення в експлуатацію завершили українські інженери у доках Китаю. КНР продали українські літаки Т-10К, які базуватимуться на авіаносці. Отже, «НИТКА» міг би бути бюджетонаповнювачем України, а здавання його у безоплатну оренду Росії – непродуманий крок українського військового відомства.

Розглядаючи Україну як територію власних інтересів, Росія й надалі нехтувала партнерськими відносинами з українськими підприємствами ВПК. Якщо до 2001 р. понад 200 українських підприємств ВПК здійснювали кооперативне виробництво з російськими заводами ОПК, то у 2001 р. їх кількість зменшилась до 40–50. Пріоритетною галуззю до початку українсько-російського конфлікту залишалось танкобудування. Військово-технічна корпорація України із західними партнерами завжди була малоімовірна через несумісність технічних стандартів. Мрія про використання Ан-124 для виведення космічних супутників на орбіту не здійснилась через відсутність ресурсів і жорстку конкуренцію з цього питання з боку США. У ВПК з'явилась велика кількість посередників.

Одночасно ЗСУ у всі роки української незалежності перебували у незадовільному технічному стані. Наявна військова техніка морально застаріла, нової тривалий час не закуповували, а вітчизняні розробки не впроваджували. Армія хронічно недофінансовується. У ЗСУ відсутня сучасна зброя стримування, що унеможлиблює виконання завдання забезпечення належної боєздатності.

Наведемо декілька прикладів невиконання планів по озброєнню ЗСУ сучасними видами військової техніки та озброєння.

У ГУ юстиції м. Севастополя 14. 04. 2011 р. пройшла державну реєстрацію громадська організація «Фонд відродження Українського флоту», яка виступила ініціатором збору народних коштів для побудови на Миколаївському підприємстві «ДАХК «Чорноморський суднобудівний завод» багатоцільового бойового корабля класу «корвет» «Володимир Великий». Вартість корабля 4,5 млрд грн. Розпорядження КМУ «Про будівництво корабля класу «корвет» за № 325-р від 09. 08. 2005 р. не було реалізоване, а згодом втратило чинність. Україна не має жодного корабля для сучасного військового бою.

Різке скорочення за роки незалежності науково-дослідних установ військового спрямування призвело до скорочення розробки нових зразків

ОВТ. За потреби заміни 600 зразків військового призначення розробляють лише 30. Протягом останніх трьох років не розпочато жодної нової розробки. Фактично зірвано всі міжнародні розробки ОВТ в інтересах України. Серед них модернізація гелікоптера Мі-24 у кооперації з Францією. Не здійснюють платежів за проектом Ан-70 (конкурент російського Іл-76МФ).

2009 р. Ніжинське конструкторське бюро «Прогрес» закінчило розробку 152 мм високоточного з лазерною напівактивною системою наведення артилерійського снаряду «Квітник». МО планує щороку їх закуповувати по 200–300 одиниць. Вартість одного снаряду становить 200 тис. грн. Узяти на озброєння заплановано в кінці 2012 р. Це перше оновлення арсеналу снарядів після створення ЗС України.

Відповідно до ЗУ «Про оборону» 1992 р. фінансування ЗСУ мало становити 3 % від ВВП, згодом цей показник був зменшений ВРУ до 2,5 %. Загальноприйнятий рівень фінансування збройних сил у провідних країнах світу становить 2 % [624]. При фінансуванні збройних сил менше 1 % ВВП починається процес деградації, що має місце в Україні з 2008 р. Відповідно до ЗУ «Про державний бюджет України на 2012 р.» ЗСУ повинні були отримати 17 млрд грн (0,84 % ВВП) [625].

Стан фінансування ЗСУ відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр. був таким: 2006 р. – 8,748 млрд грн, 2007 р. – 10,3 млрд грн; 2008 р. – 11,8 млрд грн; 2009 р. – 13,1 млрд грн; 2010 р. – 14,1 млрд грн; 2011 р. – 15,4 млрд грн. У відсотках до ВВП фінансування ЗСУ відповідно становило: 2006 р. – 1,24 %; 2007 р. – 1,18 %; 2008 р. – 0,98 %; 2009 р. – 0,79 %; 2010 р. – 0,97 %. Слід зазначити, що за цей період кошти у повному обсязі не надходили. Середній показник фінансування становив 1 % ВВП, що більше ніж удвічі менше від вимог законодавства. Більшість призначених коштів спрямовувалась на утримання армії. Бюджет МО слід назвати бюджетом «проїдання», оскільки він не залишав ресурсів на відновлення боєздатності та розвиток ЗСУ [626]. Для порівняння, річні витрати на кожного представника МОУ становили 39,5 тис. грн, що у 2,5 раза менше,

ніж у Литві. На 2011 р. у державному бюджеті було заплановано виділити на ЗСУ 1,08 % від ВВП, а на 2012 р. передбачено ще менше – 0,84 %. Мілітарний бюджет країни-сусідки Польщі, з її 38,4 млн населення і 120-тисячною контрактною армією становить \$ 8,5 млрд. На модернізацію польської армії до 2022 р. заплановано витратити \$ 45 млрд, в основному на авіацію. Румунія з населенням 21,8 млн громадян і 90-тисячною армією має останній військовий бюджет \$ 3,4 млрд. Румунська армія проходить трьохетапний процес модернізації: 2007 р., 2015 р. та 2025 р. Військові витрати Грузії при владі Президента М. Саакашвілі збільшились з \$ 36 млн до \$ 990 млн, що становило 29 % ВВП.

У проекті Державного бюджету на 2012 р. було передбачено фінансування для створення високотехнологічної оборонної продукції у 16 разів більше, ніж 2010 р. При цьому не затверджено державних програм створення ВТЛ (великий транспортний літак) Ан-70, корабля класу корвет «Гайдук» та БФРК (багатофункціонального ракетного комплексу) «Сапсан». Замовлення МО України на ВТЛ Ан-70 спочатку становило 70 одиниць, згодом 30 од., 2011 р. зменшено до 3 одиниць. Потребу у кораблях «Корвет» також зменшено з десяти до чотирьох. У проекті стратегічного оборонного бюлетеня переозброєння української армії було заплановано після 2020 р., а до цього – лише підтримання в робочому стані існуючих зразків озброєння та техніки.

Було призупинено всю закупівлю нового озброєння. У 2011 р. Україна закупила озброєнь та військової техніки на \$ 46 млн. У 2012 р. у ЗСУ практично не надійшло нової техніки. Планувалось закупити 45 літаків, до 35 гелікоптерів, до 57 РЛС і комплексів ППО. Стан оновлення озброєння і військової техніки 2006–2011 рр. фактично становив стосовно танків – 10 %, бойових літаків – 3 %, бойових гелікоптерів – 0 %, бойових кораблів та катерів 4 % [627]. Військово-політичні інтереси до 2014 р. не були пролобійовані у ВР України. У своїй масі військова організація України не розуміє державної політики безпеки і оборони. Така ситуація утворює

бюджетні «діри» для МО України та хронічне невиконання бюджетних надходжень у оборонно-безпековий сектор. Відсутність чи несприйняття всебічного аналізу, розвиток вітчизняної економіки на основі приватних інтересів, відкрите розкрадання бюджетних коштів зменшують воєнну потугу держави та її вплив на забезпечення національної безпеки. Українська влада залежна від олігархів, вона зазнає утиску з їхнього боку. Сумнівні власники підприємств поспішають отримати прибуток, боячись втратити незаконно придбані заводи, фабрики, цілі галузі. Їм не до модернізації, тим більше вони не зацікавлені у реформуванні Збройних Сил.

Постійне зниження бюджетних витрат на національну оборону та на утримання ЗСУ, закупівлю озброєння та боєприпасів, військової техніки, проведення науково-дослідної та конструкторської роботи негативно відбивається на якісному стані військової безпеки держави. Держава знаходиться у політико-економічній кризі, що вимагає оптимізації оборонних витрат, зміни стратегії національної безпеки, трансформації усіх сфер. 1992–2011 рр. не стали періодом росту військової безпеки. Зовнішня політика України, будучи продовженням внутрішньої, змінює свої стратегічні напрямки разом зі зміною президентів. Відсутність конструктивних міжпартійних дебатів з питань національної безпеки тільки посилює існуючі і майбутні загрози. В оборонній сфері відбувається розрив між політичною метою, фактичним фінансуванням збройних сил та їх реальною спроможністю. Оборонний бюджет країни вже декілька років поспіль менший від мінімальних потреб армії. Держава не може профінансувати задекларовані військові реформи. Оборонна сфера не знаходиться серед державних пріоритетів. Армію змушують заробляти гроші на приватизації, продажі та оренді власного майна та техніки, що не входить до її функцій. Військово-промисловий комплекс низькорентабельний, не завантажений вітчизняними замовленнями. Фінансування науково-дослідної і конструкторської діяльності за межею логічного виживання (падіння фінансування 1992 р. з 72 % до рівня 0,01 % 1999 р.). Військова

промисловість енергозатратна, що знижує конкурентноздатність її продукції. Зношеність основних фондів ВПК становить 60–70 %. У держави брак власних можливостей для відновлення власного ВПК.

Основу військової потужності – ядерну зброю, оперативно-тактичні ракетні комплекси, стратегічну авіацію – було віддано і знищено за ілюзорні гарантії безпеки. 1991 р. ядерний арсенал України був третім у світі після США та Росії. Основою ядерних військ була 43-я ракетна армія, яка складалась з 5 дивізій, у яких на озброєнні були комплекси стаціонарного базування – УР-100НУ, РТ-23 УТТХ, мобільні ракетні комплекси «Піонер» та «Піонер-УТТХ». На той час Україна не мала можливості самостійно запускати стратегічні ракети. Кнопка пуску знаходилась у ГШ ЗС СРСР у Москві. У перші роки незалежності українські вчені висловили готовність розробити вітчизняну систему запуску балістичних ракет. Українське керівництво, зазнаючи тиску з боку США та Росії, відмовилось від цієї ідеї. США були зацікавлені у перевезенні всіх ядерних боєголовок на територію Російської Федерації. У свою чергу, російські військово-політичні керівники готові були погодитись залишити частину ядерної зброї в Україні, що давало їм можливість націлити частину американських балістичних ракет на українські об'єкти, а також збільшити кількість МБР за Договором про скорочення озброєнь. Упродовж 1993–2001 рр. всі шахти для запуску стратегічних ракет в Україні було знищено. За такий крок держава отримала фінансування для утилізації ракетного палива та хиткі гарантії Будапештського меморандуму 1994 р. До 1992 р. Росії віддано тактичний ядерний арсенал, про що критично висловлюється багато військових експертів. В Україні залишились оперативно-тактичні комплекси Р-300 з дальністю польоту до 300 км та «Точка» і «Точка-У» з дальністю до 120 км.

Під час саміту із нерозповсюдження ядерної зброї 2010 р. Україна повністю відмовилась від власності на високозбагачуваний уран, який можна використати для військових цілей, взявши на себе зобов'язання до березня 2012 р. позбутися його. У вересні 2011 р. між державами було підписано

меморандум, унаслідок якого США виділяють \$ 60 млн для вивезення урану з території України та створення науково-дослідної установки, яка спроможна працювати на низькозбагачуваному ядерному пальному.

Таким чином, серед сучасних реальних викликів та загроз на кінець 2011 р. для національної безпеки України слід визначити:

1. Невизначеність стратегії зовнішньої політики та її часта зміна.
2. Застосування політики «подвійних стандартів».
3. Послаблення зв'язків з державами – світовими лідерами демократичного спрямування.
4. Підрив та стримування євроатлантичних інтеграційних процесів.
5. Відсутність міжнародно-правових гарантій від зовнішньої агресії.
6. Порушення прав і свобод людини. Масове зuboжіння населення, розкол суспільства між бідними й багатими.
7. Низький рівень державного забезпечення національної безпеки, руйнація ЗС.

В умовах посиленого тиску мілітаризованої Росії на Україну наша держава залишається за межами існуючих систем колективної безпеки. Відсутність України у континентальній системі колективної безпеки має свої причини, це в першу чергу байдужість до безпекових проблем, брак стратегічного і оперативного менеджменту, відсутність орієнтації на європейські цінності.

Самостійно свою безпеку Україна не захистить. Державі необхідно добиватись міжнародних гарантій (договірних-правових), визнання своєї позаблоковості і нейтралітету або відмовитись від них. Воєнна доктрина, як і Стратегія національної безпеки у розділі з питань оборони, не відповідає реальним викликам та загрозам національній безпеці. Україна продовжує бути на роздоріжжі, між двома військово-політичними блоками, держава не визначилась у глобальному і регіональному масштабі. В умовах економічної кризи та політичної нестабільності питання військової безпеки, як і модернізації Збройних Сил, залишаються другорядними, що ослаблює

обороздатність держави. До цих питань Президент, Уряд, парламент серйозно не ставляться.

Відмовившись в односторонньому порядку від ядерної зброї (біля 5 тис. боєголовок) та знищивши стратегічну авіацію, Україна добилась міжнародного визнання. У цьому є логіка, бо ядерна зброя розроблялась і створювалась за межами України, як і центри по її обслуговуванню та контролю. Наша держава не мала виробництва збагаченого урану, як у вигляді палива, так і для воєнного застосування. За всі роки незалежності Росія прагнула встановити військово-політичний контроль над нашою державою. Деякою мірою їй це вдалось. Слід зазначити, що віддавши тактичну ядерну зброю (атомна артилерія, ракети малого і середнього радіусу дії) Україна опинилась у програшному становищі, не отримавши ніяких конкретних гарантій. Ряд експертів вважають, що першочергове вивезення ядерної тактичної зброї з України 1992 р. – це була вдало спланована і проведена російська спецоперація. Навіть при цій ситуації Україна могла добиватись прийняття до НАТО взамін втрати свого ядерного військового потенціалу. Шанс був не продуманий, тому втрачений.

Жоден з президентів України не брався за кардинальне вирішення національної безпеки держави, особливо її складової – воєнної. На основі викладеного пропонується:

Перший крок. Розробка нових видів озброєння. Альтернативою ядерній зброї на даний час є високоточна зброя (ракети малої до 500 км та середньої дальності до 5000 км). Це не порушує існуючі міжнародні угоди. Науково-технічний потенціал для цього ще є. Ефективність такої зброї досить велика і зупинить любого агресора та виконає стримувальну функцію.

Другий логічний крок, це входження в НАТО, як у найбільший та ефективний військово-політичний блок, з відповідною умовою відмови від позаблокового статусу. Для цього необхідно отримати План дій щодо членства, провести військові реформи, які передбачають витрати на оборону і безпеку не менше 3% від ВВП. На сьогодні найбільш дієвою системою

забезпечення національної безпеки залишається колективна система регіонального й глобального рівнів. Слід пам'ятати, що НАТО дотримується позиції – членом НАТО може бути країна яка прагне цього, а також країна, яка посилить цю систему колективної безпеки. Перше вирішує народ України та її уряд, друге забезпечується вигідним геополітичним становищем нашої держави.

Третій крок – укладання двосторонніх та багатосторонніх військово-політичних та безпекових договорів з країнами-сусідами, країнами – світовими лідерами, особливо у напрямку відновлення військово-морських сил, входження в глобальні системи ПРО та ППО. Світова новітня історія вчить, що досить ефективними військово-політичними блоками були регіональні системи. Використовуючи зарубіжний досвід, Україна може запропонувати створення регіональної Балто-Чорноморської системи безпеки за участю Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Румунії, Туреччини, Грузії, Азербайджану, США, Великої Британії.

Не слід забувати про Балто-Чорноморську концепцію, яка залишається актуальною для України, вона не вступає у суперечність ні з статутом Європейського Союзу, ні з статутом Організації Північноатлантичного договору. Створення колективної регіональної системи безпеки у Балто-Чорноморському регіоні збільшить рівень національної безпеки її членів, в чому вкрай зацікавлені Європа та НАТО. Створення Балто-Чорноморського Союзу відповідає економічним, політичним, оборонним інтересам України, що в цілому забезпечує національні інтереси держави. Дане об'єднання дасть можливість диверсифікувати джерела енергоносіїв. Балто-Чорноморська орієнтація ніяким чином не зменшує рівноправних відносин з країнами вектору Схід–Захід.

5.2. Республіка Молдова у пошуку свого оборонного і безпекового статусу.

Історично Молдова була частиною Румунії. У міжнародних відносинах з Румунією існує проблема Бессарабії. Упродовж 1924–1940 рр. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (Мол. АРСР) входила до складу УРСР. 1940 р. Східна Бессарабія стала частиною СРСР, Румунія поступилася її територією в угоду Радянському Союзові. Молдова (Republica Moldova) – унітарна парламентська республіка, яка знаходиться у Східній Європі і межує з Україною та Румунією. Молдова – румунська назва історичної Молдавії. Довжина кордону з Україною сягає 985 км, з Румунією 450 км. Природними рубежами є ріки Дністер (657 км) та Прут (695 км). Молдова – аграрно-індустріальна держава. Територія республіки становить 33,84 тис. км² і адміністративно поділена на 32 райони (повіти), 5 муніципій (Кишинів, Бельці, Бендери, Комрат, Тирасполь) та 2 автономних утворення (Гагаузія та самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка – ПМР). 2003 р. в республіці проведено адміністративно-територіальну реформу. Найбільші ріки – Прут та Дністер (останній може бути судноплавним). Столиця – Кишинів (730,4 тис. осіб жителів). Населення – 3,4 млн осіб (станом на 2006 р.), з них молдавани – 64,4 %, українці – 13,8 %, росіяни – 12,9 %, гагаузи – 3,5 %. 2011 р. ВВП на душу населення становило \$ 3385, що відповідало 128 місцю у світовому рейтингу.

20 травня 1989 р. прорумунські сили заснували Народний Фронт Молдови (НФМ), який виступив за визнання ідентичності румунської та молдавської мов. Програмною вимогою НФМ було об'єднання з Румунією. Основою міжнаціонального протистояння стала мова. Влітку 1989 р. у Кишиневі пройшли мітинги під гаслами «Молдавія – молдаванам», «Валіза – вокзал – Росія», які були спрямовані проти російськомовного населення. 31 серпня цього ж року Верховна Рада Мол. РСР проголосила молдавську мову офіційною державною мовою. Було прийнято Закон «Про повернення

молдавській мові латинської графіки» [628]. 1989 р. у столиці Кишиневі (Кишінеу) пройшли націоналістичні виступи, розпочались заворушення: вбили російського підлітка, спалили редакцію газети «Молода Молдавія», 7 листопада 1989 р. перешкодили проведенню параду на честь річниці Жовтневої революції, 10 листопада напали на приміщення МВС, поранили близько 100 міліціонерів [629].

25 лютого 1990 р. відбулись перші вільні багатопартійні вибори до ВР Мол. РСР. Більшість у парламенті отримали представники НФМ, які очолили всі 16 парламентських комісій. Головою Верховної Ради став М. Снегур, один з керівників компартії. Російськомовна опозиція, яка здебільшого представляла Придністров'я, не могла чинити опору, тому 24 травня вийшла зі складу молдавського парламенту. 2 вересня 1990 р. відбувся 2-й з'їзд народних депутатів Придністров'я, який проголосив створення Придністровської молдавської республіки (ПМР). Цю сепесію (відокремлення) було схвалено у Придністров'ї на референдумі 1 грудня 1991 р. Населення країни поділилось на молдаван, які ідентифікують себе як румуни, і російськомовне населення.

27 квітня 1990 р. було змінено державну символіку, а в травні країну перейменували на Республіку Молдова. 23 червня 1990 р. у республіці проголошено економічний та політичний суверенітет, введено посаду президента. Було відкрито румунський кордон. 1991 р. Молдова бойкотувала референдум про збереження Радянського Союзу, у тому ж році, 27 серпня, рішенням Великих Національних Зборів та парламентом було проголошено її повну державну незалежність. Того ж дня Молдову визнали Румунія, Грузія і Туреччина. Туреччина прагнула підтримати гагаузьке населення. 1992 р. Туреччиною було надано фінансову допомогу Молдові розміром \$ 35 млн, 200 студентів-гагаузів запрошено в турецькі ВНЗ на навчання. Румунія теж покладала великі надії на панрумунський рух молдаван, ідеєю якого було об'єднання двох країн. У грудні 1991 р. проведено президентські вибори, єдиний кандидат Мірча Снегур отримав повну підтримку виборців (98,2 %).

28 серпня 1991 р. міністр закордонних справ Молдови Н. Циу здійснив візит до Румунії, де провів зустріч зі міністром А. Нестасе. Зустріч передбачала підготовку до переговорів з представниками Великої Британії та Італії про визнання Молдови суб'єктом міжнародного права. 19 та 23 вересня міністр закордонних справ Молдови відвідав ці країни, однак не отримав визнання незалежності своєї країни. Причиною було існування СРСР. Таку позицію зайняли і США. Однак, інші постсоціалістичні країни – Болгарія, Угорщина та пострадянські прибалтійські республіки – погодились визнати незалежність Молдови [630]. Росія та її Президент Б. Єльцин фактично не визнали незалежності Молдови, вважаючи її суверенною державою, яка повинна підтримати створення СНД, що й зробив її перший президент Мірча Снегур в Алма-Аті 21 грудня 1991 р. Україна теж не поспішала визнавати незалежності Молдови. Перешкодою цьому був придністровський конфлікт. Після підписання 1 грудня 1991 р. Біловезької угоди про ліквідацію СРСР Молдову визнали Україна, Казахстан, Франція, Швейцарія, США, Аргентина та інші країни [631].

Весною 1988 р. було створено дискусійний клуб «Гагаузький народ», а також громадські рухи «Єдність» і «Батьківщина». 21 травня 1989 р. на їх основі був сформований єдиний суспільно-політичний рух «Гагаузький народ». 12 листопада 1989 р. рух провів з'їзд, на якому прийнято Декларацію про автономію республіки. 19 серпня 1990 р. на черговому з'їзді проголошено Гагаузьку Республіку у складі СРСР зі столицею в Камраті та розрив з Молдавією. 27 жовтня 1990 р. як реакція на курс об'єднання з Румунією на території Молдови проголошено Гагаузьку республіку і призначено вибори до її Верховної Ради. Офіційна влада Молдови направила в Гагаузію активістів НФМ, «волонтерів» з Румунії, міліцію з метою зірвати вибори. Під час цієї акції були людські жертви. Ескалацію вдалось зупинити втручанням військ СРСР. 1 грудня 1991 р. на референдумі гагаузи підтвердили державну незалежність і обрали свого президента (баштана) – С. Топала. 23 грудня 1994 р. гагаузи добились своєї автономії, і цей факт

законодавчо визнав парламент Молдови, прийнявши «Закон про особливий статус Гагаузії» [632 – 634]. Цей факт відображено також і в Конституції Молдови. 31 жовтня 1995 р. Гагаузька автономна республіка прийняла власну символіку (прапор і герб). Офіційними визнано три мови: молдавську, гагаузьку і російську. Вищим представницьким органом є Народні збори, до складу яких входить 35 депутатів. Політично гагаузи симпатизують Комуністичній партії та Росії. Станом на 2009 р. в Гагаузії проживало 155,7 тис. осіб, з яких 82 % гагаузи.

Перший Президент Молдови (1990 р.) Мірча Снегур не підтримав НФМ у прагненні приєднатись до Румунії, він зайняв жорстку позицію щодо невизнаного Придністров'я. Придністровську республіку політично, фінансово-економічно підтримала і продовжує підтримувати Росія. Понад 150 тис. її громадян мають російські паспорти та подвійне громадянство. На території республіки (4,16 тис. км²) знаходяться російські військові та їх миротворчі підрозділи [635].

Населення республіки Молдова за даними 1998 р. становило 4,4 млн осіб., серед яких 8,4–11,2 % українці. Територія Придністров'я становить 12,2 % території Молдови. Найбільша щільність проживання українців – у Тирасполі; з січня 1990 р. місто вважають столицею Придністров'я із статусом самостійної території. За неофіційними даними, близько 1 млн молдаван перебувають на заробітках за кордоном, 60 % – у Росії, решта в ЄС. За останні 20 років 450 тис. молдаван подали прохання про румунське громадянство, 320 тис. отримали паспорти Румунії. Демографічні показники від'ємні, смертність переважає народжуваність (– 0,05 %).

До 1993 р. у Молдові ніяких соціально-економічних реформ не проводили. Парламентські вибори 1994 р. принесли перемогу Демократично-аграрній партії (43,18 %). Березневий референдум 1994 р., у якому взяли участь 90 % громадян, показав бажання до незалежності і суверенітету. 29 липня було прийнято Конституцію, яка проголошувала Молдову парламентсько-президентською республікою. У листопаді 1996 р.

Президентом країни став представник комуністів Петру Лучинскі, за нього проголосувало 54,02 % виборців. 23 травня 1999 р. було призначено консультативний референдум, який не відбувся через неявку виборців (потреба 60 %). У президента було бажання змінити форму правління на президентську. 5 липня 2000 р. парламент Молдови проголосував за парламентську республіку, де законодавчий орган обирає президента. Однак п'ять турів президентських виборів виявились безрезультатними. Це стало причиною дочасних парламентських виборів у березні 2001 р., участь у яких взяли 18 політичних партій та 10 незалежних депутатів. У голосуванні взяли участь 67,52 % виборців. До законодавчого органу Молдови увійшли Компартія (50,01 %, 71 мандат), виборчий блок «Союз Брагіша» (13,36 %, 19 мандатів), прорумунська Народна християнсько-демократична партія (8,24 %, 11 мандатів). 4 квітня у парламенті 89 голосами (потреба 61 голос) було обрано президента комуніста М. Вороніна. 2001 р. було прийнято конституційну поправку, за якою президент міг обиратися у парламенті двічі, у противному випадку парламент розпускався. Парламентські вибори 2005 р. пройшли під гаслом євроінтеграції. До законодавчого органу увійшли Компартія (46,1 %, 56 мандатів), «Наша Молдова» (29,41 %, 23 мандати), Народна християнсько-демократична партія (9,7 %, 11 мандатів), Демократична (8 мандатів), Соціал-ліберальна (3 мандати). Тоді ж було зафіксовано територіальну автономію Придністров'я. У 2006 р. Президент Молдови М. Воронін був переобраний на другий термін. Чергові парламентські вибори відбулись 5 квітня 2009 р. У них взяли участь 12 політичних партій і п'ять незалежних кандидатів. Виборчий бар'єр для партій становив 6 %, для кандидатів – 3 %. У голосуванні взяли участь 59,5 % виборців. Найбільше голосів отримала партія комуністів (49,48 %, 60 мандатів). Результати цих виборів спричинили масові заворушення. Було захоплено президентський палац, на якому вивісили прапор Румунії, а на шпилі – прапор Євросоюзу, захопили парламент, де підпалили перший поверх. У Кишиневі було відключено мобільний зв'язок, телебачення,

інтернет. Через гостру опозицію до комуністів парламент не зумів за дві спроби обрати президента і був розпущений. Парламентські вибори були призначені на 29 липня 2009 р. Лідерами виборів стали знову комуністи (44,69 %, 48 мандатів). До парламенту увійшли ще чотири партії. У вересні 2009 р. президент М. Воронін подав у відставку, його дві каденції завершилися. Обов'язки президента почав виконувати голова парламенту Михай Гімпу. Дві спроби в листопаді і грудні обрати нового президента Молдови теж були невдалими. 28 листопада 2010 р. відбулись чергові парламентські вибори, у яких взяли участь 59,1 % виборців. Мандати отримали Комуністична партія, Ліберально-демократична, Демократична і Ліберальна. Трьом партіям вдалось створити парламентську коаліцію «За європейську інтеграцію». Комуністи залишились у меншості. Така розстановка сил дозволяла обрати президента.

На сьогодні Республіка Молдова входить до ООН, ОБСЄ, МБРР, МВФ, СОТ, ЦЄІ, СНД, ГУАМ. 21 грудня 1991 р. Молдова вступила до Співдружності Незалежних Держав. 3 січня 1992 р. – в Організацію з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ). 2 березня 1992 р. – Організацію Об'єднаних Націй (ООН). 10 жовтня 1997 р. Україна, Азербайджан, Грузія та Молдова у Страсбурзі підписали спільне комюніке, зафіксувавши рівень політичного зближення та практичної співпраці [636].

Українсько-молдовські міжнародні відносини розпочались 21 грудня 1991 р., коли наша держава визнала незалежність Молдови, хоча ґрунтуються вони на понад ніж 600-річних зв'язках. Дипломатичні відносини встановлено 10 березня 1992 р. у період виникнення Придністровського конфлікту. 23 жовтня 1992 р. між країнами підписано базовий «Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова» [637]. У березні 1993 р. в Кишиневі відкрито українське посольство. 1998 р. підписано 10-ти річну угоду про економічну співпрацю. Україна на прохання Молдови 1996 р. відправила свій миротворчий загін на територію Придністровської республіки і виступила гарантом миру на цій

території. У 1999 р. в Києві представники Росії, України, Молдови, керівники Придністров'я, ОБСЄ погодились на пропозицію України, підписавши «План поетапного надання статусу», тобто поетапне визнання статусу Придністров'я як державно-територіального утворення у формі республіки без визначення його рівня (автономного, федеративного). В основу якого були покладені раніше досягнуті домовленості між Тирасполем і Кишиневом, відображені у московському Меморандумі від 8 травня 1997 р.

Договір про звичайні збройні сили в Європі вимагає виведення російського військового контингенту з території Молдови [638]. Росія погодилась на вимоги ОБСЄ і розпочала виведення своїх військ з Тирасполя ще восени 1999 р., пообіцявши завершити його до 2004 р. Однак потім припинила виконувати свій план-графік, залишивши близько 2 тис. військовослужбовців та 40 тис. зброї і боєприпасів на території Придністров'я. Російська Федерація припинила виведення військ з двох причин: вказаний договір не ратифікувала Державна Дума РФ та держави-члени НАТО. Оперативна Група російських військ охороняє військові арсенали в с. Колбасне (120 км на північ від Тирасполя). Крім цього, на території ПМР знаходяться миротворчі підрозділи ЗС РФ чисельністю до 300 військовиків. Така ситуація є загрозою для національних інтересів Молдови, бо законсервований військовий конфлікт може у будь-який момент перетворитись на локальну війну. Учасниками цієї війни можуть бути не тільки ворогуючі сторони, але й країни, які їх підтримують [639].

Конституцію Молдови прийнято 29 липня 1994 р. Зміни до конституції вносились 19 липня 1996 р. та 5 червня 2000 р. За конституцією республіка має позаблоковий, нейтральний статус (ст. 11). Головою є президент, якого обирають у парламенті таємним голосуванням (мінімум 61 голос зі 101) терміном на чотири роки (ст. 60). Парламент складається із 101 депутата, яких обирають прямими, таємними, вільними виборами на чотири роки. Повноваження парламенту можуть бути продовжені у разі війни та надзвичайних подій. Парламент затверджує основні напрямки внутрішньої і

зовнішньої політики держави, воєнну доктрину, державний бюджет, оголошує мобілізацію та військовий стан (ст. 87). Президент призначає Головнокомандувача Збройних Сил [640].

Першу Воєнну доктрину Республіки Молдова прийняв парламент республіки 6 червня 1995 р. Вона передбачає розробку всього законодавства (проектів законів) у сфері забезпечення військової безпеки у суворій відповідності до викладених вимог, має оборонний характер і базується на положенні постійного нейтралітету. У випадку військової агресії Молдова залишає за собою право звертатись по допомогу до міжнародних організацій. Республіка готова брати активну участь у побудові єдиної міжнародної системи колективної безпеки, в першу чергу європейської. Редакцією Воєнної доктрини 1995 р. передбачено, що до складу Збройних Сил входять Національна армія, прикордонні війська та карабінери. Будівництво Збройних сил, зокрема передбачає демократичний, цивільний контроль в оборонній сфері та повну департизацію армії [641].

Основою для державної політики у сфері національної політики є Концепція національної безпеки (КНБ), яка складається з трьох розділів та 10 статей і розроблена на основі Конституції РМ та Воєнної доктрини. Основними принципами концепції є мирне вирішення конфліктів, без застосування сили; недоторканність кордонів, статус постійного нейтралітету; недопущення розміщення на своїй території збройних сил іноземних держав; відсутність імовірного противника серед держав світу. Основним суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава. Інтеграцію у Європейський Союз та отримання статусу члена ЄС у Концепції розглядають як гарантію національної безпеки. Документ перераховує загрози національній безпеці, серед яких: Придністровський конфлікт, ризики міжетнічних сутичок, прояви міжнародного тероризму, можливості настання економічної кризи, енергетична залежність від іноземного монополіста та інші. Унаслідок конституційно задекларованої нейтральності Молдова не декларує мету членства у НАТО, тому співпраця з Альянсом будується на суто

прагматичних основах. Концепція передбачає поетапне реформування системи національної безпеки, зокрема її військово-оборонної складової. КНБ РМ передбачає конкретні механізми участі громадян у забезпеченні національної безпеки шляхом створення асоціацій у правоохоронній сфері, суспільних секцій при військових формуваннях, ефективного цивільного контролю за збройними силами. Після прийняття цієї концепції передбачено розроблення та затвердження Стратегії національної безпеки та Національної військової стратегії [642].

Національну армію Молдови було створено відповідно до Указу Президента № 193 «Про утворення Збройних сил» 3 вересня 1991 р. Конституція РМ та Концепція національної безпеки покладають забезпечення військової безпеки на Збройні сили [643]. Першу Воєнну доктрину було розроблено і офіційно опубліковано 1995 р. [644]. До 1997 р. процес створення структур ЗС був завершений. Призов до армії змішаний і відбувається двічі на рік. Термін служби – 12 місяців. Армія поступово переходить на службу за контрактом. Станом на 1997 р. Збройні сили нараховували близько 11 000 осіб. Число резервістів на той час становило 300 тис. Придатними до армійської служби вважають 1 145 000 громадян. Перші частини молдовської армії було створено з резервістів навесні 1992 р. для військової боротьби з Придністровською гвардією [645].

1999 р. Молдова встановила постійні контакти з НАТО – тоді було прийнято рішення про скорочення армії до 6,5 тис. З 2007 року РМ підписала Індивідуальний план дій партнерства з Північноатлантичним альянсом. За спільними планами Молдова–НАТО передбачено реформування системи безпеки і оборони країни за стандартами та принципами Альянсу [646].

Збройні Сили Республіки Молдова (ЗС РМ) у своєму складі мають сухопутні війська та військово-повітряні сили, а також війська прикордонної служби. Військові витрати РМ у мільйонах доларів США у постійних цінах у період 1989–1997 рр. відповідно становили: від \$ 3664 до 1637 млн. з понижуючим ефектом [647].

Сухопутні війська створені 1991–1992 рр. і нараховують 5 710 осіб. До них належать чотири бригади, один окремий полк та два батальйони. За даними «*The Military Balance*» за 2010 р. на озброєнні знаходиться техніка виробництва СРСР, Румунії та США. Здебільшого це БМП, легкі броньовані багатоцільові тягачі, бронетранспортери, реактивні системи залпового вогню, артилерійські системи, зенітне озброєння [там само].

Військово-повітряні сили Молдови створені 1990 р. і нараховують близько 1 тис. військовослужбовців. У своєму складі мають авіаційну бригаду. Основне місце дислокації – авіабаза м. Маркулешти (колишній аеродром Чорноморського флоту СРСР). На озброєнні військової авіації знаходяться МіГ-29С (багатоцільовий винищувач), винищувачі МіГ-29УБ (навчальний), гелікоптери Мі-8 МТВ-1, Мі-8ПС, військово-транспортні літаки Ан-2Т, Ан-24 РВ, Ан-26, Ан-72. Авіація брала участь у Придністровському військовому конфлікті. Багато літаків за час незалежності продано Румунії, США, Ємену. За продаж військових літаків США було засуджено экс-міністра оборони Молдови, від корупційних дій якого армія втратила понад \$ 50 млн.

ПМР теж має свої збройні сили загальною чисельністю 5 тис. осіб. ЗС складаються з сухопутних, військово-повітряних, внутрішніх, прикордонних військ та козацьких формувань. Міністерство державної безпеки має два спеціальні батальйони «Дністер» та «Дельта». Комплектується армія за призовом та за контрактом. Сухопутні війська мають три мотострілкові та артилерійську бригаду. ВПС озброєні гелікоптерами Мі-8 та Мі-6. Мобілізаційний потенціал республіки 25–30 тис. осіб.

Для України і Молдови залишається проблемою перебування на території Придністров'я Оперативної групи військ РФ чисельністю 3,5–3,7 тис. військовослужбовців та наявність складів з боєприпасами. ОБСЄ визначила кінцеву дату виведення російських військ – 31 грудня 2002 р., однак згодом Президент ПМР І. Смірнов категорично виступив проти цього. Дату неодноразово переносили. Така поведінка не відповідає принципу

постійного військово-політичного нейтралітету, який проголосила Молдова у Конституції та Воєнній доктрині [648].

Придністров'я – частина території Молдови на лівому березі р. Дністер (3567 км²). Самопроголошена Придністровська Молдавська республіка не визнана іншими державами. Її територію поділено на п'ять районів. Населення Придністров'я становить близько 0,555 млн громадян (2004 р.). Населення приблизно у рівних частинах становлять молдавани, українці та росіяни. Офіційні мови: молдавська, російська та українська. ПМР вважається найбільш розвинутим регіоном Східної Європи, хоча при СРСР тут було сконцентровано 40 % промислового потенціалу Молдавської РСР. Причиною військового конфлікту стало бажання етнонаціонального політичного крила Молдови створити нову ідентичність молдован за збереження територіальної цілісності республіки. Цей процес має на меті зближення з Румунією. Промислові керівники Придністровського регіону не підтримали такої політики, противились «румунізації». Протягом 1990–1991 рр. придністровські лідери І. Смірнов і Г. Маракуца провели низку неофіційних зустрічей з Головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим. У переговорному процесі йшлося про входження ПМР до складу Радянського Союзу. Велика надія покладалась на військову допомогу 14-ї армії та військ Одеського ВО [649]. Уряд Молдови під час серпневого путчу 1991 р. 21 серпня спробував заарештувати регіональних лідерів, але операція під кодовою назвою «Невід» не мала успіху й тільки прискорила проголошення незалежності Придністров'я [там само, С. 17]. У серпні 1991 р. І. Смірнов прибув до Києва зі зверенням про включення ПМР до складу України. Розходження в інтересах носило не тільки ідеологічний, але й економічний характер. Конфлікт набув швидкої ескалації – фактично з 1 березня до кінця липня 1992 р. на цій території велася громадянська війна.

Військовий конфлікт у Придністров'ї умовно можна розділити на три періоди.

Перший (1989–1992 рр.) характерний розподілом та структуризацією сил ворогуючих сторін. З одного боку, націоналісти-молдавани, з іншого – українсько-російське населення. Молдавани шукали підтримки Румунії, їхні опоненти – Москви. Приводом для початку конфлікту стало мовне питання. ПМР мала надію 1991 р. підписати новий союзний договір з СРСР як новий суб'єкт федерації, однак події серпневого путчу 1991 р. в Москві перекреслили ці плани. З того моменту в конфлікт вступила 14-а російська армія, яка силою витіснила з лівого берега Дністра молдовську владу, тим самим підтримавши політику ПМР. Командування 14-ої армії передало придністровцям 20 тис. одиниць зброї. Кишинів 28 березня 1992 р. оголосив надзвичайний стан у державі. Конфлікт перейшов у затяжне військове протистояння.

Друга фаза охоплює березень–липень 1992 р.; конфлікт характеризується бойовими діями з обох сторін. 28 березня в країні було запроваджено воєнний стан. Національні молдовські збройні сили значно поступалися військовим формуванням ПМР, які мали важку артилерію 14-ї армії та танки. Кишинів розпочав наступ на Придністров'я, маючи наміри встановити на території свій контроль. Їх наступ швидко зупинився, і лінія фронту стабілізувалась. 14-а армія попередила молдовських військових: якщо вони нападуть, то проти них застосують усю наявну військову потугу. Ця заява російських військових зупинила «агресію» Республіки Молдова проти Придністровської республіки. 9 червня було досягнуто домовленості про припинення вогню. Згодом збройні загопи ПМР здійснили бойовий рейд на правий берег Дністра та заблокували м. Бендери. Молдовські війська розпочали операцію із розблокування. 19–21 червня 1992 р. виникла військова сутичка, у результаті якої 600 осіб загинуло, з'явилися біженці, чисельність яких досягла 80 тис. Бої йшли і в м. Дубосари. Республіканські війська Молдови були безсилі проти регулярних військ Росії, тому розпочались переговори про мирне врегулювання з РФ без залучення представників ПМР, у результаті яких з Російською Федерацією було

підписано Угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова» від 21.07.1992 р. Угода передбачала проведення миротворчої операції з метою підтримання миру та правопорядку у зоні безпеки спільними миротворчими силами у складі військовослужбовців ЗС Молдови, Придністров'я, Російської Федерації та України [650].

Третя фаза конфлікту у Придністров'ї триває досі. Війська відведено за лінію протистояння, створено буферну зону, в м. Бендери знаходиться спеціальна комісія та спостерігачі, підрозділи 14-ї російської армії дотримуються нейтралітету. Сторони визнали територіальну цілісність Молдови і право Придністров'я самостійно вирішувати власну долю у разі зміни суверенітету Республіки Молдова чи її приєднання до Румунії [651].

1994 р. за ініціативою ОБСЄ було запропоновано новий план врегулювання, який гарантував ПМР широкі права автономії. Нестабільність політичної та економічної ситуації у РМ тривожить насамперед Україну, Росію та ЄС. Територія Придністров'я стала джерелом контрабанди регіонального масштабу для України. Постійно пропонуються нові плани виходу з конфлікту. План Російської Федерації – «план Козака» – передбачав федералізацію для Гаагузії та Придністров'я та можливість їх виходу зі складу Молдови у випадку її приєднання до Румунії, з умовою перебування невеликого російського миротворчого контингенту до 2020 р. Згідно з цим планом Молдова перетворювалась на федеративну республіку з двопалатним парламентом та правом вето від ПМР. Російська мова пропонувалась як друга державна. Фактично створювався ексклав РФ за прикладом Калінінградської області. Тодішній Президент Молдови В. Воронін не погодився на цей план. Ще пропонувався «план Ющенко», однак авторитарний режим Придністров'я та Росії не прийняли його з двох причин: розширення демократизації та зменшення російського контингенту військ не задовольняло інтересів обох сторін. У березні 2006 р. Україна заблокувала експорт товарів з ПМР на свою територію без митного оформлення

молдовської митниці, наголошуючи таким чином на своїй позиції визнання територіальної цілісності Республіки Молдова.

17 вересня 2006 р. у ПМР відбувся референдум, на якому 98 % населення висловились за незалежність і входження до складу РФ. Таких референдумів у республіці пройшло вже близько семи. Результати референдуму не визнає уряд Молдови, ЄС, США та ОБСЄ, які виступають проти військової присутності РФ. Волевиявлення не мало юридичного продовження. ПМР не бажає залишатися автономією, вимагаючи статусу конфедерації, що відкриває їй шлях до незалежності від Молдови. 26 травня 2005 р. затверджено Концепцію зовнішньої політики Придністровської Молдавської Республіки.

ПМР має всі атрибути державності: конституцію, прапор, столицю, президента, парламент, армію, митницю, міліцію, фінанси, банки. Конфлікт залишається відкритим і потребує вирішення. Президент невизнаної Придністровської республіки І. Смірнов допускав проведення референдуму про приєднання до України. Росія вимагає вироблення спільної з Україною позиції щодо придністровської проблеми. Йдеться про недопущення молдовсько-румунської інтеграції, визнання особливого статусу ПМР, закріплення нейтрального статусу Молдови, розроблення плану створення федерації (конфедерації) Молдови і ПМР у кордонах колишньої Молдавської РСР. У грудні 2011 р. главою держави став Євген Шевчук.

Україна з Молдовою залишається «далеким» сусідом через низку невирішених проблем. У тому числі й таких, як передача Україні 7 км автодороги в районі с. Паланка, делімітація та демаркація державного кордону в районі Новодністровської ГЕС, відновлення прямих авіарейсів Київ–Кишинів тощо [652]. Україна зацікавлена у територіальній цілісності Республіки Молдова. Спільний кордон з невизнаною ПМР довжиною 450 км розглядається як зона напруги і реальна військова загроза для України у випадку ескалації конфлікту. Задекларувавши у ст. 11 Конституції свій

нейтралітет, Молдова прагне до мирної політики, однак її участь в ГУАМ, тісна співпраця з НАТО ставить під сумнів задекларовані наміри.

Чорноморський та Причорноморський регіони, до яких входить Молдова, мають важливе геополітичне значення. Тут переплітаються інтереси США, НАТО, ЄС, Росії, Туреччини, Румунії. Ці регіони мають велике значення і для України. У регіонах посилюється присутність США та НАТО, що послаблює військово-політичні позиції Росії. У цьому випадку Придністров'я є «козирною картою» Москви для реалізації військової і політичної присутності у Причорномор'ї. Порівняння військово-морських сил НАТО та Росії, розміщених у цьому регіоні – теж не на користь Москви. Росія хоче вважати ці регіони стратегічною зоною своїх інтересів. Військово-політична стратегія Росії у регіоні полягає у блокуванні всіх стратегічних проектів, які вона не в змозі контролювати та максимально посилити свій військово-політичний контроль над Грузією, Україною та Молдовою. Реалізуючи військово-морську концепцію «Морська міць-21», США, своєю чергою, розгорнули військові бази на території Румунії 2005 р. та Болгарії 2006 р. [653]. Протистояння Росії та Сполучених Штатів триває.

Таким чином, Молдова має серйозний внутрішній військово-політичний конфлікт з Придністров'ям та «законсервованим» з Гагаузією. Причина полягає у національно-мовній площині та можливому прорумунському курсі офіційного Кишинєва. 600 тис. молдаван мають румунські паспорти. На її території знаходяться підрозділи та військові склади російської армії, що суперечить постійному нейтралітету країни, про який зазначено в Конституції та Воєнній доктрині. Придністров'я для Росії у найближчі роки залишатиметься військовим плацдармом, з якого можна впливати на Східну Європу та Західне Причорномор'я, тому РФ всіма способами підтримуватиме ПМР, зокрема фінансово. У політичному житті Молдови продовжується боротьба між демократичною та комуністичною ідеологією, що характерно майже для всіх пострадянських республік. Російсько-молдовські стосунки 2007 р. мали на меті спільне об'єднання, яке усувало з переговорного

процесу України. Російські фахівці розробили «Стратегію розвитку Придністров'я до 2025 р.», у якій передбачено економічну допомогу. Румунія, своєю чергою, опікується Молдовою, закликаючи останню до об'єднання [654].

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що Російська Федерація максимально прагне зберегти свій політичний вплив на пострадянський простір. Україна, Білорусія і Молдова залишаються пріоритетними напрямками у цій стратегії. Питання з Білорусією вирішено на користь Росії. Стратегічне військово-політичне зближення Білоруської Республіки і Росії несе загрозу країнам Балто-Чорноморського регіону. Питання з незалежною Україною залишається відкритим. Застосовуючи економічний, політичний, а згодом і воєнний тиск Російська Федерація прагне повернути Україну у сферу свого впливу. Обрання незалежною Україною євроатлантичного вектору зовнішньої політики було оцінено російськими фахівцями як загрозу національній безпеці Росії. Україна при світовій підтримці намагається відстояти свій геополітичний вибір. Молдова, прагнучи отримати постійний нейтралітет, поки що не спроможна чітко спланувати й реалізувати свої зовнішньополітичні кроки. Наявність внутрішнього етнотериторіального конфлікту з Придністровською республікою, дислокація російських військових підрозділів на території республіки залишають невизначеним геополітичний статус Молдови.

Україна, Молдова, Білорусь та Росія мають однакові характерні наслідки понад 20-річного демократичного розвитку, це – погане матеріальне становище населення, погіршення рівня життя, ріст безробіття, громадське невдоволення владою. У перших двох пострадянських республіках зруйновано національну єдність, у двох наступних сформований авторитарний режим.

Після політико-економічної кризи, пов'язаної з розпадом СРСР та правлінням Б. Єльцина, Росія повертає свій державний статус на міжнародній арені й впливає на прийняття міжнародних рішень в ООН як постійний член

Ради Безпеки ООН. Продаючи газ 52 країнам Європи, Росія намагається реалізувати свої національні інтереси на чужій території через економічний тиск. Остаточна мета РФ – якомога більше тиснути на зовнішню та безпекову політику своїх слов'янських сусідів, щоб зберегти їх нейтральний та безпековий статус до кращих часів (Україна, Молдова), утримати їх від входження у західні інституції, докласти зусиль до входження в євразійський союз.

5.3. Постійний нейтралітет Туркменістану – запорука національної безпеки.

Туркменістан – одна з п'яти країн Центральної Азії, прикаспійська держава, яка отримала незалежність у результаті розпаду СРСР. Спільні кордони має із Казахстаном (протяжність кордону – 379 км), Узбекистаном (1621 км), Іраном (992 км) та Афганістаном (744 км). Туркменістан має вихід у Каспійське море, через яке межує з Іраном і Азербайджаном (берегова лінія 1768 км). Велику територію займає пустеля Кара-Кум ("Чорні піски"). Через республіку протікає найбільша ріка Центральної Азії Амудар'я, яка дає початок Каракумському каналу протяжністю 1000 км. Країна належить до індустріально-аграрних. Населення республіки – 6,7 млн осіб, більше половини мешканців проживає в сільській місцевості. Столиця – Ашгабат.

Свою незалежність республіка проголосила 27 жовтня 1991 р. До цього, у період 1924-1991 рр., Туркменістан входив до складу Радянського Союзу. Під час Всесоюзного референдуму 1991 р. Туркменістан підтримав збереження СРСР, а перший президент С. Ніязов був прибічником московського путчу ДКНС. У грудні цього ж року Туркменістан приєднався до Співдружності Незалежних Держав. 1992 р. у країні прийняли Конституцію, обрали вищий законодавчий орган – парламент – у складі 60 депутатів. У проекті нової конституції кількість парламентаріїв збільшена до 125 осіб. 1992 р. республіка стала членом ООН та Організації ісламської

співпраці. У країні зберігається однопартійна система. Колишня Комуністична партія змінила назву на Демократичну партію. Система влади склалася в 1992-1993 рр. і наближена до авторитарно-монархічної. За формою правління Туркменістан – президентська республіка. Першим Президентом був Сапармурат Ніязов, який правив країною з 1991 до 21 грудня 2006 р. – до своєї смерті. За його правління в республіці сформувався культ особи. В країні існує культ Великого Сердара (вождя) Туркменбаши (глави туркмен) та його мами. З незалежністю в республіці відновився іслам, з'явилися ісламські релігійні організації. Резиденція глави мусульман Туркменії знаходиться в м. Чарджоу.

Перша Конституція незалежного Туркменістану прийнята Верховною Радою й промудльгована Президентом, Великим Сапармуратом Туркменбаши С. Ніязовим 18 травня 1992 р. Другу Конституцію Республіки Туркменістан прийнято з доповненнями та змінами 15 серпня 2003 р. Нову редакцію Конституції підготувала Конституційна комісія й обговорив Меджліс. Ураховуючи Постанову Халк Масхалату – Народної Ради "Про законодавче закріплення в Туркменістані миру, стабільності й громадянського державного ладу" від 30 грудня 2002 р., Конституція проголошує постійний нейтралітет туркменського народу. Основний закон республіки декларує Туркменістан як демократичну, правову, світську державу. Державна влада має чотири гілки: Халк Масхалат (Народна Рада – постійно діючий вищий представницький орган народної влади), законодавчу (меджліс), виконавчу й судову (казієт). Ця конституція скасувала принцип поділу влади й зробила їх підзвітними Народній Раді [655].

Халк Масхалат наділений повноваженнями вищої державної влади й управління. Народна Рада Туркменістану наділена правом приймати конституцію, заслуховувати звіти Кабінету Міністрів, ратифікувати й денонсувати договори, розглядати питання миру та безпеки. Рішення Халк Масхалату реалізують Президент, Меджліс, Кабінет Міністрів тощо. Відповідно до ст. 6 Конституції Туркменістан у зовнішній політиці

дотримується таких принципів: постійного позитивного нейтралітету, невтручання у внутрішні справи інших країн, відмови від застосування сили та участі у військових блоках та союзах, сприяння розвитку мирних, дружніх і взаємовигідних відносин із країнами регіону й державами всього світу. Народна Рада 1999 р. зняла обмеження з президентського терміну, після чого С. Ніязов став пожиттєвим президентом. Слід зазначити, що Народна рада 2008 р. була ліквідована, а її повноваження перейшли до єдиного законодавчого органу республіки – парламенту [там само].

Меджліс, парламент республіки, складався із 60 депутатів до прийняття змін у Конституції 2008 р., згодом їх кількість зросла до 125. Повноваження парламенту викладені у законі «Про Меджліс Туркменістану» від 13.01. 2009 р. Порядок проведення виборів до парламенту передбачений законом «Про вибори депутатів Меджлісу Туркменістану» від 10. 10. 2008 р. Ст. 12 Конституції передбачено створення своїх Збройних сил з метою захисту державного суверенітету й безпеки Туркменістану. Ст. 30 окреслено, що тільки громадяни Туркменістану мають право на доступ до державної служби, це повною мірою стосується й служби в Збройних силах. Захист Туркменістану – священний обов'язок кожного. Громадяни-чоловіки Туркменістану підлягають загальній військовій службі. Термін служби 24 місяці. Призовний вік – від 18 до 30 років (ст. 38). В умовах військового стану або надзвичайної ситуації деякі права й свободи громадян можуть бути призупинені або обмежені (ст. 44) [там само]. Іноземці не захищені в Туркменістані від прослуховування телефонів, перлюстрації кореспонденції тощо.

Найвищою посадовою особою країни, згідно з Конституцією, є Президент, який одночасно очолює Кабінет Міністрів, є головою Народної Ради (Халк Масхалат), Демократичної партії, Ради Старійшин, Верховним Головнокомандувачем Збройних сил. Президент наділений правом законодавчої сили, його укази мають законодавчу силу. Президент видає розпорядження про загальну або часткову мобілізацію, використання

Збройних сил, зміну їх дислокації, приведення до бойового стану, призначає вище керівництво армії, керує роботою Ради державної безпеки, вводить у країні надзвичайний стан, формує Центральну виборчу комісію, призначає й звільняє суддів та прокурорів [там само].

Народна Рада – вищий представницький орган республіки. Збирається в особливих випадках для розгляду питань державної ваги. До складу Народної Ради входить 160 осіб – це 50 депутатів парламенту, 50 представників виконавчої ради, призначених президентом, 60 народних представників, яких обирають спеціально до цього органу. Народна Рада – особливий державний інститут, вона не має конкретних повноважень. Рада приймає рішення з принципово важливих для країни питань. Саме Народна Рада Туркменістану 25 грудня 1995 р. проголосила нейтральний статус держави. Генеральна Асамблея ООН закликала країни світу підтримати нейтралітет Туркменістану. Із цього питання 12 грудня 1995 р. прийнято спеціальну резолюцію № 50/80 ГА ООН "Про постійний нейтралітет Туркменістану" [656, 657].

Туркменістан не підписав договору ОДКБ та не входить до ГУАМ. Також Туркменістан не брав безпосередньої й опосередкованої участі в афганській війні й намагався підтримувати рівні відносини як із талібами, так і з представниками Північного альянсу Афганістану [658].

Територію республіки поділено за адміністративно-територіальним принципом на п'ять областей (велоят), етрапи (райони) й міста з правом велояту (обласного значення) та етрапу (районного значення). Територіальні обласні центри очолюють представники президента – хякими. Місцеве самоврядування представлене Генгеші. На орних землях переважно вирощують бавовну. Найбільша ріка – Амудар'я – виконує роль головної водної артерії для орошення земель. Головний порт країни в Каспійському морі – Туркменбаші (колишній Красноводськ). Міжнародний аеропорт – Ашгабат. Імпорт країни становить \$ 69 млн, частка України в ньому сягає 16 %, експорт – \$ 26,2 млн. Туркменістан є важливим світовим експортером

паливних ресурсів (газ, нафта). У країні є проблеми з розробленням родовищ та транспортуванням газу та нафти за межі своєї території. Зі 149 відкритих газових і газоконденсатних родовищ видобуток здійснюється на 54, решта у розвідці та консервації. Китайська національна нафтогазова компанія вклала близько \$ 4 млрд у розробку Осман-Південно-Іолотанського газового родовища. Прокладений газогін "ТАП" для доставки природного газу до Пакистану та Індії. Основний газогін пролягає через Росію "Середня Азія – Центр", побудований ще за часів СРСР. Російський «Газпром» володіє туркменською трубою до 2028 р. Проектування й будівництво альтернативних газогонів ще тільки планують. Їх маршрути, як правило, готують прокладати в обхід Росії та України ("Набукко"). Ускладнення реалізації цих проектів пояснюється нестабільною суспільно-політичною ситуацією в сусідніх центрально-азійських республіках та складністю прокладання газопроводу в гірській місцевості. За всі роки незалежності Туркменістану для нього найважливіша задача – знайти альтернативу російському варіанту транспортування газу.

У країні зберігається значна трудова міграція, особливо в Росію та Казахстан. Трудові мігранти до економічної кризи 2008-2009 рр. за рахунок своїх грошових переказів робили суттєвий внесок у національну економіку. Тепер, повернувшись на батьківщину, мігранти створили постійне джерело соціальної напруги. Відповідно до Сімейного кодексу, в республіці Туркменістан обмежені шлюби з іноземцями. Для укладання шлюбу іноземному партнеру необхідно прожити один рік на території республіки, купити житло та укласти шлюбний контракт.

Туркменістан ніколи не мав власних Збройних сил, а також матеріальної бази для їх створення. Після розпаду СРСР Туркменістану залишились військова техніка та озброєння, які стали основою для створення національної армії. На території республіки за радянських часів були дислоковані підрозділи Туркестанського військового округу. До складу сухопутних військ входили гарнізони Кизил-Арват, Серхетабаза (Кушка) і

Ашгабат. Після проголошення незалежності на території було залишено 300 бойових літаків, 600 танків і 1500 БТР і БМП.

Збройні сили республіки створені 27 січня 1992 р. Складаються із сухопутних військ – найчисельніших, військово-повітряних військ, до складу яких входять підрозділи протиповітряної оборони – ППО, військово-морських (умовно) та прикордонних. Військові підрозділи розміщені за територіальним принципом, по областях, що становить п'ять військових округів: Ахалський, Балканський, Дашогуський, Лепапський та окрема бригада під Ашгабатом. В армії дивізії трансформовані в бригади. Збройні сили модернізують, закупають нові види озброєння, офіцери проходять підготовку з використанням новітніх видів озброєння.

Загальна чисельність Збройних сил республіки доходить до 100 тис. осіб. Є інші дані про чисельність – 22 тис. та 26 тис. Туркменістан залишається доволі закритою візовою країною, інформації про її Збройні сили мало. Політика держави для забезпечення військової безпеки подвійна: з одного боку, дотримання конституційного нейтралітету, з іншого – значні витрати на військові потреби. Остаточна мета військового будівництва – створення малочисельної обороноздатної армії. На національну безпеку й оборону уряд Туркменістану витрачає 0,9-3,4 % ВВП, що становить близько \$ 100 млн. На 2012 р. було заплановано витратити на оборону 1,6 % ВВП, що дорівнює \$ 535,5 млн за офіційним курсом.

Сухопутні війська (18,5 тис.) складаються із чотирьох (трьох) мотострілкових дивізій, які мають у своєму складі по три полки: танковий, артилерійський та зенітно-артилерійський, дві бригади ППО. Одна дивізія знаходиться на березі Каспійського моря, дві – на туркмено-іранському, одна на туркмено-афганському кордоні. Дивізії укомплектовані не повністю, переважно це сили охорони й обслуговування. Найбільш боєздатною вважають 84-у елітну мотострілкову дивізію ім. С. Ніязова. Найбільш потужними видами військ є танкові війська та артилерія. За даними відкритих джерел інформації, сухопутні війська Туркменістану нараховують

18,5-25 тис. осіб і мають на озброєнні близько 700 танків: із них Т-72 – 670 одиниць та Т-90 С – 10 од.; близько 1000 од. броневих машин, із них: БМП – 930 од., решта БТР, БТР-90 "Росток" та БРМ. Артилерія має понад 500 од. гаубиць калібру понад 100 мм. ППО використовує українські радіолокаційні комплекси "Кольчуга", які важко виявити противнику. Туркменістан – єдина республіка СНД, яка не підписала договору про контроль за розповсюдженням зенітно-ракетних комплексів "Ігла" та "Стріла".

Військово-повітряні сили створено на основі радянської спадщини. До їх складу входять два аеродроми: Мари та аеродром поблизу Ашгабата, де дислоковано чотири авіапункти. У кожному авіапункті по 26 літаків. Станом на 2000 р. у республіці нараховувалось до 3-4,3 тис. військових льотчиків. На озброєнні знаходяться 250 гелікоптерів, 2 навчально-бойові літаки L-39, МіГ-21 – 3 од., МіГ-23 – 17 од., М-25 МК – 24 од. (штурмовики), МіГ-29 – 24 од. (винищувачі), СУ-25 – 46 од. (штурмовики), СУ-17 – 60 од., ТУ 154Б – 3 од. Модернізувати літаки Туркменістану активно допомагає Грузія, яка вдосконалила 43 літаків та 8 гелікоптерів на АТ "Тбілавіабуд". Наприклад, модернізація 22 одиниць СУ-25 коштувала для МО Туркменістану до \$ 22 млн. Військово-повітряні сили Туркменістану патрулюють військовий простір Каспійського моря через слабкість і неспроможність охопити район контролю з боку малочисельного ВМФ та прикордонних військ. Каспійське море не має єдиного юридичного статусу, який визнали б усі прикаспійські країни, морських кордонів теж остаточно не визначено, існує конфлікт інтересів між Азербайджаном та Туркменістаном із питань розробки нафтових родовищ у морі [659].

Військово-морського флоту (ВМФ) офіційно немає. Під час розподілу Каспійської флотилії після розпаду СРСР Туркменістан відмовився від своєї частки 25 % плавзасобів на користь РФ. Військово-морський флот Туркменістану підпорядкований прикордонним військам і дислокований у порту Туркменбаші. Загальна кількість військових моряків складає 700-2000 осіб. Україна продала для озброєння ВМФ Туркменістану 4 катери "Калкан-

М" та 10 одиниць "Гриф-Т". Планують закупити ще десять 40-тонних "Грифів" за експортною версією "Конкор". США доправили катери типу *Point Jackson* за урядовою програмою "Експортний контроль і безпека кордонів". Росія продала катери типу "Соболь". ВМФ республіки найслабший у військовому аспекті серед країн, які мають вихід у Каспійське море. Найбільшою загрозою на Каспії є контрабанда та розповсюдження зброї масового ураження [660].

Закон "Про військовий обов'язок і військову службу" (2001 р.) визначає призовний вік 18-30 років. Термін служби порівняно із законом 1993 р. збільшено до 24 місяців, на флоті та в підрозділах берегової охорони – до 30 місяців. За особистою заявою військову службу можна почати і з 17 років. Відтермінування від призову скасоване, як і альтернативний та контрактний види служби [661]. Військову службу проходять за межами регіону, із якого призивались. Цим досягнуто зменшення кланово-племінного та регіонального впливу на комплектування ЗС. Близько 18 тисяч туркменів проходять службу в прикордонних, внутрішніх військах МВС, міністерстві національної безпеки й службі особистої охорони Президента. Армія має певні проблеми з кадровим забезпеченням Збройних сил. Слід сказати про специфічність використання військових у республіці. Військовослужбовців доволі часто залучають до будівельних робіт. Державтоінспекцію передано від МВС до МО. Військові освоюють професії залізничника та працюють на автотранспорті. Особливо часто це відбувалось за часів правління президента С. Ніязова.

Під час створення власної армії національні військові кадри почали готувати у Військовому інституті МО на 14 кафедрах. Крім названого інституту, у республіці функціонують Військова академія, Академія поліції, створено Військово-морський інститут. Додатково було укладено договори про підготовку офіцерів із Росією, Україною, Туреччиною та Пакистаном. Участь Туркменістану в програмі НАТО "Партнерство заради миру" (ПЗМ)

дала змогу готувати офіцерів у навчальних центрах країн-членів НАТО. Військові кафедри й факультети в цивільних ВНЗ ліквідовано.

Президент Туркменістану Гурбангули Бердимухамедов у січні 2009 р. підписав Воєнну доктрину незалежного, постійно нейтрального Туркменістану [662]. Доктрина охоплює систему офіційно прийнятих військово-політичних, військово-економічних і військово-стратегічних принципів, які становлять основу забезпечення військової безпеки країни. Воєнна доктрина розвиває положення, викладені в Концепції національної безпеки та Декларації "Про зовнішньополітичний курс Туркменістану у XXI ст.", закону "Про оборону" [663]. Доктрина має оборонний характер. Її правовою основою є Конституція республіки, закон "Про постійний нейтралітет Туркменістану". Воєнна доктрина націлена на військові загрози, зокрема: порушення територіальної цілісності; спроби втручання у внутрішні справи країни; наявність локальних війн та військових конфліктів поблизу кордону; можливість застосування зброї масового ураження та її розповсюдження; підриг стабільності в регіоні через нарощування озброєння іншими державами; прояви міжнародного тероризму, сепаратизму й релігійного екстремізму; створення військових угруповань поряд із кордоном Туркменістану; порушення військової рівноваги, що склалася в регіоні; напад на об'єкти на кордоні; прикордонні конфлікти та військові провокації; створення, озброєння та підготовка збройних груп для переміщення на територію Туркменістану; спроби насильницького способу зміни конституційного ладу; діяльність екстремістів та сепаратистів, скерована на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації; створення незаконних військових угруповань; напади на військові об'єкти, арсенали, склади зброї; розповсюдження зброї, боєприпасів, вибухових речовин для здійснення диверсій, терористичних актів; створення озброєних груп з метою переміщення контрабанди. У воєнній доктрині сучасну військово-політичну ситуацію в регіоні та у світі визнано нестабільною. У доктрині виділено основні фактори, що загрожують миру та безпеці: тенденції до розв'язання локальних воєн із їх можливим переростанням у великомасштабні; формування сепаратистських

рухів, які ґрунтуються на націоналізмі, етнічному та релігійному екстремізмі; розповсюдження й доставка зброї масового ураження, загострення інформаційних війн; розширення масштабів міжнародної злочинності. За Воєнною доктриною, держава – головний гравець у забезпеченні військової безпеки. Головною метою забезпечення є локалізація й нейтралізація воєнних загроз, запобігання їм. Туркменістан, як й інші країни Центральної Азії, зобов'язався не мати, не виробляти, не розповсюджувати й не транспортувати через свою територію ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового ураження. Військові загрози Туркменістан локалізує й нейтралізує спочатку невійськовими методами (політичні, дипломатичні, використання можливостей ООН та інших міжнародних безпекових організацій). Крім Збройних сил республіки, доктриною передбачено прикордонні війська та війська Міністерства національної безпеки [там само].

Збройні сили можна застосувати відповідно до вимог Конституції, інших відповідних законів для відповіді на військову агресію, захисту конституційного ладу, територіальної цілісності та національних інтересів, при спробі перенести військові дії на територію республіки. Згідно з Воєнною доктриною Туркменістану, війська можна використати всередині країни для допомоги органам внутрішніх справ та внутрішнім військам, прикордонним військам, органам державної влади й управління. Військово-економічне забезпечення військової безпеки ґрунтується на задоволенні необхідних потреб ЗС у матеріальних засобах і фінансових ресурсах.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Республіка Туркменістан, як і Таджикистан, і Казахстан, відкрила свій повітряний простір для польотів авіації США й міжнародної коаліції під час операції ООН та НАТО з метою підтримки Північного альянсу в Афганістані та нейтралізації терористів. 2002 р. між США та Туркменістаном було підписано Угоду про використання повітряного простору республіки літаками військово-транспортної авіації США для дозаправки в цивільному аеропорту Ашгабата. За цією угодою, бюджет Туркменістану щорічно додатково отримував від \$ 8 до 12 млн.

Американські військові активно проводили перемовини з метою використання військового аеродрому в трьох можливих місцях Туркменістану: Небіт-ага, Ак-Тепе і Мари-2. Остаточо було вибрано Мари-2, оскільки цей аеродром може приймати одночасно два й більше авіаполки стратегічної авіації (понад 50 літаків). Під час підписання договору про розміщення іноземної військової бази не згадували, бо Туркменістан дотримується статусу нейтралітету, акцент робився на інвестиційні вливання в економіку республіки. 2005 р. згадану військову базу було повністю реконструйовано будівельними компаніями з Об'єднаних Арабських Еміратів, а комісія МО США надала висновок про придатність об'єкта для використання військовою авіацією. Арабські будівельні компанії провели відновлювальні роботи й на аеродромі в Кушці (найпівденніша точка колишнього СРСР). Однак справа тут далі переговорів і спонсорської допомоги не пішла. США продовжують фінансувати національну безпеку Республіки Туркменістан. Так, у 2006-2008 рр. її розмір сягнув \$1,4-1,7 млн. Частка фінансової допомоги США в забезпеченні національної безпеки республіки становить близько 23 %, що менше, ніж в інших країнах ЦА. Туркменістан, порівняно з іншими республіками Центральної Азії, мало витрачає на підготовку прикордонників, митників та військових з метою протидії проникненню наркотиків і прекурсорів на територію країни через морський кордон.

Фактичну співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору було налагоджено 1992 р., коли Республіка увійшла до Ради північноатлантичної співпраці, яка згодом, 1997 р., була перейменована на Раду європейсько-атлантичного партнерства (РЄАП). Дотримуючись позиції постійного нейтралітету, республіка не надає своїх військ для проведення операцій під егідою НАТО. Туркменістан співпрацює з Альянсом у сфері забезпечення безпеки, науки й охорони навколишнього середовища. Програму співпраці з НАТО викладено в індивідуальній програмі партнерства (у рамках ПЗМ). Питання безпеки охоплюють спільні інтереси у сфері прикордонного контролю, охорони кордону, управління оборонним

сектором, формування оборонного бюджету та планування оборони. Туркменістан заявляє про готовність брати одноразову участь в операціях НАТО з надання допомоги в разі стихійних випадків, гуманітарних та пошуково-рятувальних операцій, ліквідації наслідків катастроф. США надає допомогу Туркменістану в межах програми "Експортний контроль і безпека кордонів" із технічного обслуговування патрульно-сторожових катерів. Іран у 2003 р. передав у довгострокову оренду сім катерів та один есмінець. Таку саму допомогу надала Україна та США (по одному катеру). У квітні 2008 р. Президент Туркменістану взяв участь у саміті НАТО, де заявив про готовність розширити співпрацю з Альянсом, а також долучитись до миротворчих операцій НАТО. Президент висловив згоду на створення на території республіки навчальних баз для "голубих касок" (війська ООН), розміщення складів і тилових баз для потреб НАТО, погодив транзит вантажів через залізницю до Афганістану в обхід Росії за маршрутом Туреччина – Грузія – Азербайджан – Каспійське море (паром) – Туркменістан (Кушка) – Афганістан [664]. Такі дії Президента Туркменістану пояснюються бажанням залучити світових інвесторів для будівництва газопроводу Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія (ТАПІ). Цей напрямок газопроводу найоптимальніший та найперспективніший для республіки. Однак бажання розбудувати міжнародні газопроводи та претендувати на роль лідера в паливно-енергетичному питанні викликає деякий дисбаланс у безпеці Центральної Азії. Туркменістан посідає 4 місце у світі з видобутку газу і є другим світовим експортером блакитного палива.

Республіка є спостерігачем (асоційованим членом) у СНД і бере участь тільки в нарадах з питань боротьби з наркотиками і тероризмом [665]. Такий самий статус Туркменістан має в ОДКБ та ШОС. Свою військову співпрацю з РФ республіка будує на основі Договору про дружбу і співпрацю (2002 р.), а також Угоди про військову співпрацю (2003 р.). Ашгабат спочатку відмовився від "Договору про спільні заходи зі створення Збройних сил Туркменістану" (1992 р.). Надалі, 1994 р., було скасовано Об'єднане

командування, яке в період 1992-1994 рр. координувало дії двох країн у військовій сфері. 1999 р. було переглянуто Договір про прикордонну співпрацю, унаслідок чого з території республіки повністю було виведено російських прикордонників. Незважаючи на ці договори, Росія зацікавлена у взаємовідносинах із Туркменістаном насамперед у паливно-енергетичному (газовому) секторі. Угода про постачання газу на територію Росії є основою Договору про безпеку між двома країнами. Економічна співпраця між країнами ґрунтується на газових поставках, показники яких щороку зростають. 2006 р. цей показник досягав \$ 4,8 млрд.

МО Туркменістану не відмовляється від допомоги Головного розвідувального управління Генштабу ЗС РФ у підготовці своїх військових кадрів. Реальної військової співпраці між РФ та Туркменістаном не було у період з 2000 до 2008 рр., що підтверджує відсутність приїзду російських офіційних військових делегацій до республіки. Прямих контрактів між країнами про військово-технічну співпрацю до 2008 р. теж не було. озброєння закуповували безпосередньо в російських підприємств військово-оборонного комплексу. Наприклад, було закуплено 150 автомашин підвищеної прохідності "Хантер" УАЗ на суму \$ 1,5 млн для потреб МВС. 2007 р. за ініціативою Президента розпочалась технічна модернізація силових структур республіки. У червні 2008 р. вперше Туркменістан підписав контракт на закупівлю та технічне обслуговування шести реактивних систем залпового вогню "Смерч" вартістю \$ 70 млн. Цьому передувала поїздка Міністра оборони Туркменістану Агагельди Мамедгельдієва на Міжнародну виставку озброєння, військової техніки і боєприпасів "Российская выставка вооружения. Нижний Тагил – 2008". Цього ж року Росія погодилась передати на основі договору оренди до складу ВМФ Туркменістану новий бойовий ракетний катер типу "Блискавка" [666].

У серпні 2008 р. на заході республіки пройшли військові навчання, на яких було продемонстроване все озброєння армії, як правило, 1960-80-х років

виготовлення: самохідні гаубиці "Гвоздика" та "Акація", реактивні системи залпового вогню "Град" і "Ураган", оперативно-тактичний ракетний комплекс "Скад", зенітно-ракетний комплекс "Оса", зенітна самохідна установка "Шилка", тактична ракета "Луна-М" [667].

Вересень 2008 р. був важким для керівництва силових відомств Туркменістану. В Ашгабаті відбулись збройні сутички між владою й прибічниками Ісламської держави Туркменістан (ісламські екстремісти, мафіозні клани). Терористи висунули вимоги до президента, меджлісу та Халк Масхалату, щоб під час засідання Народних зборів, на яких планувалось прийняти нову Конституцію, за якою Туркменістан є громадянською світською державою, було прийнято рішення про проголошення Ісламської республіки Туркменістан. Сутички продовжувались три дні. Силкові органи відновили громадський порядок, але показали неготовність до профілактично-запобіжних дій проти подібних релігійно-екстремістських виступів. Росія по-своєму відреагувала на події в Ашгабаті, висловивши сумніви в надійності туркменсько-афганського кордону та якості американської фінансової допомоги на його зміцнення. Вересневі події 2008 р. спонукали президента республіки проявити ініціативу щодо укріплення силових структур, створення спеціального підрозділу боротьби з тероризмом, відкриття центру з підготовки спеціалістів по боротьбі з наркотиками й організації спеціальної школи поліції, забезпечивши їх найновішими технічними засобами. Президент збільшив фінансування прикордонної служби, було розпочато будівництво дванадцяти прикордонних застав на узбецькому та афганському кордонах. Більшу частину цієї роботи здійснили Росія та Держдепартамент США [668].

В Україні Туркменістан закуповує військове озброєння та техніки на основі взаємозаліку за поставлений в Україну газ. У 2003-2004 рр. обсяг таких військових закупівель між республіками становив \$280 млн. У 2003 р. Україна поставила збройним силам Туркменістану радіолокаційну станцію "Кольчуга-М", яка дає змогу здійснювати повітряний моніторинг у радіусі до

600 км. У військових навчальних закладах України навчаються майбутні офіцери туркменської армії. Військову техніку та озброєння МО Туркменістану закуповує також у Болгарії, Чехії, Словаччині, Румунії, Білорусі, Китаї.

Президент республіки, він же Верховний Головнокомандувач Збройних сил Туркменістану, генерал армії Г. Бердимухамедов приділяє велику увагу створенню нових сучасних підрозділів Національної армії. Так, воїни Національної армії на початку 2011 р. у гірському навчально-тренувальному центрі "Південна Келята" поблизу Ашгабата провели показові військово-тактичні навчання "Щит-2011", "Galkan-2011", у яких узяли участь усі види військ Збройних сил республіки. Президент ознайомився з новинкою АПС – безпілотним літаком, а також спостерігав за діями бойових вертольотів Мі-17, Мі-8, Мі-24, реактивними системами "Смерч", комплексами "Ураган", "БМ-21 Град", протитанковими комплексами "Штурм-С" та "Малютка-М".

У Туркменістані створено військові частини цивільної оборони відповідно до однойменного закону. Їх формування передбачає територіальний та об'єктовий принципи [669]. Створюються також оперативно-рятувальні загони.

Як указують дослідники, зокрема Р.Г. Жангожа, до зовнішньої політики Туркменістану важко застосувати раціональну категорію оцінок, тому що пріоритети не мають аналогів в інших країнах-сусідах Центральної Азії й будуються самостійно. Внутрішня політика повністю авторитарна, опирається на силові структури КНБ та МВС [670].

15 серпня 2003 р. було прийнято закон Туркменістану "Про боротьбу з тероризмом" [671]. Цей закон відповідає вимогам чинної Конституції, Кримінальному кодексу, рішенням парламенту, визначає правові та організаційні основи, дає визначення таким поняттям, як тероризм, терористична діяльність, міжнародна терористична діяльність, терористичний акт, злочини терористичного характеру, терорист, терористична група, терористична організація, боротьба з тероризмом, антитерористична операція, зона проведен-

ня антитерористичної операції, заручник. За боротьбу з тероризмом відповідають Кабінет Міністрів та Президент, безпосередньо працюють із проблемою вісім центральних державних установ Міністерство національної безпеки, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Міністерство оборони, Державна служба з обліку зарубіжних громадян, Державна прикордонна служба, Державна митна служба та Генеральна прокуратура. Координує діяльність цих органів Державна комісія для боротьби з тероризмом. Під час проведення антитерористичної операції за рішенням Президента Туркменістану створюється оперативний штаб, який очолює представник МНБ або МВС. Положенням про оперативний штаб передбачено проведення переговорів із терористами з метою збереження життя та здоров'я людей тощо.

Туркменістан вважає, що основною загрозою для його національної безпеки можуть бути локальні війни та збройні конфлікти в сусідніх республіках Центральної Азії (Афганістан, Узбекистан, Таджикистан). Забезпечуючи власну військову безпеку, керівництво країни виділяє три проблемні напрямки: каспійський, афганський та таджицько-узбецький. Чинна Воєнна доктрина Туркменістану ґрунтується на принципах "позитивного нейтралітету": Туркменістан жодну країну світу не розглядає як можливого супротивника; країна не входить до колективних військових та військово-політичних блоків; не застосовує зброї для вирішення міждержавного врегулювання; військову силу розглядає як елемент власної самооборони; на своїй території не розміщує іноземних військових баз; ЗС Туркменістану сприяють запобіганню війнам та збройним конфліктам.

Росія прагне розширити військову співпрацю з Туркменістаном, змагаючись у цьому питанні із США та НАТО, Іраном, Пакистаном, Туреччиною. США фінансують програми зі зміцнення туркменсько-афганського кордону, вважаючи його найсприятливішим для поширення тероризму та наркотиків у Центральній Азії, що призводить до дестабілізації геополітичної ситуації в цьому регіоні. НАТО припускає, що на території

Туркменістану можливо розташувати тиліві забезпечувальні підрозділи (аеродроми, склади, центри підготовки тощо), які повинні бути захищені від можливих військових атак з боку афганських терористичних підрозділів. Туркменістан, володіючи величезними запасами природного газу, вважає економічну співпрацю пріоритетною для забезпечення власної національної безпеки. У республіці продовжує панувати авторитарний режим правління. Республіка Туркменістан проводить рівновіддалену зовнішню політику, декларуючи свій позитивний нейтралітет. Країна не приєднується до жодного військово-політичного блоку, не входить до систем регіональної колективної безпеки. Збройні сили Туркменістану потужніші від Киргизії та Таджикистану, але значно поступаються арміям Узбекистану та Казахстану. Армія Республіки Туркменістан може протистояти невеликим збройним конфліктам, але неспроможна самотійно витримати локальну війну. У республіці введено візовий режим для громадян пострадянських республік. Туркменістан розширює військову співпрацю із США та НАТО, прагне знайти гарантію своєї національної безпеки за рахунок співпраці із сильними державами. У цілому країна закрита від зовнішнього світу.

РОЗДІЛ VI

КРАЇНИ-ПРИХИЛЬНИКИ БАГОТОВЕКТОРНОГО ЗОВНІШНЬОГО КУРСУ

Центральна Азія (ЦА) – одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин. Зона Каспійського моря є другою за величиною ділянкою вуглеводних запасів після Перської затоки. Вигідне географічне розташування між Заходом і Сходом робить республіки цього регіону об'єктами великої політики. Деякі з незалежних держав ЦА намагаються стати самостійними політичними гравцями на світовій арені (Казахстан, Туркменістан, іноді Узбекистан). Від вибору стратегічних союзників та партнерів у зовнішньополітичних відносинах залежить вибір стратегії розвитку країни. Покинувши радянський простір, центральноазіатські держави не змогли стати справжніми демократичними республіками. У них надалі домінує авторитарна євроазіатська модель політичного правління. Система національної безпеки, як і військова складова, створюються на основі старої бази радянських військ з поступовим набуттям національних відмінностей та особливостей. Військово-технічна залежність від зовнішнього постачальника узалежнює ці країни від стратегічних держав: Росії, США, Китаю [672]. Усі п'ять держав – члени ООН та СНД, частина – члени ОДКБ (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан), ще частина – члени ЄвразЄС і ШОС (Казахстан, Киргизстан і Таджикистан). Чотири країни ЦА з п'яти, крім нейтрального Туркменістану, співпрацюють з НАТО. Основна задача у геополітичній стратегії кожної центральноазіатської республіки полягає у відстоюванні нещодавно завойованого статусу повноправного члена світового співтовариства.

Загальна площа центральноазійського регіону пострадянського простору становить 4 млн км², чисельність населення – понад 55 млн людей. Етнічний склад – понад 130 різних народів і етнічних груп. Центральна Азія має

спільні кордони з Афганістаном (2087 км), Іраном (992 км), Китаєм (2805 км), Росією (6846 км).

Розпад СРСР для республік Центральної Азії був несподіваним, вони втратили єдиний центр управління і контролю за економікою, зовнішньою політикою, безпекою, ідеологією. У радянський період центральноазіатські республіки були повністю несаможиттєвими. Коли СРСР завершив своє існування, республіки опинились перед одноосібним вибором нової моделі розвитку. У цій ситуації вони наполегливо продовжували шукати партнера в особі Російської Федерації.

Безпека центральноазійських республік безпосередньо впливає на безпеку півдня Росії, яка межує з країнами цього регіону. Тут зосереджені значні світові запаси стратегічної сировини. Республіки регіону неоднорідні у політичному, економічному та соціальному аспектах, що ускладнює забезпечення регіональної стабільності. У цьому регіоні зустрілись інтереси США, Китаю та Росії, що має значний вплив на політичну ситуацію у ЦА. Не відмовились від Центральної Азії і деякі країни Близького та Середнього Сходу (Туреччина, Іран, Пакистан).

На регіональну військову безпеку найбільше впливають: неврегульована ситуація в Афганістані, проблема поділу й визначення правового статусу Каспійського моря, ескалація навколо Ірану. Реальною загрозою безпеці регіону залишається поширення ісламістського руху, який пов'язаний з екстремістськими вторгненнями у Киргизстан та Узбекистан. Прояви екстремізму межують з тероризмом. Внутрішні загрози етнічного та кланового характеру справляють деструктивний вплив на демократичні процеси. Не залишає Центральну Азію і міжнародний наркотрафік, який спричиняє регіональну загрозу тероризму є його суттєвою фінансовою підтримкою.

Науковці досліджували геостратегічний, військово-політичний і оборонно-безпековий вибір Центральної Азії. Серед них Г. Б. Бирбаєва, А. Д. Богатуров, А. В. Малашенко, С. Шохзода, А. Б. Грибовський, О. А. Молдалієв, М. Т. Лаумулін, С. Н. Павлов, А. А. Князєв,

А. Ф. Кліменко, С. С. Жильцов, Р. М. Мукимджанов, О. А. Белослудцев, В. В. Корнев та ін. [673 - 684].

Проблеми Центральної Азії знаходяться у сфері досліджень зарубіжних науковців США, Великої Британії, Росії, Німеччини, що буде проаналізовано нижче (М. Б. Олкотт, Зб. К. Бжезінський, Дж. Л. Геддіс, Р. Е. Пайпс, Д. Л. Горовіц, С. Дж. Бланк, Г. В. Лапідус) [685-689].

6. 1. Казахстан – лідер Центральної Азії.

Республіка Казахстан (РК) розташована на північному заході Центральної Азії та у південно-східній частині Східної Європи. За територією країна входить у десятку найбільших світу, займаючи 9-ту позицію – 2725 тис. кв. км. Загальна протяжність сухопутного кордону 12012 км. Спільні кордони Казахстан має з Росією (6846 км), Китаєм (1533 км), Киргизстаном (1051 км), Узбекистаном (2203 км) та Туркменістаном (379 км). Республіка має два внутрішні моря: Каспійське та Аральське. Казахстан не має власного виходу у світовий океан і поки що його вихід у зовнішній світ пролягає через Росію. 44 % території республіки – пустеля, 14 % – напівпустеля, 26 % – степи, 5,5 % – ліси. Надра країни – основне багатство. За запасами природних покладів Казахстан займає 6-ту позицію у світі. Нафтові запаси республіки складають 3,2 % (Емба, Новий Узень, Мангишлак), а газові – 1,7 % світових запасів (Карачаганак). У надрах Казахстану знаходиться 21 % світових запасів урану. За його видобутком РК третя у світі після Канади і Франції. На частку Казахстану серед країн СНД припадає 97 % видобутку хрому, 70 % олова, 50 % цинку [690]. Продаж нафти, газу і металів становить 80 % експорту.

Адміністративно-територіально республіку поділено на 14 областей. Столиця – Астана, до 6 травня 1998 р. мала назву Акмола 1992–1998 рр. (Акмолінск 1968–1961 рр., Ціліноград 1961–1992 рр.), знаходиться на березі р. Ішим. Населення – 16,417 млн осіб (1989 р.). Середня щільність населення

становить 6,1 особи на 1 км², у центрі країни щільність всього 0,3–0,5 людини. Російськомовне населення відіграє важливу роль, тому для нього створено сприятливі умови. Офіційні мови дві – казахська та російська. Етнічне населення – казахи, які становлять 63,1 % населення. У більшості північних областей казахське населення становить меншість. Зокрема у Північноказахській області 50% росіян, казахів – 34,2 %, в Кустанайській обл. – 42,1 % росіян, казахів – 38,8 %. Така ж ситуація в Акмолинській, Павлодарській, Карагандинській областях, де чисельність титульної нації становить 34,5 – 37,5 %. Проблема зменшення казахського населення і переважаюча чисельність слов'янських народів на півночі республіки зумовили перенесення столиці з Алма-Ати в Астану. Основна релігія – іслам, який підтримується ззовні Туреччиною та Саудівською Аравією [692 - 694].

З приходом радянської влади 1929 р. у Казахстані розпочався процес колективізації. У населення, яке вело кочівний спосіб життя, вилучали худобу – єдиний засіб для існування. Казахи чинили стихійний опір діям радянської влади. Відомо про 380 бунтів та повстань [695]. Червона армія силою та репресіями жорстоко придушила народний опір. На населення «скинули» надмірний план хлібозаготівель. 1932–1933 рр. у Казахстані розпочався голод, у результаті якого загинуло, за різними джерелами, від 1,75 до 2,2 млн осіб, що становило на той час 42–49 % корінного населення. Ще 1,3 млн казахів відкочували за межі республіки, з них 0,6 млн не повернулись назад. Казахи не добивались міжнародного визнання голодомору 1932–1933 рр. геноцидом казахського народу, хоча цей незаперечний факт визнали історики та інші вчені республіки [696].

Народні антирадянські виступи мали місце за часів СРСР, зокрема 16–18 грудня 1986 р. в Алма-Аті з приводу перенаселення республіки прибульцями з різних куточків СРСР. Станом на 2001 р. населення республіки становило 14,95 млн осіб, у 2008 р. – 15,97 млн, з них казахи – 9,3 млн, росіяни – 3,7 млн. Характер протестів у незалежному Казахстані був уже економічний (наприклад, протести нафтовиків 2011 року в м. Жанаозен).

З радянських часів Казахстан займав і сьогодні продовжує займати першу позицію у світі за кількістю космічних запусків ракет-носіїв з космодрому «Байконур», який має 52 стартових майданчиків. На його території розміщено важливі стратегічні об'єкти колишнього СРСР, які Російська Федерація використовує до сьогодні. Це полігон «Капустін Яр» (випробовування ракетної техніки і боєприпасів), радіотехнічний вузол «Балхаш-9», полігон «Емба», де проводять навчально-бойові стрільби, науково-дослідну роботу, випробовування зразків озброєння військ ППО, випробовувальні полігони ім. Чкалова у Західноказахській і Атирауській областях, полігон «Сари-Шаган» (випробовування зенітно-ракетних комплексів протиракетної та протиповітряної оборони) [697].

Казахська республіка – унітарна президентська республіка парламентського типу. Головою держави є Президент, який у 1991 р. на противагу комуністичним гаслам висунув своє гасло націоналізму та соціального добробуту. Він за Конституцією є Головнокомандувачем збройних сил. Відповідно до ст. 5 закону РК «Про оборону і Збройні сили РК» Президент визначає основні напрями військової політики республіки, затверджує воєнну доктрину, план використання збройних сил. Понад 20 років незмінним Президентом Казахстану є Нурсултан Абішевич Назарбаєв, 1940 р. н., колишній Голова ВР Казахської РСР та Перший секретар компартії республіки, член політбюро КПРС (1990–1991 рр.). Конституційний термін президентських повноважень становить 5 років. 1995 р. унаслідок референдуму повноваження президента було продовжено до 2000 р. 10 січня 1999 р. Н. Назарбаєва знову обрали президентом РК – за нього проголосувало 79,8 % виборців. 4 грудня 2005 р. Назарбаєв втретє переміг на президентських виборах з результатом 91,15 % голосів. За «старою» Конституцією Казахстану президента обирали терміном на 7 років, тобто Н. Назарбаєв мав займати цю посаду до 2012 р., але 3 квітня 2011 року в Казахстані відбулися дострокові президентські вибори, на яких Н. Назарбаєв

переміг вчетверте з результатом 95,%%. З 2010 року Назарбаєв має титул «Лідер нації».

Казахстан обрав ліберально-соціальну модель розвитку. У країні запроваджено соціалістичне планування з активними ринковими відносинами. Казахстан налагодив дипломатичні взаємовідносини з усіма країнами ООН. Основними геополітичними партнерами Казахстану є країни з тюркськими народами: Росія, Китай, країни ЄС, Близького Сходу, США. Республіка Казахстан є членом ОБСЄ, ЦС, ОДКБ, СНД, ШОС, Тюркської військової ради (2009 р.). З 1994 р. Казахстан розпочав співпрацю з Північноатлантичним альянсом у межах програми «Партнерство заради миру». Керівництво республіки ніколи не висловлювало бажання стати повноправним членом НАТО [698]. Казахстан у ЦА залишається основним геополітичним гравцем. Як регіональний лідер республіка постачала зброю Таджикистану, брала участь у врегулюванні політичної кризи у Киргизстані. Військові сапери ЗС Казахстану працювали в Іраку, Афганістані. РК надає фінансову допомогу Киргизстану, Афганістану, Таджикистану.

Казахстан намагається вести самостійну зовнішню політику. Республіка не прийняла пропозиції Євросоюзу наповнювати природним газом газопровід «Набукко». 2010 р. в Астані відбувся черговий саміт ОБСЄ, на якому держсекретар США Г. Клінтон високо оцінила досягнення республіки й особисті заслуги президента Н. Назарбаєва [643].

У 1990-ті роки Казахстан не мав економічних відносин з Китаєм. Перший нафтопровід у східному напрямку, Атасу-Алашанькоу, прокладений у 2003 р., доніс казахську нафту китайським споживачам. Швидкими темпами розбудовано другий нафтопровід до Китаю, який запрацював з 2010 р. Для КНР це єдине джерело нафти для економічно відсталих західних провінцій. Китай не має інших варіантів – російський нафтопровід тільки будується. Казахстан запланував прокачувати для КНР понад 20 млн. тонн нафти на рік. Річний товарообіг між країнами становить \$ 10 млрд.

Під час економічної кризи 2008 року Казахстан розпочав будівництво трансєвразійського коридору, основою якого буде автомагістраль завдовжки 2500 км, що пролягатиме через усю країну. Роботи виконано наполовину, на що затрачено \$ 900 млн. Казахстан ухвалив доктрину перебудови економіки країни. Уряд запланував розбудувати не тільки видобувну, але й переробну промисловість. Планують реконструювати три нафтопереробні заводи, побудувати нові газокompresорні станції. Казахстан активно взявся за будівництво заводів з виробництва сільськогосподарської техніки та переробки сільськогосподарської сировини. Так, за програмою розвитку до 2030 р. на ці цілі заплановано виділити й освоїти \$ 50 млрд [699]. Скориставшись ростом цін на нафту з грудня 2005 р. до червня 2008 р., казахи збільшили її видобуток. (Світова ціна за барель нафти марки *Brent* тоді зросла з \$ 50 до 150).

До 2003 р. у країну залучено \$ 30 млрд інвестицій. Цей процес розпочався у 1993 р., коли в країну увійшла компанія *Exxon Mobile* і отримала в концесію кілька нафтових родовищ. З 2000 р. Казахстан почав висувати вимоги іноземним компаніям щодо дотримання екологічних та соціальних стандартів. Президент Назарбаєв вдало провів валютну реформу і ввів в обіг національну валюту – тенге, встановивши жорсткий курс до долара США.

З 1990 р. у Казахстані посилюється «сепаратистський» рух. Тодішній радянський уряд республіки хотів придушити народно-демократичні революційні процеси, однак згодом їх очолив. Поряд знаходиться Афганістан, де сили опору «Талібан» тоді набирали сили [700]. У Казахстані лунали заклики про надання автономії окремим національностям, що роз'єднало б країну і послабило її потужність. Сьогодні у республіці посилюється процес ісламізації, поступово встановлюється культ особи Назарбаєва, не все гаразд зі свободою слова та рівнем відкритості. За цими показниками республіка займає 72-у позицію у світі. Політичної опозиції у країні фактично не існує. Правозахисні організації звинувачують владу в систематичному придушенні опозиції. У країні блокують Інтернет та

пошукові системи. Рівень корумпованості влади за останні 30 років залишився без змін.

Досягненням можна вважати відсутність за роки незалежності міжетнічних зіткнень. Казахи успішно вступили до СНД, ЄврАзЄС та ОДКБ. Казахстан не поспішає розривати зв'язки із Росією, хоча остання у період економічної кризи підняла на 200 % мито на казахські товари. РК має на меті увійти до 50 найбільш конкурентоспроможних країн світу.

2001 р. у Казахстані прийнято державну програму функціонування й розвитку мов на 2001–2010 рр., яка передбачала поетапний перехід на казахську мову у діловодстві, веденні іншої облікової, фінансової, технічної документації. У республіці планомірно реалізується «казахізація» освітньої галузі. Сьогодні 70 % казахів володіють рідною мовою. Частка росіян у населенні Казахстану динамічно зменшується щороку на 7 %. Росіяни у 1989 р. становили 37,7 %, 1999 р. – 30 %, 2009 р. – 23,7 %. Казахські підручники з історії доволі агресивні до російської історії. Так, «Історія Казахстану» за авторством Ж. О. Артикбаєва та С. З. Раздикова, містить наступні тези: «Національне пробудження казахського народу у зародковому стані було перерване Жовтневою революцією, яка кинула Казахстан у стан хаосу. А потім настали десятиліття терору й геноциду, що привели казахський етнос до страшних трагедій»; або ще: «Казахстан був перетворений на величезний концентраційний табір, куди скеровували цілі народи, які «провинилися», соціально небажаних людей із різних куточків імперії. Територія Казахстану за роки радянської влади стала ядерним полігоном, практично без вільного куточка, не зачепленого потворною тоталітарною системою» [цит. за перекладом: 701].

До прийняття першої Конституції незалежної держави на території Казахстану діяли три конституції. Перша – Конституція від 18 лютого 1926 р. Другу Конституцію – Конституцію Казахської РСР – прийнято на 10-у Всеказахському з'їзді рад 26 березня 1937 р. Її було прийнято на основі Конституції СРСР 1936 р., коли Казахстан перетворився на радянську союзна

республіку. Третю Конституцію Казахської РСР було прийнято 20 квітня 1978 р. («брежнєвська») на позачерговій сьомій сесії ВР Казахської РСР 9-го скликання. Причиною прийняття цієї Конституції стала оновлена Конституція СРСР 1977 р. Верховна Рада Казахської РСР існувала до грудня 1993 р., згодом вона саморозпустилася. Конституцію незалежного Казахстану було прийнято 28 січня 1993 р. ВР РК як основний політико-юридичний документ. Уперше тоді державну владу було поділено на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Згодом під керівництвом Президента Н. Назарбаєва було підготовлено проект нової Конституції, який опублікували для всенародного обговорення. Після опрацювання істотних зауважень та доповнень текст проекту винесли на всенародний референдум. За результатами референдуму нову Конституцію Казахстану прийнято 30 серпня 1995 р. Згодом і ця Конституція отримала зміни і доповнення від 7 жовтня 1998 р. (ЗРК № 284-І) [702].

Перші парламентські вибори у республіці відбулись у 1994 р. Відповідно до Конституції парламент республіки складається з двох палат: Сенату і Мажилісу. Сенат формується наступним чином: від кожної області та міста республіканського значення, а також столиці Астани обирають по два депутати. У республіці 14 областей і два міста республіканського значення. Сім депутатів Сенату призначає Президент. Депутатом сенату може бути громадянин республіки, який перебуває у казахському громадянстві не менше ніж 5 років, віком старший за 30 років, має вищу освіту, стаж роботи не менше за 5 років і проживає на території, від якої обирається, не менше ніж 3 роки [703].

Мажиліс складається з 77 депутатів, з яких 67 обирають за одномандатними округами. 10 обирають за партійними списками за системою пропорційного представництва. Депутатом Мажилісу може бути громадянин, який досяг віку 25 років. До виборів допускаються політичні партії, що набрали не менше, ніж 7 % голосів виборців.

Термін повноважень Сенату – 6 років, Мажилісу – 5 років. Депутати мають право утворювати у парламенті фракції й депутатські групи. Сенат і Мажиліс проводять спільні засідання, на яких можуть передати законодавчу функцію Президенту. В такому випадку Президент приймає закони, які діють терміном до 2 років. У парламенті представлена пропрезидентська партія «Нур Отан», яка володіє 80,99 % голосів та дві провладні партії: «Ак жол» і Комуністична партія. Короткострокові спостерігачі парламентської асамблеї ОБСЄ вважають, що вибори у Казахстані не відповідають демократичним нормам [704, 705].

Збройні сили республіки створено 1992 р. Особовий склад армії формується за принципом 50 на 50 % і складається із призовників та контрактників. Чисельність Збройних сил становить менше 1 % населення. Створення власної національної армії для республіки проходило з труднощами. 1994 р. у складі ЗС у більшості випадків на офіцерських посадах перебували слов'яни. Зберігалась дворічна військова повинність. Проблемою був набір придатних призовників. На казахсько-китайський кордон у 1994 р. були повернуті російські прикордонники. Казахські офіцери проходили навчання й підготовку в Росії. Тоді РК тільки розпочала створення власних військових навчальних закладів [706].

Від СРСР Казахстан успадкував структуру міліції та республіканського КДБ. Перший уряд РК мав намір створити Національну гвардію чисельністю до 20 тис. осіб для охорони кордонів та громадського порядку. Завдання державної оборони від можливого зовнішнього агресора покладалось на об'єднані збройні сили СНД. Найважливіші військові об'єкти – такі, як космодром «Байконур», близько 1150 одиниць стратегічних ядерних озброєнь залишались під контролем Російської Федерації [707]. Згодом із створенням країнами-членами СНД власних ЗС, керівництво Казахстану переглянуло оборонну стратегію. Було розроблено план створення національних регулярних збройних сил, до яких входять сухопутні війська, військово-повітряні сили і військово-морський флот. Казахстан виділив

військовий контингент до об'єднаного батальйону центральноазійських держав (Центразбат), що значно підвищило його роль у регіоні.

У Києві 20 березня 1992 р. Казахстан разом з іншими пострадянськими республіками підписав Угоду про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. В Угоді говориться про необхідність збереження наукового потенціалу з питань удосконалення озброєнь і військової техніки на основі кооперації, яка склалася між республіками у військовій сфері. Сторони домовились про створення об'єднаних збройних сил Співдружності (ОЗСС), запровадження єдиного оборонного бюджету, збереження виробничих зв'язків тощо. Розроблення, виготовлення, монтаж, накопичення, ешелонування, постачання для ОЗСС здійснювати на основі спільно прийнятого Положення. Все озброєння та військова техніка мають бути стандартизовані та уніфіковані для всіх учасників-підписантів. ОЗСС на основі спільних інтересів повинні мати єдину програму розвитку озброєнь і військової техніки, обов'язкову для виконання науково-дослідними закладами та оборонно-промисловими підприємствами [708].

Казахстан, так само як інші колишні республіки СРСР (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Молдова, Росія, Україна, Грузія) у м. Ташкенті 15 травня 1992 р. зробив Спільну заяву у зв'язку з Договором про звичайні збройні сили у Європі (19 листопада 1990 р.) З метою дотримання Договору республіки заявили про свою згоду із положеннями стосовно чисельності особового складу, літаків морської авіації та наземного базування. Останнє положення стосується Росії та України, які відповідно повинні володіти 300 та 100 бойовими літаками у районі застосування Договору. Підписанти визнали, що зобов'язання мають політичний характер і є обов'язковими до виконання для всіх республік [709].

На початку незалежності в Казахстані була організована територіальна оборона відповідно до Закону "Про оборону і Збройні сили Республіки

Казахстан" [710]. Територіальну оборону організував уряд країни; основні її завдання – тотальний захист населення, об'єктів, комунікацій, введення і забезпечення надзвичайного і військового стану. В якості законодавчого забезпечення військового стану було прийнято Закон "Про військове положення" [711]. Організація і проведення мобілізаційної роботи передбачена Законом "Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію" [712]. Територіальна оборона інтегрована із загальною системою забезпечення військової безпеки відповідно до Воєнної доктрини, затвердженої Указом президента РК 21 березня 2007 р. за № 299 [713]. Система територіальної оборони принципово відрізняється від цивільної оборони. Порядок організації територіальної оборони регламентований Указом президента № 718с (таємний) від 6 листопада 2001 р. "Про організацію територіальної оборони Республіки Казахстан".

Казахська молодь має змогу вчитись в ісламських країнах. Військові фахівці МО РК відповідно до контракту між Україною та Казахстаном про підготовку військових фахівців для Збройних сил Республіки Казахстан підвищують кваліфікацію та професійний рівень у військових закладах ЗС України. 21 вересня 1995 р. між МО України та МО Республіки Казахстан було підписано Угоду про співпрацю у галузі військової освіти. Угоду підписано на основі Договору про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Казахстан від 20 січня 1994 р. Згідно з цією угодою військовозобов'язані РК мають можливість проходити підготовку, удосконалення у військових навчальних закладах, отримувати вчені ступені, брати участь у науково-дослідній діяльності.

20 січня 1994 р. у Києві було підписано п'ятирічну Угоду між урядом України і Урядом Республіки Казахстан про військово-технічну співпрацю. Взаємно зацікавлені у зміцненні обороноздатності та збереженні економічних зв'язків сторони домовились про збереження й розвиток коопераційних зв'язків; здійснення взаємних поставок озброєння та нормативно-технічної документації до нього. Згодом ця Угода втратила

чинність після набуття юридичної сили Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Казахстан про військово-технічне співробітництво від 18 листопада 2005 р. Положення цієї Угоди теж засновано на Договорі про дружбу й співробітництво між Україною та РК від 20.01.1994 р., Угоди про спільне збереження міждержавних таємниць держав-учасниць СНД від 22.01.1993 р. В Угоді йдеться про узгоджену діяльність у сфері наукового, виробничого та матеріально-технічного забезпечення національної безпеки й обороноздатності сторін. Співпраця передбачається у напрямках нових розробок, модернізації, ремонту, раціонального використання наявних баз з виробництва та ремонту, постачання відповідно до затверджених переліків, стандартизації та уніфікації, утилізації, надання послуг військового і спеціального значення, використання можливостей новостворених полігонів, підготовки й навчання військово-технічних кадрів і фахівців. З метою реалізації положень Угоди створено Міжурядову комісію. Форми співпраці передбачають укладення міжнародних договорів, розроблення військово-технічних програм.

25 жовтня 1991 р. Указом президента Казахстану було створено Раду безпеки й Державний комітет оборони, який очолив сам президент. 10 грудня цього ж року Казахська РСР була перейменована у Республіку Казахстан, а 16 грудня республіка оголосила про свою незалежність. Першими законодавчими актами про створення воєнно-силових структур були закони від 10 січня 1992 р. "Про внутрішні війська", 13 січня "Про прикордонні війська", 6 березня створено Республіканську гвардію, до складу якої увійшли два полки, які охороняли державний кордон і громадський порядок. Їх чисельність становила 20 тис. осіб.

Збройні сили Казахстану створювались на базі військ Середньоазіатського військового округу, який 1989 р. був об'єднаний із Туркестанським ВО. 7 травня 1992 р. президент Республіки Казахстан підписав відповідний Указ. Окрім космічних об'єктів, у республіці розміщувався найбільший у СРСР ядерний Семіпалатинський полігон.

Ракетні війська стратегічного призначення (РВСП) були представлені двома дивізіями, які використовували 48 шахтних пускових установок. До стратегічних частин належала авіадивізія з 40 бомбардувальниками Ту-95 «Ведмідь», які спроможні були донести 240 крилатих ракет з ядерними боеголовками. Військова техніка й озброєння, яке виводилось зі Східної Європи у 1980-і та 1990-і роки, зберігалось на складах поблизу Семипалатинська. Стратегічні ракетні частини були розформовані в період 1992 – 1994 рр. [714].

Міністерство оборони Казахстану розробляє концепцію розвитку озброєння і військової техніки. Йдеться про модернізацію армії, створення нових наукомістких виробництв і нових видів продукції військового призначення. Велику увагу звертають на мобілізаційний резерв та підвищення показників його бойової підготовки. Спеціальні підрозділи ЗС Казахстану періодично беруть участь в антитерористичних навчаннях ШОС «Мирна місія-2010» [715, 716]. Республіка активно й успішно співпрацює в питаннях боротьби зі злочинами проти миру й безпеки людства. 13 липня 1999 р. у КР було прийнято закон № 461-1 «Про боротьбу з тероризмом», який відповідає вимогам Європейської Конвенції з боротьби з тероризмом, яку прийняла Рада Європи 1977 р. Конвенція передбачає міжнародну співпрацю, оскільки тероризм часто є явищем інтернаціональним і загрожує міжнародній національній безпеці.

Відповідно до ст. 1 Закону РК "Про оборону і Збройні сили РК", окрім Збройних сил, у Казахстані для виконання воєнних завдань створені Республіканська гвардія, Внутрішні війська і військово-слідчі органи МВС, Служба охорони президента, органи управління й підрозділи цивільної оборони, органи військової прокуратури, органи національної безпеки та Прикордонна служба КНБ. У період військового стану вони можуть бути передані в оперативне підпорядкування Комітету начальників штабів Міністерства оборони. У період запровадження військового стану діє Закон РК "Про військовий стан" від 5 березня 2003 р. за № 391.

Военно-політичні та військово-стратегічні основи безпеки РК, які діяли до останнього часу, викладені у Воєнній доктрині 2011 р., затвердженій Указом президента РК від 11 жовтня 2011 р. У ній також обґрунтовано систему мобілізаційної підготовки й систему резервів, принципи міжнародної військової співпраці. Доктрина розроблена з урахуванням вимог Стратегії розвитку Казахстану до 2030 р. та Стратегії національної безпеки, має оборонний характер і скерована на боротьбу з асиметричними загрозами: міжнародним тероризмом, релігійним екстремізмом, ростом етнічної й демографічної напруги, наркотрафіком, незаконним розповсюдженням зброї, нелегальної міграції, дефіциту природних ресурсів, у першу чергу води. Державний бюджет країни витрачає 0,8 % ВВП на оборону. Казахстан, як і Узбекистан – традиційний учасник усіх ініційованих Росією геополітичних організацій [717].

Комітет національної безпеки Республіки Казахстан (КНБ РК) діє відповідно до Закону «Про органи національної безпеки Республіки Казахстан». КНБ цілодобово веде прийом громадян відповідно до Указу Президента «Про порядок розгляду звернень громадян», який має силу закону, та закону «Про засоби масової інформації». До складу комітету національної безпеки входить антитерористичний центр, основним завданням якого є протидія тероризму та проявам екстремізму. До складу Центру входить 10 державних органів, на які покладено функції протидії проявам тероризму. Серед них КНБ, Служба охорони Президента, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, Міністерство з надзвичайних ситуацій, Міністерство юстиції, Міністерство культури, Міністерство зв'язку та інформації, Міністерство транспорту і комунікацій, Комітет митного контролю та Міністерство фінансів.

Казахстан має велике значення в ісламському світі як одна з найбільших за територією держав. Казахська республіка разом з 57 країнами Азії входить до Організації ісламської конференції (ОІК), згодом – Організації ісламської співпраці (ОІС). ОІК було створено 1969 р. у м. Рабаті після арабської

поразки у війні з Ізраїлем 1967 р. Проблема врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту залишається і зараз. На відміну від ОБСЄ, ОІК не має миротворчих сил для врегулювання військових конфліктів – це питання залишається на рівні обговорення. ОІК раз на три роки проводить саміти та щорічні сесії, в яких беруть участь міністри закордонних справ ісламських країн. Серед 57 країн-учасниць, 22 вважаються бідними країнами, що розвиваються. ОІК слід розглядати як вид регіональної організації, яка працює відповідно до Статуту ООН. Організація має свій план до 2015 р. Оновлено Статут ОІК, який мають ратифікувати $\frac{3}{4}$ її учасників. Найбільшим донором організації є Саудівська Аравія, яка вносить до 20 % всіх фінансів для її функціонування.

Безпека у регіоні займає помітне місце серед обговорюваних питань. Казахстан 2011 р. відзначив 20-річчя закриття Семіпалатинського ядерного полігону. РК виступає за підписання Договору про всеохоплюючу заборону нерозповсюдження ядерної зброї як елемента глобального режиму заборони ядерної зброї. 30 вересня 1996 р. Казахстан приєднався до Договору про загальну заборону ядерних випробовувань. Разом із країнами ЦА Казахстан запропонував прецедент створення без'ядерної зони, закликаючи до цього інші ісламські країни, особливо на Близькому Сході. Одночасно, ще 1992 р. Казахстан запланував розвивати «мирний атом» і для цього звернувся з проханням до МАГАТЕ реконструювати ядерні центри, зокрема Курчатівський інститут атомної енергетики в Усть-Каменегорську і енергетичну установку на півострові Мангішлак біля м. Актау.

Безпосередньо військами командує Комітет начальників штабів МО РК (входить у структуру міністерства оборони). Національна армія Казахстану складається з Сухопутних військ, Сил повітряної оборони і Військово-повітряних сил. До складу СВ входить два роди військ: аеромобільні війська та ракетні війська і артилерія. Інформація про чисельність та озброєння армії є державною таємницею. За даними міжнародних експертів, на озброєнні знаходиться 4900 танків (кількість потребує уточнення, бо є дані й про 930

танків), в основному це моделі Т-80, Т-62 і Т-72. Військова броньована техніка представлена лінійкою БТР, БМП радянського й російського виробництва [718]. Збройні сили формуються на основі загальнообов'язкового призову. 2004 р. армія перейшла на батальйонно-бригадну систему формування.

У період 1993 – 1998 рр. армія Казахстану нараховувала 160–170 тис. Сухопутні війська ЗС РК поділяються на чотири регіональні командування: «Астана», «Схід», «Захід» та «Південь». Вогнева потужність покладена на ракетні війська і артилерію. Ракетні війська як окремий рід створено 7 травня 2003 р. відповідно до указу президента. На той час СВ нараховували 47 тис. військових – це один армійський корпус, до якого входять дві дивізії (78-а танкова та 68-а армійська мотострілкова), 5 бригад різного призначення, навчальний центр, десантно-штурмова бригада, бригада тактичних ракет, артилерійський полк, полк реактивної артилерії, загальноармійська бригада. У підпорядкуванні СВ є ППО, які представлені зенітно-ракетною та радіотехнічною бригадами. На озброєнні знаходиться 12 пускових установок мобільного високоточного оперативно-тактичного ракетного комплексу «Точка-У», біля 980 танків (Т-72Б російського виробництва), 1400 БМП (БМП-1, БМП-2, БМПТ), 1450 БТР (МТ-ЛБ, БТР70/80, БТР-80А, БТР-82). Основні постачальники бронетехніки Росія, Туреччина (БМР «Кобра») та США («Хамери»). 750 реактивних установок залпового вогню представлені «Ураганом», «Смерчем» та «Градом». 35 одиниць новітнього російського реактивного вогнемету ТОС-1А «Буратіно». 2000 артилерійських систем, представлено від 120-мм «Нона» до 240-мм «Тюльпан». Аеромобільні війська представлені трьома десантно-штурмовими бригадами, мотострілецькою бригадою та миротворчою бригадою «Казбриг», підготовленою за стандартами НАТО і ООН [там само].

До складу Сил повітряної оборони входять Військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони й радіотехнічні війська. Їх загальна чисельність 19 тис. Військово-повітряні сили представлені змішаною

авіаційною дивізією, до якої входить три винищувально-бомбардувальні полки, 5 спеціалізованих полків (розвідувальний, винищувальний, вертолітний) та дві вертолітних ескадрильї. На озброєнні наявні 398 літаків, 83 транспортних, 327 гелікоптерів. Серед них 38 фронтових винищувачів МіГ-29 та МіГ-29УБ, 16 штурмовиків Су-25 та Су-25УБ, 40 одиниць фронтових бомбардувальників Су-24 та Су-24Р (на консервації), 36 модернізованих винищувачів Су-27С/БМ2 та Су-27С/УБМ2, 43 винищувачі-перехоплювачі МіГ-31 і МіГ-25, пускові установки зенітних ракет, зокрема С-300. Навчальна авіація представлена двадцятьма навчально-бойовими Л-39С. Транспортна авіація оснащена російськими Ан-12БП до Ан-72, а також Боїнгом-747 та іспанськими CASA-C295, американськими С-130. Лінійка військових гелікоптерів представлена Мі-24/Мі-24В, важкими Мі-26, транспортними Мі-8, Мі-171Ш/Мі-17, а також іноземними американськими «Ірокезами», французькими єврокоптерами. Середній річний наліт у льотчиків становить 100 год., в елітних частинах до 150 год., що прирівнюється до нальоту в авіації НАТО. Авіацію зосереджено на авіабазах, що прирівнюються до колишніх авіадивізій. Російський військовий дослідник В. М. Захаров станом на 2005–2006 рр. серед військових авіабаз РК називає Актау, Алма-Ата, Балхаш, Караганду, Жетиген, Тараз, Учарал, Семіпалатинськ [719]. ППО входить і до складу ВПС, де має зенітно-ракетну бригаду, 4 зенітно-ракетні та один винищувальний полки. Зенітно-ракетні комплекси сформовані у 20 дивізіонів ЗРК С-300 (половина модернізовані ЗРК С-300ПМУ-2) та 30 дивізіонів ЗРК С-125 та С-200. Управління ВПС представлено військово-повітряними базами [720].

Військово-морські сили заново створені 2003 р. і складаються з берегової охорони, берегової артилерії, морської піхоти, Каспійської флотилії. Розроблена концепція розвитку ВМС. У 2004 р. ВМС мали 2 прикордонні катери та один сторожовий корабель. До 2011 р. їх склад поповнився морською піхотою, береговою артилерією та Каспійською флотилією. Чисельність військових моряків було збільшено від 3 тис. до 5 тис. Головна

база – морський порт Актау. На початку Каспійська флотилія мала тільки прикордонні катери й один сторожовий корабель. 2004 р. закуплено в Україні катери типу "Гриф" та патрульні катери "Калкан". У порту Баутіно базується дивізіон патрульних кораблів до 16 одиниць, 2 тральні та 2 гідрографічні судна. В Актау та Атирау розташовані аеродроми морської авіації, до якої входять гелікоптери Мі-8 та Мі-2. 2006 р. в рамках військової допомоги Південна Корея надала Казахстану 3 швидкісних артилерійських катери типу «Сі Дельфін», чотири десантних катери поставили США. У 2012 році планувалося спустити на воду флагман ВМС РК ракетно-артилерійський корабель «Казахстан» на виготовлення якого отримав замовлення Уральський завод «Зеніт» [721].

Підготовка офіцерів проходить у вітчизняних закладах – Національному університеті оборони, Військовому інституті Сухопутних військ.

Казахстан активно розбудовує єдиний оборонний простір із країнами СНД. Своїми стратегічними партнерами вважає Росію та Китай [722]. У сфері регіональної безпеки Казахстан співпрацює з КНР, Росією, республіками ЦА. Напрямки співпраці передбачають зменшення чисельності військ на китайському кордоні, створення спільного батальйону "Центразбат", проведення спільних навчань, колективні дії проти тероризму. Батальйон "Центразбат", як і "Казбат" (підрозділ аеромобільних військ), використовується в складі військ ООН для проведення миротворчих операцій [723]. Після розпаду СРСР казахські миротворці були в Іраку і Таджикистані, де брали участь у міжнародних операціях з підтримання миру.

Казахстан з 15 травня 1992 р. входить в ОДКБ, де взяв участь у створенні КСОР (Колективні сили оперативного реагування). Чисельність КСОР становить 15 тис. осіб. З них основні війська надає Росія (8 тис.) – десантно-штурмова бригада і Казахстан (5 тис.) – теж десантно-штурмова бригада.

У рамках СНД Казахстан підписав угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони держав СНД.

1994 р. Казахстан – учасник програми НАТО «ПЗМ». Із 2002 р. Казахстан співпрацює з Альянсом на основі Індивідуального плану партнерства[724]. Казахстан проводить багатовекторну зовнішню політику, яка врівноважує його співпрацю з Росією, США, ЄС, ОДКБ та НАТО. Республіка Казахстан є основним геополітичним гравцем у Центральній Азії. Цей статус республіка встановлює у нових міжрегіональних відносинах зі своїми країнами-сусідами [725]. Американський політолог З. Бжезінський назвав Казахстан щитом регіону [726]. Лідер серед колишніх середньоазійських республік СРСР привертає увагу США та ЄС, хоча своїми стратегічними партнерами визначив РФ та КНР. Казахстан налагодив міжнародну співпрацю з понад 140 країнами світу. У його зовнішній політиці домінує багатовекторність. Відмовившись від ядерної зброї та її випробовування, Казахстан покладає надії на міжнародні гарантії своєї безпеки від «ядерного» клубу. Співпраця із Заходом проходить на взаємовигідних умовах, але не на збиток ОДКБ. Казахстан планує увійти до складу 50 найрозвинутіших країн світу. Незмінність Президента РК в особі Н. Назарбаєва понад 20 років вказує на зародження авторитарного режиму правління. У республіці існує велика різниця між соціальним та матеріальним становищем представників влади і простого народу. Казахстан одночасно тяжіє до ісламського світу і тюркомовних країн, не пориваючи військових та політично-економічних зв'язків з Російською Федерацією. Республіка Казахстан знаходиться у полі політико-економічних інтересів Китаю та США. Казахстан відновлює свою національну мову, релігію, народні традиції, запроваджує державну ідеологію казахського патріотизму. Країна проходить процес національного становлення та росту. У військово-політичній сфері Казахстан орієнтований на Російську Федерацію, хоча військову співпрацю проводить у трьох напрямках: у межах СНД, з НАТО, з іншими країнами регіону, насамперед з Китаєм. За військовою потужністю міг би надати практичну допомогу в обороні Таджикистану й Киргизстану. Національна армія Казахстану знаходиться в стані активної модернізації та

трансформації. Держава планує збільшити бюджетні витрати на військову безпеку з 0,8 до 3 % ВВП. Покладаючи надії на міжнародні гарантії своєї безпеки, а також на колективний військовий потенціал ОДКБ, Казахстан проводить самостійну військово-безпекову діяльність у відповідності до встановлених стандартів.

Становлення Казахстану як правової держави – процес ще не завершений. Остаточно ще не відомо, у який бік цей процес зміщуватиметься, у демократичний чи авторитарний. Казахстан, як і всі колишні радянські республіки, проголосив себе суверенною і незалежною державою.

6. 2. Особливості національної системи безпеки Азербайджану.

1936–1991 рр. республіка входила до складу СРСР. Сьогодні Азербайджан – член ООН (1992 р.), ГУАМ та СНД. До існуючих військово-політичних союзів не входить. 60 % території країни – гори. Азербайджан залишається індустріально-аграрною країною. Основою економіки є нафто- та нафтопереробна промисловість. Експорт нафти має стратегічне значення в економіці країни (75 %). Туреччина залишається лідером серед інвесторів та найближчим партнером у вирішенні військово-політичних проблем для Республіки Азербайджан. Азербайджан у свою чергу здійснює інвестиції у Туреччину [727].

Азербайджан (Азербайджанська Республіка – АР) розташований на Південному Кавказі і входить до провідних геополітичних регіональних гравців. Із заходу республіка омивається Каспійським морем. Безпосередній сухопутний кордон Азербайджан має з Росією (284 км), Вірменією (дві ділянки: 566 і 221 км), Туреччиною (9 км), Грузією (332 км) та Іраном (179 км). До складу АР входить Нахічеванська Автономна Республіка. Азербайджан втратив 14 % своєї території (сім районів) унаслідок війни з Вірменією за невизнану Нагірно-Карабаську Республіку. Населення

республіки становить близько 9 млн, за офіційним переписом 2005 р. – 7,991 млн осіб. Територію країни поділено на 59 районів з 11 містами.

1988-1989 рр. на території Азербайджану стався військовий конфлікт в автономній області Нагірний Карабах. У зону конфлікту між азербайджанцями та вірменами були введені радянські війська. 1990 р. на території області було запроваджено надзвичайний стан. Однак ужиті заходи не дали результату. Перші три роки вірмено-азербайджанської війни Національна армія Азербайджану була неспроможна вести успішні бойові дії, особливо в горах. У травні 1992 р. вона залишила міста Ходжалі, Шуша, Лачин, Мардакерт, Агдам, Фізулі. Вірмено-азербайджанські події сколихнули народи СРСР, змусили звернути увагу на питання національного самовизначення [728]. 1991 р. Нагірний Карабах оголосив себе незалежним, проголосивши створення автономної республіки, яка за згодою парламенту Вірменії ввійшла до її складу. У процесі військового конфлікту за даними різних джерел загинуло від 18 до 25-30 тис. осіб, близько 1 млн азербайджанців стали біженцями. Рада Безпеки ООН засудила окупацію Азербайджану й вимагала звільнення вірменами окупованої території. Вірменія не виконала резолюції РБ ООН. Зона регіональної війни почала поширюватися за межі області. 5 травня 1994 р. у Бішкеку (Киргизія) три сторони протистояння (Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах) підписали угоду про припинення війни (вогню), яка до сьогодні постійно порушується різними сторонами. Азербайджан і Вірменія знаходяться у стані локальної позиційної війни.

У Нагірному Карабасі за часів СРСР був створений анклав, куди заселили вірмен, хоча територія належала Азербайджану. Зараз у Карабасі проживає близько 140 тис. населення, в основному це вірмени. Неоднозначно до карабаської проблеми ставляться в Європарламенті, частина депутатів намагається захищати інтереси Вірменії. Зокрема, таку позицію відстоює Російська Федерація. Мусульманські країни, як і Туреччина, зайняли сторону

Азербайджану. Конфлікт вимагає постійної уваги міжнародної спільноти, оскільки завжди ризикує перерости в регіональну війну [729].

Миротворчу функцію в цьому питанні не поспішають брати на себе ані Росія, ані США. Вірменія та Азербайджан усвідомлюють, що геополітичний гравець, який вирішить цю проблему, надовго закріпиться на Кавказі. Сама Вірменія, розуміючи делікатність питання, теж не поспішає визнавати незалежність НКР. Надзвичайний і Повноважний посол США у Вірменії Марі Йованович вважає, що ситуація в Нагірному Карабасі залишається досить складною [730]. Президенти Вірменії та Азербайджану на саміті 2010 р. в Астані (Казахстан) заявили про готовність до мирного врегулювання карабаської проблеми на основі Статуту ООН та Гельсінського заключного акту, які передбачають три основні принципи: збереження територіальної цілісності, вільне самовизначення націй та мирне врегулювання конфліктів. Президент Азербайджану не задоволений переговорами з Вірменією. Дійшовши згоди про повернення азербайджанців у Нагірний Карабах, виведення вірменської армії з семи окупованих районів, справу не вдалося вирішити. Саме затягування переговорів Вірменією змусило Азербайджан заявити про можливість військового шляху вирішення проблеми. Посол США не виключає можливості відновлення військових дій. 100-річні погані відносини між Туреччиною та Вірменією накладають негативний відбиток на розв'язання конфлікту в Карабасі.

У серпні 1991 р. лідери Азербайджану підтримали московський путч. У цьому ж році республіка оголосила себе незалежною, денонсувавши союзний договір 1936 р. у частині входження Азербайджану до складу СРСР. 1991 р. Комуністична партія Азербайджану саморозпустилася. Тоді ж у республіці ввели посаду президента, ним став Г. Алієв [731].

Першу Конституцію Азербайджану прийнято 1921 р., другу – 1925 р., третю – 1937 р., четверту – 1978 р., п'яту (чинну) – 1995 р. [732].

30 серпня 1991 р. Верховна Рада Азербайджану ухвалила Декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської республіки». 18

жовтня було прийнято Конституційний Акт. 12 листопада 1995 р. проведено референдум з прийняття Конституції країни, яка 5 грудня 1995 р. набула чинності. Конституція Азербайджану містить 158 статей, які згруповано у 12 розділів. Конституція гарантує демократичний устрій та розвиток громадянського суспільства, закріплює принципи верховенства закону. Розділи 11 та 12 Конституції отримали зміни та доповнення.

Законодавча влада належить однопалатному парламенту – Національним зборам (Мілли-Меджліс). Парламент республіки об'єднує 125 депутатів, які обираються на 5 років. Виконавча влада належить Президенту. Президента республіки обирають загальними таємними виборами на 5 років. 2009 р. знято обмеження на кількість термінів перебування на посту президента. Кабінет міністрів призначає президент, він же затверджує парламент.

Військова служба у Збройних силах – почесний обов'язок кожного громадянина країни. Для пацифістів передбачена альтернативна служба. Міністерство оборони створено 5 вересня 1991 р., а 9 жовтня 1991 р. – Збройні сили Республіки Азербайджан. Фактична відбудова армії розпочалась 1994 р. День ЗС АР встановлений як свято 26 червня 1998 р.

З 1997 р. розпочалась розбудова військових навчальних закладів та миротворчого контингенту. Заново створені Вища військова школа (1997 р.), Вища військова академія (1999 р.), навчальний центр Міністерства оборони (2001 р.). Сьогодні армія Азербайджану набагато сильніша від Збройних сил Вірменії, свого потенційного регіонального противника. Азербайджанська влада не приховує своїх намірів звільнити Нагірний Карабах від вірменської окупації. Це один із зовнішньополітичних пріоритетів республіки. Азербайджан у військовій сфері розвиває взаємовідносини з НАТО відповідно до програми "План дій з індивідуального партнерства", а також у рамках програми «Партнерство заради миру». До таких же активних дій Азербайджанська Республіка вдається у взаємовідносинах з Європейським Союзом, без спроби приєднання. Серед зовнішніх пріоритетів республіки є

демилітаризація басейну Каспійського моря, розвиток Євразійського коридору [733].

Військова концепція безпеки, прийнята 2007 р., передбачає раціональну, достатню оборонну політику. До цього у сфері військово-політичної діяльності керувались законом «Про оборону», який було прийнято 26 листопада 1993 р. У чинній Воєнній доктрині Азербайджану безпекове середовище характеризується ускладненням та загостренням ситуації після грузинської воєнно-політичної кризи 2008 р.; збільшенням військової присутності у регіоні російських військ як лідера ОДКБ та військового союзника Вірменії; зміцненням збройних сил Вірменії; продовженням Нагірно-Карабаського конфлікту; порушенням морського та повітряного кордону Іраном, який проводить мілітаристську політику. За роки незалежності Азербайджан стратегічно не визначився, він не отримав військово-політичних союзників та військового потенціалу, який дав би змогу ліквідувати військові загрози. Негативний фактор, який загрожує національній безпеці, – це «заморожений» військовий конфлікт з Вірменією. Цей фактор викликає стурбованість не тільки у регіоні, але й у Європі. Російська військова присутність на території Вірменії є стримуючим фактором проти намірів Національної армії Азербайджану. Азербайджанська Республіка остаточно не визначилась зі своїми потенційними союзниками – Туреччиною, Грузією, США, НАТО і ЄС [734]. Взаємовідносини між Євросоюзом і Азербайджанською Республікою дублюють загальну картину відносин ЄС з південнокавказькими республіками. Євросоюз зацікавлений у безпеці АР як джерела енергоносіїв (нафти), тому благополуччя Європи залежить від безпеки Азербайджану [735].

16 серпня 2010 р. Президенти Азербайджану та Туреччини підписали Договір про стратегічне партнерство і взаємодопомогу [736]. 7 грудня цього ж року Комітет міжнародних та міжпарламентських взаємовідносин розглянув цей законопроект і подав його на парламентське затвердження. Співпраця між Анкарою та Баку змінює геополітичну ситуацію на Кавказі.

Слід зазначити, що аналогічний договір має Вірменія з Російською Федерацією, що створює відповідне протистояння в цьому регіоні аж до можливого формування двох військово-політичних блоків. Президент Азербайджану Ілхам Алієв намагається розширити міжнародні взаємовідносини, і не дарма ставка робиться на мусульманську Туреччину. Саме через Туреччину проходять всі транзитні газові трубопроводи в країни Євросоюзу, особливо це питання гостро стоїть для Італії та Греції. Обидві країни, Туреччина та АР, задоволені розвитком дружніх відносин і визнають доречним вислів Президента Туреччини Абдули Гуля "Мир на Кавказі – один із головних пріоритетів турецької зовнішньої політики" [737].

Довгострокова стабільність у цьому районі потрібна як для Європи, так і для країн Кавказу, що потерпають від нерозв'язаних територіальних конфліктів. Між двома країнами відбуваються регулярні візити на найвищому рівні. Політику Президента Азербайджану активно підтримують інші гілки влади й представники мусульманства. Туреччина разом з Азербайджаном мають бажання спільно активно брати участь у розв'язанні регіональних проблем. Особлива увага приділяється нагірнокарабаському конфлікту. У турецькому парламенті створена міжпарламентська група дружби Азербайджан-Туреччина [738].

РФ теж бере активну участь у вирішенні військово-політичних питань на Кавказі. Саме із цією метою влітку 2010 р. у Санкт-Петербурзі відбулась зустріч на найвищому рівні керівників Росії, Вірменії, Азербайджану з питань урегулювання Карабаського конфлікту. Позиції сторін щодо вирішення цього питання кардинально протилежні. Туреччина та Азербайджан вважають, що Вірменія окупувала територію Карабаху. Іншої позиції дотримуються РФ та Вірменія. Туреччина залишається чи не єдиним активним союзником Азербайджану в цьому питанні. Таку ж офіційну позицію займають США, ЄС, Європарламент, ООН.

Туреччина однією з перших визнала незалежність Азербайджану. Із 1991 р. Туреччина намагалась надавати політичну, морально-психологічну й

військову (меншою мірою) підтримку Азербайджану. Турецькі військові консультували й проводили підготовку офіцерського складу національної армії Азербайджану. Концепція "один народ – дві держави" активно підтримується на всіх рівнях в обох країнах. Президент Азербайджану І. Алієв постійно висловлює думку: "Наскільки буде сильна Туреччина, настільки буде сильний і Азербайджан" [739]. У січні 2011 р. скасовано візовий режим між обома країнами.

Азербайджан розглядає співпрацю з Туреччиною як варіант прискорення визволення Карабаху. Деякі турецькі політики вважають, що І. Алієв непослідовний у своїх діях, прямує до авторитарного режиму, активно формує культ власної особи. Саме такі висновки зробив у своїх спогадах експрацівник турецького посольства в Баку Тургут Єр у книзі "Від свободи до тиранії" [740]. Не слід забувати, що в Азербайджану склалися хороші стосунки з Ізраїлем, що йде врозріз із зовнішньою політикою Туреччини та Ірану. Сьогодні Туреччина й Азербайджан взаємозалежні в економічній сфері. У них є свої суперечності з газових питань, – йдеться про експорт азербайджанського газу через територію Туреччини в Європу. Ця проблема не вирішена між двома мусульманськими країнами. Південним транспортним коридором поставки газу і нафти у Європу в обхід Росії зацікавлені ЄС та США.

США вважають Азербайджан своїм стратегічним партнером на Кавказі [741]. Азербайджан взяв участь у місії НАТО в Афганістані, надавши свою територію для прольоту військових літаків і транзиту військових вантажів. Крім цього, Азербайджан фінансує підготовку сил безпеки Афганістану. У свою чергу РФ робить усе, щоб ослабити в Кавказькому регіоні вплив та присутність американської адміністрації. У цьому питанні солідарний із Росією Іран (Тегеран). Обидві сторони вважають, що прихід на Кавказ будь-якого нерегіонального гравця змінить баланс сил. Від Росії була навіть пропозиція щодо створення організації Каспійського економічного співробітництва для країн каспійського регіону. Росія таким чином планує

протидіяти активності США та Заходу. Однак сумний досвід СНД, як не потрібно домовлятися і як не потрібно діяти, зупиняє країни Закавказзя від створення такої організації.

Поряд із тим, Конгрес США затвердив щорічну фінансову допомогу для Нагірного Карабаху, всупереч офіційній політиці, яку декларує Вашингтон щодо Вірменії та Азербайджану. Для НАТО Кавказький хребет – вікно в Середню Азію. Якщо 2-3 закавказькі республіки приєднаються до Альянсу, цей процес пошириться далі [там само].

Азербайджан досить успішно співпрацює із західними компаніями, чим покращує свій інвестиційний клімат. Республіка обрала збалансовану зовнішню політику, не висловлюючись проти присутності на Кавказі як США, так і країн ЄС, а водночас і присутності Росії [742]. Азербайджан не має дипломатичних відносин з Вірменією і максимально ізолював її від участі у регіональних програмах.

Дипломатичні відносини між Україною та АР встановлені 1992 р. У цьому ж році підписано Угоду про дружбу і співпрацю, яка була ратифікована 1993 р. та введена в дію 1995 р. Посольство України в Азербайджані було відкрито 1996 р. Посольство АР в Києві розпочало роботу 1997 р. Українсько-азербайджанські відносини можна охарактеризувати як стабільно позитивні. Україна підписала меморандум про поставку з Азербайджану зрідженого газу до 5 млрд куб. метрів на рік. Аналогічні угоди планується підписати щодо нафти. 2012 р. Азербайджан розпочав розробку проекту та будівництво газового терміналу на території України, розрахованого на 10 млрд куб. метрів.

АР розглядає можливість майбутньої співпраці з Україною в космічній та військово-технічній сферах. На свої Збройні сили Азербайджан витрачає вдвічі більше фінансів, ніж Україна. Наша держава має досить серйозні військові контракти з поставок озброєння до Азербайджану. Україна поставляє літаки-винищувачі МіГ-21, МіГ-29 УБ, СУ-25, бойові вертольоти

Мі-24, можлива поставка протиракетних комплексів "Кольчуга", традиційних для українського ВПК високоточних засобів ураження.

Станом на 1998 р., до реформування збройних сил, в Азербайджані на озброєнні знаходилось 270 танків, 360 БМП, близько 300 артилерійських систем, 37 бойових літаків, 15 гелікоптерів, близько 100 ЗРК, 39 кораблів і катерів [743, 744].

Фінансування оборонної сфери Азербайджану щороку збільшується. Так, у 2003 р. оборонний бюджет дорівнював \$ 177 млн, а в 2008 р. становив уже \$ 1,3 млрд (3,6 % від ВВП), 2009 р. – \$ 1,446 млрд (2,76 %), 2010 р. – \$ 1,585 млрд (3,95 %), 2011 р. – \$ 3,1 млрд (6,2 %). Високий рівень фінансування вказує на мілітаризацію країни. До цього фінансування оборони Азербайджану, за даними Міжнародного інституту стратегічних досліджень, відповідало такими даними: 1996 р. – \$ 130 млн, 1997 р. – \$ 146 млн, 1998 р. – \$ 203 млн, 2000 р. – \$ 217 млн [745, 746]. За офіційними даними МО Азербайджану його витрати на оборону 2000 р. становили всього \$ 101 млн, 2001 р. – \$ 112 млн, 2002 р. – \$ 126 млн (див. додаток А, табл. 12). Слід зазначити, що Азербайджан займає першість серед пострадянських республік щодо військово-оборонних витрат, – його військовий бюджет 2008 р. вдвічі перевищив показники 2006 р. 30–35 % всіх фінансів, виділених на оборону, йдуть на виплату пенсій, продовольство та одяг [там само].

Збройні сили Азербайджану (НАА – Національна армія Азербайджану) складаються із сухопутних військ, військово-повітряних сил, які включають війська протиповітряної оборони й військово-морських сил. Крім Збройних сил, які підпорядковані Міністерству оборони, є прикордонна служба з береговою обороною, внутрішніми військами та національною гвардією (резерв національної армії). Чисельність Збройних сил 1998 р. становила 72 тис., 2005 р. – 95 тис., 2010 р. – 66,9 тис., із них сухопутні – 56,8 тис., ВПС – 7,9 тис., ВМС – 2,2 тис. Республіка спроможна мобілізувати до 300 тис. резервістів [там само].

Сухопутні війська складаються з п'яти армійських корпусів, які у своєму складі мають від трьох до шести механізованих та артилерійську бригади. Остання має зенітно-ракетний та протитанковий підрозділи. 1-й, 2-й і 3-й корпуси знаходяться на кордоні з Карабахом. 4-й Бакінський корпус охороняє столицю і морське узбережжя, 5-й дислокований у Нахічевані.

Танкові війська представлені моделями Т-72, із яких 311 одиниць отримані зі складу колишньої 411 танкової армії СРСР. Із них 160 втрачені в Карабаській війні, а 23 захоплені вірменськими військами. На озброєнні знаходяться також танки Т-72 ASLAN (модернізація Ізраїлю), та Т-72 М1, із яких 163 закуплені в Росії та Білорусі, а 48 одиниць Т-72 АГ-48 2006 р. поставлені Україною. Тип танку Т-54 та Т-55 зняті з озброєння й передані в інженерні війська для використання при спорудженні понтонних переправ. 1998 р. на озброєнні залишалось 245 танків. Бойові машини піхоти представлені БМП-1 – 116 од. (розробка СРСР), БМП-2 – 70 од. (СРСР), БМП-3 від 4 од. (РФ), БМД – 41 од. (СРСР). Бронетранспортери представлені моделями БТР-80 та БТР-80А – 82 од. (РФ), БРТ-70 – 201 од., з яких 2008 р. – 32 од., 2009 р. – 29 од., 2010 р. – 71 од. поставила Україна. БРТ-60 від 25 од. (СРСР), БТР Д – 11 од. (СРСР), БТР-3U – 3 од. (Україна), плаваючий МГ-ЛБ – 393 од. (СРСР), БРМ-1К – 21 од.

Артилерія представлена САУ «Піон», 2С3 «Акація», 2С1 «Гвоздика», гаубицями *Soltam* (Ізраїль), Д-30, Д-20, «Рапіра», Д-44, М-46. На озброєнні знаходяться реактивні системи залпового вогню «Смерч» (Україна), «Град» (Росія), *Lynx* (Ізраїль), LAR-160 (Ізраїль); оперативно-тактичні ракетні комплекси «Точка-У» та міномети вітчизняного та російського виробництва.

До складу повітряних сил входить 843-й змішаний авіаційний полк, 41-а винищувально-бомбардувальна, 408-а винищувальна, 422-а розвідувальна та 115-а навчальна ескадрильї. Основні військові аеродроми знаходяться в Кюрдамірі, Насосній (навігаційна система НАТО – ТАКАН), Даллярі, Гянжі, Калє. ППО має 4 зенітні бригади, 1 зенітно-ракетний полк, 2 радіотехнічні батальйони.

Військово-морські сили 1998 р. мали на озброєнні 35 кораблів та катерів, які обслуговували 2,2 тис. військових. 2007 р. чисельність військових моряків збільшилася до 3,5 тис. Усі судна базуються в Баку, на військово-морській базі Баїлове. Бригада надводних кораблів складається з 5 дивізіонів: охорони водного району, десантних кораблів, тральників, пошуково-рятувальних і навчальних. До складу ВМС входить батальйон морської піхоти, морський диверсійно-розвідувальний центр – в/ч 641 (загін бойових плавців). На озброєнні є мініатюрні підводні човни «Тритон-1М» і «Тритон-2», які залишилися з часів СРСР [747]. До найгабаритніших кораблів належать колишній сторожовий корабель «Бакінець» (проект 159 А), артилерійський протичовновий катер (проект 10410), протичовновий катер «Арзас» (колишній турецький АВ-34, 1969 р.), колишній ракетний катер Р-173 (проект 205 У), колишній корабель радіаційно-хімічної розвідки (проект 1388). Резервом ВМС Азербайджану прийнято вважати комерційний флот на Каспійському морі, який нараховує понад 50 суден тоннажністю від 1 тис. тонн.

Внутрішні війська нараховують до 12 тис. осіб. Прикордонна охорона входить до складу МВС і нараховує близько 5 тис. осіб, Національна гвардія – до 2,5 тис. [748].

Система військового навчання включає: Військову академію Збройних сил, Академію прикордонної служби, Навчально-підготовчий центр МО, Навчально-освітній центр МО Азербайджану, Вище військове училище ім. Гейдара Алієва, Вище військово-морське училище, Вище військово-льотне училище, Військово-медичне училище, два військових ліцеї.

З 2006 р. в азербайджанській армії введено натовську систему управління. Збройні сили виведено зі складу МО і передано під керівництво Генерального штабу. Міністр оборони став цивільною політичною фігурою.

Уряд та Міністерство оборони внесло пропозиції щодо зміни чинного законодавства з питань мобілізації, проходження військової служби, створення демократичного контролю над армією. 2010 р. військово-промисловий комплекс Азербайджану самостійно забезпечує армію та інші

силові структури оборонного сектора боєприпасами. На розгляді у Президента І. Алієва знаходиться програма вітчизняного виробництва ракет та мінометів. Сьогодні Азербайджан продовжує закуповувати артилерію у Білорусі та в Україні, у тому числі самохідні артилерійські установки 2С7 «Піон», гаубиці 2С1 «Гвоздика» та 2С3 «Акація». Військове озброєння закуповується і у Південно-Африканської республіки (йдеться про 30 бронетранспортерів з противомінним захистом «Мараудер» і «Матадор», які були закуплені 2011 р.) [749].

Підприємства військово-промислового комплексу АР спроможні проводити власними силами модернізацію БТР, БМП. Виготовляти багатоствольні ракетні установки калібру 107 мм: TR-107, TRB, які здатні уражати ціль на відстані до 11 км. Налагоджене самостійне виробництво 120 мм міномету та стрілецької зброї: снайперської гвинтівки IST-14,5 «Істіглал» («Незалежність») для ураження легкоброньованої техніки, штурмової гвинтівки "Шимшек", пістолетів "Зафар", "Зафар-К", "Інам", автомата "Хазрі" калібру 5,45 мм 2011 р. випуску (модернізація на основі АКМ74-М за російською 10-річною ліцензією). У Збройні сили з 2007 р. поставляють вітчизняні броньовані автомашини "Матадор" (розробка Південно-Африканської Республіки) на 14 місць та з 2008 р. 10-місний позашляховик "Мараудер", теж розробка ПАР.

Наприкінці 2011 р. Азербайджан домовився з Ізраїлем про закупівлю озброєння на суму \$ 1,7 млрд. Це найбільша операція з постачання озброєння за всю історію країни. Основу становлять безпілотні літальні апарати, зенітні й протиракетні системи. Ізраїль займає більшу частку у сфері військових поставок, ніж США, де вірменське лобі у Конгресі запобігає спробам нагнітання ескалації на Закавказзі.

Російський журнал для зарубіжних військово-політичних експертів та фахівців "*Moskow Lefence Brief*" 2008 р. опублікував список військової техніки, яка була закуплена Азербайджаном 2000-2007 рр. З Росії це БТР-90С та БТР-80А. Росія допомагає проводити модернізацію існуючої ППО та

авіації. Стрілецьку зброю АР закуповує також в американських та ізраїльських виробників. З 2005 р. Азербайджан закупив в Україні 12 МіГ-29, 2 МіГ-29 УБ, 12 – Л-39, запланована покупка Су-25 та СУ-27. Також 12 СУ-25 у Чехії та 1 СУ-27 УБ у Грузії. Азербайджан запланував придбати в Китаї винищувачі ФС-1 [750].

Найбільш авторитетною міжнародною організацією, яка об'єднує мусульманські держави, є Організація "Ісламська конференція" (1969 р.). До цієї організації Азербайджан вступив одним із перших із республік колишнього СРСР, у грудні 1991 р. Нагірнокарабаська проблема за ініціативою Азербайджану була внесена в список проблем ОІК та ООН. Вірменська окупація була засуджена 52 мусульманськими країнами, які вимагали негайного звільнення окупованих територій. Вірменію було названо агресором. РБ ООН прийняла ряд резолюцій (№ 822, 853, 874, 884) у зв'язку з вірменською агресією, жодна з яких не була виконана [751].

30 січня 1992 р. Азербайджан був прийнятий членом РБСЄ (з 1 січня 1995 р. ОБСЄ). Це перша європейська організація, куди увійшла АР. 24 березня 1992 р. було прийнято рішення щодо скликання Мінської конференції з питань мирного врегулювання азербайджано-вірменського конфлікту. На Лісабонському саміті 1996 р. було прийнято принципи розв'язання конфлікту, із якими погодились 54 країни, окрім Вірменії.

Азербайджан із 1997 р. входить у ГУАМ, міждержавну організацію подальшого розвитку СНД, підтримує субрегіональну співпрацю в економічній та військово-політичній сферах. Значення ГУАМ зросло, коли 1999 р. Грузія, Азербайджан та Узбекистан (згодом повернувся) вийшли з ОДКБ (Організація договору про колективну безпеку). Азербайджан рахує СНД органом, який порушує національні інтереси та не сприяє зміцненню незалежності й територіальної цілісності.

Зв'язок Азербайджану з Європейським Союзом відбувається в рамках участі в спільних програмах на зразок "Політика нового сусідства", ТРАСЕКА (Транскавказький транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія),

у якому беруть участь 32 країни-учасники. Європа відкрито демонструє зацікавленість у кавказькому регіоні. Азербайджан знаходиться в пошуку двохсторонньої співпраці з ЄС.

Військову безпеку Азербайджану гарантують Національна армія та силові структури республіки. Тривалу агресію Вірменії на території Нагірного Карабаху визначено як зовнішню загрозу національним інтересам держави. Військово-політичне керівництво країни не відмовилось від силового повернення НКР на правах найширшої автономії під юрисдикцією Азербайджану. Стратегічним партнером у регіоні керівництво АР визначило Туреччину. Збільшуючи свій військовий потенціал, Азербайджан відкрито заявляє про наміри військового вторгнення на територію Нагірного Карабаху. Взаємовідносини із США та ЄС мають політико-дипломатичний характер як противага російській присутності у регіоні [752].

Азербайджан, будучи найбагатшою із трьох держав, став на шлях регіональної мілітаризації з метою відновити військові дії проти Вірменії. Геополітичний статус Азербайджану визначає його енергетична значимість для Західної Європи. У першу чергу це нафта, яка експортується по нафтопроводах Баку-Тбілісі-Джейхан (Туреччина), Баку-Супса, Баку-Новоросійськ, а також залізничним транспортом в грузинські порти. Якість азербайджанської нафти краща від російської та й шлях її доставки менший. Знаходячись у довготривалому воєнному етнотериторіальному конфлікті з Вірменією, Азербайджан змушений шукати шляхи для повернення своїх територій. У цьому його підтримує ООН, ОБСЄ. Своїми стратегічними партнерами в регіоні Азербайджан вважає Туреччину та США.

Новітня історія Кавказького регіону традиційно вважається складною і суперечливою. Тут зіштовхнулись глобальні інтереси провідних країн світу: США, Росії, ЄС, Туреччини, Ірану, які вбачають у ньому не тільки вікно у Азію, але й потужний енергетичний ринок з вигідними транзитними шляхами. Кавказ має вирішальне значення для постачання вуглеводнів з Центральної Азії на Південь Європи. Саме тому названі країни докладають

максимум зусиль для посилення свого впливу на військово-політичну ситуацію у регіоні. Не менш напруженими залишаються регіональні відносини, особливо відносини між Азербайджаном та Вірменією, які до сьогодні не отримали свого логічного вирішення. Густота розміщення військ і озброєння у Закавказзі одна з найбільших у світі, це слід сприймати як фактор можливого відновлення внутрішньодержавних та регіональних військових конфліктів.

Новостворені пострадянські держави мають чимало спільного у проблематиці національної безпеки. Основними проблемами є: слабкість державних інституцій; домінування етнічного націоналізму; відсутність демократичних традицій у політиці, слабкість громадянського суспільства; збереження «радянської» культури управління у системі державної влади; періодичність економічних криз; транзитний характер територій; наявність незавершених збройних конфліктів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розв'язано важливу та актуальну наукову проблему визначення місця й ролі військової політики нових незалежних держав пострадянського простору. Провівши науково-дослідну роботу по вивченню питання геополітичного вибору та становлення військової політики у пострадянських республіках у період 1991–2011 рр. та застосувавши вищеописаний комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження автор дійшов наступних висновків:

1. Аналіз відкритої доступної історіографії дає підстави стверджувати, що питання військової політики пострадянських нових незалежних держав сьогодні залишається недостатньо вивченим вітчизняними істориками. Незважаючи на значну кількість наукових праць з цієї проблеми колег з інших гуманітарних спеціальностей, у них розглядаються окремі складові геополітики пострадянських республік і не розглянуто цю проблему комплексно. Більшість академічних робіт зарубіжних вчених присвячені передумовам виникнення нових незалежних республік. Російська школа дослідників зосереджена на провідній ролі Російської Федерації та її праві на пострадянський простір. Українські вчені намагаються віднайти найбільш оптимальний шлях розвитку держави у нових геополітичних умовах. Проблема геополітичного вибору, формування і становлення військової політики (безпеки) пострадянських республік 1991–2011 рр. комплексно не досліджувалась істориками незалежної України, про що переконливо свідчить аналіз захищених робіт та наукових праць. Більшість архівної інформації, дотичної до цієї теми має обмежений гриф доступу, що спонукало автора до пошуку нетаємних джерел. Так, відкриті архівні фонди: листування між МО і Президентом України дублюють військово-політичні рішення досліджувального періоду. Особливим джерелом стали конституційно-законодавчі акти, науково-теоретичні та науково-практичні журнали, найавторитетніші спеціалізовані міжнародні довідники. Обрана тема певним чином заполітизована, що вимагало від автора максимальної

об'єктивності у викладені отриманих результатів. Запропонована тема має перспективи подальшого розвитку у зв'язку з постійною зміною геополітичної ситуації.

2. Якісний стан військової безпеки прямо залежить від прийнятих адекватних військово-політичних концепцій та стратегії, відповідно підсилених економічним потенціалом та реальними державними видатками у цій сфері. Системи військової безпеки пострадянських республік технічно застарілі, слабо адаптовані до сучасних загроз і неадаптовані до існуючих регіональних та глобальних систем безпеки. Вони не спроможні до реалізації воєнно-політичних рішень з нейтралізації існуючих загроз і небезпек. Воєнні доктрини більшості незалежних держав пострадянського простору не визначають потенційного противника, що утруднює розбудову їх збройних сил і системи військової безпеки через відсутність визначених джерел походження загроз і небезпек. На відміну від решти незалежних держав пострадянського простору національна оборона Російської Федерації побудована за принципом стратегічного стримування і допускає застосування превентивного ядерного удару, використання військової сили для захисту національних енергоносіїв, російськомовного населення на чужій території. Саме Росія вважає військову безпеку стабілізуючим фактором суспільства, а новостворені космічно-ядерні війська фактором стримування. Військова доктрина РФ коригується у відповідності до зміни геополітичної ситуації. Створення об'єднаних, спільних військово-оборонних повітряних, морських, сухопутних територій лягло додатковим тягарем на їх ініціаторів: НАТО, ОДКБ, США та Росію, одночасно значно збільшивши військовий потенціал великих і малих держав, створюючи основи для формування систем національної безпеки. Така співпраця забезпечує певний рівень безпеки, який гарантує суверенітет і територіальну цілісність. У системі світової та регіональної безпеки, після розпаду СРСР, відбулись суттєві зміни. З метою зекономити фінанси на закупку озброєння і військової техніки у Росії (за внутрішніми російськими цінами), виграти час для формування і

становлення власних національних збройних сил більшість пострадянських республік обрали політику входження до СНД та ОДКБ, формуючи свої системи військової безпеки за принципом розумної оборонної політики і достатньої безпеки. Переважне число пострадянських республік не мають повноцінних військово-морських і військово-повітряних сил. Це пов'язано з невідповідною воєнно-стратегічною позицією (географічне положення), відсутністю кадрів та економічно-фінансовою неспроможністю їх утримання. Процес створення національних армій відбувався в умовах економічної кризи, обмеженого фінансування оборони, відсутності чіткої стратегії національної оборони, скорочення чисельності військових і озброєння, заміни державної ідеології на національну. Система військової безпеки всіх пострадянських республік потребує модернізації та проведення її сучасної оцінки для вироблення ефективної концепції і стратегії воєнно-оборонної політики.

3. Основними причинами розпаду СРСР стало розгортання 1983 р. США програми «Стратегічної оборонної ініціативи» з фіктивним намаганням створити глобальну протиракетну оборону. Цей крок адміністрації Рейгана втягнув Радянський Союз у період «зоряних воєн», що фактично означало нову «гонку озброєнь». Партійно-політичне керівництво СРСР збільшило до 25 % ВВП бюджетні витрати на військові потреби і оборону. В цей час Сполучені Штати Америки витрачали на ці цілі всього 5-6 %. Штучно створена ситуація підірвала економічні основи Радянського Союзу і викликала невдоволення населення. Прихід до влади М. Горбачова і його реформаторська політика 1986-1987 рр. дали поштовх народно-демократичним змінам у радянських республіках, що в кінцевому результаті 1991 р завершилось розпадом СРСР. Об'єктивні обставини 1991 р. дали змогу радянським республікам отримати незалежність і задекларувати свій суверенітет. Усі республіки обрали демократичний вектор розвитку, дотримуючись парламентсько-президентської форми правління. Перші роки незалежності характерні політико-дипломатичним згуртуванням в складі

СНД (крім прибалтійських республік) в орбіті інтересів Російської Федерації. Майбутнє кожної нової незалежної держави залежало від здатності її політичного керівництва виробити виважений, реалістичний і далекоглядний зовнішньополітичний курс, а також вміло, послідовно і цілеспрямовано його здійснювати. Політичні системи у пострадянських республіках були далекі від демократичних західних моделей за своєю суттю. Структура влади була орієнтована на лідера, який вийшов переможцем у міжклановій чи міжгруповій боротьбі. Ідейно-світоглядну боротьбу посадовців радянського штабу замінила прагматична боротьба за владу та державні ресурси нових чиновників. На цьому тлі виокремлюються три Прибалтійські республіки: Литва, Латвія та Естонія, які в результаті непростих реформ досягли справді демократичних форм урядування та організації суспільного життя.

4. Усі 15 республік пострадянського простору після розпаду СРСР отримали однакові військово-політичні проблеми: необхідність розподілу радянської військової техніки та озброєння, які знаходились на їх території; формування національних збройних сил; створення законодавчої і нормативно-правової бази у військовій сфері; становлення військової організації як складової системи військової безпеки; вибір концепції і стратегії військової політики; співпраця/входження в існуючі системи безпеки, розробка адекватних військових доктрин. Ці республіки потрапили з біполярного світоустрою у глобальну систему, де не було домінуючої сили. Після розпаду Радянського Союзу США прагнули якнайшвидше забезпечити передачу стратегічної і тактичної зброї Росії. У цьому бажанні їм добровільно допомогли ядерні республіки Україна, Білорусія і Казахстан. Паралельно з цим процесом відбувалось часткова передача та знищення стратегічної авіації. Всі пускові шахти міжконтинентальних балістичних ракет були ліквідовані. Військові підрозділи радянської армії за територіальним принципом дислокації перейшли під юрисдикцію нових незалежних держав. Чорноморський флот СРСР був поділений між Україною і Росією. Спроба отримати реальні міжнародні гарантії національної безпеки від ядерних країн

за односторонню відмову від ядерної зброї не отримали практичного продовження і залишились на рівні декларативності Будапештського меморандуму 1994 р., без реальної відповідальності за їх недотримання. Цей процес не став прикладом і прискорив військово-політичне лідерство Російської Федерації на пострадянському просторі та її політико-територіальну агресію. Особливість зовнішньої політики РФ відтоді полягає у домінуючій позиції «російського лідерства» на тлі слабшого партнера.

5. Пострадянським республікам важко протистояти існуючим воєнним загрозам і небезпекам регіонального і глобального характеру, що спонукає їх до входження до існуючих ефективних військово-політичних союзів або до обрання самостійної багатовекторної (балансуючої) політики, або статусу нейтральності (Туркменістан) та позаблоковості (Молдова, Україна). Республіки колишнього СРСР, окрім Прибалтійських республік та Грузії, Білорусь, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Киргистан визначились у своїй воєнно-політичній стратегії у мирний період і перебувають у проросійському фарватері. У перехідному транзитному стані перебуває багатовекторна зовнішня політика Казахстану та Азербайджану. Пострадянські республіки повинні стратегічно переглянути свою взаємодію з глобальними і регіональними центрами сили для гарантованого захисту національної безпеки. Державне забезпечення системи військової безпеки країни потребує уваги у мирний період, що зменшує її втрати і витрати у воєнний час. У більшості республік формування системи забезпечення військової безпеки – суперечливий, недофінансований, розтягнутий у часі процес. Негативно впливають на цей процес політичне протистояння всередині держав, нечітко визначена зовнішня політика, хронічне невиконання прийнятих державних програм з реформування армії. Побудова національних систем військової безпеки відбувалась за принципом існуючих аналогій. Найчастіше за приклад брались країни НАТО, США, Росія. Географічне розташування держави, її політичний устрій, стан економічного розвитку, ефективність воєнної політики, наявність існуючих загроз, рівень

фінансування сектора безпеки, логічна системність законодавчої бази, державне стратегічне планування мають значення при створенні й формуванні системи безпеки. Росія в кінцевому результаті стала на шлях мілітаризації з метою відновити свій політичний вплив на пострадянському просторі. Україна після кількох змін зовнішньополітичного курсу повернулася до позаблокового стану. Білорусь залишається у військово-політичному союзі з Російською Федерацією, що робить її заручницею волі Москви. Молдова, оголосивши нейтралітет, неспроможна самотужки вирішити проблему Придністров'я, що дає їй надії на допомогу ЄС. Литва, Латвія та Естонія увійшли до НАТО і ЄС, додатково створивши регіональну систему безпеки. Їх безпекові гарантії базуються на 5 пункті Вашингтонського договору, де зазначено, що напад на одного з членів Альянсу означає напад на всіх. Грузія прагне повернути втрачені території Абхазії та Південної Осетії, акцентуючи своє бажання увійти до НАТО. Азербайджан понад 20 років намагається повернути Нагірний Карабах, що фактично утримує його в стані війни з Вірменією. Цю позицію Азерб.Р активно підтримує стратегічний партнер Туреччина та мусульманський світ. З уст керівників Азербайджану все частіше звучать погрози про вирішення конфлікту військовим способом. З цією метою азербайджанська армія проходить сучасне переозброєння. Вірменія, розуміючи свою слабкість перед противником і будучи географічно замкнутою на Кавказі, свою безпеку гарантує військово-політичним союзом з Росією та розміщенням на вірменській території російських військових баз. Про створення регіональної системи безпеки на Кавказі не може бути мови через різні зовнішньополітичні вектори. Казахстан прагне домінувати у Центральній Азії. Ця країна приречена до співпраці з Росією через спільний 1700 км кордон та велику кількість військово-випробувальних полігонів. Казахстан перебуває в СНД, ОДКБ, ШОС та Євразійському союзі, де домінують російські інтереси. Узбекистан теж бореться за регіональне лідерство. Це суто національна мусульманська країна з авторитарним правлінням.

Найбільшою загрозою визнає релігійний екстремізм та тероризм. Військова політика більше проросійська. Країна виходила і поверталась в ОДКБ, ГУАМ, що характеризує її невизначеність у зовнішній політиці. Армія здатна підтримати внутрішню стабільність. До нейтралізації зовнішніх загроз Узбекистан не готовий. Туркменістан – визнана постійно нейтральна країна, яка не входить у військово-політичні блоки. Основною загрозою вважає локальні чи регіональні територіальні війни. Володіючи великими запасами газу, Туркменістан рахує економічну співпрацю в цій галузі пріоритетом своєї національної безпеки. Киргизія ґрунтує свою безпеку на співпраці з Росією. Її державний бюджет здатний тільки підтримати існуючу боездатність. До тактичного протистояння у воєнній сфері країна не готова. Геополітичний вибір проросійський. Таджикистан залишається в орбіті зовнішньої політики Росії. Тут знаходиться російська військова база (201-а мотострілецька дивізія). Боротьба між владою і опозицією не завершена. Громадянська війна 1992-1997 рр. розділила населення. Центральна Азія разом з її додатковим афганським фактором становить загрозу стабільній політичній ситуації у регіоні.

6. Більшість національних армій колишніх республік СРСР не мають повноцінного фінансування, ресурсного і кадрового забезпечення. Рівень оборонних видатків є ключовим показником стану військової безпеки (мінімальний рівень 1 % ВВП). Структура збройних сил є неефективною і не відповідає сучасним вимогам. Досі поширені «ручні» методи обробки інформації замість сучасних автоматизованих систем управління, що унеможлиблює функціонування ЗС у реальному часі. Сучасна система побудови бойових систем повинна діяти за розвідувально-ударним принципом, для чого необхідне створення інформаційної мережі збройних сил для постійного моніторингу, оперативної оцінки обстановки, формування можливих сценаріїв у їх динаміці, фіксації змін у реальному часі для оптимального вибору запропонованих варіантів із застосуванням бойового компонента. Сучасна війна потребує модернізації та трансформації збройних

сил із значними матеріально-технічними й фінансовими затратами, на що економічно неспроможні більшість колишніх республік СРСР. Час двосторонніх конфліктів минув. У кожному конфлікті прямо чи опосередковано присутні міжнародні компоненти та інтереси провідних країн світу. Військовий потенціал держави залишається еталоном міжнародного визнання і сили, що спонукає ряд країн до мілітаризації. Збройні сили – це основа державності. Особливо виразно це продемонстровано в Росії, Азербайджані. Сучасні збройні сили мають перевагу і шанс перемоги тільки за наявності ракетно-космічної та високоточної зброї, спроможності проводити інформаційно-психологічні операції. Новітні війни іноді не передбачають застосування сухопутних військ і ведуться дистанційним управлінням. Панування у повітряно-космічному просторі забезпечує перевагу над противником. Сухопутні війська трансформуються у малочисельні, ефективні, високомобільні сили швидкого і негайного реагування. Їх застосування у війнах стає обмежено вибіркоким. В оборонній сфері першочергове значення мають протиповітряні сили з компонентами протиракетного космічного захисту.

7. У даний час на Європейському континенті формується нова система колективної регіональної безпеки, з одного боку це НАТО і ЄС на чолі з США, з другого – СНД і ОДКБ на чолі з Росією. Російська Федерація прагне утворити військово-політичний союз з Шанхайською організацією співпраці, куди входить Китай та п'ять центральноазіатських республік, на протиположній військовій політиці НАТО в Азії, однак КНР протривить цьому. Всі сім країн ОДКБ, як і 28 держав-членів НАТО, мають схожі воєнні доктрини. В обох військово-політичних блоках уніфікований підхід до питань безпеки і оборони. В обох блоках визнані країни-лідери за їх військовим потенціалом. Усі країни-учасники ОДКБ активно співпрацюють з Північноатлантичним альянсом у рамках програми «Партнерство заради миру». Існує суттєвий дисбаланс між НАТО і ОДКБ на користь першого у питанні військової сили і спроможності. Обидва блоки не поспішають зближатись. На сьогодні військова політика Росії не отримує активної підтримки членів ОДКБ.

8. Бажання Молдови і України отримати міжнародне визнання, як позаблокових держав, не підтримано міжнародною спільнотою через невідповідність встановленим вимогам (присутність на їх території іноземних військових баз та наявність територіальних конфліктів). Їх ізольованість у військово-безпековій сфері збільшує ризики та провокує агресивність по відношенню до себе, залишаючи їх у перехідному періоді. Прибалтійські республіки продемонстрували стратегічну рішучість у вирішенні питання забезпечення національної безпеки своїх держав, що пришвидшило їх входження до ЄС та НАТО і надало їм реальні безпекові гарантії. Сьогодні повітряний простір Литви, Латвії та Естонії знаходиться під охороною НАТО. Країни Центральної Азії залишаються слабкорозвинутими, що повністю відображається на їх військовому потенціалі та відсутності регіональної системи військової безпеки. Дана ситуація несе реальні загрози виникнення міждержавних конфліктів та можливості появи зовнішнього агресора. Регіон залишається нестабільним у військово-політичному відношенні. Гарантія безпеки базується на військово-політичних договорах з Росією та наявністю її військових баз (виняток – нейтральний Туркменістан). Міжнародні безпекові організації (ООН, ОБСЄ, ЄС) майже не втручались у конфлікти на пострадянському просторі, обмежуючись спостереженням та співпрацею з СНД та ОДКБ, що виокремлювало Російську Федерацію серед колишніх радянських республік. Росія перебрала на себе всі миротворчі операції ООН, ОБСЄ на території колишнього СРСР. Під час проведення цих операцій російський контингент не займав миротворчої позиції, а завжди відстоював позицію однієї з ворогуючих сторін, тобто власну. ОБСЄ – єдиний міждержавний інститут, який об'єднав всі держави євразійсько-атлантичного ареалу, створюючи можливість для діалогу й співпраці у галузі безпеки. Негативним у роботі ОБСЄ залишається надто тривалий механізм прийняття рішення і пасивна участь у боротьбі проти відкритої агресії. Миротворчі місії регіональних військово-безпекових організацій типу СНД та ОДКБ були

малоефективними, через проблему беззаперечної більшості у їх складі російських військовослужбовців. Такі операції носили суто російський характер і відстоювали національні інтереси Росії на пострадянському просторі. Для прикладу, РФ не проявила миротворчої ініціативи у Чечні. Для врегулювання існуючих міждержавних і внутрішніх воєнних конфліктів Росія обирала право сили, нехтуючи превентивною дипломатією та мирними переговорами (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія 2008 р.). ОДКБ не має правової бази для використання військової сили при виникненні внутрішньодержавних воєнних конфліктів, що знижує її ефективність. Більшість дослідників вважають Організацію ДКБ дискусійним клубом. НАТО співпрацює з усіма пострадянськими республіками у рамках програми «Партнерство заради миру» (виняток Туркменістан), залучаючи їх до миротворчих операцій за мандатом РБ ООН, проводячи оперативну сумісність при спільних діях проти наявних глобальних загроз. Однак, ці зусилля не привели до створення ефективною системи колективної безпеки ні під егідою НАТО, ні під егідою СНД. Основна причина – низький рівень міждержавної довіри серед пострадянських республік, відсутність реальних демократичних реформ.

9. Самостійно свою безпеку Україна не захистить. Відмовившись в односторонньому порядку від ядерної зброї і знищивши стратегічну авіацію, наша держава не отримала міжнародних договірно-правових гарантій. Україна повинна стати власником високоточної зброї, ефективність якої зупинить будь-якого агресора. Держава повинна вступити в НАТО, як єдиний найбільш ефективний військово-політичний союз. Україна повинна виступити ініціатором створення регіональної системи безпеки по типу Балто-Чорноморського союзу. Наша держава зобов'язана підписати двосторонні та багатосторонні воєнно-політичні угоди з країнами-світовими лідерами, та державами-сусідами, увійти в об'єднані системи ПРО і ППО. Без системи колективної безпеки Україна не зможе існувати. Геостратегічний вибір держави не повинен змінюватись разом зі зміною Президента чи

Уряду. Таке рішення має бути закріплене в Конституції і відповідати волі народу, як єдиного носія влади у демократичному суспільстві.

10. Військова безпека – це стабільний, гарантований стан державної військово-політичної захищеності країни від військових ризиків, викликів, загроз, небезпек та агресії; динамічний стан відносної військової невразливості держави від існуючих загроз, це – належний рівень захищеності держави, достатній для підтримки відносної незалежності, соборності, територіальної цілісності та недоторканості; основна складова національної безпеки. Військово-політична безпека – стан захищеності держави за рахунок ефективного військово-оборонного сектору і єдиної стратегічно виваженої, стабільної зовнішньої політики, забезпеченої внутрішньополітичною згуртованістю.

11. На основі порівняльно-критичного аналізу фундаментальних, теоретичних, спеціальних видань та сучасних наукових досліджень можна запропонувати перелік 37 критеріїв-індикаторів (оціночну шкалу) стану військової безпеки будь-якої країни світу. Це зокрема наявність у структурі уряду міністерства оборони, інших силових відомств та збройних сил, їх структура за видами військ (сухопутні, військово-повітряні, протиповітряні, військово-морські, космічно-ядерні). Процентне співвідношення чисельності військовослужбовців до кількості населення, яке за світовими стандартами не повинно перевищувати 1%. Наявність військового ядерного потенціалу та стратегічного озброєння. Науково-технічна можливість отримання високозбагачуваного урану, що дає змогу створювати ядерну зброю. Володіння високоточною зброєю, зокрема космічного та морського базування. Можливість нанесення ракетного удару з космосу по стратегічних об'єктах противника. Наявність стратегічної (дальньої) авіації, спроможної донести ядерний заряд. Вхідження до глобальної, регіональної або наявність національної дієвої протиракетної оборони (захист від міжконтинентального ракетно-ядерного балістичного удару). Військово-морська присутність у Світовому океані, безпосередній вихід до моря. Наявність авіаносців та

підводного флоту стратегічного призначення. Можливість проводити інформаційно-психологічні види війни. Доступ до глобальної стратегічної розвідувально-інформаційної сфери на можливому театрі військових дій. Рівень фінансування збройних сил від ВВП (рекомендована норма – 3 %). Входження до ефективних міжнародних військово-політичних та оборонних блоків/союзів. Членство або співпраця з НАТО, ОБСЄ, ОДКБ, ШОС. Участь у миротворчих операціях за рішенням РБ ООН та програми НАТО «Партнерство заради миру», інших миротворчих операціях ОБСЄ тощо. Економічні показники вітчизняного військово-промислового комплексу (кількість державних замовлень, експорт озброєння та військової техніки). Стан науково-дослідних та проектно-конструкторських досягнень у військовій сфері, їх практична значущість для переозброєння, реформування та модернізації армії. Участь у міждержавному продажі озброєння та військової техніки. Участь у міжнародних військових учбово-тренувальних навчаннях. Наявність на території держави військових баз зарубіжних країн. Володіння власними військовими базами за межами своєї території. Кількість вищих військових навчальних закладів, їх спеціалізація та участь у підготовці зарубіжних військових спеціалістів. Наявність довишівських навчальних закладів з військовою та підвищеною військово-фізичною підготовкою (ліцеї, кадетські училища тощо). Система військового призову та контрактний вид військової служби, системна робота з мобілізаційним резервом. Стан законодавчого гарантування військової безпеки (конституція, закони, основи (стратегія), концепція, доктрина, програми, плани), їх стабільність, системно-логічна послідовність та ефективність. Прикордонні конфлікти з країнами-сусідами, внутрішні територіальні претензії та соціально-політичні конфлікти. Причетність до фінансування чужих військових конфліктів або опосередкована участь у них. Організація та фінансова підтримка державних громадсько-військових організацій патріотичного та парамілітарного спрямування. Систематичність військових зборів для перепідготовки резервістів. Підтримка мережі молодіжних військово-патріотичних

організацій. Наявність на території країни терористичних та екстремістських угруповань або можливість їх виникнення/проникнення. Підготовка або дозвіл на перебування на своїй території іноземних терористичних баз та угруповань. Скоєння терористичних актів, їх частота, чисельність жертв, застосування зброї масового ураження. Наявність спеціалізованих антитерористичних підрозділів та центрів. Ефективність громадського цивільного контролю над силовим блоком. Наявність на посаді міністра оборони цивільної особи. Кожна складова має оцінку від -5 до +5, чотири показники можуть мати оцінку від 0 до -5. Загальна сума оцінки повинна становити 50 % від максимально можливої оцінки, яка становить 145 балів. Рівень нижче 50 % повинен викликати підвищену увагу та тривогу, рівень від 50 до 75 % – постійний контроль, вище 75 % – удосконалення. За оцінкою автора система національної воєнної безпеки України знаходиться в критичній зоні, викликаючи тривогу за її функціональний стан. Сучасні глобальні загрози безпеці вимагають спільних, колективних та кооперативних зусиль держав, які найбільш оптимально відповідають сучасним геополітичним викликам. Окрема країна самотійно не спроможна їх подолати.

12. Відсутність своєчасної адекватної військово-політичної реакції на існуючі виклики запускає логічно-ланцюгову реакцію: виклик–ризик–загроза–небезпека–конфлікт–агресія–війна. Загрози невійськового характеру при їх ескалації мають тенденцію переростання у військову небезпеку і конфлікт. Військово-політичні кризи пострадянських республік мали системний комплексний характер і у багатьох випадках стали наслідком внутрішнього політичного й економічно-соціального стану. Пострадянська військова історія свідчить, що при виникненні воєнного конфлікту військова складова домінує над превентивною дипломатією. Воєнні конфлікти у пострадянських республіках так і не були остаточно врегульовані, вони залишаються у латентному стані (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, Таджикистан). Порушення військового балансу та відсутність

політичної стабільності провокують реалізацію існуючих воєнних загроз і небезпек в агресію. Політичне протистояння, етнотериторіальні претензії, релігійно-екстремістська складова стали основною причиною виникнення воєнних конфліктів. Пострадянські воєнні конфлікти набули нового характеру, вони, як правило, були внутрішніми з подальшим залученням зовнішньої сили. Будь-які поступки у питаннях національних інтересів в угоду зовнішньому партнеру послаблюють національну безпеку та посилюють вплив на країну, що повною мірою можна віднести до політики Росії щодо нових незалежних держав. Застосування військової сили проти слабшого стало нормою при вирішенні міждержавних конфліктів у Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Південній Осетії, країнах ЦА. Російські операції з примушення до миру, підтримання миру суперечили принципам суверенітету, територіальної недоторканості та цілісності втягнутих у конфлікт держав. Фактично встановлювався диктат сильнішого над слабшим, що спотворювало рівність членів міжнародного співтовариства, не відповідало засадам демократії та свободи. Досвід залучення великих і сильних держав до врегулювання внутрішніх воєнних конфліктів малоефективний. Історія суверенізації нових незалежних держав свідчить, що цей процес не завершився подоланням етнічних, територіальних та релігійних протиріч. Держави «великої сімки/вісімки» готові втручатись у конфлікт на превентивній стадії з метою недопущення його ескалації за умови реальної загрози міжнародній безпеці. Кавказькі воєнні конфлікти мають спільну характерну рису: сторони не прагнуть дійти згоди, у них не має спільної волі, яка б спонукала їх до таких дій. За участі зовнішніх сил на Кавказі вдалось припинити активні бойові дії і перейти до переговорів. Чотири самопроголошені республіки на пострадянському просторі (Придністров'я, Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія) залишаються «законсервованими» конфліктами, які несуть загрозу виникнення міждержавної локальної/регіональної війни у яку можуть бути втягнуті ядерні держави.

13. Закономірність геополітичного вибору в конкретних історичних умовах залежить від географічного розташування країни, внутрішньої політико-партійної ситуації, державної форми правління, економічної та військової спроможності, наявності стратегії національної безпеки, входження у колективні системи безпеки регіонального і глобального рівня, наявності та впливу єдиної політичної нації на державну стратегію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
2. Бжезинський Зб. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / Зб. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4; Бжезинський Зб. Велика шахівниця / Зб. Бжезинський. – Львів, Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.; Киссинджер Г. Дипломатія [Електронний ресурс] / Г. Киссинджер. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kissing/01.php; Кеннан Дж. Дипломатія Другої світової війни глазами американського посла в СРСР Джорджа Кеннана / Дж. Кеннан ; [пер. с англ. Л. А. Игоревського, Ю. Д. Чупрова]. – М. : Центрполиграф, 2002. – 479 с.; Хантингтон С. О волне демократизации, их сущность и периодизация [Електронний ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступу : http://ualib.com.ua/br_7561.html; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.; Горбулин В. П. Без права на покаяние / В. П. Горбулин. – Харків : Изд. Defens Express Library і «Фоліо», 2009; Волкогонов Д. Семь вождей : в 2-х кн. / Д. Волкогонов. – М. : Новости, 1995. – 496 с. Hitch Ch. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age / Ch. Hitch, R. McKean. – Cambridge : Harvard University Press, 1960. – 422 p.; Radwick B. Modern Armed Forces Planning / B. Radwick. – New York : SAGE, 1975. – 345 p.; American National Security: A Reader in Theory on Policy / [ed. by M. Berkowitz, P. G. Bock]. – New York : The Free Press, 1965. – P. 100.
3. Olszanski T. A. Historia Ukrainy XX / Tadeusz Andrej Olszanski. – Warszawa, 1994. – 352 s.
4. Марциняк В. Вновь обретенная свобода и суверенность [Електронний ресурс] / В. Марциняк // Новая Польша. – 2010. – № 7-8. – Режим доступу : <http://www.novpol.ru/index.php?id=1356>; Wiszka E. Systemy Polityczne Ukrainy / Emilian Wiszka. – Torun, 2007. – 190 s.
5. Абалкин Л. И. Стратегический ответ России на вызовы нового века / Л. И. Абалкин. – М. : Экзамен, 2004. – 608 с.

6. Катасонов Ю. США: военное программирование / Ю. Катасонов. – М. : Наука, 1972. – 226 с.; Солнышков Ю. С. Обоснование решений / Ю. С. Солнышков. – М. : Экономика, 1980. – 167 с.

7. Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров. – М. : Рос. ин-т страт. иссл., 2011. – 380 с.

8. Литвиненко В. Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – М. : Сев. Кавказ. Акад. гос. службы, 2010. – 54 с.

9. Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

10. Ганиев Т. А. Безопасность Центрально-Азиатского региона СНГ и роль Российской Федерации в ее обеспечении : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Т. А. Ганиев. – М., 2008. – 215 с.

11. Акматалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / А. М. Акматалиева. – Бишкек, 2011. – 169 с.

12. Арутюнян А. Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте Республики Армения) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / А. Э. Арутюнян. – М., 2000. – 187 с.

13. Федоровых А. П. Проблема Черноморского флота в российско-украинских отношениях (1991–2000) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. П. Федоровых. – М., 2008. – 314 с.

14. Калачев Д. Н. Тенденции и проблемы взаимодействия России и НАТО в контексте национальной безопасности Российской Федерации : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Калачев Дмитрий Николаевич. – М., 2009. – 180 с.

15. Романенко В. И. Новое геополитическое пространство Черноморского региона в контексте российской национальной безопасности : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / В. И. Романенко. – М., 2009. – 263 с.

16. Турдиева З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / З. Т. Турдиева. – Бишкек, 2011. – 188 с.

17. Бурнашев Р. Р. Безопасность в Центральной Азии: методологические рамки анализа. Военный сектор безопасности / Р. Р. Бурнашев, И. А. Черных. – Алматы, 2006. – 360 с.

18. Алешин Ю. И. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Ю. И. Алешин. – Бишкек, 2011. – 173 с.

19. Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2019. – 163 с.

20. Казанцев А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе / А. А. Казанцев // Полис. – 2005. – № 2. – С. 83–86.

21. Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Т. К. Токаев. – М., 2009. – 215 с.

22. Солаймони Шохзода. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Солаймони Шохзода. – М., 2006. – 296 с.

23. Усов С. А. Политико-правовые проблемы Черноморского флота и Севастополя в контексте распада Российской империи и СССР: Историко-

политологический анализ : дисс. ... доктора полит. наук : 23.00.02 / Усов Сергей Андреевич. – М., 2003. – 445 с.

24. Соколов А. К. Курс советской истории, 1941–1999 / А. К. Соколов, В. С. Тяжельникова. – М., 1999. – 415 с.

25. Всемирная история / [под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой]. – М., 1997. – 496 с.

26. Фроянов И. А. Погружение в бездну: (Россия на исходе XX века) : [монография] / И. Я. Фроянов. – СПб., 1999. – 800 с.

27. Левик Б. С. Військова історія у системі забезпечення національної безпеки та оборони України / Б. С. Левик // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали Всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – Частина II. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Факультет суспільних наук і міжнародних відносин. – 156 с. – (Секція: Проблеми та перспективи історичної науки в Україні).

28. Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України : наук.-інформ. зб. / А. І. Семенченко [та ін.] ; заг. ред. В. П. Горбулін ; Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. – К. : ДП "НВЦ "Євроатлантикінформ", 2006. – 152 с. – (Серія: Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України ; Вип. 23).

29. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченко– К.: Фенікс, 2009.– 544 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин/ За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченко– К.: Фенікс, 2011.– 632 с.

30. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою у контексті національної безпеки України : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / А. Бірюченко. – К., 2006. – 185 с.

31. Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпечення обороноздатності України: теорія і практика : [монографія] / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. В. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008 – 300 с.
32. Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.
33. Вагапов В. Б. Від задекларованого нейтралітету до вимушеної позаблоковості / В. Б. Вагапов. – К. : 2012. – 152 с.
34. Дзьобань О. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз): дис. ... доктора філос. наук : 21.03.01 / Дзьобань Олександр Петрович. – Х., 2005. – 457 с.
35. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – 631 с.
36. Палій О. А. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Палій Олександр Андрійович. – К., 2006. – 179 с.
37. Пендюра М. М. Національні інтереси – фундаментальний елемент національної безпеки України в умовах євроінтеграції / М. М. Пендюра // Держава і право. – 2004. – № 26. – С. 48–52.
38. Кобринський В. Ю. Адміністративно-правові аспекти контролю у сфері національної безпеки України / В. Ю. Кобринський // Судова апеляція. – 2007. – № 2. – С. 92–97.
39. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика : дис. ... доктора наук з держ. управління : 25.00.01 / Ситник Григорій Петрович. – К., 2004. – 276 с.; Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.
40. Хилько Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «національна безпека» / Л. Хилько // Вестник Севастопольського гос. техн. ун-та. – 2003. – № 50. – С. 181–190; Хилько Л. Визначення загроз національній безпеці в українській теоретико-політичній думці / Л. Хилько //

Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2004. – № 68–69. – С. 57–60.
– (Філософія. Політологія).

41. Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки : [монографія] / Л. М. Шипілова. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

42. Іващенко А. Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування / А. Іващенко, С. Вербицький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 140–151.

43. Основні завдання раціонального розподілу оборонних ресурсів в рамках оборонного планування відповідно до принципів програмно-цільового підходу / [Шелест Є., Шевченко В., Федоренко Р., Невольниченко А., Бодрик Ю.] // Зб. наук. праць Нац. наук.-дослідного центру оборон, технологій і воєн, безпеки України. – 2004. – Вип. 2 (22). – С. 86–95; Управління оборонними ресурсами в Збройних Силах України / [В. Шевченко, М. Шпура, Р. Федоренко та ін.]. – К. : ННДЦ ОТ і ВБ України, 2002. – 84 с.; Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти : [монографія] / О. С. Бодрук. – К. : НППМБ, 2001. – 300 с.

44. Горбуліна В. П. Національна безпека: Український вимір / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко. – К. : ІПНБ, 2008. – 101 с.

45. Радецький В. Г. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Радецький Віталій Григорович. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2006. – 233 с.

46. Мельничук І. М. Українсько-російські відносини: політичний та військовий аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мельничук Ігор Миколайович. – Чернівці, 1998. – 186 с.

47. Пулим О. В. Збройні сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі : автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / О. В. Пулим. – Львів, 2001. – 18 с.

48. Гозуватенко Г. О. Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Гозуватенко Галина Олександрівна. – Львів, 2009. – 178 с.

49. Попович О. І. Становлення і розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав світу : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Попович Олександр Ілліч. – Львів, 2009. – 175 с.

50. Сташко А. І. Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Сташко Андрій Іванович. – Львів, 2009. – 153 с.

51. Яровий В. Г. Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу країн – колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Яровий Віталій Григорович. – Львів, 2009. – 162 с.

52. Странніков А. М. Інформаційно-психологічне протиборство у воєнних конфліктах другої половини ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / А. М. Странніков. – Львів, 2007. – 180 с.

53. Луцьков А. В. Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Луцьков Артур Володимирович. – Львів, 2007. – 196 с.

54. Федоренко Д. С. Застосування зенітної артилерії сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Федоренко Дмитро Сергійович. – Львів, 2007. – 180 с.

55. Матяшук В. П. Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991–2005 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Матяшук Валентина Петрівна. – Львів, 2008. – 210 с.

56. Ланько О. М. Бойове застосування новітніх засобів збройної боротьби в локальних війнах 90-х років ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Ланько Олег Миколайович. – Львів, 2008. – 153 с.

57. Іщенко Т. В. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних сил України (1991–2006 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Іщенко Тарас Васильович. – Львів, 2008. – 193 с.

58. Левик Б. С. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Левик Богдан Степанович. – Львів, 2010. – 189 с.; Левик Б. С. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр. : [монографія] / Б. С. Левик. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2012. – 380 с.

59. Компанець І. В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Компанець Ігор Володимирович. – Львів, 2010. – 209 с.

60. Лозинський П. І. Воєнно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Лозинський Петро Ігорович. – Львів, 2011. – 179 с.

61. Радецький В. Г. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Радецький Віталій Григорович. – Львів, 2006. – 233 с.

62. Основи стратегії національної безпеки і оборони держави / [В. Г. Радецький, О. П. Дузь-Крятченко, В. М. Воробйов, В. П. Грищенко та ін.]. – К. : Національний університет оборони України, 2009. – 596 с.

63. Лойко О. М. Історична необхідність формування сучасної професійної армії України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / О. М. Лойко. – Львів, 2005. – 20 с.

64. Горбач Ю. С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю. С. Горбач. – К., 2005. – 18 с.

65. Стевенс Н. Г. Військове співробітництво України з НАТО в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. (історико-аналітичний аспект) : автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Стевенс. – Черкаси, 2008. – 20 с.

66. Черник П. П. Геополітичне положення України в Центрально-Східній Європі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / П. П. Черник. – Львів, 2008. – 19 с.

67. Тодоров І. Я. Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Я. Тодоров. – Донецьк, 2007. – 38 с.

68. Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.

69. Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кінець 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. М. Чорна. – Чернівці, 2008. – 20 с.

70. Гусаков В. В. Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90-ті роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / В. В. Гусаков. – К., 2001. – 22 с.

71. Лященко О. О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Лященко. – К., 2002. – 17 с.

72. Лакішик Д. М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Д. М. Лакішик. – К., 2002. – 16 с.

73. Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейського співтовариства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Р. А. Кривонос. – К., 2002. – 22 с.

74. Бабак О. І. Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – початок 1990-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.

75. Мартинов Г. Л. Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Г. Л. Мартинов. – К., 2008. – 26 с.

76. Моцок В. І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. І. Моцок. – Чернівці, 2002. – 20 с.

77. Ковальова О. О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. О. Ковальова. – К., 2004. – 32 с.

78. Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004. – 17 с.

79. Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / А. В. Грубінко. – К., 2007. – 20 с.

80. Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. С. Сергієнко. – К., 2003. – 18 с.

81. Білан В. М. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Білан. – Львів, 2004. – 20 с.

82. Корсак Р. В. Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Р. В. Корсак. – Ужгород, 2008. – 20 с.

83. Андрейко В. І. Чесько-Словацькі міждержавні відносини: особливості становлення і розвитку (1990-ті – 2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. І. Андрейко. – К., 2007. – 22 с.

84. Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. В. Сивак. – К., 2000. – 20 с.

85. Требін М. П. Армія в суспільстві, що трансформується (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М. П. Требін. – Х., 2005. – 32 с.

86. Круть П. П. Армія як суб'єкт забезпечення національної безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / П. П. Круть. – Х., 1999. – 19 с.

87. Сухушин М. П. Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. П. Сухушин. – Одеса, 2006. – 20 с.

88. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. Ф. Корж. – К., 2004. – 20 с.

89. Калагін Ю. А. Військова служба за контрактом (соціальний вимір) : [монографія] / Ю. А. Калагін ; [за наук. ред. Е. А. Афоніна]. – Х. : ХУПС, 2008. – 278 с. – (Серія «Відкрита дослідницька концепція» ; вип. 7).

90. Феденко О. В. Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Феденко. – Львів, 2002. – 16 с.

91. Шевельов В. О. Державні механізми реформування системи ресурсного забезпечення Воєнної організації на шляху євроатлантичної інтеграції України : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми державного управління» / В. О. Шевельов. – К., 2005. – 20 с.

92. Храбан І. А. Конфігурація європейської безпеки в контексті реалізації національних інтересів України (воєнно-політичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави (політ. науки)» / І. А. Храбан. – К., 2008. – 32 с.

93. Дорофеев Д. В. Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральна Азія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Д. В. Дорофеев. – К., 2007. – 20 с.

94. Паламарчук В. О. Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління, адміністративне право і процес, фінансове право» / В. О. Паламарчук. – Ірпінь, 2003. – 13 с.

95. Колос Р. Л. Підготовка офіцерських кадрів для Збройних Сил України за досвідом Військово-інженерного інституту 1991–2000 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Р. Л. Колос. – К., 2004. – 20 с.

96. Ячний А. М. Соціальне регулювання конфліктів військової організації в умовах сучасного українського суспільства : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / А. М. Ячний. – Х., 2001. – 19 с.

97. Корольов С. С. Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / С. С. Корольов. – К., 2006. – 20 с.

98. Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 рр.: історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : спец. 07.02.01 / М. І. Кабачинський. – Чернівці, 2006. – 36 с.

99. Луник О. О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / О. О. Луник. – К., 2003. – 19 с.

100. Мартинюк В. М. Цілісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. М. Мартинюк. – Х., 2006. – 19 с.

101. Козинець І. П. Участь Збройних сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Козинець Іван Павлович. – Львів, 2008. – 226 с.

102. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : [монографія] / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

103. Наука і оборона : щоквартальний наук.-теорет. та наук.-практ. журнал Міністерства оборони України. – 1994–2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nio.mil.gov.ua/>.

104. Воєнна історія : наук.-популярний журнал. – 2002–2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://warhistory.ukrlife.org/>.

105. Сайт недержавного аналітичного Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucerps.org/ukr/index.php>
106. Національний інститут міжнародної безпеки при РНБОУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niisp.org.ua/index.php/>.
107. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/>.
108. Військово-історичний альманах Національного військового історичного музею України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://militarist.milua.org/via.html>.
109. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України № 975-IV від 19 червня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=422968.
110. Центр військової політики і політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/about-center>.
111. Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.in.ua/>.
112. СІПРІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sipri.org/yearbook/2012/files/SIPRIYB12Summary.pdf>;
Национальная оборона. Раздел геополитика. 2006–2011 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oborona.ru/pages/mainpage/geopolitics/index.shtml>.
113. The Military Balance. Міжнародний інститут стратегічних досліджень у Лондоні (IISS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iiss.org/>; Military Technology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.monch.com/C125779A003EAE64/Docname/INTERN_HomeEN.
114. Jane's World Armies [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.janes.com/products/janes/security/military-capabilities/world-armies.aspx>;

115. Кондратюк К. К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009) : [навч. посіб.] / К. К. Кондратюк, О. М. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 186.

116. Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 10. – Ст. 85.

117. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами : Закон України від 19.06.2003 № 975-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 46. – Ст. 366. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.

118. Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України / Б. С. Левик // Досягнення соціально-гуманітарних наук у сучасній Україні : матеріали Другої всеукр. наук. конф. : у 3-х частинах (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49; Литвинов В. Латинсько-український словник / В. Литвинов. – К. : Українські пропілеї, 1998. – С. 583; Політологічний енциклопедичний словник / [упор. В. П. Горбатенко]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 286; *Slovník terminov z bezpečnosti národového* / [reg. W. Lepkowski]. – Warszawa : AJN, 2002. – S. 16.

119. Военная доктрина РФ. 2010 / Офіційний сайт Президента РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

120. О безопасности : Закон РФ № 2446-І от 5.03.1992 // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – С. 769.

121. Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/konc1.htm>.

122. Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mod.mil.by/konсер.html>.

123. Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Шипілова Лариса Миколаївна. – К., 2007. – 178 с.; Posen V. R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict / V. R. Posen // *Survival*. – Spring 1993. – Vol. 35. – № 1. – S. 28.

124. Гуржій О. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології / О. І. Гуржій, Р. І. Пилявець // *Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття : зб. наук. статей*. – К., 2004. – С. 6–13; Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки / Р. І. Пилявець // *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 110–115; Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 116–118.

125. Нариси воєнно-політичної історії України / [С. О. Кубицький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко, С. В. Сірий, В. Г. Безбах]. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 375 с.

126. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; [пер. с фр.]. – М. : КАНОН-пресс, 2000. – 542 с.

127. Лодий П. Д. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве [Електронний ресурс] / П. Д. Лодий. – Режим доступу : <http://minervium.com/sociology/Lodij-Teorija-obshhih-prav.html>.

128. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1986. – Т. 3.

129. Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1974. – Т. 33.

130. Драпака А. В. Насильство як форма порушення психологічних меж особистості / А. В. Драпака // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 294–302.

131. Скакунов Э. И. Международно-правовые гарантии безопасности государств / Э. И. Скакунов. – М. : Междунар. отношения, 1983. – 191 с.

132. Конституція СРСР 1936 р. та Конституція РРФСР 1937 р. / Електронна бібліотека юридичної літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/188/14874/24/>.

133. Дмитриев А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики / А. П. Дмитриев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 38.

134. Лазарев И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития / И. А. Лазарев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 10.

135. Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения / А. В. Болятко // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.

136. Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ–СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004) : [монографія] / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБУ, 2006. – 496 с.

137. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

138. Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки : [монографія] / Л. М. Шипілова. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

139. Про основи національної безпеки України : Закон України 2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.
140. Возжеников А. В. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты : [монографія] / А. В. Возжеников. – М. : РАГС, 2006. – С. 72.
141. Общая теория национальной безопасности : [учебник / под. общ. ред. А. А. Прохожева]. – М. : Изд-во РАГС, 2002. – С. 117.
142. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2005. – С. 277.
143. Словарь военно-политических терминов. – М. : ГУ ГШ, 2004. – С. 178.
144. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. Б. Павленко. – К. : Вид-во «Фенікс», 2007. – 316 с.; Храмова В. Л. До проблеми української ментальності / В. Л. Храмова // Українська душа / [відп. ред.: В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
145. Зашкільняк Л. О. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст» / Л. О. Зашкільняк, Л. Б. Сирота // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 150–152.
146. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3.
147. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза: політологія, історія, філософія. – 2004. – № 1. – С. 92–111;
148. Носик М. О. Історіографія історіософії / М. О. Носик // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф. : у 3-х частинах (м. Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Іновація», 2014. – Ч. 2. – С. 165–168.

149. Эмар М. История и компаративизм / М. Эмар // Новая и новейшая история. – 1999. – № 5. – С. 90–97.

150. Шидер Т. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках / Т. Шидер // Философия и методология истории / [под ред. И. С. Кона]. – М. : Прогресс, 1997. – С. 143-167; Фридман Э. Методы изучения истории / Э. Фридман. – [2-е изд.]. – М. : Либриком, 2011. – 200 с.;

151. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–22.

152. Каганов Ю. О. Компаративний підхід в історії: витоки та еволюція становлення / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 363–371.

153. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності політичної партії «Наша Україна» / С. Адамович // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 21. – 233 с. – (Історія).

154. Мошкин С. В. СНГ – наследник СССР и имперская традиция [Електронний ресурс] / С. В. Мошкин. – Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/221/30/>; Из беседы с Маргарет Тетчер. Москва 8 июля 1990 года. Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записи бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам Горбачев–Фонд. – М. : Изд-во «Весь мир», 2010. – С. 426; Thatcher M. The Downing Street Years / M. Thatcher. – New York : Harper Collins, cop. 1993. – XXIV. – Pp. 806–807.

155. Стратегічні оборонні ініціативи (COI). (англ. SDI – Strategic Defense Initiative) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://opravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=739:rozvitok-zovnishnix-funkcij-radyansko%D1%97-derzhavi&catid=109&Itemid=3.

156. Бабинець А. Інтерв'ю з Богданом Гаврилишином. 30.05.2011 р. [Електронний ресурс] / А. Бабинець, О. Акименко // Українська правда. Історична правда : Інтернет-газета. – Режим доступу :

http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/30/41124/view_print/; Коэн С. Почему распался Советский Союз / С. Коэн // Свободная мысль. – 2006. – № 9–10. – С. 179–189.

157. Арбатов А. Г. Национальная идея и национальная безопасность / А. Г. Арбатов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 5. – С. 5–21.

158. Камінський Є. Політика США щодо України / Є. Камінський, А. Дашкевич. – К. : Політична думка, 1998. – 547 с.; Покась М. С. Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991–1997 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Покась Михайло Сергійович. – Одеса, 2001. – 158 с.

159. Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики. 02.1989 // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89 – Коллекция рассекреченных документов. – Оп. 4. – Д. 12; П1 63/40 22.07.1989 г.; О политической ситуации в Прибалтийских республиках // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6; п1 64 / 168 26.08.1989 г.; О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 25.

160. Галузевий державний архів СБ України: Путівник / [автор-упорядники: В. Д. Даниленко (відп. упор.) та ін.]. – Харків : Права людини, 2009. – 136 с.; Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Арк. 15–16.

161. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про реагування на націоналістичні прояви в республіках радянської Прибалтики // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 229–231.

162. Феськов В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1945–1991) / В. И. Феськов, В. И. Голиков, К. А. Калашников. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2004. – С. 183.

163. Об обвинениях Советского Союза в причастности к распространению химического оружия : Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147/75 от 6 февраля 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–5.

164. О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана : Постановление Секретариата ЦК КПСС № 146–VI от 24 января 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–13; О выводе советских войск из Венгрии : Постановление Секретариата ЦК КПСС № 181–90 г. от 9 марта 1990 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 8. – Д. 78. – Л. 1–13.

165. Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе : Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции 7–8 июля 1990 г.; Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе : Варианты проекта резолюции и резолюция; предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 1 – Съезды КПСС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

166. Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан : Постановление Секретариата ЦК КПСС № 164/37 от 5 августа 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 41. – Л. 1–4; По вопросу компенсации поставками из Советского Союза Республике Куба вооружения, которое может быть оставлено кубинскими войсками в Народной Республике Ангола : Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147–84 от 7 февраля 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 20. – Л. 1–5.

167. Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики : Постановление Секретариата ЦК КПСС // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; О политической ситуации в Прибалтийских республиках : П1 63/40 22.07.1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

168. Конституція СРСР. (Основний закон). Прийнята 7 жовтня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.democracy.ru/library/history/laws/constitution_1977.html.

169. Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе : Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции. 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция, предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 1 – Съезды КПС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

170. Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації : Закон СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.br.com.ua/19311>.

171. Декларация о государственном суверенитете РСФСР // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 22.

172. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

173. Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 2. – Ст. 6.

174. Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991 року [Електронний ресурс] / М. Поліщук // Українська правда. Історична правда. 18.01.2011. – Режим доступу : http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/view_print/.

175. Дмитрук А. Розпад СРСР та формування українсько-російських відносин нового типу / А. Дмитрук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2002. – Вип. 3. – С. 154–163. – (Серія: Історія); Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. – К., 2004. – 616 с.

176. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки: Постанова Верховної Ради УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 27. – Ст. 318.

177. Об итогах выборов Президента РСФСР. № 05522 от 15.07.1991 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 22. – Д. 81. – Л. 13.

178. Газета «Известия» № 197 с текстом обращения членов ГКЧП к советскому народу, указа вице-президента СССР Г. И. Янаева о вступлении в исполнение обязанностей президента в связи с состоянием здоровья Президента СССР М. С. Горбачева; постановления № 1 ГКЧП о порядке в стране, обращения ГКЧП к главам государств и правительств и генеральному секретарю ООН, заявления Председателя Верховного Совета СССР А. Лукьянова // Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 6.

179. Текст заявления Президента СССР М. С. Горбачева по советскому телевидению 22 августа 1991 г. и пресс-конференции М. С. Горбачева 23 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 42–44.

180. Сообщение ежедневного вестника «Международная экспресс-информация» главной редакции иностранной информации ТАСС «О событиях в СССР» об указе вице-президента СССР Г. Янаева о невозможности М. С. Горбачева исполнять обязанности президента СССР и введении чрезвычайного положения в отдельных местностях СССР. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 5.

181. Экспресс-информация «Молния № 11» агентства «Интерфакс» о вводе в Москву подразделения Витебской воздушно-десантной дивизии и отражение попытки группы людей в штатском проникнуть в здание парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

182. Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллина и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138; Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о решении Парламента РСФСР не отправлять Б. Н. Ельцина в Крым к президенту СССР М. С. Горбачеву, а направить туда Силаева и Руцкого, о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

183. Тексты обращения Президента РСФСР Б. Н. Ельцина, председателя Совета Министров РСФСР И. С. Силаева и и.о. председателя Верховного Совета РСФСР Р. И. Хасбулатова «К гражданам России» и Указа Президента РСФСР об антиконституционных действиях членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 2–5; Тексты указов Президента РСФСР, приказов министра обороны РСФСР № 1 и № 2. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 20–22.

184. Хроника событий 20 августа в Москве, Ленинграде и др. городах и республиках СССР. 20.08. 1991 // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 1.

185. Экспресс-информация «Молния № 13» агентства «Интерфакс» о сведениях из Оперативного штаба Моссовета о гибели В. Усова и И. Кричевского во время столкновения колонны демонстрантов с колонной бронетранспортеров (БТР) в тоннеле и переходе 9-ти боевых машин пехоты

(БМП) на сторону российского парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 249–250.

186. Сводка хроники событий, происходивших в Москве и в СССР в ночь с 20-го на 21-е августа 1991, переданная Российским информационным агентством. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 230–235.

187. Газета «Известия» № 199 (вечерний выпуск) с сообщением об аресте членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 12–13.

188. Бурбыга Н. Действующие лица и исполнители. Как делался государственный переворот в СССР. 22 августа 1991 г. / Н. Бурбыга, В. Руднев, С. Мостовщиков // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 27–30.

189. Обращение Ивано-Франковского, Тернопольского, Львовского областных советов народных депутатов к военнослужащим Прикарпатского военного округа с призывом не оказывать поддержки заговорщикам и не идти против своего народа. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 19; Сообщение Отдела информации Президента РФ о готовности трудовых коллективов западных областей Украины к актам гражданского неповиновения и бессрочной забастовке и призыве Народной Рады (оппозиции Верховного Совета УССР) к немедленному созыву Чрезвычайной ассамблеи Верховного Совета Украины // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 20.

190. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

191. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. – К., 2002. – 558 с.; Офіцінський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу) / Р. Офіцінський. – К. : Ін-т історії України НАН України ; Ужгород : Гражда, 2005. – 468 с.

192. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр./рос.). Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР України № 1958-XII (1958-12) від 10.12.91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

193. Хасбулатов Р. И. Полураспад СРСР. Как развалили сверхдержаву (Главный свидетель. Сенсационные мемуары) / Р. И. Хасбулатов. – М. : Яуза-пресс, 2011. – Книга 1. Агония советской империи. – С. 457–482.

194. Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.

195. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1990. – 624 с.

196. Коен С. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? / Стивен Коен ; [пер. с англ. И. Давидян]. – М. : АИРО XXI, 2011. – 216 с.; Коен С. Антимодернизация. Распад СССР не был прорывом к демократии [Електронний ресурс] / Стивен Коен // Центральная Азия. – 2006. – № 39-40 (134-135). – Режим доступу : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1161927060>.

197. Carrère D'Encausse H. Le pouvoir confisqué. Gouvernants et gouvernés en URSS / Héléne Carrère D'Encausse. – Paris : Flammarion, 1980. – 336 p.

198. Краснознаменный Прикарпатский. – Львов, 1976. – 247 с.

199. Российская военная энциклопедия. – М., 1994. – Т. 2. – 821 с.

200. Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій / О. Бодрук // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6.

201. Ответ офицеров ордена Ленина Московского военного округа на обращение Президента «К воинам России» с критикой действий Президента по улучшению быта офицеров, о том, что не выполняется ни один указ или закон о социальной защите военнослужащих. Март 1997 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 58. – Л. 234.

202. Протокол заседания Военного совета обороны Дома Советов России по обсуждению результатов переговоров делегации Съезда народных депутатов РФ с представителями правительства В. С. Черномырдина, подписанный министром обороны РФ В. А. Ачаловым, министром безопасности РФ В. П. Баранниковым, Министром внутренних дел РФ А. Ф. Дунаевым (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 30 сентября 1993 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 23-23 об, 83-83 об.; Письмо координатора депутатской группы «Реформа армии» Ю. Юдина заместителю Председателя Совета Республик Верховного Совета РФ В. И. Жигулину о предоставлении необходимых средств для радиостанции, созданной депутатской группой «Реформа армии». (2 экз.). Копия с подлинника. Машинописный текст с резолюцией В. И. Жигулина 3 октября 1993 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 17, 77.

203. Приказ № 9 министра обороны Российской Федерации, генерал-полковника В. А. Ачалова об увольнении военнослужащих срочной службы, отпусках, гарантиях, направленный на предотвращение использования воинских частей и подразделений в блокировке работы 10-го внеочередного съезда народных депутатов, нарушения конституционных прав и свобод граждан. (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 28–30 сентября 1993 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 22, 82.

204. Коммунистическая газета «Молния» № 24 об уставе «Авангарда красной молодежи» (АКМ), а также о рассмотрении Комиссией Госдумы по импичменту 4-го пункта обвинения Б. Н. Ельцина – развал армии, нанесение ущерба обороноспособности и безопасности страны. Ноябрь 1998 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 163. – Л. 69–72 об.; Общероссийское политическое движение «В поддержку Армии, оборонной промышленности и военной науки» ДПА. Боевой листок «Не допустить дискриминации ветеранов военной службы» Акции протеста против внесения изменений в пенсионное законодательство для военнослужащих. 15–25 января 1999 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 141. – Л. 83.

205. Об обороне : Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов. – М. : Обозреватель, 1995. – С. 35.

206. Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. – М., 1992. – С. 254, 265–276.

207. Красная звезда. – 1993. – 8 и 17 июля; Вороний В. «Офицерский вопрос» в исследовании офицера Генерального штаба русской армии / В. Вороний // Военный вестник. – 1992. – № 9. – С. 7.

208. О создании Вооруженных Сил Российской Федерации : Указ президента Российской Федерации // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

209. Об утверждении временных общевоинских уставов Вооруженных Сил Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 16 сентября 1992 г. // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – М., 1992. – № 12. – С. 1105–1106.

210. Красная звезда. – 1992. – 11 апреля.

211. Конституция Российской Федерации. – М. : Юридическая лит-ра, 1993.

212. О Концепции национальной безопасности РФ : Указ Президента РФ № 24 от 10 января 2000 года; Концепция внешней политики РФ // Российская газета. – 2000. – 11 июля.

213. О безопасности : Закон РФ // Российская газета. – 1997. – 6 мая.

214. Военная доктрина РФ // Российская газета. – 2000. – 25 апреля.

215. Об обороне : Федеральный закон // Красная звезда. – 1996. – 5 июня.

216. Об утверждении стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества независимых государств : Указ Президента РФ № 940 от 14 сентября 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakonbase.ru/content/base/83592/>.

217. Конституция Российской Федерации. Текст. 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>; <http://constitution.garant.ru>.

218. Федеральное собрание Российской Федерации. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.duma.ru/>.

219. Правительство Российской Федерации. Интернет-портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.government.ru/>.

220. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : Указ Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 года № 537 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

221. Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Независимое военное обозрение: Приложение к независимой газете. – 2000. – 14–20 января.

222. Калачев Д. Н. Тенденции и проблемы взаимодействия России и НАТО в контексте национальной безопасности Российской Федерации : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Калачев Дмитрий Николаевич. – М., 2009. – 180 с.

223. Военная доктрина РФ – 2000 // Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217).

224. Військова доктрина РФ 2010 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print).

225. О создании Вооруженных Сил Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

226. Сухушин М. П. Початок будівництва Збройних Сил Російської Федерації в 1992–1993 рр.: соціальний і політичний аспекти / М. П. Сухушин // Наукові праці Нац. ун-ту «Києво-могилянська академія». – 2009. – Т. 115. – Вип. 102.– С. 85–88.

227. О воинской обязанности и воинской службе : Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников

правоохранительных органов России. Сборник нормативно-правовых актов. – М. : Обозреватель, 1995. – С. 1–27.

228. Об обороне : Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов России. Сборник нормативно-правовых актов. – М. : Обозреватель, 1995. – С. 34–43.

229. Министерство обороны Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mil.ru/>.

230. Фолкнер Кит. Боевые корабли [Электронный ресурс] / Кит Фолкнер ; пер. с англ. – М., 2002. – Режим доступа : [file:///C:/Documents %20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Janes_War_Ships.pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Janes_War_Ships.pdf).

231. Росія заявила, що до 2023 року побудує власний авіаносець, проектування якого планує розпочати в 2016 [Електронний ресурс] / ТСН. Новини. – 30 липня 2011. – Режим доступа : <http://tsn.ua/svit/rosiya-pobuduye-pershiy-atomniy-avianosec-cherez-12-rokiv.html>.

232. Ежегодник СИПРИ 2006 : Вооружение, разоружение и международная безопасность : пер. с англ. / Рос. акад. наук, Ин-т мировой экон. и междунар. отношений, Стокгольм. междунар. ин-т исслед. проблем мира. – М. : Наука, 2007. – С. 662-669.

233. The Military Balance 2000–2001 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2001. – P. 116.

234. Рособоронэкспорт. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://roe.ru/>.

235. Договір між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. Договір ратифіковано Постановою ВР № 3624-ХІІ (3624-12) від 18.11.93 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/840_050/page5.

236. Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о дальнейшем сокращении и ограничении стратегических

наступательных вооружений (СНВ_2). Текст договора. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.airbase.ru/military/docs/snv2./](http://www.airbase.ru/military/docs/snv2/)

237. МОП РФ. Документы Федеральной Комиссии при Правительстве Российской Федерации по обеспечению контроля за управлением и приватизацией объектов, предприятий и организаций оборонного комплекса. 31 января – 2 апреля 1997 г. // Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 1425. – Л. 1–51.

238. Протокол обсуждений на III совещании группы руководителей программы химического разоружения, 7–8 марта 1996 г., г. Вашингтон, США. План выполнения совместного проекта по созданию центрального органа по контролю за уничтожением химического оружия // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 99.

239. Конвенция о запрещении разработки, производства, накопления и применения химического оружия и его уничтожении (исправленный вариант). Типографский экз. (08.08.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 1–68.

240. Указы и распоряжения Президента РФ, относящиеся к деятельности Комитета по конвенциальным проблемам химического и биологического оружия при Президенте Российской Федерации (ККПХБО ПРФ) (19.02.1992 – 25.05.1999) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–134.

241. Поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с Комитетом по экологии Государственной Думы РФ, субъектами Федерации, местной администрацией, министерствами, госкомитетами, НИИ по вопросам уничтожения химического оружия. Т. 1–2 (05.01.–24.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 55–56.

242. Переписка ККПХБО ПРФ с МИД России, Комиссией по экспортному контролю при Правительстве РФ о намерении России присоединиться к «Австралийской группе» – экспортерам продукции и технологий химического и биологического профиля «двойного назначения» (02.06.1993–01.06.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 1–99.

243. Письма Президенту РФ, поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с министерствами, госкомитетами, АО по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия (05.01.–30.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 54. – Л. 1–559.

244. Переписка с министерствами, Госкомитетами, Генштабом, акционерными обществами, посольствами, НИИ по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия. Т. 1 (10.01.–28.07.1993) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 1–461; Т. 2 (02.08.–02.12.1993). – Д. 33. – Л. 1–352.

245. Сообщение Управления правительственной информации аппарата правительства Российской Федерации о брифинге 26 октября по итогам заседания Правительства РФ с участием первого заместителя Министра экономики РФ Я. М. Уринсона и начальника войск радиоактивной, химической и биологической защиты Министерства обороны Российской Федерации С. В. Петрова: Подлинник. [сентябрь–октябрь 1995 г.] // РГАСПИ. – Ф. 662 – Б. Н. Ельцин, Президент Российской Федерации, 1991–1999 гг. – Оп. 3. – Д. 52. – Л. 74.

246. Поручения Правительства РФ и документы по их выполнению за 1999 год // ГАРФ. – Ф. 10153 – Российское агентство по обычным вооружениям (РАВ), г. Москва, 1999–2004. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–199.

247. Положение об Управлении безопасности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 97. – Л. 1–11; Положение о Производственно-экономическом Управлении РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 99. – Л. 1–5.

248. Положение об Управлении внешнеэкономической деятельности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 100. – Л. 1–21.

249. Реестр лицензий на вооружение и военную технику за 2001–2004 год № 101–433 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 1–52.

250. Книга учета выдачи лицензий на производство вооружения и военной техники за 2003–2004 годы № 338–487 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 139. – Л. 1–157.

251. Росія планує побудувати шість новітніх підводних човнів для підвищення бойової готовності Чорноморського флоту РФ. УНІАН. 17.08.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/520643-rosiya-planue-pobuduvati-shist-novitnih-pidvodnih-chovniv-dlya-chf.html>.

252. Морская доктрина Российской Федерации на период 2020 года. Утверждена Президентом России В. В. Путиным 27 июля 2001 г. // Морской сборник. – 2001. – № 29. – С. 5.

253. Усов С. А. Политико-правовые проблемы Чорноморського флоту и Севастополя в контексте распада Российской империи и СССР: историко-политологический анализ : дисс. ... доктора полит. наук : 23.00.02 / Усов Сергей Андреевич. – М., 2003. – 445 с.

254. Ежегодник СИПЛИ. Раздел. Ядерные силы в мире. – М., 2006. – 666 с.

255. Путин В. В. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России / В. В. Путин // Российская газета: Столичный выпуск. – 2012. – № 5708.

256. Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – С. 63–94.

257. Шишков Ю. Россия в СНГ: Надежды и сомнения / Ю. Шишков // Проблемы теории и практики управления. – 1995. – № 1. – С. 46–49.

258. Коврик-Токар Л. Деякі аспекти військово-політичних відносин України та Росії у постбіполярний період / Л. Коврик-Токар // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 590–591. – С. 18–24.

259. Альбац Е. М. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ / Е. М. Альбац. – М. : Русслит, 1992.

260. Хазин М. Л. «Тупик „догоняющего“ развития» и «Возвращение „Красного“ проекта» / М. Л. Хазин // Крепость Россия: прощание с либерализмом : сб. статей. – М. : Яуза, Эксмо, 2005.
261. Крылов К. А. Русские вопреки Путину / К. А. Крылов. – М. : Алгоритм, 2012. – 304 с.
262. Калашников М. Агония или рассвет России. Как отменить смертный приговор? / М. Калашников, К. Бабкин. – М. : Яуза, 2012. – 400 с.; Калашников М. Крах путинской России: Тьма в конце туннеля / М. Калашников, Д. Галкина. – М. : ООО «Яуза-пресс», 2013. – 320 с.
263. Явлинский Г. А. Ложь и легитимность. Двадцать лет реформ / Г. А. Явлинский. – М. : Российская объединенная демократическая партия «Яблоко», 2011. – 120 с.
264. Пивоваров Ю. "Русская Система" как попытка понимания русской истории / Ю. Пивоваров, А. Фурсов // Полис. – 2001. – № 4.
265. Белобородов И. Российская нация может исчезнуть уже через столетие [Электронный ресурс] / И. Белобородов. – Режим доступа : <http://www.aif.ru/society/healthcare/1107794>.
266. Етнополітична карта світу 21 століття : навч. посібник / [П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак]. – Тернопіль : Мандрівець, 2000. – 240 с.
267. Вівчарик М. М. Білорусь / М. М. Вівчарик // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 288–289.
268. Кріль М. Республіка Білорусь: 1991–2006 рр. / М. Кріль // Педагогічна думка. – 2007. – № 1. – С. 58–66.
269. Национальное собрание Республики Беларусь. Палата представителей. Законодательство. Комиссия по национальной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступ.у : <http://www.house.gov.by/>, <http://house.gov.by/index.php/,5544,,,0,,,0.html>.
270. О государственном суверенитете Республики Беларусь : Декларация Верховного Совета Республики Беларусь от 27.07.1990 № 193-

XII [Электронный ресурс] // Белорусский правовой портал. – Режим доступа : <http://www.pravoby.info/docum09/part36/akt36325.htm>.

271. О первоочередных мерах, направленных на реализацию Конституции Республики Беларусь : Постановление Президиума Верховного Совета Республики Беларусь № 2943–XII от 13.04.1994 // Белорусский правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoby.info/docum09/part34/akt34493.htm>

272. Криль М. М. История країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ–ХХІ ст.) / М. М. Криль. – К. : Знання, 2013. – С. 23–38.

273. Зібрання чинних міжнародних договорів України : офіційне видання. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001. – Т. 1: 1990–1991 рр.

274. Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. : Закони України [Електронний ресурс] // Інформаційно-правовий портал. – Режим доступа : http://www.uazakon.com/documents/date_28/pg_igcwoh.htm.

275. О государственном флаге Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 19 сентября 1991 г. № 1090-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С. 493.

276. О государственном гербе Республики Беларусь : Закон Белорусской Республики от 19 сентября 1991 г. № 1086-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С. 491.

277. О проведении республиканского референдума по вопросам, предложенным Президентом Республики Беларусь, и мерах по его обеспечению : Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 13.04.1995 № 3728-XII // Белорусский правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoby.info/docum09/part33/akt33605.htm>.

278. Конституция Республики Беларусь. 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября

1996 г.) // Звезда : газета. – 27.11.1996; Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. – Минск, 1994.

279. О выборах депутатов Верховного Совета Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 27 октября 1989 г. № 2919-XI (по состоянию на 16 января 2007 г.) // Свод законов БССР. – 1989. – № 31. – С. 316; Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1995. – № 1–2, ст. 3.

280. Виноградова К. В. Становление и развитие союза России и Белоруссии / К. В. Виноградов // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2010. – № 2. – С. 159–167. – (Серия «Международные отношения»).

281. Договор об образовании Сообщества // Советская Белоруссия. – 04.04. 1996; Договор о Союзе Белоруси и России // Российская газета. – 03.04.1997

282. Устав Союза Белоруси и России // Российская газета. – 24.05.1997.

283. Общая теория права / [под ред. А. С. Пигалкина]. – М., 1996. – С. 77–78; Теория государства и права / [под ред. М. Н. Марченко]. – М., 1996. – С. 97–98; Общая теория государства и права / [под ред. А. Ф. Вишневого]. – Минск, 1998. – С. 94–95.

284. Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов о результатах республиканского референдума 17 октября 2004 года [Электронный ресурс] / Центральная избирательная комиссия Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Archive-Referenda-2004-Soob.pdf>.

285. Гетьманчук О. Білорусь: імітація виборів [Электронный ресурс] / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2006. – № 5. – Режим доступа : http://dt.ua/POLITICS/bilorus_imitatsiya_viboriv-45909.html?print.

286. Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов об итогах выборов

Президента Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PRB-soob9.pdf>.

287. Чуприна К. Інститут політичної опозиції в умовах авторитарного режиму в Білорусі [Електронний ресурс] / К. Чуприна // Науковий блог НУ «Острозька академія». – Режим доступу : <http://naub.org.ua/?p=1135>.

288. Левик Б. С. Військово-політична захищеність республіки Білорусь після 1991 р. / Б. С. Левик // Україна-Європа-Світ : Міжнародний зб. наук. праць / [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 10. – С. 230–237. – (Серія: Історія, міжнародні відносини).

289. Конституція Республіки Білорусь. 1996. Мінськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://house.gov.by/index.php/,244,,,0,,,0.html/>.

290. Архівна україніка в Білорусі: аналітичний огляд / [О. М. Коваль, М. Ю. Кулініч, А. А. Майстренко, І. В. Срібляк]. – К., 2009. – 108 с.

291. Конгрес США посилив санкції проти Білорусі. 21 грудня 2011 р. [Електронний ресурс] / Інститут прав людини і запобігання екстремізму і ксенофобії. – Режим доступу : http://www.ihrpex.org/uk/article/2173/kongres_ssha_posylyv_sanktsiji_schodo_bilorusi.

292. О совершенствовании контрольной (надзорной) деятельности в республике Беларусь : Указ Президента Республики Беларусь від 16 жовтня 2009 р. № 510. – (Зареєстровано у Національному реєстрі правових актів Республіки Білорусь 20 жовтня 2009 р. № 1/11062. Национальный центр правовой информации Республики Беларусь) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ncpi.gov.by/ncpi.asp?id=3>.

293. США ввели нові санкції проти Білорусі [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 4 січня 2012. – Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/ssha_vveli_novi_sanktsiyi_proti_bilorusi-95022.html.

294. О Вооруженных Силах Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 3 ноября 1992 г. № 1904-ХІІ [Електронний ресурс] //

Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.

295. О воинской обязанности и воинской службе : Закон Республики Беларусь от 5 ноября 1992 г. № 1914-ХІІ [Электронный ресурс] // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201914&p2={NRPA}>.

296. О обороне : Закон Республики Беларусь от 3 ноября 1992 г. № 1902-ХІІ [Электронный ресурс] // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201902&p2={NRPA}>.

297. Феськов В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1946–1999) / В. И. Феськов, К. А. Калашников, В. И. Голиков. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2004. – 246 с.

298. Договір про звичайні збройні сили у Європі. Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

299. Военная доктрина Республики Беларусь 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

300. Об утверждении концепции национальной безопасности Республики Беларусь : Указ Президента Республики Беларусь от 9 ноября 2010 г. № 575 [Электронный ресурс] // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.

301. Концепція національної безпеки Білорусі. 2010 р. Центр військової політики і політики безпеки [Электронный ресурс] // Оборонний вісник. – 2011. – № 5. – Режим доступа : <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/defensebulletin/5794--52011>.

302. Основы военной политики Республики Беларусь [Электронный ресурс] // Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

303. Официальный интернет-портал Президента Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://president.gov.by/>.

304. Агеев А. И. Военный потенциал 100 ведущих стран мира / А. И. Агеев, Б. В. Куроедов, О. В. Сандаров // Экономические стратегии. – 2011. – № 1. – С. 22–23.

305. Структура Вооруженных сил [Электронный ресурс] // Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.mod.mil.by/struct1vs.html>.

306. История и структура Вооруженных сил [Электронный ресурс] // Belarmy. Информационно-аналитический портал. – Режим доступа : <http://belarmy.by/category/istoria-belarusi>.

307. Военная карьера [Электронный ресурс] // Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.mod.mil.by/vv/vvcarier.html>.

308. История и структура Вооруженных сил. Сухопутные войска [Электронный ресурс] // Belarmy. Информационно-аналитический портал. – Режим доступа : <http://belarmy.by/istoria-belarusi/suxoputnye-vojska-respubliki-belarus>.

309. История и структура Вооруженных сил. Военно-воздушные войска и Войска противовоздушной обороны [Электронный ресурс] // Belarmy. Информационно-аналитический портал. – Режим доступа : <http://belarmy.by/istoria-belarusi/voenno-vozdushnye-sily-i-vojska-pvo-belarusi>.

310. Деятельность Министерства обороны Республики Беларусь в рамках международного сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mod.mil.by/megd_sotr.html.

311. Белорусский стелс-танк 2Т "Сталкер" идеальное оружия для боев в пустыне/.Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.vestnik-rm.ru/news-4-689.htm>

312. Порівняльний аналіз оборонних бюджетів України і Білорусі в контексті регіональних безпекових процесів: Аналітична записка

[Електронний ресурс] / Відділ оборонних стратегій та військово-технічної політики. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/518/>.

313. Халмухамедов А. М. Армянская диаспора как этнополитический феномен / А. М. Халмухамедов // Этнограф: Обзорение. – 1992. – № 2. – С. 82–92.

314. Хоренаци М. История Армении / М. Хоренаци. – М., 1858. – С. 70.

315. Исаакян А. Избранные произведения / А. Исаакян. – М., 1952. – С. 346.

316. Агаян Ц. П. Россия в судьбах армян и Армении / Ц. П. Агаян. – Ереван, 1994. – С. 285.

317. Геноцид армян в Османской империи : сб. документов. – Ереван, 1982.

318. Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории / Дж. С. Киракосян. – Ереван, 1986.

319. Гарибаджян Г. Б. Геноцид армян и мировая общественность / Г. Б. Гарибаджян. – Ереван, 1989; Фарбюхер Г. Армения / Г. Фарбюхер ; [пер. с нем.]. – Ереван, 1991.

320. Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. – Ереван, 1979. – Т. X. – С. 72.

321. Вестник архивов Армении. – 1982. – № 3. – С. 168.

322. Карапетян А. Р. Политический и социально-экономический кризис в Армении: Анализ ситуации и пути выхода / А. Р. Карапетян. – М. : Книжный мир, 1998. – С. 160.

323. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про виготовлення націоналістом В. Чорноволом документа ревізійністського характеру. Додаток: «Короткі тези для дискусії з національного питання (квітень 1988 року)» // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 97–103.

324. Соціально-економічний розвиток Росії і країн СНД у 2002 році. – М. : Держкомстат Росії, 2003.
325. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 3. – С. 133.
326. Конституція Республіки Вірменія. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forlawyer.com.ua/index.php?newsid=1435>.
327. Куртов А. Конституционное устройство Республики Армении / А. Куртов // *Армения: проблемы независимого развития* : [монография / под общ. ред. Е. М. Кожокина]. – М. : РИСИ, 1998. – С. 972.
328. Шмавонян Г. А. Конституционное правосудие Армении в системе разделения властей : дисс. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Шмавонян Гарик Азатович. – М., 2000. – 207 с.
329. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.
330. Карапетян А. Российская политика в Закавказье в постсоветский период / А. Карапетян // *Вестник Моск. ун-та*. – 1997. – Сер. 18. – С. 57.
331. Petrosyan D. What Are the Reasons of Armenians' Success in the Military Phase of the Karabakh Conflict (1991 – mid 1994) / D. Petrosyan // *The Noyan Tapan Highlights Weekly*. – 2000. – № 19–21. – P. 123.
332. *Jane's World Armies*. – 2008. – Iss. 8. – P. 846.
333. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.
334. Тищенко Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении / Г. Тищенко // *Армения: проблемы независимого развития* : [монография / под общ. ред. Е. М. Кожокина]. – М. : РИСИ, 1998. – С. 556.
335. Петросян Д. Развитие Вооруженных сил Армении / Д. Петросян // *Ноян тапан. Агентство новостей*. – 2000. – № 19–21.
336. Мещеряков В. Армения: стратегия выживания / В. Мещеряков // *Азия и Африка сегодня*. – 1998. – № 4. – С. 11.
337. Арутюнян А. Э. Военное сотрудничество и совместная военная деятельность Республики Армении и Российской Федерации / А. Э. Арутюнян // *Сборник научных статей адъюнктов*. – М. : Военный

университет, 2004. – № 12. – Ч. 12. – С. 5–22; Арутюнян А. Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте Республики Армения) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.10 / А. Э. Арутюнян. – М., 2000. – 187 с.

338. Стратегія національної безпеки Республіки Вірменія. Міжнародний центр інформаційної підтримки ОДКБ. – 2007. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.odkbarmenia.am/arm/baza001.php>.

339. Військова доктрина Республіки Вірменія. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/191773/>.

340. Полянский И. А. Военная доктрина России и ее роль в обеспечении безопасности и строительства вооруженных сил / И. А. Полянский, Е. В. Трофимов // Право и политика. – 2006. – № 1.

341. Мурашкина С. В. Политика США и НАТО в регионе Закавказья / С. В. Мурашкина // Информ. сб. по зарубежным странам и армиям. – 1999. – Вып. 4. – С. 51.

342. Масштабні антипрезидентські протести вже дісталися до Вірменії [Електронний ресурс] // Газета. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/articles/np/373762/comm#comments/>.

343. Манукян О. С. Україно-армянские отношения в контексте национальных интересов Украины в регионе Южного Кавказа / О. С. Манукян // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні : матеріали II Всеукр. наук. конф. (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.) : у 3-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 12–13.

344. Фоменко А. Ось Москва–Тегеран как политическая реальность / А. Фоменко // Независимая газета.– 1997. – 21 мая.

345. Тищенко Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении / Г. Тищенко // Армения: проблемы независимого развития : [монография / под общ. ред. Е. М. Кожокина]. – М. : РИСИ, 1998. – С. 558.

346. Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 7.
347. Мурашкина С. В. Политика США и НАТО в регионе Закавказья / С. В. Мурашкина // Инфор. сб. по зарубежным странам и армиям. – 1999. – Вып. 4. – С. 43–60.
348. Законодавча палата РУ. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/regulations.php>.
349. Конституція Республіки Узбекистан [Електронний ресурс] // Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/constitution.php>.
350. Валясик Т. Військове співробітництво між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою в ГУУАМ: Аналітична записка (Каспійська програма досліджень, грудень, 2000 р.) [Електронний ресурс] / Т. Валясик. – Режим доступу : http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/3102/military_cooperation_between_georgia_ukraine_uzbekistan_azerbaijan_and_moldova_in_the_guam_framework.html.
351. Клименко А. Ф. Военные Доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие / А. Ф. Клименко. – М. : Изд.-во Ин-та Дальнего Востока РАН, 2002.
352. Вооруженные силы Республики Узбекистан // Континент. – № 2(89) – 29 января – 11 февраля.
353. Сидоров О. Вооруженные силы Республики Узбекистан – вчера и сегодня / О. Сидоров // Gazeta.kz. – 2007. – 2 апреля.
354. Корбут А. Узбекистан наращивает свой боевой потенциал / А. Корбут // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 13 (279). – 8 апреля.
355. Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 37. – 11–17 сентября. – С. 51–55.
356. Левик Б. С. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів / Б. С. Левик // Схід. – 2013. – № 4 (124). – С. 139–147.

357. Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.
358. В Узбекистане вновь откроется американская военная база // Новый регион – Политика. – 2008. – 5 марта.
359. Узбекистан: восстание в Андижане // Доклад МГПК. – Ош–Брюссель, 2005. – 25 мая.
360. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).
361. Жангожа Р. Н. Страны ГУУАМ: сотрудничество и конкуренция / Р. Н. Жангожа // ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров. – К., 2000. – С. 198–207.
362. Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса / И. Каримов. – М., 1997. – С. 31–312, 372, 373.
363. Центральная Азия: вода и конфликт. Отчет МГПК. – Ош–Брюссель, 2002. – 30 мая.
364. Парламент Таджикистану. Офийний сайт. Законы 1991 р. [Елетронний ресурс]. Режим доступу: <http://parlament.tj/ru/>
365. Содружество Независимых Государств в 2006 году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М., 2007. – С. 20, 57, 58, 65, 89.
366. Декларация про державний суверенитет. 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.tj/rus/>.
367. Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия и основные положения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. С. Достиев. – Душанбе, 1999. – 19 с.
368. Новые Конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов. – [2-е изд.]. – М. : Манускрипт, 1997. – 666 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/books/274/25/>.

369. Бокиев О. Б. Местничество и национальное примирение в Таджикистане / О. Б. Бокиев // Миротворческие процессы в Таджикистане. – Душанбе, 1998. – С. 311–319.

370. Парламент Таджикистану. Офійний сайт. Закони 1994, 1995 рр. О конституционной реформе в Республики Таджикистан, о порядке принятия и введения в действие Конституции Республики Таджикистан. [Елетронний ресурс]. – Режим доступа: <http://parlament.tj/ru/>

371. О судеустройстве : Закон Республики Таджикистан. – Душанбе, 1996. – 20 с.; О статусе судей в Республике Таджикистан : Закон Республики Таджикистан. – Душанбе, 1998. – 17 с.

372. Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

373. Сигов Ю. Индийская авиабаза в Таджикистане готова: первый стратегический ход в Центральной Азии сделан / Ю. Сигов // Деловая неделя. – 2007. – 13 марта.

374. Закон Республики Таджикистан «О Вооруженных силах Республики Таджикистан». (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1996 г., № 23, ст. 340; 2000 г., № 11, ст. 533, ст. 552; 2004 г., № 2 ст. 37, ст. 53; 2005 г., № 3, ст. 118, № 7, ст. 408, № 12, ст. 653; 2007 г., № 3, ст. 157, 162). Парламент Таджикистану. Офійний сайт. Закони 1996 р. [Елетронний ресурс]. – Режим доступа: <http://parlament.tj/ru/>

375. Панфилов В. Германия берет под контроль таджикскую границу / В. Панфилов, А. Розэ // Новая газета. – 2008. – № 082 (4343). – 18 апреля.

376. Тутубалина О. Торг уместен. Россия и Таджикистан могут поменять формат военного сотрудничества / О. Тутубалина // Центральноазиатский портал. – 2009. – 21 августа.

377. Про оборону : Закон Республіки Таджикистан // Відомості (Абори) Маджлісі Олі РТ. – 1995. – № 23–24. – С. 366.

378. Левик Б. С. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності / Б. С. Левик // Схід. – 2013. – № 5 (125) – С. 137–145.

379. Постановление Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 3 октября 2005 года № 103 "Об утверждении Военной доктрины Республики Таджикистан" [Электронный ресурс] // База данных ЦБПИ «ADLIA» – Режим доступа : http://www.adlia.tj/base/show_doc.fwx?Rgn=7218

380. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января; ВПК России. Внешнеэкономическое сотрудничество // Информационное агентство «ТС ВПК». – 2008. – январь–март.

381. Военно-техническое сотрудничество // АРМС–ТАСС. – 2006. – № 12. – 20–26 марта. – С. 15–16.

382. Об обороне : Закон Республики Таджикистан от 4 ноября 1995 года № 208 (по состоянию на 29 декабря 2010 г.) [Электронный ресурс] // Законодательство стран СНГ. Web-версия. – Режим доступа : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=11300.

383. Законодательные акты [Электронный ресурс] // Президент Республики Таджикистан. Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/67>.

384. О вооруженных силах : Закон Республики Таджикистан от 14 декабря 1996 г. № 316 [Электронный ресурс] // Законодательство стран СНГ. Web-версия. – Режим доступа : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=9005.

385. У Таджикистані розпочалась спецоперація проти банди вбивць генерала спецслужби [Електронний ресурс] // Офіційний сайт LB.ua. Новини. 24.07.2012. – Режим доступа : http://world.lb.ua/news/2012/07/24/162177_tadzhikistane_nachalas.html.

386. Уметова А. Э. Трудовая миграция в Кыргызстане: проблемы и особенности / А. Э. Уметова // Центральная Азия и культура мира :

международный научно-обозревателный журнал. – Бишкек, 2008. – Вып. 1. – 2 (23–24). – С. 172–174.

387. Конституция Кыргызстана 2010 г. [Электронный ресурс] // Правительство Кыргызской республики. Официальный сайт. – Режим доступа : http://www.gov.kg/?page_id=263.

388. Президент Киргизії. Офіційний сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.kg/ru>.

389. Суюнбаев М. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии / М. Суюнбаев, А. Мамытова // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – № 1. – С. 31.

390. Салиев А. Л. Главная угроза – разруха в головах / А. Л. Салиев // МСН. – 2010. – 19 марта. – С. 8;

391. Левик Б. С. Киргизстан – повернення на російську орбіту / Б. С. Левик // Схід. – 2014. – № 1 (127). – С. 142–149.

392. Бабаджанов А. Я. Анализ военных доктрин государств-участников ОДКБ [Электронный ресурс] / А. Я. Бабаджанов // Вестник МГИМО. – 2005. – С. 63–64. – Режим доступа : http://vestnik-old.mgimo.ru/filesserver/03/vestnik_03-05.pdf.

393. Клименко А. Ф. Военные доктрины и концепции стран АТР / А. Ф. Клименко // Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие. – М. : Изд.-во Института Дальнего Востока РАН, 2002.

394. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217).

395. The Military Balance 2005, 2007, 2008, 2009, 2010 / IISS (International Institute for Strategic Studies). – London, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010.

396. The Military Balance 2010 / IISS (International Institute for Strategic Studies). – London, 2010. – P. 365–366.

397. Рудов Г. А. Становление кыргызской государственности и развитие российско-кыргызских отношений : дисс. ... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Г. А. Рудов. – М., 2002. – 390 с.

398. Парамонов В. В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – Бишкек, 2008. – 201 с.

399. Партнеры НАТО в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120301_partners_central_asia_2011-ru.pdf.

400. Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики : Постановление Секретариата ЦК КПСС // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1.

401. П1 63/40 22.07.1989 г. О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

402. Замикула Н. А. Проблематика расширения НАТО в Балтийском регионе в 1999–2004 гг. / Н. А. Замикула // Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве : материалы междунар. научн.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.) : в 2-х частях. – Днепропетровск : Инновация, 2012. – Ч. 1. – С. 132–134.

403. Blank S. J. NATO Enlargement and the Baltic States: What Can The Great Powers do? / S. J. Blank. – Strategic Studies Institute, 1997. – P. 3.

404. Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.

405. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини: Мемуари шведа і дипломата / Г. Лільєгрєн. – К. : Темпора, 2010. – С. 210.

406. Конституція Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.

407. Конституційні закони та Акти Литовської республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=188725;

408. Документи перших лет незалежності Литвы / [сост. А. Бурачас]. – Вильнюс : О-во «Знание» Лит. ССР, 1089. – 74 с.
409. Конституція Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.
410. Сейм Литовської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.lrs.lt/ru/Lietuvos_Respublikos_Seimas_ru.htm.
411. Президент Литви. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.lt/ru/pirmas_175.html.
412. 20 років назад Литва проголосила незалежність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/2010/03/100311_lithuania_anniv_vc_is.shtml?print=1.
413. Krickus Richard J. Showdown: The Lithuanian Rebellion and the Breakup of the Soviet Empire / Richard J. Krickus. – Brassey's Inc Publisher, 1997. – 244 p.
414. Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.
415. Литовські збройні сили [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&langpair=en|uk&u=http://kariuome.ne.kam.lt/en/>.
416. Пустобаев М. Хроника агрессии / М. Пустобаев. – Вильнюс : Amzius, 1994. – 239 с.
417. Петкявичюс В. Корабль дураков – галерея политических голов и образов / В. Петкявичюс ; [пер. с лит. В. Мещеряков, Н. Ковякова]. – Калининград : ФГУПП «Янтарный сказ», 2004. – 97 с.
418. Жуков М. Хроніка січневих подій / М. Жуков // Литовський кур'єр. – [1992]. – Вильнюс. – № 2 (672).
419. Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991 [Електронний ресурс] / М. Поліщук // Історична

правда. Українська правда. – 18 січня 2011 р. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua>.

420. The Military Balance 2006, 2008, 2010 [Електронний ресурс] / The International for Strategic Studies. – London, 2006, 2008, 2010. – Режим доступу : <http://www.iiss.org/publications/military-balance/the-military-balance-2009/>.

421. Армия Литвы вооружается американскими противоракетными комплексами // МФИТ: обзор по материалам СМИ. – 2003. – № 38. – 20–26 сентября.

422. Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров. – М. : РИСИ, 2011. – С. 145–168.

423. Алексеев А. Военно-воздушные силы Литвы / А. Алексеев // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – № 6.

424. Сайт НАТО. Українські взаємини з НАТО і перспективи членства. Прибалтика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://natoua.org/category/prybaltyka>.

425. Батраев С. Военно-морским силам Литвы 20 лет. Белорусская военная газета. Армии наших соседей. Выпуск № 137. – 27.07.2012 г. [Електронний ресурс].– Режим доступу: ; Соколов Борис. Страшный сон литовцев. [Електронний ресурс]. Военно-промышленный курьер. Еженедельная российская газета. Геополитика. Режим доступа: <http://vrk-news.ru/articles/16409>.

426. Балтия оцетинилась «Иглсами» США [Електронний ресурс] // Свободная пресса. – Среда 21 января 2015. – Режим доступу : <http://svpressa.ru/politic/article/83379/>.

427. Литовська військова академія. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lka.lt/>.

428. Литовська військова доктрина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=ru&langpair=en

|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://kariuomene.kam.lt/download/19294/lit
huanian%2520military%2520doc.

429. Про військовий обов'язок : Закон Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/news/news-4553/>.

430. Замікула М. Участь країн Балтії у операції НАТО в Афганістані//Вісник Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці ДонНУ– № 4 (8) – 2007. – С. 67-73.

431. Литовське Міністерство оборони. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kam.lt/lt/titulinis_1220.html.

432. Угода між МО України та Міністерством охорони краю Литовської республіки стосовно співробітництва у сфері оборони від 13.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.4998.0>.

433. Замікула М. Україно-литовські відносини у контексті євроатлантичних процесів у Східній Європі//Вісник Наукового інформаційно-аналітичного центру НАТО Прикарпатського НУ імені Василя Стефаника. – № 9.– 2008.– С. 55-60.

434. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською республікою від 8 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=440_014.

435. Левик Б. С. Військове озброєння Литовської республіки 1991–2011 рр. / Б. С. Левик // Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток : матеріали доповідей наук.-практ. конф. (до 20-річчя Збройних Сил України) ; МО України. Академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (24 листопада 2011 р. м. Львів). – Львів, 2011. – С. 87–91. – (Секція 1. Історія розвитку озброєнь).

436. Договор об основах межгосударственных отношений РСФСР и Латвийской Республики. 13 января 1991 г., Таллинн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_568/doc568a108x844.htm.

437. Баховскі Е. Нова Конституція: початок нормального життя / Е. Баховські // Український тиждень. – 2012. – № 25. – С. 50.

438. Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией. 28 сентября 1939 г. Факсимиле [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://antisys.narod.ru/DIG.jpg>.

439. Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии. 26 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

440. Конституція Естонії 1992 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

441. Про державну оборону у мирний час : Закон Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>;

442. Про державну оборону у військовий час : Закон Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

443. Рада державної оборони при Президентові Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

444. Основи політики в області безпеки, 2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

445. Стратегічна програма військової оборони, 2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

446. Програма розвитку військової оборони, 2009 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

447. Програма дій з військової оборони, 2011 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

448. Північноатлантичний договір. 1949 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт НАТО. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_17120.htm.

449. Політика безпеки Естонії [Електронний ресурс] // Міністерство зарубіжних справ Естонії. Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.vm.ee/?q=ru>.

450. Доктрина національної безпеки [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

451. Левик Б. С. Збройні сили Республіки Естонія у новітній період історії (1991–2011 рр.) / Б. С. Левик // Труди університету : зб. наук. праць Національного університету оборони України. – К., 2012. – № 1 (107). – С. 242–252.

452. «Кайтселіт». Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

453. Про військову службу : Закон Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

454. Програма розвитку військової оборони на 2009–2018 рр. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони. – Режим доступу : <http://www.kmin.ee/ru>.

455. Програми дій з військової оборони [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони. – Режим доступу : <http://www.kmin.ee/ru>.

456. Поставки та інвестиції : Проект МО Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони. – Режим доступу : http://www.kmin.ee/ru_

457. Союз оборонної промисловості [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони. – Режим доступу : <http://www.kmin.ee/ru>.

458. Європейське оборонне агентство. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eda.europa.eu/>.

459. Союз оборони [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії. – Режим доступу : <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

460. Про державний кордон : Закон Естонії [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>;

461. Про прикордонну охорону : Закон Естонії 1994 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Естонії. – Режим доступу : <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>, <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

462. Рада північноатлантичного співробітництва НАТО [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії. – Режим доступу : <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

463. Эстония Сегодня. Политика безопасности Эстонии – вклад в обеспечение глобального мира и безопасности [Електронний ресурс] // Департамент преси та інформації. МІС Естонської Республіки – Режим доступу : http://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/199/Julgeoleku_poliitika.pdf

464. Эстония закончила участие в афганской миротворческой миссии НАТО [Електронний ресурс] // Сайт [Afganistan.ru](http://afghanistan.ru). – Режим доступу : <http://afghanistan.ru/doc/74383.html>

465. The Security and Defensibility of the Baltic States - A Comprehensive Analysis of a Security Complex in the Making : A Comprehensive Analysis of a Security Complex in the Making / Bo Ljung, T. Malmlöf, K. Neretnieks and M. Winnerstig [ed.] // October, 2012. – 115 p.

466. Договір про Європейський Союз. Розділ 5. Положення про спільну зовнішню політику і політику безпеки. – К. : Вид-во «Port-Royal», 1999. – С. 20–29.
467. Рада країн Балтійського моря (РДБМ). Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cbss.org/>.
468. Новий етап двосторонніх відносин між Україною та Естонією// Євроатлантична інтеграція. Бюлетень «Україна-НАТО. – Вип. 49. – 20.12. 2006.
469. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього/ За редакцією д. і. н., професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – С.266
470. Європарламент. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/pl/headlines/>.
471. Спирин Г. Основные факты истории Латвии / Г. Спирин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Рига, 1999. – 141 с.
472. Балтийское время. Еженедельник Народного фронта Латвии. – 1991. – № 2 (110).
473. Федотов А. Баррикады – самое значительное событие в латвийской истории / А. Федотов, И. Дайнис // Телеграф. – 2007. – № 9 (1303).
474. Конституція Латвії 1922 р. Станом на 2007 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Сейму. – Режим доступу : <http://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme>.
475. Офіційний сайт Президента Латвії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.lv/index.php?pid=210>.
476. Сейм Латвії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.saeima.lv/>.
477. Національні збройні сили Латвії // Військо України. – 2004. – № 1–2. – С. 31–33.
478. Бісенієкс І. Досвід Латвії на шляху до вступу в НАТО: формування позитивного ставлення громадськості [Електронний ресурс] / Інгмарс

Бісенієкс // Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та шляхи їх розв'язання : конф. (30 вересня 2004 року, м. Київ). – Режим доступу : http://www.db.niss.gov.ua/docs/konf/polmil_08_06_06/bisenieks-Ukr.htm.

479. Ліпкевич С. Оборонна політика Латвійської Республіки щодо інтеграції у північноатлантичний альянс / С. Ліпкевич // Схід. – 2006. – № 5 (77). – С. 73–77.

480. Латвійське членство в ЄС – основні принципи, цілі, пріоритети і діяльність 2007–2013 рр. [Електронний ресурс] // Міністерство зарубіжних справ Латвії. Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.lv/lv/eu/Prioritates/ja-par-ES/zinojums/#3-5-2>.

481. Коротченко И. НАТО осваивает военную инфраструктуру Латвии / И. Коротченко // Независимое военное обозрение. – 1997. – 26–31 сентября (№ 36). – С. 2.

482. Лемеха С. Солдаты НАТО: латвійський варіант / С. Лемеха // Камуфляж. – 2006. – № 2. – С. 12–14.

483. Александров А. Вооруженные силы Латвийской Республики / А. Александров // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 8. – С. 9–12.

484. Інтерв'ю з аташе з питань оборони Латвійської республіки в Україні підполковником Зігмунсом Балотісом // Військо України. – 2008. – № 11.

485. Балтійська асамблея. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baltasam.org/?CatID=84>.

486. Балтійська Рада Міністрів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/03_1128%20terms%20of%20reference-nolikums.pdf.

487. Мешков А. Формирование доктринальных концепций стран Балтийского региона / А. Мешков, А. Николаев // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 10. – С. 7–9.

488. Левик Б. С. Формування Збройних сил Латвії у нових геополітичних умовах / Б. С. Левик // Схід. – 2011. – № 7 (114). – С. 120–125.

489. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього/ за редакцією д.і.н., професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – С.266.

490. Левик Б. С. Військова безпека Латвійської Республіки після розпаду СРСР та у нових історичних умовах / Б. С. Левик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / [за заг. ред. І. С. Зуляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 184–192. – (Серія: Історія).

491. Всемирная грузинская асоциация. Офіціальній сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://georgia.iliko.ru/publ/4-1-0-1>

492. Эпоха Гамсахурдия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://travelgeorgia.ru/182/>

493. Чибиров А. Л. Взаимоотношения Грузии и Южной Осетии в 1988 – 1992 гг. (по материалам периодической печати) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Л. Чибиров. – Владикавказ, 2010. – 26 с. ;

494. Лаурен А.-Л. У горах всі рівні. Про Кавказ і його народи / А.-Л. Лаурен [пер. зі шведської Н. Іваничук]. – Львів : ЛА «Піраміда», 2012. – С. 130–151.

494. Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров. М. : РИСИ, 2011. – с. 228;

495. Литвиненко В. Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра полит. наук : 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – Ростов-на-Дону, 2010. – 54 с.;

496. Леонов Н. С. Опыт конфликтного и бесконфликтного решения проблем новых государств / Н. С. Леонов // Модели стабильности в Черноморско-Кавказком регионе. – М., 2006. – С. 53.

497. Пятидневная война // Власть. – 2008. – № 32 (785). – 18 августа.

498. Матвеев И. Пятидневная русско-грузинская война в цифрах / И. Матвеев // Проза. Ру. – 2008. – 20 октября.
499. Орлов Б. Оружейный интернационал / Б. Орлов // Национальная оборона. – 2008. – № 11 (32).
500. У річницю війни за Абхазію і Осетію Грузія назвала Росію окупантом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ob/1148901106-u-rchnicyu-vyni-za-abhazyu-osetyu-gruzya-nazvala-rosyu-okupantom.html>
501. Акт про відновлення державності і незалежності [Електронний ресурс] // Офіційний сайт парламенту Грузії. – Режим доступу : http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=ENG.
502. Конституція Грузії. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/130>.
503. Вартамян Олеся. «Михаил Саакашвили: пришло время для объединения» [Електронний ресурс]. Эхо Кавказа. – Режим доступу : <http://www.ekhokavkaza.com/content/article/2167579.html>
504. Катамадзе Г. Грузия на шляху до Європи / Г. Катамадзе // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 (344). – 26 травня – 1 червня.
505. Злобин Н. Грузия и Россия не определили свои национальные интересы [Електронний ресурс] / Н. Злобин // Новый регион. – Режим доступу : <http://www.nregion.com/print.php?i=8921>.
506. Вооруженные силы Грузии // Вооруженные силы Грузии (конец 80-х – начало 90-х). – 2006. – 31 июля.
507. Кохан Н. Грузия готовится к большой войне / Н. Кохан // Оборона. Ру. – 2006. – 11 мая.
508. Мясников В. Грузинская армия стремительно набирает мощь / В. Мясников // Независимая газета. – 2005. – 30 сентября.
509. Міністерство оборони Грузії. Бюджет. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mod.gov.ge/assets/uploads/files/zdckoserfmeng.pdf>.

510. Ревунов А. Американцы намерены усилить свое влияние на южных рубежах России / А. Ревунов // Независимое военное обозрение. – 1998. – № 42. – С. 2.

511. Целуйко В. Военное строительство в Грузии / В. Целуйко // Экспорт вооружений. – 2008. – № 3 (70). – Май–июль.

512. О военной помощи Грузии со стороны иностранных государств. – М. : МО РФ, 2008.

513. Липартелиани Г. Б. Грузия-НАТО: проблемы взаимоотношений в конце XX – в начале XXI веков : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.03 / Г. Б. Липартелиани. – Казань, 2006. – 188 с.

514. Сулаберидзе Ю. Начнется ли новый цикл грузинской постсоветской истории: в поисках выхода из кризиса / Ю. Сулаберидзе // Україна–Європа–Світ : міжнар. зб. наук. праць / [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 10. – С. 237–251. – (Серія: Історія, міжнародні відносини).

515. Величковский В. Почему стратегическое партнерство? Взаимоотталкивание Тбилиси и Москвы продолжается / В. Величковский // Независимое военное обозрение. – 2005. – № 23 (293) – С. 4.

516. Выступление министра иностранных дел РА А.Арзуманяна на 52 сессии ГА ООН, 30 сентября 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.armeniaforeignministry.com.

517. Доповідна КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Н. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР. 22 липня 1988 р. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 8. – Арк. 127–130.

518. Спеціальне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області першому секретареві Львівського обкому КПУ Я. П. Погребняку про проведення установчої конференції Народного руху України. 9 травня 1989 р. // ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 88–90.

519. Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області до Львівського обкому КПУ про установчий з'їзд Народного руху України // ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 219–239.

520. Бжезінський З. Україна на шляху до Європи / З. Бжезінський // Українське слово. – 18 жовтня 1992. – Ч. 2633.

521. Акт проголошення незалежності України // Законодавство України з питань військової сфери : зб. законів та інших нормативно-правових актів. – К. : Азимут-Україна, 2003. – С. 15.

522. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

523. Конституція України, 1996 р. Коментар змін (2004–2007). Теоретичні та практичні аспекти : [наук.-практ. посібник]. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2007. – С. 204.

524. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

525. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : [монографія] / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

526. Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

527. Про стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – Ст. 389.

528. Про Військову доктрину України : Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – Ст. 205.

529. Шипілова Л. М. Формування понятійно-категорійного апарату основ політики воєнної безпеки / Л. М. Шипілова, М. І. Шпура, В. М. Вороб'єв // Зб. наук. пр. Центрального науково-дослідного ін.-ту

озброєння та військової техніки Збройних Сил України. – 2001. – № 1 (14). – С. 35–43.

530. Про основи національної безпеки України : Закон України 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=964-15>.

531. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

532. Про військові формування в Україні : Закон України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 506.

533. Про Збройні Сили України : Указ Президента України від 12.12.1991 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 90–91.

534. Про порядок введення в дію Закону України «Про Збройні Сили України» : Постанова ВРУ № 1935-ХІІ від 6.12.1991 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 13.

535. Про оборону України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

536. Про текст військової присяги : Постанова ВРУ № 1936-ХІІ від 6.12.1991 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 17–18.

537. О создании рабочей группы по выработке положений Военной доктрины Украины : Наказ МОУ № 62 від 29.04.1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 245–246.

538. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, портрети / [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.

539. Декларація про державний суверенітет Української РСР. Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31.

540. Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37.

541. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України : Указ Президента України № 209 від 5 квітня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/209/92>.

542. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. № 209 від 5. 04. 1992 р. : Указ Президента України // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1.– Арк. 30–31.

543. ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8.– Арк. 174–175.

544. Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины : Приказ Министра обороны Украины № 423 от 23.12.1991 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19071. – Спр. 2. – Арк. 4.

545. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>.

546. Веремчук В. Суть, структура та ознаки національного інтересу / В. Веремчук // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. – 2004. – Вип. 6. – С. 192–200. – (Серія: Філософські науки).

547. Левик Б. С. Військова політика незалежної України: історико-проблемний аналіз / Б. С. Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Проблеми та перспективи історичної науки в Україні : матеріали Запорізької секції I Всеукраїнської наук.-практ. конф. (11 квітня 2012 р.) ; Придністровський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти та науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2012. – Частина III. Запоріжжя. – С. 121–125.

548. Про Основні напрямки зовнішньої політики України : Постанова ВРУ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37. – Ст. 379.

549. Стратегія національної безпеки України, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

550. Стратегія національної безпеки України 2010–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98--2010-2015-.html?showall=1>.

551. Радецький В. Г. Погляди щодо перспективних напрямів розвитку воєнної стратегії України у наступному десятиріччі / В. Г. Радецький // Зб. наук. пр. Об'єднаного науково-дослідного інституту Збройних Сил України. – Харків, 2005. – Вип. 2 (20). – С. 21–29.

552. Україна: євроатлантична інтеграція // Україна-НАТО: грані співпраці. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/nato/cooperation/>.

553. Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.

554. Морська доктрина України на період до 2035 року // Офіційний вісник України від 14.12.2009. – 2009. – № 94. – С. 46. – Ст. 3216; Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон // Офіційний вісник України від 18.06.2004. – 2004. – № 22. – С. 293. – Ст. 1537; Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки // Офіційний вісник України від 18.06.2005. – 2005. – № 22. – С. 297. – Ст. 1539; Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 46–48. – Ст. 374.

555. Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі / [І. В. Романов, Ф. В. Саганюк та ін.]. – К. : ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.

556. Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України : Проект Закону України від 27.01.1992 р. № 148/3-6 // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 514–522.

557. Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР України № 2526-ХІІ від 01.07.1992 (зміни до Договору в Угоді від 19.11.1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

558. Об организации выполнения Договора об обычных вооруженных силах в Европе : Наказ МОУ від 31.07.1992 р. № 136 // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 220–230.

559. Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 313–314.

560. Об организации работы по переводу военнослужащих в ВС Украины : Наказ МОУ від 14.12.1992 р. № 216 // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 163.

561. ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 447.

562. Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amb-ucraina.com/VAT/Ucraino/Programa%20FA.htm>.

563. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 237. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>.

564. Про зміну меж Жовтневого, Миколаївського та Новоодеського районів Миколаївської області : Постанова Верховної Ради України від 22.12.1998 р. № 327-ХІV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 2–3. – Ст. 26.

565. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991-2001) / [за ред. В. В. Бринцева]. – К. : НАОУ, 2006. – 378 с.

566. Про чисельність Збройних Сил України на 2011 р. : Закон України від 12 травня 2011 р. № 3312-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 472.

567. Біла книга – 2011. Збройні Сили України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chigrvk.com/_ld/0/6_WB_2011.pdf.

568. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.

569. Український мілітарний портал. Ракетні війська і артилерія ЗСУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mil.in.ua/suchoputni-viyska/raketni-viyska-ta-artyleriya>.

570. Біла книга – 2011. Збройні Сили України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chigrvk.com/_ld/0/6_WB_2011.pdf.

571. Про призначення командуючого ВПС України : Наказ МОУ від 24.04.1992 р. № 69 (оголошення Указу Президента України від 23.04.1992 р. № 271) // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 183.

572. Сокаль І. І. Створення системи протиповітряної оборони України (1991–2000 рр.): історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / І. Сокаль. – К., 2004. – 20 с.

573. Про призначення командуючого військами ППО України (оголошення Указу Президента України № 310 від 27.05.1992 р.) : Наказ МОУ № 85 від 29.05.1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 1.

574. Воєнна історія середньої Наддніпрянщини : матеріали наук. війс.-іст. конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / Міністерство оборони України, Національний військовий історичний музей України. – К., 2012. – 890 с.

575. Україна доводить російській авіакомпанії, що не збивала її Ту-154 у 2001 році над Чорним морем [Електронний ресурс] // News ru.ua. Середа, 19

січня 2011 р. – Режим доступу : http://www.newsru.ua/ukraine/19jan2011/tu154_print.html.

576. Біла книга. Збройні Сили України. 2011 р. МО України та ГШ ЗСУ // Військо України. – 2011. – Спец. вип. – С. 76.

577. Левик Б. С. Створення Військово-морського флоту незалежної України / Б. С. Левик // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника, 2012. – Вип. 21. – С. 73–78. – (Серія «Історія»).

578. Деречина В. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення Військово-Морських Сил України (1991–1992 рр.) / В. Деречина // Воєнна історія середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. / Міністерство оборони України. Національний військово-історичний музей України. – К., 2012. – С. 743–747.

579. О назначении командующего ВМС Украины (оголошення Указу Президента України № 220 від 6 квітня 1992 р.): Приказ МОУ № 73 от 7.04.1992 г. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 267.

580. Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України / Б. Б. Кожин // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

581. О неотложных мерах по обеспечению законности при создании ВМС Украины : Приказ МОУ № 194 от 21.11.1992 г. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 98–102.

582. Об организации обеспечения боеготовности и жизнедеятельности ВМС Украины и ЧФ на период до 1995 г. : Наказ № 190 від листопада 1990 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України № 169–228 від 28.09.–31.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 10. – Арк. 86–89.

583. Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! / В. Безкорований // Військо України. – 1996. – № 1–2. – С. 10–13.

584. О введении в действие Положения о кокарде и нарукавных знаках частей морской пехоты, управлении войск береговой обороны и эмблемы отдельной бригады специальных операций ВМС Украины : Наказ МОУ № 109 від 25.05.1993 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 24. – Арк. 133–146.

585. Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о военно-морской символике Черноморского флота на переходный период от 3 августа 1992 г. // АВП РФ. – Ф. 3А – РФ–Украина. – Д. 36.

586. О назначении командующего ЧФ : Наказ МОУ № 13 від 27.01.1993 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 22. – Арк. 115.

587. Безкорований В. Масандрівський протокол. Джерела і наслідки / В. Безкорований // Універсум. – 2011. – № 3-4. – С. 7–16.

588. Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (Угоду ратифіковано Законом № 547-XIV (547-14) від 24.03.99) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

589. Лазоркін В. Так гартувався флот / В. Лазоркін // Військо України. – 2009. – № 4 (106). – С. 36–38.

590. Левик Б. С. Чорноморський флот Російської Федерації у російсько-українських відносинах (пострадянський період) / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 3 (129) – С. 48–53.

591. Фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130 [Електронний ресурс] // Український мілітарний портал. – Режим доступу : <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/u-130-fregat-getman-sagaydachnyu-flagman-vmsu>.

592. Флот 2017. Досьє. Багатопалубний великий десантний корабель U-402 «Константин Ольшанский» 1985 р. випуску [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://flot2017.com/file/show/ukraineFlot/1344>.

593. Бойові кораблі ВМС України // Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/blog>.

594. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – К. : Видю дім «Ін Юре», 2001. – 488 с.

595. Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України / Б. Б. Кожин // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

596. Склад Збройних Сил України. Військово-морські сили [Електронний ресурс] / Міністерство оборони України. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=structure&sub=vms>.

597. Гарань О. Україна та Крим в російських геополітичних концепціях / О. Гарань, Я. Коваль, А. Шевчук // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 69–73; Ганущак М. Маяки – наші / М. Ганущак // Газета «Експрес». – 2006. – 14–21.09.

598. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту / М. Мамчак. – Снятин : Прут Принт, 2007. – 404 с.

599. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р. // Офіційний вісник України від 04.06.2010. – № 39; Урядовий кур'єр від 30.04.2010. – № 80.

600. Морська доктрина України на період до 2035 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF>.

601. Міністерство оборони України. Біла книга 2010. Збройні Сили України. – К., 2011. – С. 70, 73.

602. Про реформування системи військової освіти України : Наказ № 133 від 25 липня 1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.– 26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 187

603. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : [монографія] / М. І. Нещадим. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 852 с.

604. Про реформування системи військової освіти в Україні : Рішення РНБОУ від 4.06.1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 188–197.

605. О руководстве Львовского высшего военно-политического училища : Наказ МОУ № 32 від 7 березня 1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 131–132.

606. О формировании ЦНИИ ВСУ : Приказ МОУ № 15 від 14.02.1992 р. // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 86–87.

607. Сивак О. І. Підготовка високоосвідчених офіцерських кадрів – важливе завдання сучасної кадрової політики у Збройних Силах України / О. І. Сивак // Українська національна ідея: реалії та перспективи. – 2006. – № 18. – С. 206–209; Сивак О. І. Проблема професійної підготовки офіцерських кадрів Збройних Сил України / О. І. Сивак // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили. – 2007. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. Правознавство. – С. 152–159; Сивак О. І. Кадрова політика та її роль у формуванні Збройних Сил України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Львів, 2007. – 19 с.

608. Радецький В. Основні напрямки єдиного процесу військового навчання і виховання на сучасному етапі будівництва та розвитку ЗСУ / В. Радецький // Армія України. – 2004. – 27 травня. – С. 3. Навчальні заклади МО України [Електронний ресурс] // Український мілітарний портал. – Режим доступу : <http://mil.in.ua/navchalni-zaklady/navchalni-zaklady>.

609. Стратегія національної безпеки України 2010–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98--2010-2015-.html?showall=1>.

610. Левик Б. С. Роль НАТО на пострадянському просторі / Б. С. Левик // Науковий діалог «Схід–Захід»: Всеукраїнська наук.-практ. конф. з міжнародною участю: у 4-х частинах (м. Кам'янець-Подільський 10 липня 2013 р.). – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 43–46.

611. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

612. Деменко О. Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Ф. Деменко. – К., 2004. – 18 с.

613. Довгопол Я. Україна – НАТО: що далі? [Електронний ресурс] / Я. Довгопол // Українська правда. 31 жовтня 2011 р. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/31/6717340/view_print/.

614. Радецький В. Г. Перспективи розвитку воєнного мистецтва на початку ХХІ століття / В. Г. Радецький // Вісник Національної академії оборони України. – К., 2005. – № 62. – С. 6–13.

615. Горбулін В. П. Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України / В. П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 14; Горбулін В. П. Взаємовідносини Україна–НАТО в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів / В. П. Горбулін // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7. – С. 5–7.

616. Державотворчий процес в Україні 1991–2006 / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наук. думка, 2007. – С. 769.; Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / [відп. ред. В. П. Горбатенко]. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. – 332 с.

617. Кондаков А. В. Постоянный нейтралитет в международном праве: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.10 / А. В. Кондаков. – М., 2002. – 32 с.

618. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території

України від 21 квітня 2010 р. // Офіційний вісник України від 04.06.2010. – № 39; Урядовий кур'єр від 30.04.2010. – № 80.

619. Оборонна політика України на початку XXI століття : аналіт. доповідь / [В. М. Бегма, О. С. Александров, В. М. Маркелов та ін.] ; за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2010. – 72 с.

620. Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності : Рішення РНБОУ від 24.04.2011 № 402/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-11>.

621. О формировании 240 отд. специального батальона ООН : Наказ МОУ від 4.07.1992 р. № 113 // ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 117.

622. Львівські вояки 17-й раз вирушили до Африки [Електронний ресурс] // Коментарі: Львівський портал. – Режим доступу : <http://portal.lviv.ua/news/2012/07/11/131828.html>.

623. Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року // Офіційний вісник України від 12.09.2003 р. – 2003. – № 35. – Ст. 10.

624. Державна компанія «Укрспецекспорт». Контракти. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrspecsexport.com/>.

625. Міністерство оборони України / Офіційний веб-сайт. Фінансування міністерства оборони України: від бюджету «проїдання» до бюджету розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1272>.

626. Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.

627. Біла книга – 2011. Збройні Сили України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chigrvk.com/_ld/0/6_WB_2011.pdf.

628. Про повернення молдавській мові латинської графіки : Закон Республіки Молдова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svit.ukrinform.ua/Moldova/moldova.php?menu=history>.

629. Мельничук Г. А. Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991–1995 рр.) / Г. А. Мельничук // Історична панорама : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Ч. I. – 150 с.

630. Istjria Basarabiei de la mseruri pana in 1994 / [I. Scurtu, D. Almag, A. Gogu, I. Pavelescu]. – Bucuresti : Editura Te Romania, 1994. – P. 93.

631. Голос України. – 1992. – 8 вересня, 2 грудня.

632. Мельничук Г. А. Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991–1995 рр.) / Г. А. Мельничук // Історична панорама : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Ч. I. – 150 с.

633. Кріль М. Молдова: роки незалежності / М. Кріль // Педагогічна думка. – 2007. – № 2. – С. 49–55.

634. Шорников П. М. Покушение на статус / П. М. Шорников. – Кишинев : Наука, 1997. – С. 15.

635. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования) / Г. Н. Перепелица. – К. : Стилос, 2001. – С. 87.

636. Твердохліб В. Молдова після Страсбурга / В. Твердохліб // Дзеркало тижня. – 2001. – № 6. – С. 14.

637. Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/tpart12/isx12132.htm>.

638. Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992 р. (зміни до договору в Угоді від 19.11.1999 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

639. Нантой О. Придністровський конфлікт і взаємини Молдови і України / О. Нантой // Контекст. – 2001. – № 10. – С. 26.

640. Конституція Молдови. 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prm.md/const.php?lang=rus>.

641. Постанова (парламенту) про Військову доктрину Республіки Молдова, 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306988&lang=2>.

642. Ліпкан В. А. Національна безпека України / В. А. Ліпкан. – К., 2007.

643. Про утворення Збройних сил : Указ Президента № 193 від 3 вересня 1991 р. [Електронний ресурс] // Законодавство Молдови. Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.md.spinform.ru/president.html>.

644. Постанова парламенту Молдови № 482-XIII від 6 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.md/>.

645. Тищенко Г. Г. Военно-политический курс и вооружённые силы Республики Молдовы и Приднестровья / Г. Г. Тищенко // Молдавия. Современные тенденции развития. – Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 449–492.

646. Илащук А. Республика Молдова в контексте расширения НАТО на Восток: проблемы безопасности и внутренней политической стабильности / А. Илащук // Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії : матеріали міжнар. наук. семінару. – Чернівці, 2003. – С. 71–76.

647. The Military Balance 2010. – London, 2010. – P. 188.

648. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива : монографія / [за заг. ред. С. І. Пирожкова]. – К. : НІПМБ, 2001. – С. 422–428.

649. Гамурарь Б. На крутых поворотах жизни / Б. Гамураль. – Кишинев, 2004. – С. 56.

650. Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова : Угода від 21.07.1992 р.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irf.ua/files/ukr/2_text.pdf.

651. Буркут І. Придністров'я: шляхи врегулювання у світлі балканського досвіду / І. Буркут // Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин : матеріали міжнар. наук. конф. (Чернівці, 16–17 травня 2001 р.). – Чернівці, 2002. – С. 438–451.

652. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 167 с.

653. Мошняга В. Еврорегионы «Верхний Прут» и «Нижний Дунай» на практике / В. Мошняга // Республика Молдова в европейском контексте и в аспекте политики безопасности : материалы конф. (Гамбург, 18–19 июня 2001 года). – К. : Заповіт, 2001. – С. 89–93.

654. Григоришин С. Перспективи розвитку міжрегіональних відносин у контексті «Договору про привілейоване партнерство та співробітництво між Румунією та Республікою Молдова» / С. Григоришин // Вісник Центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 168–174.

655. Конституция Туркменистана 1992 р. // Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сб. документов. – М. : Манускрипт, 1997. – Вып. 2. – 672 с.

656. Гончаренко І. О. СНД, ОБСЄ і ООН у попередженні конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття: досвід співробітництва (теоретико-методологічний аспект) / І. О. Гончаренко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 268–276.

657. Левик Б. С. Туркменістан – нова постійно нейтральна держава Центральної Азії / Б. С. Левик // Схід. – 2013. – № 6 (126). – С. 217–225.

658. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.

659. The Military Balance 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2010. – P. 372.

660. Алексеев А. Вооруженные силы Туркменистана / А. Алексеев // Экспорт вооружений. – 2003. – № 3. – Май–июнь. – С. 23.

661. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон Туркменістану (2001 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01jd.

662. Военная доктрина Туркменистана [Електронний ресурс] // Законодательство Туркменистана. Официальный сайт. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01eu.

663. Про оборону: Закон Туркменістану 2010 р. // Відомості Меджилісу Туркменістану. – 2010. – № 3. – С. 59.

664. Туркмения расширяет сотрудничество с НАТО // Независимая газета. – 2008. – 13 мая.

665. Туркмения присматривается к ОДКБ // Независимая газета. – 2008. – 19 декабря.

666. Старчак М. США vs Россия в попытке сотрудничества с Туркменистаном в сфере безопасности и обороны / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2 (62).

667. Арбенин С. Туркменистан: В капкане нейтралитета / С. Арбенин // Фергана. Рус. – 24 сентября 2008 р.

668. Сейдахметов Б. Танки в Ашхабаде / Б. Сейдахметов // Новое поколение (Казахстан). – 19 сентября 2008.

669. Про цивільну оборону: Закон Туркменістану 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодавство Туркменістану. Офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01bb.

670. Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

671. О борьбе с терроризмом: Закон Республики Туркменистан от 15.08.2003 г. № 190-II // Ведомости Меджлиса Туркменистана. – 2003. – № 3. – С. 28.

672. Анохин А. Большая Центральная Азия / А. Анохин // Информационно-аналитический Центр Московского государственного университета. – 2007. – 23 января.

673. Малашенко А. В. Этнические и региональные конфликты в Евразии / А. Малашенко // Центральная Азия и Кавказ. – М. : Весь мир, 1997.

674. Олкотт М. Б. Многомерные границы Центральной Азии / М. Б. Олкотт. – М. : Гендальф, 2000.

675. Шохзода С. Современные проблемы региональной безопасности центральноазиатского региона: теория и практика / С. Шохзода. – Бишкек, 2003.

676. Грибовский А. Б. Становление и развитие военно-политических отношений России со странами Центральной Азии : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.03 / А. Б. Грибовский. – М. : ИВИ, 2003.

677. Молдалиев О. А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / О. А. Молдалиев. – Бишкек, 2003.

678. Павлов С. Н. Политика Российской Федерации по обеспечению военной безопасности на постсоветском пространстве : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / С. Н. Павлов. – М., 2004.

679. Князев А. А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е – начало 2000-х гг.) : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / А. А. Князев. – Бишкек, 2004.

680. Жильцов С. С. Геополитика Каспийского региона / С. С. Жильцов. – М. : Международные отношения, 2003.

681. Мукимджанова Р. М. Страны Центральной Азии : [монография] / Р. М. Мукимджанов. – М. : Научная книга, 2005.

682. Бисенбаев А. К. Другая Центральная Азия. – Алматы : Аркасс, 2003. – 300 с.

683. Лаумулин М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике : в 5 т. / М. Т. Лаумулин. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2009. – Том V: Центральная Азия в XXI столетии. – 440 с.

684. Белослудцев О. А. Россия и Центральная Азия: отношения в военной области: история и современность / О. А. Белослудцев, В. В. Корнеев. – М. : Воениздат, 2007.
685. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии / М. Б. Олкот. – Москва–Вашингтон : Центр Карнеги за Международный Мир, 2005. – 487 с.; Олкот М. Б. Двенадцать мифов о Центральной Азии / М. Б. Олкот // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3. – С. 35.
686. Маккиндер Х. Географическая ось истории / Х. Маккиндер // Элементы. Евразийское обозрение. – 1996. – № 7. – С. 35–44.
687. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 12–25.
688. Kim Theodore J. Central Asia and Caspian: Open for growth. – London, 2003.
689. Central Asia and world: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan / [edited by M. I. Mandelbaum]. – New York : Council on foreign relation press, 1994. – 251 p.
690. Страны мира: справочник. 1999 / [под общ. ред. И. С. Иванова]. – М., 1999. – С. 123.
691. Государственный архив города Астана. – Ф. 424. – Оп. 1. – Д. 1-2.
692. Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности / А. Л. Рекута. – М. : Шерна, 2005. – С. 30.
693. Крамар О. Побічний ефект / О. Крамар // Український тиждень. – 2014. – № 36 (356). – С. 9.
694. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror – Famine / R. Conquest. – Edmonton : The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.
695. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. – Алма-Ата, 1967. – Т. 2. – С. 222.

696. Актамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / А. М. Актамалиева. – Бишкек, 2011. – С. 86.
697. Астана между ОДКБ и НАТО // ВПК. – 2007. – № 44 (210).
698. Назарбаев Н. А. Стратегия независимости / Н. А. Назарбаев. – Алматы : Изд-во Атамур, 2003.
699. Назарбаев Н. А. Казахстан – 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахцев: Послание Президента страны народу Казахстана / Н. А. Назарбаев // Казахская правда. – 1997. – 11 октября.
700. Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности в Центральной Азии / С. Акимбеков. – Алматы : КИСИ, 2003. – С. 45–59.
701. Дуда А. Двуликий орел [Электронный ресурс] / А. Дуда. – Режим доступа : <http://duhvoli.com.ua/index.php?article=383>.
702. Конституція Казахстану. 1995 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://znaimo.com.ua/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83.
703. Парламент Республіки Казахстан. Офіційний сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.parlam.kz/>.
704. Український тиждень. – 2012. – № 3 (220). – С. 32.
705. Казахстан и ОБСЕ : [монография ; под общ. ред. Б. К. Султанова]. – Алмааты : КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2009. – 288 с.
706. Збройні сили Республіки Казахстан [Электронный ресурс] // Міністерство оборони Республіки Казахстан. Офіційний сайт. – Режим доступа : http://www.mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=2.
707. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, 25 мая 1992 г. : сб.

документов по международному праву / [под ред. К. К. Токаева]. – Алматы : САК, 1998. – Т. 1. – С. 64–73.

708. Угода про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт від 20.03.1992 р. // Содружество : інформаційний вісник Ради голів держав і Ради голів урядів СНД. – М., 1992. – № 4.

709. Договір про звичайні збройні сили в Європі. (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992) (Зміни до Договору див. в Угоді від 19.11.1999). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2526-12>.

710. Об обороне и Вооруженных силах : Закон Республики Казахстан от 07.01.2005 г. № 29-ІІІ ЗРК по состоянию на 11.01.2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=7083.

711. О военном положении : Закон Республики Казахстан от 5 марта 2003 г. № 391 [Електронний ресурс] // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 4. – Ст. 22. – Режим доступу : http://cvsi.kz/index.php?view=article&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&id=121%3A-q-q&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=78&lang=ru.

712. О мобилизационной работе и мобилизации : Закон Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cvsi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=126%3A-q-q&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&Itemid=78&lang=ru.

713. Військова доктрина Республики Казахстан : Указ Президента РК від 21.03.2007 р. № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [9.http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151](http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151); Военная доктрина Республики Казахстан (проект) / Департамент оперативного планирования КНШ МО РК. – Астана, 2006.

714. Мухин В. Военное строительство Казахстана: РЛС / В. Мухин, А. Викторов // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 32 (254). – С. 4.
715. Косиченко А. Г. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии / А. Г. Косиченко, М. С. Ашинбаев. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 213 с.
716. Скирка А. Интервью с Министром иностранных дел Казахстана Ержан Казыханом / А. Скирка, Н. Кузьмин // Эксперт Казахстана. – 2011. – 27.06.
717. Военная доктрина Республики Казахстан 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://celin.akmol.kz/res/uploads/images/54/Erke/voennaya_doktrina_respubliki_kazahstan.doc
718. The Military Balance 2010. – London, 2010. – P. 364.
719. Машовець К. Казахстан: від округу до національного війська / К. Машовець // Народна армія. – 2013. – № 17 (5109). – 26 січня.
720. Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров. – М. : РИСИ, 2011. – С. 288–289.
721. Оборонный потенциал Казахстана / [Г. Тищенко, А. Онопко, А. Макунин, А. Волков] // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития : сб. ст. – М. : РИСИ, 1995. – Т. 2. – С. 116.
722. Мухин В. Казахстан модернизирует флот / В. Мухин // Независимое военное обозрение. – 2007. – № 072 (4033). – 9 апреля. – С. 4.
723. Казахстан – Россия: сотрудничество, продиктованное разумом и сердцем // Казахская правда. – 2006. – 28 декабря.
724. Мусин А. Б. Опыт республики Казахстан в решении проблем международной безопасности и миротворчества (политологический анализ) : дисс. ... канд. полит. наук : 23. 00. 02 / А. Б. Мусин. – Алма-Аты, 2010. – 223 с.
725. Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления : дисс. ... канд. полит.

наук : 23.00.04 / Т. К. Токаев. – М., 2009. – 215 с.; Ситенко В. Вопросы безопасности в Центральной Азии в контексте интересов Республики Казахстан во взаимоотношениях с Европейским Союзом и региональными международными организациями / В. Ситенко // Центральная Азия: внешний взгляд. Международная политика с центральноазиатской точки зрения / [отв. ред. В. Лапинс ; пер. Р. Султанов]. – Бишкек, 2008. – С. 55.

726. Бжезинський З. Великая шахматная игра / З. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1998. – С. 156.

727. Байрамов Азер Азиз-оглы. Энергетическое сотрудничество Азербайджана с зарубежными странами : дисс. ... канд. экон. наук : 08.00.14 / Азер Изиз-оглы Байрамов. – М., 2007. – 177 с.

728. Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Херсонській області секретареві Херсонського обкому КПУ М. М. Кушнеренко про реагування населення області на події в Азербайджані, Вірменії і республіках Прибалтики. 26 листопада 1988 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Херсон. – Ф. Секретного діловодства. – Оп. 1020. – Спр. 1954. – Арк. 104–105.

729. Мухин В. Карабахский детонатор на взводе [Электронный ресурс] / В. Мухин // Газета «Независимая». – 24.01.2011 р. – Режим доступа : <http://www.ng.ru/printed/250420>.

730. Йованович М. Ситуация в зоне карабахского конфликта очень серьезная [Электронный ресурс] / М. Йованович. – Режим доступа : <http://www.vesti.az/news.php?id=62780>.

731. Алиев Г. Кавказский дом. История и современность / Г. Алиев // Посткоммунистические демократические преобразования и геополитика в Закавказье (Юж. Кавказе). – Тбилиси, 1998. – С. 70–72.

732. Конституція Азербайджану. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.base.spinform.ru/show.fwx?Regnom=2618>.

733. Пріоритети зовнішньої політики Азербайджану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Leader/nationwideLeader_r.html#top.

734. Тищенко Г. Военно-политический курс и Вооруженные силы Азербайджана / Г. Тищенко // Независимый Азербайджан: новые ориентиры : [монография] / [Митяев В. Г., Абдинов А. Ш., Колесников Л. Ф., Тищенко Г. Г.]. – М. : РИСИ, 2000. – Т. 1. – С. 23.

735. Меликов З. Э. Европейский Союз и Азербайджан: проблемы безопасности в структуре двухстороннего сотрудничества. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве / З. Э. Меликов // Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве : материалы междунар. научн.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.) : в 2-х частях. – Днепропетровск : Инновация, 2012. – С. 41–43.

736. Парламент Азербайджана рассмотрит договор о стратегическом партнерстве с Турцией [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/2010/12/07/798094.html>.

737. Гюль: Мир на Кавказе – один из главных приоритетов турецкой политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/2010/08/16/762539.html>.

738. Рзаев Ибрагим Бадал-оглы. Внешнеэкономические аспекты национальной безопасности Азербайджана : дисс. ... канд. экон. наук : 08.00.14. / Ибрагим Бадал-оглы Рзаев. – М., 2006. – 198 с.

739. Офіційний сайт Президента Азербайджану. Документи. Концепції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.president.az/documents/concepts/>.

740. Тургут Эр. От свободы до тирании [Електронний ресурс] / Тургут Эр. – Режим доступу : http://analitika.at.ua/news/panorama_am_opublikuet_glavy_iz_zapreshhennoj_v_azerbajdzhane_knigi_ot_svobody_k_tiranii/2010-12-03-36845.

741. Гильмутдинова Д. А. Политика США в Каспийском регионе (Азербайджан, Казахстан, Туркменистан) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Гильмутдинова Дина Анисовна. – М., 2007. – 245 с.

742. Наджафов Эльдар Низами-оглы. Безопасность Южного Кавказа в политике Азербайджана, региональных и глобальных организациях : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Эльдар Низами-оглы Наджаров. – М., 2003. – 154 с.

743. Мамедов Д. Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу / Д. Мамедов // Военно-промышленный курьер. – 1998. – № 1 (13). – 10–17 марта. – С. 12.

744. The Military Balance 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2010. – P. 175, 176; Военно-техническое сотрудничество // АРМС–ТАСС. – 2006. – № 26. – 26 июня – 2 июля. – С. 38.

745. Мамедов Д. Азербайджан увеличивает оборонные расходы / Д. Мамедов // Военно-промышленный курьер. – 2005. – № 3 (70). – 26 января. – С. 14.

746. Національна армія Азербайджану (НАА) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://odlar-yurdu.ru/index.php?do=static&page=naa>.

747. Чуприн К. В фарватере НАТО / К. Чуприн // НВО. – 2007. – 31 августа.

748. The Military Balance 2002, 2003 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2002. – P. 65, 66.

749. За три месяца этого года Азербайджан закупил в ЮАР оружие на 13 млн. долларов. Сайт "Новини Азербайджану" [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://1news.az/politics/20130820025842940.html>.

750. The Military Balance 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.knigka.info/2010/06/18/the-military-balance-2010.html.

751. Наджафов Эльдар Низами-оглы. Безопасность Южного Кавказа в политике Азербайджана, региональных и глобальных организациях : дисс. ...

канд. полит. наук : 23.00.04 / Эльдар Низами-оглы Наджаров. – М., 2003. – 154 с.

752. Левик Б. С. Становлення військової безпеки Азербайджану та його військової організації в пострадянський період / Б. С. Левик // Схід. – 2012. – № 2 (116). – С. 115–121.